

**ТЎЛЕПБЕРГЕН
ҚАИПБЕРГЕНОВ**

БАХТСИЗЛАР

**ҚОРАҚАЛПОҚ
ДОСТОНИ**

Уч жилдлик

ИККИНЧИ ЖИЛД

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ—1999

Набижон Боқийнинг умумий таҳрири остида

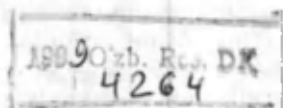
Қ 17

Қаипбергенов Т.

Қорақалпоқ достони: Уч жилдлик; 2-жилд: Бахт-сизлар: Роман.-Т.:«Шарқ», 1999.- 416 б.

Қорақалпоқ халқи орасида Ойдўс бий ҳақида ўт билан сувдай бир-бирига қарама-қарши икки хил фикр бир ярим асрдан бери яшаб келмоқда. Баъзилар Ойдўс деган номни эшитишлари билан афтиларини бужмайтириб, унинг гўрига гишт қаласа, бошқа бировлар энг сеvimли фарзандларининг исмини Ойдўс қўйиб унинг қабри устига муҳаббат чечакларини сочишга тайёрлар.

Тўлепберген Қаипбергенов асарларининг ушбу иккинчи жилди-га унинг машҳур «Қорақалпоқ достони»дан ўрин олган «Бахтсизлар» асари киритилди. Асарда XVIII асрнинг биринчи чоратида қорақалпоқ халқи ҳаётидаги ана шу алғов-далғовли йиллар ҳақида ҳикоя қилинади.

28039

С(К)

10

393

© Гафур Ғилом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти, 1999.

Катта рузгорга не керак бўлса,
кичик рузгорга ҳам шу даркор.

Мақол

1

...1806 йил. Машхур «Ойдўс овули»нинг подачила-ридан бири Дўспан ҳар кунги одатига кўра тонг отар-отмас пода тўпланадиган жойга келиб ўша ўзига та-ниш дўнгликка таёғини санчди-да, эски қалпоғини илиб, овози борича қичқирди:

— Молингни ҳайда!!

Худди шу пайт орқа томондан аллаким ўшқирди:

— Сскинроқ, бахтиқаро.

Дўспан ялт этиб орқасига ўгирилиб, уст-боши жул-дур-жулдур, афт-башараси исқирт, қўллари орқаларига чанлиб боғланган икки одамни ҳайдаб келаётган от-лиқни кўрди. Бундай ҳодиса тез-тез учраб турганидан Дўспан ажабланмади. Шу йил йигирмага кириб, тову-ши дўриллаб, катталарнинг нўқси уриб, азамат йигит бўлиб қолганидан хурсанд бўлиб юрган бу подачи, ким ўшқирганини билгиси келиб, атрофга аланглади.

— Молингни тўплайвер, иним. — деди отлиқ киши унинг ҳайрон бўлганини кўриб. — Булар ўғрилар. Дуч келган одамни ҳақоратлаб, хафа қилиб келишяпти.

Дўспан «бахтиқаро» деган сўзни кўп эшитиб юрса ҳам, буни ўзига алоқаси йўқ деб ўйлаб юрарди. Бу гапни орқама-орқа келаётган нотаниш ўғриларнинг оғзидан эшитгани учунми, юрагига ханжардай санчил-ди, нафсонияти қўзғаб тўнғиллади: «Иштони йўқ тиз-заси йиртиқдан кулипти, дейишгани шу бўлса керак-да...»

Подасини тўплаб, овулдан чиқиб кетаётганида ҳам бу сўз ҳаёлидан кўтарилмади. Дилозор ўғриларга бирон нарса деб жавоб қайтармаганига хуноб бўлиб, бир сў-киб аламдан чиқмоқчи бўлди. Бироқ улар аллақачон ғойиб бўлишган эди. Дўспан овулини ташқаридан сира бундай синчковлик билан кузатмаганиди, унинг кўз ол-дида бир тўда юлдуздай элати намоён бўлди.

Ораларидан одам зўрға ўтадиган, ҳар хил рангдаги

арқонлари кўз қамаштирадиган беш ўтовдан ташқари ҳар ер-ҳар ерда қоровулдай қўнқайган ўтғиз чоғли кўримсиз қора уйларни ҳисобга олмаганда, овул асосан илашиқлардан, қамиш қўшлардан, қуруқ, сичқон инларини эслатадиган ертўлалардан иборат. Тонг отса, уч юзга яқин мўридан тутун кўтарилади. Дўспанни буларнинг ҳеч қайсиси қизиқтирмади, икки кўзи ўша беш ўтов томонда, уларнинг ҳаммаси бош бий Ойдўсга қарашли. Кунчиқар томондаги ўн бир қанотли катта ўтов Ойдўсга отасидан мерос. Ҳозир бу ўтов «маслаҳат уйи» деб аталади. Ундан кейингиси меҳмонхона, ўртадагиси ётоқхона. Тўртинчи ўтов ўзидан кичик иниси Бегисга, кунботар томондаги охириги ўтов эса энг кичик укаси Миржиққа атаб тикилган. Ўғрилар билан оглиқни Дўспан ўша ўтовлар орасидан қидирди. Бундай қилишининг сабаби, улар сўзсиз ўша ерга ҳайдаб олиб борилади. «Маслаҳат уйи» мўрисидан тутун чиқмаётганини кўриб, Дўспан: «Ойдўс бий ҳали қайтмаганга ўхшайди, — деб ўйлади. — Энди у ерда жумбоқни ким ҳал қилади? Юрт, Бегис билан Миржиқ акаси Ойдўснинг чизган чизигидан чиқмайди, дейди. Акамиз уйда йўқ, деб ўғриларга жавоб бериб юборган бўлишса-я? Ҳа, ноинсофлар, ўзингиз ўғри бўлиб туриб, ўтган-кетганини сўкасишлар-а. Аксига, баттол бийнинг йўқлигини қаранг! Бўлмаса ҳозироқ бориб, «Кимнинг бахтиқаро?!» деб сўраган бўлардим». Дўспан шундай деб ғудранганича, узоқлаб қолган поданинг орқасидан югурди.

Бу сўзни биринчи марта эшитиб, зардаси қайнаб кетгани учунми, унинг гадаёнга келган кўнгли яйловга етганида ҳам юпанмади. «Ўзларига ўхшаб, ҳеч кимнинг ҳеч нарсасини рухсатсиз олмаган бўлсам, ё отам олмаса, нега бахтиқаро бўлар эканман? Менга нима қилипти, тирикчилиги бизникидан юз чандон оғирлар сон мингта. Хўш, шундай экан, нега мен бахтсиз бўлар эканман? «Қарға қағ этар, кўнглини чоғ этар». Ўғрилиқ қилган ҳам ўзингиз, бахтсиз ҳам ўзингиз!..»

Дўспан ёзда ўзи уйган бир дўнгликнинг тепасига чиқди. Чангал тирнаган иликларидан сизиб чиққан қонни қўли билан сидириб, подадан кўз узмай, отаси тўғрисида эшитганларини, ўзи босиб ўтган умр йўлини бир-бир эслай бошлади. Отаси Яхшилик катта бий Маманга жиловдор бўлиб юриб, бийнинг қўлидан қазо топган Омонлиқ деган одамнинг ёлғизи. Бутун эл Сирдарё бўйларидан кўчиб, одамлар ҳар одимда очи-

дан ўлиб турганида ҳам отаси ўғирлик қилган эмас, муҳтожликдан бир қозоқ бойнинг хизматига ёлланган. Хўжайини оламдан ўтганда ҳам унинг болаларини ташлаб кетмай, юртига олиб келиб, ғамхўрлик қилган. Шундай қилиб, довюрак, ватансевар деб ном чиқарган. Ойдўс овулини макон қилиб, қолиб кетганининг сабаби бор. Улуғлиги эл оғзида афсонага айланган Маман жиловдорини одам қилолмай, жазавага тушиб, аччиқ устида ўлдириб юборган бўлса, Ойдўс довруғи Маман бийникидан ҳам ортиқлигини, одамларга ғамхўрлигини намойиш қилиш мақсадида Яхшиликни ўзига жиловдор қилмоқчи бўлган. Хива тарбиясини олган ёш бий жиловдор ниҳоятда абжир, доно, оёқ-қўли чаққон дастёр, утюрак бўлиши керак деб тушунган. Яхшиликдан бу талабларига тўла-тўкис жавоб тополмагач, қариндоши Али бийни жиловдор қилиб олади-да, Яхшиликнинг кучидан фойдаланади. Уни деҳқон қилади. Ўттиздан ошганида унга кўзига оқ тушган, букри бир қизни олиб бериб, уйлик қилиб қўяди. Дўспан ўша оилада дунёга келган. Отаси Яхшилик шунинг учун Ойдўсдан миннатдор, у ўзини бахтли деб ҳисоблайди.

Дўспан энди беш ёшга кирганда юртга вабо тарқалиб, онаси оламдан кўз юмди. Онасининг вафотидан кейин Яхшилик Дўспанни доим ўзи билан бирга олиб юрадиган бўлиб қолди. Отаси азондан қора кечгача бировларнинг хизматини қилса ҳам бирон марта турмушидан нолиганини эшитмаган. Баъзи онасини қумсаб йиғласа, овулда ўлим кўрмаган хонадон йўқлигини, баъзи хонадонлар бутунлай қирилиб кетганини гапириб:

— Қуй, қўзим, бахтсизлар йиғлайди, сенинг эса отанг бор, бахтлисан, — дер эди. Дўспан ўн икки ёшларга кирганида отаси қаттиқ бош оғриғи касалига дучор бўлиб, икки кўзидан айрилиб қолди. Отаси ўшанда ҳам нолиган эмас.

— Сен бор экансан, бахтим бор, қўзичоғим, — деди отаси ва Ойдўснинг олдида бориб, унга подачиликни олиб берди. Дўспан ўшандан бери овулнинг бир чеккасидаги ўттизга яқин хонадоннинг молини боқади. Бунинг эвазига мол эгалари навбат билан ота-болага ўлмаснинг куни ўтадиган овқатлик беради. Ота-бола эса бундан ортиқ бахтни орзу ҳам қилишмайди. Подачи бўлганига ҳам, мана, саккиз йил бўлди. Ҳеч кимга ялинмай, бинойидек кун кечириб келяпти. Ота-бола сира ҳам толеларидан нолишиб,

бир-бирларининг дилларини оғритишмаган. Бугун эса уни аллақандай бир ўғри хафа қилиб кетди. «Вой лаънати-ей! Узи бизнинг кунимизга ҳам етолмайди-ю, яна масхара қилади-я! Ичи қора одамлар-э...» Дўспаннинг чангал тирнаган иликлари ачишиб, бир товони билан иккинчи товонини кетма-кет ишқалади, қуёш найзага келганини кўриб, бўйнидаги тўрвачасидан бир тишлам нон синдириб олиб, оғзига солди.

«Кўк ўзак» томонда бир отлиқ кўринди. Кўк бахмалдан камзул кийиб, от устида виқор билан ўтирган отлиқ — қиз бола эди. Қиз яғриндор подачи йигитга нарироқдан бир зум тикилиб турди-да, кейин кундуз телпагини бостириброқ кийиб, олдига тушиб турган майдалаб ўрилган сочларини орқасига ташлади ва отини аста ҳайдаб келиб, хаёлга ғарқ бўлиб турган йигитнинг кўзларини беркитди. Дўспан кутилмаган бу воқеадан эсанкираб қолди. Кўзини беркитиб турган бармоқларни пайпаслаб, қиз боланинг қўли эканини фаҳмлади-да, маҳкам ушлаб олди:

— Қўйиб юбормай тур, кимлигингни ўзим топаман.— Дўспан шундай дейишга деди-ю, аммо биронта қизнинг номини айтолмади. Қиз ҳиринглаб кулиб, қўлини тортиб олди.

Дўспан орқасига ўгирилган эди, кўзи садафдек тишларини ярақлатиб кулиб турган сулув қизга тушди.

— Ростини айт, Дўспан, довдираб қолдингми, йўқми?

Дўспан бу қизни танир эди, бироқ Дўспанни подачи демай, номини айтиб гапирганидан жуда хурсанд бўлиб кетди, рўбарўсида қиз бола эмас, ловиллаган қуёш тургандай, ерга қаради. Лекин шунчалик сулув, кўркам қиз уни излаб келиб, кўзини босиб ҳазиллашганидан беҳад хурсанд бўлди, йигитларга хос аллақандай куч уни бошини кўтаришга, қизга яна кўз қирини ташлашга мажбур қилди. Ҳипча белини қизил сирма белбоғ билан бир тутамгина қилиб тортиб қўйган, юзлари ойдай, қалам қош, киприклари найзадек бу сулув Эсенгелди бийнинг қизи Хуморсулув эди. Қизнинг отаси қорақалпоқлар ичида биринчи бўлиб хон маҳрами деган юксак номга сазовор бўлган, ҳозирда эса оддий бий даражасига тушиб қолган. Дўспан бу қизнинг бир сафар Миржиқ полвон билан от чоптириб кетаётганини кўрган эди.

— Отимни қаёқдан биласан? — деб сўради Дўспан ийманиб.

Хуморнинг ёниб турган чақноқ кўзлари кулимсиради, у уятчан йигитнинг кўнглини кўтариб, гапирди:

— Сендай йигитни танимай бўлар эканми? Бир куни Миржиқ иккимиз ҳов нарёқдан ўтиб келаётганимизда сени шу дўнгликда кўриб, ундан «анави йигитнинг исми нима?» деб сўраган эдим. Дўспан, билмайсанми, Миржиқ бугун бу томонлардан ўтмадими?

— Кўзим тушмади.

— Мени кечир, Дўспан. Мабодо уни кўриб қолсанг, менинг келганимни айтма, хўпми? Ма, мана буни чой пули қиларсан. — Қиз Дўспаннинг қўлига битта кумуш танга тутқазди-да, олдига тушган кокиллари-ни яна орқасига ташлаб, отининг бошини бурди.

Дўспан туш кўрган одамдай, дам умрида қўлига ушламаган кумуш тангага, дам қизнинг орқаси билан битта бўлиб турган чилвирдай тим қора сочларига тикилиб, маҳлиё бўлиб турганида, ёнида биров:

— Ҳой анқов, анави сеҳргар ким? — сўраб қолди.

Дўспан Ойдўс бийни овозидан таниб, шошиб дўнгликдан тушди. Ойдўс қизнинг кетидан қараб туриб гапирди:

— Кўркамгина нарсa экан. Афсуски, сулув хотин эрининг пешанасига чиққан сўгал бўлади-да. Ҳа, нега индамайсан, у ким?

Дўспан ёлғон жавоб тополмай, ростини айтиб қўя қолди.

— Алжираган чол! Ўғли туриб, қизини отга миндириб қўйганини қара!

Ойдўс подачи бола олдида ўринсиз гап қилиб, сирини олдирганидан ўкинди. Отининг сағрисига шилт этиб қамчи босди-да, шитоб билан жўнаб кетди.

Дўспан дам Ойдўснинг, дам қамишзорга кириб, аллақачон кўздан ғойиб бўлган қизнинг кетидан бир зум анграйиб турди-да, бояги танга ёдига тушди. Қараса, йўқ! Тепаликни гир айланиб, қанчадан-қанча ўт-ўланнинг тагини кавлаштирди. Тополмай, тарвузи қўлтиғидан тушиб, бўшашиб турган эди, кўзи бармоқлари орасида ялтираётган тангага тушди. Хурсанд бўлиб кетганидан: «Нега энди мен бахтсиз бўлар эканман? — деб қичқириб юборди ўзига-ўзи. — Бутун қорақалпоқ халқининг бош бийи билан суҳбатлашсам, унинг туғишган иниси, номи бутун қорақалпоққа машҳур Миржиқ полвоннинг қаллиғи Хуморсулув кўзимни босиб

ўйнашса, мен нега бахтсиз бўлар эканман? Йўқ, йўқ, бу бўлмаган гап, ўша ўғрилارнинг ўзлари бахтиқаро».

Эндигина кўнгли таскин топиб, бўйнидаги тўрвасидан яна бир тишлам нон олиб оғзига солганида, аллақандай кучли бармоқлар шартта тирсагидан ушлаб олди, нони қўлида қолди.

«Ойдўс овули»нинг ўнга яқин етимлари овлоқ ертўлада туришарди. Ҳар куни улардан икkitаси Дўспаннинг кетидан келиб, сигирларни соғиб, сут олиб кетишарди. Дўспаннинг тирсагидан ушлаган бола ўша етимларнинг бошлиғи «Жондулла хўтик» экан. Тўққизўн ёшлардаги болани эргаштириб келипти. Иккаласининг қўлида бир жуфтдан қовоқ идиш. Дўспаннинг юраги шув этиб кетди, бояги ўғриларнинг гапи ёдига тушди: «Шуларга сут бериб юрганимни билиб, бахтиқаро дейишган бўлса-я мени?»

— Жондулла, бугундан бошлаб бу одатларингни ташланглар.

Жондулланинг энсиз пешанаси тиришиб, қуюқ қора қошлари чимирилди.

— Нима учун?

Дўспан сабабини тушунтириб ўтирмади.

— Шундай! — деб қўя қолди.

— Ҳа, билдик. Ойдўс бий тепангга келиб, икки оғизгина гаплашганига дарров димоғинг кўтарилиб, кўзингни ёғ босибди-да.

— Ўзларинг қаерда эдиларинг?

— Бизни кўриб қолса, сени хафа қилмасин деб, ҳов анави ерда яшириниб ётган эдик.

— Жондулла, болаларга бориб айт. Боқаётган сигирларимнинг эгаларига энди хиёнат қилмайман!

Жондулла Дўспан билан тенгқур бўлса ҳам, бўйининг пастлиги учунми, унга кучи етмаслигини сизди. Шунинг учун оёғининг учида туриб, хўрозланди:

— Агар бизни қуруқ қайтарадиган бўлсанг, омон юраман деб ўйлама. Ун икки мучангни нимта-нимта қилиб, ўн икки тепага сочиб кетамиз. Кўр отанг, вой боламлаб, қолмасин тагин.

— Ихтиёр ўзларингда.

Жондулла хўтик ўзи билан бирга келган боланинг орқасига бир тепди-да, олдига солиб, қайтиб кетди.

Дўспан эса сочилиб кетган подасини тўплаб, сувга ҳайдади.

Ойдўс боя Дўспанга йўлиққанида Хивадан келаётган эди. Уч ой бурун кетганича энди қайтиб келяпти.

Ниҳоятда дарғазаб, қаттиқ хаёлга чўмган.

Ойдўс бий бўлиб отга минганида отаси анча қарияларни тўплаб оқ фотиҳа берган эди. Оқсоқолларнинг ўшандаги маслаҳатлари сира қулоғидан кетмайди: «Бошлиқ камгап бўлса, бамисоли сирли сандиққа ўхшайди. Ҳамма унинг ичини очиб кўргиси келади. Сандиқнингни очдирмасанг обрў ҳам, салобат ҳам ўзингникилигича қолаверади». Ойдўс қарияларнинг маслаҳатларига амал қилгани сабаблими, кўп гапирмайди, ичида ҳар қанча сири бўлмасин, на бегона одамларга, на жиловдори Алига очади.

Шу сафар Хивадан чиқишда ўзича бир тўнғиллаб қўйди:

— Хон саройига қўйни-қўнжинг тўлиб кирасану, у ердан таёқ еган саёқ итдай шумшайиб чиқасан.

Ўттиз йилдан ортиқ хонга солиқ ташиган Ойдўснинг отини етаклаб, Хиванинг йўлини биргалашиб заранг қилган жиловдори ҳар сафар ё юз-кўзидан, ё ўтириш-туришидан, ё бўлмаса қамчи тутишидан унинг хон ҳузуридан ранжиб чиққанини пайқаса ҳам, бундай очиқ тўнғиллаганини сира эшитмаган эди. Буни эшитиб ҳайрон бўлди-ю, шунда ҳам ўзини эшитмаганга солди. Ойдўс ҳам жиловдори индамай қўя қолганидан хурсанд бўлди. У Хивадан ҳар қанча дили оғриб қайтмасин, ҳар сафар юрти тупроғига қадам қўйди дегунча дарров ҳаммасини унутиб, ҳазил-ҳузул билан жиловдорининг кўнглини кўтариб қўйишга ҳаракат қилар эди. Аммо бу сафар ғазабноқлиги тарқалмади, ўй-хаёлларининг кети кўринмайди. Йўлда тунаб ўтган ерларида ҳам очилиб ўтирмади. Овулга яқинлашганида Хивадан чиққанидан бери чувалиб келаётган ўйларини ёлғиз ечиш мақсадида жиловдорини Кенагас овулига бир иш билан жўнатиб юборди-да, ўзи қалин қамишзорга кириб, отидан тушди.

... Хон қўшни элатларга уч ой юриш қилди. Ўша уч ой мобайнида Ойдўс ҳам эллик кишига бош бўлиб, урушда қатнашди, қанчадан-қанча бегуноҳ одамларнинг ёстигини қуритди. Ҳатто ҳийла ишлатиб, хоннинг ғолиб чиқишига ёрдам ҳам берди. Воқеа бундай бўлган эди: бир қалъани эгаллаш ниҳоятда қийин бўлди. Навкарлар уруш майдонидан орқароққа тикилган хоннинг чодирини томон чекина бошлашди. Дарғазаб бўлган хон аччиқ

устиди лашкарбошилардан бирини қозиққа ўтқаздирди. Навкарларга бу ҳам кор қилмади: олдинга ташланиб бир зум урушни қиздиришади-да, кейин рақиб тазйиқига дош беролмай, қўрага қочган подадай кетларига қараб югуришади, хоннинг чодирига тиқилишади.

Тоқати тоқ бўлган хон чодирдан бошини чиқариб:

— Ҳозир ҳаммаларингни қозиққа ўтқазаман! — деди қичқириб.

Аҳволни тушунган Ойдўс иккинланмай хоннинг ёнига келди-да, қўлини кўксига қўйиб, ўз фикрини билдирди:

— Хон олий ҳазратлари, эгаси ёнида бўлса, мушук қашқирни олади, деган мақол бор. Туғингизни кўтариб ўзингиз ҳам жангга кирсангиз, албатта ғалаба қозона-сиз.

— Ҳой, қорақалпоқ, агар айтганинг келмаса бетиқ тилингни шартта кесаман, — деб хон зарда билан жанг майдонига кирди.

Хоннинг туғ кўтариб, бирга жангга кираётганини кўрган навкарлар яна душманга ташланишди. Қалъа ҳокими хонга бош эгиб чиқишга мажбур бўлди. Топқирлик қилганидан хурсанд бўлган Ойдўс, хон Хивага қайтганимиздан кейин саройига чақириб, мени тақдирласа керак, деб умид қилган эди. Хон эса уни янгигина қаздирилган зиндоннинг олдида бошлаб бориб:

— Қалай, маъқулми? — деб сўради.

— Ўй-хаёлларингиздай таги кўринмайдиган ажойиб зиндон бўлибди, — деди Ойдўс алланечук бўлиб.

— Гап шу: қорақалпоқлардан унадиган бож уч ой мобайнида хазинамизга тушмаса, мендан яхшилик кутманглар.

Ойдўснинг дами ичига тушиб кетди, айтилиши лозим бўлган аччиқ-аччиқ гаплар тилининг учида қолди.

Бож хусусида илгариги хонлардан ҳам роса дакки еб, ҳақоратлар эшитгану, лекин уларнинг ҳеч қайсиси уни зиндоннинг тепасига бошлаб бормаган эди. «Бефаҳм, тўнка, — деб сўкди уни ичида Ойдўс. — Сенинг ўрнингда ўзим хон бўлганимдами, нима қилишимни билардим». Қарангки, бу гап сира хаёлидан нари кетмай қолди.

Шу ҳақда ўйлайверди. Охири «хон бўлишнинг нимаси қийин?» деган хулосага келди. Шундан кейингина кўнгли бир оз таскин топгандай бўлди.

Бундан икки йил муқаддам Хива хони Абулғози бешинчи ўлдирилиб, Хоразмдаги сарой аъёнларидан

ўзбек Элтузар инок ўзини хон деб эълон қилди. Бу одатдаги «хон алмашиши» бўлмай, Чингизхоннинг авлоддан авлодга ўтиб келаётган хонлик занжирининг узилиши эди. Одатда одамларнинг назарида табиийдек туйилган ўзгариш барчанинг юрагига гулгула солди. Баъзи бировлар замонанинг оқими тескари кетиб, ёз билан қишнинг ўрни алмашиб кетишидан кўрқди, баъзи бировлар аллақандай ҳали кўрилмаган яхшиликларга умид боғлади. Хуллас, хилма-хил башоратлар довулдан кейинги денгизнинг юзидай тинимсиз чайқалиб, безовталаниб турди. Аввалига Ойдўс ҳам гумонсираб, «Элтузар ҳокимиятни худди чархпалак чиғирига ёндан боғланган кўза, парчаланиб тушади», деган эди. Парчаланиб кетиш у ёқда турсин, аста-секин мустаҳкамланиб, қўшни халқлар, хонликлар, ҳокимликлар устига юриш қилиб, қўл остидаги ерларнинг чегарасини кенгайтириб боряпти.

Ойдўс шуларни ўйлаб ўтириб, хон бўлишнинг нимаси қийин, деган саволига жавоб топди. «Сира ҳам қийинчилиги йўқ! Чингиз авлоди бўлиш ҳам шарт эмас!»

Яна савол туғилди. «Ундай бўлса, қасерга хон бўламан?»

Узоқ ўйланиб ўтиргандан кейин: «Қорақалпоқларга, ўз элимга хон бўламан! — деди ўзига-ўзи, бирдан мийиғида кулги пайдо бўлиб, ирғиб ўрнидан туриб кетишига оз қолди. — Ҳо, ҳо, қорақалпоқ хонлиги! Қорақалпоқ хонлиги! Бунинг учун элнинг ҳисобсиз уруғлари бирлашса, Хивадай шаҳар қурса, қарвон тўхтаб ўтса, юртга ҳам, менга ҳам фойда бўлади-ку. Қани энди Хивадан учиб келган қарғани қарчиғай демай, чумчуқни булбул демай, ўзимиз эркин кун кўрсак...»

Юртига хон бўлиш хусусида ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган бий шу хаёлининг қули бўлди-қолди, унинг миясида яна бир савол туғилди:

— Қандай қилиб хон бўламан? Хонлик ташкил қилишимда кимнинг кучли қўллари ёрдам бериши мумкин?

Бу савол уни саёз ерга ўтириб қолган кемага ўхшатиб қўйди. Елкасини қаший-қаший ўрнидан турди.

...Қамишзордан энди чиқаётганида далага молини ёйиб, дўнглик тепасида серрайиб турган подачини, унинг ёнида тўхтаб турган отлиқ қизни кўриб ўша томонга бурилгани, подачининг олдида енгиллик қилиб, тилига эрк бергани учун ўзини койиди.

«Куда бўлганимга ярим йил бўлди-ю, ҳалигача келинимни кўрмаган эканман-да. Ўша борганимда олдимга чақиртириб, ўт ёқтириб юзини кўриб олганимда, мана бугун подачининг олдида алжираб, масхара бўлмаган бўлардим. Қандай бесабр одамман-а? Уйламай гапириб, оғримай ўлдим... Ойдўс, мунча куйиб-пишмасанг?... Умринг бўйи озмунча хатога йўл кўйдингми? Мана ҳозир ҳам «хонлик», «қорақалпоқ хонлиги», деб довдираб юрибсан. Бу сафар ҳам янглишсанг, хатойингни ким тузатади? Ўзинг! Ҳа-ҳа, ўзинг тузатасан!..»

Ойдўс сафардан қайтиб, овулга кираверишда қилиб келган ишларини ўзича бир муҳокама қилмаса, кўнгли жойига тушмас эди. Ҳозир ҳам шундай қилди. Назарида, овули лиммо-лим товоққа ўхшайди. Сира ўзгармаган. Чекка-чеккадаги чайлалар билан ертўлаларда тирик жон йўқ, ҳаммаёқ сув кўйгандек жимжит. Сал ичкарироқда, кўраларнинг офтобрўя тарафларида, чайлалар билан ертўлаларнинг паналарида болалар ўйнаб юришибди, урчуқ йигирган кампирлар, арқон эшган қариялар кўринади. Кўрадан кўрага ўйноқлаб чопиб юрган кўзи-улоқлар, бузоқлар кўзга чалинади. «Худога шукур, туйнугидан тутун чиқаётганларнинг кўпчилигида биттадан соғин сигири бор. Бу ҳам ғанимат. Энди хонлик деб...» Ўзича хайрлига чиқараётган ўйининг таъсиридан қутулиш мақсадида, Ойдўс назарини ўз уйлари томон бурди. Бегиснинг ўтовидан тутун чиқиб турибди, иккала иниси ҳам уйда кўринади. «Афсуски, дунёнинг борди-келдисига тушунишмайди-да. Бўлмаса жуда ажойиб иниларим бор-а!» Чекка-чеккадаги кулбаларга яна бир кўз югуртирди. Ертўласининг ёнида чопонининг этакларини шамолда ҳилпира-тиб, уриниб-суриниб юрган Яхшилиқни кўзи илғади. Унга қараб бир зум тикилиб турди-да, «бояқиш озиб, қоқ суяк бўлиб қолибди, ҳол-аҳвол сўрашиб кетай», деб ўша томонга юрди.

2

«Саломнома!

Ушбу саломномам қорақалпоқ элининг кўш таянчи Бегис билан Миржиққа бориб етгай.

Мен сизларни пок, ақлли, уддабурон йигитлар деб эшитганман. Шунинг учун ҳам бир элнинг кўш таян-

чини «қўш шунқорларим» деб сўзлаш менга ҳузур ба-
ғишлайди.

Қўш шунқорларим! Ушбу мактубни ёзишдан муд-
даом шулким, жонимга эгов, юрагимга найза бўлмиш
икки воқеани сизларга маълум қилиб, мағзини чақиб
кўришни илтимос қилмоқчи эдим.

Бирламчи: қорақалпоқ даласида бир тупдан унган
уч дарахт бор. Бутун юрт уларнинг тенг ўсишига катта
умид боғлаб кузатиб юрарди. Афсуски, уларнинг бит-
таси ривож олиб, иккитаси унинг соясида қолиб сар-
ғайиб боряпти.

Иккиламчи: Қўнғирот шаҳрининг номи сиз «қўш
шунқор»нинг ҳасмига тушганми, ё бўлмаса сиз «қўш
шунқор»лар унинг ҳасмига тушганмисиз, ишқилиб,
шундай деб ўйлаб юрганлар кўп. «Қўнғирот қуриб, Хи-
ва яшнаб кетяпти», дейилса, бу рост гап. Бу қисман
сизларга ҳам боғлиқ... Ушбу саломномани ёзгувчи улуғ
Қўнғирот шаҳрининг ҳокими Тўрамурот сўфи, деб
билгайсиз».

Бегис хатни овоз чиқариб ўқиган бўлса ҳам, Мир-
жиқ мағзини чуқурроқ чақмоқчи бўлиб, ўз қўлига ол-
ди. Овул муллasi чиқарган саводи билан ҳижжалаб
ўқиб чиқди.

Икки инига бу жумбоқ мактубни Тўрамурот сўфи-
нинг ҳам лашкарбошиси ҳам якка-ёлғиз чопари, да-
канг хўрознинг тожидай икки бети қип-қизил Айтму-
рот олиб келган эди. Унга ҳамма Айтмурот даканг деб
лақаб қўйиб юборган. Айтмурот даканг Бегис билан
Миржиқни сира бирга кўрмаган эди. уларнинг икки
томчи сувдай бир-бирларига ўхшашликларини, ҳатто
чап қошларининг устидаги холларигача бир хиллигини
кўриб ҳайрон қолди, ютиниб, мийиғида кулиб қўйди.

Бегис хатни олиб яна бир ўқиб чиқди-да, тиззаси-
нинг устига ёзиб қўйди.

— Ҳа, Қўнғиротни яшнатишга ёрдам беришимизни
сўрабди.

— Улуғ сўфи «саломноманинг мағзини қўш шунқо-
рим баравар ўқишига имоним комил», деган эди, —
деди Айтмурот даканг оға-инининг жумбоқни тезроқ
ечишларига ёрдамлашмоқчи бўлиб. — Ҳа, шундай, уд-
дабурон йигитлар. Сўфи кўп ёзишни, сергапликни ёқ-
тирмайди.

— Бир тупдан ўсган уч дарахт — Ойдўс, Бегис ва
мен, — деди Миржиқ.

— Ҳа, баракалла.

— Қўнғирот ҳокими янглиштипти. — деди Миржиқ мақтовни ёқтирмагандай. — Биз у ўйлагандек оғамизнинг соясида қолиб кетаётганимиз йўқ.

Бегиснинг чеҳрасида ҳам Миржиқнинг фикрини маъқуллаш ифодаси зоҳир бўлди, буни кўрган чопар ўзини доно қилиб кўрсатишга ҳаракат қилиб керилди.

— Ақлли одамлар оғзидан чиққан гапларнинг тўғрилигини киши кейин-кейин тушунса керак. — У бир зум сукут сақлаб, оға-инидан бирон маъноли жавоб ололмаглигини тушунди. Олдиндан ҳозирлаб келган гапларини бир-бир ўртага сола бошлади. — Қўнғирот ҳокимининг насл-насаби маълум. Хива хонига қариндош. Шундай бўлса ҳам оч-яланғочга раҳм-шафқатли, «Қорақалпоқлар ётсам ёстиқдошим, ўлсам тобутдошим, шунинг учун ҳам уларнинг Хива хонига солиқ тўлаб келишларини кўрсам, юрагим туздай ачишиб кетади», деганини неча марта эшитганман. Улуғ ҳокимимизнинг бир сирини айтиб қўяй. Бир сафар куйиниб, «Ойдўсга ўхшаган нодонлар ўз уруғини, уруғининг номидаги ўз шаҳрини унутиб, халқини алдаб, топганини Хивага ташийвергандан кейин Хива яшнайверарида!»— деган эди. Битта ёпиқ қозоннинг қопқоғини кўтардим. Энди ҳаммасини очмасам бўлмас. «Одамзод дунёга келиб бир иши билан ном қолдирмаса, унинг дунёга келганидан нима фойда, — деган эди бир ўтиришда улуғ ҳокимимиз. — Бироқ қорақалпоқларнинг бийи Ойдўс бири ботир, бири паҳлавон икки инисини сиқиб қўйипти. Дик этиб туянинг қулоғига чиқиб олиб, йилбоши аталган сичқондай, Ойдўс ҳам ўша иниларининг шарофати билан элбоши бўлиб юрипти. Уддабурон икки иниси унинг соясида кўзга кўринмай қоляпти», дейди у.

Яхшиси, элнинг кўзини қувнатиб бек бўлинглар! Ойдўс хонга сулув қизларингизни туҳфа қилиб, ҳадеб совға ташийвермасин.

Айтмурот даканг гапини чўрт кесиб, кетишга рухсат сўради.

Эл орасида тарқалган мишмишдан: «Ойдўс Хива хонига сулув қизлар олиб бориб беришга ваъда қилганмиш», деган гапларни эшитишган эди. Бу мишмиш Қўнғирот шаҳрига ҳам егиб борганидан иккала ака-ука ҳам хижолат тортиб қолишди. Хатдан юракларига ғул-ғула тушиб қолди. Шунинг учунми, энди Айтмурот дакангнинг ортиқ бир зум тўхташини истамай, дарров отлантиришди.

— Нима десангиз ҳам қорақалпоқлар Қўнғиротнинг таянчи, қўғони, — деди чопар отлана туриб, — бу мен шўрликдан чиққан ақл эмас. Буни тўғри тушунинглар.

Чопарни кузатганларидан кейин иккала оға-ини, худди бир-бири билан уришган одамлардай, бир кун гаплашишмади.

Ойдўс Хивада кечиккан сайин гумонлари ортаверди. Бегис хатни яна қайтариб ўқиди, Миржиқ Айтмурот дакангнинг гапларини эслади.

— Бу бузуқ ният билан келган одам, — деди Миржиқ бир куни Бегиснинг ёнига келиб. — Лекин ёмон тулки экан. Хатни акамга бериш керак.

— Албатта берамиз, — деди совуққонлик билан Бегис. — Фаҳмлаяпсанми, Миржиқ, бу тулкиликдан яхшилиқнинг ҳам иси келяпти.

— Тушунаман, Бегис. Бироқ, майда-чуйда гапларга йўл бермай, тотув яшашимиз керак. Менимча, акам бизлар ҳам бефаросат эмаслигимизни тушунади.

— Акамнинг кетганига бугун тўрт ой бўляпти, Хивага ёқай деб ўлиб-тириляпти! Кутилмаганда дўлга учрамаса бўлгани.

Бегис туриб, апил-тапил кийина бошлади. Миржиқ ҳам турди. Улар ўчоққа энди ўт қалашганда қўшни овулдан бир одам келиб, икки ўғрини ҳайдаб келганини хабар қилди.

Бегис ҳам, Миржиқ ҳам Ойдўсسىз ҳукм чиқаришмас эди, ярқ этиб бир-бирларига қарашди.

Акасининг йўқлигини айтиб қайтариб юбориш иккаласига ҳам эриш туюлди. Шундай бўлса ҳам сипогарчилик сақлаб, ҳақиқатни айтишга мажбур бўлишди.

— Йўлбарснинг каттаси ҳам, ўртанчаси ҳам, кичиги ҳам бари бир йўлбарс эмасми? — деди ўғриларни ҳайдаб келган киши. — Шошилиб турган эдим. От ҳам ўзимникимас. Буларнинг қилмишларини айта қолай. Биттасининг гуноҳи оғир. Хива тарафдан зўрға топиб келган бир қучоқ пахтамини ўғирлади. Иккинчисини қовунимни ўғирлаётганида тутиб, ҳайдаб келдим.

Оға-ини яна бир-бирларига қарашиб, «нима қиламиз», дегандай им қоқишди.

— Қани, кўрайлик-чи, — деди Бегис. Миржиқ ҳам унга эргашди. Қўллари боғланган ўғрилар буларга ҳўм-райиб қарашди, биттаси, нима учундир, пиқ этиб кулиб қўйди.

— Сизлар ҳам адолат билан ҳукм чиқара оласизларми? Катта бий қаёқда?

Миржиқнинг жаҳли чиқиб, галирган ўғрининг тепасига борди.

— Ўзинг ўғрилиқ қилиб, қўлга тушиб ўтирибсану, яна гап отганинг нимаси! Хўш, нима ўғирладинг?

Ориқ, кўса, елкаси тор, уккиникига ўхшаш кўзлари доим йирингланиб турадиган қирқ беш ёшлар чамасидаги ўғри овозини боягидан ҳам баландроқ қўйиб гапирди:

— Ўғирлаганим бор-йўғи битта қовун!

— Оббо, лаънати-е, ўғирликни сен эмас, биз қилгандай бақирасан-а! — деди Бегис.

Миржиқ қотиб-қотиб кулди.

Иккинчи ўғри ғўлабирдан келган, яғриндор, қорача юзлари офтобда қорайган, соқолига оқ оралаган эллик ёшлардаги одам эди. У бошини ердан кўтаролмай турипти, у бир қучоқ пахта ўғирлаганини бўйнига олди.

Оға-ини ўғриларни олиб келган кишини ёнларига олиб, ичкарига киришди-да, ўзаро маслаҳатлашишди. Воқеани аниқлашди: қовун ўғрисига азалдан қолган жазо — бир шапалоқ. Пахта ўғрисига қандай жазо лозим? Ойдўс, кўпинча, битта сигир ўғирлаган одамни етти кун чивинга ем қилиб, боғлатиб қўярди. Бир қучоқ пахтанинг баҳоси битта сигирнинг баҳоси билан баробар. Агар бир қучоқ пахта йигириб тўқилса, бир қўйлак-иштон, битта кўрпачага астарлик бўлади. Шунинг учун бир ҳафта чивинга ем қилиб боғлатишгина эмас, ҳатто нон-сувдан ҳам маҳрум қилиш керак. Бунинг устига, жабрдийда шу пахта деб Хивага овора бўлиб бориб келган. Бу меҳнат учун ҳам жазо устига жазо қўшса арзийди.

Улар шу тариқа кенгашиб, кимга қандай жазо беришни ўйлашди. Кенгашиб бўлиб, ташқарига чиқишса, яқин-атрофдаги анчагина қўни-қўшнилар тўпланиб қолибди. Уруғ бийларидан бири Қодирберган ҳам келаётган экан.

Бегис олдинга чиқиб, тўпланганларга ўғриларнинг қилмишларини тушунтириб, жазоларини эълон қилди:

— Қовун ўғрисининг чаккасига яхшилаб бир шапалоқ урилсин. Пахта ўғрисини бир ҳафта аравага боғлаб, сувдан бўлак овқат бериш ман этилсин!

— Маъқул жазо, — дейишди кўпчилик.

Кўпчилик маъқуллаганидан хурсанд бўлган оғанилар жазони зудлик билан амалга оширишди. Қовун ўғрисининг чаккасига эгаси бир шапалоқ туширди.

Пахта ўғрисини битта синиқ арава топиб, филдирагига маҳкам чандиб кўйишди.

Қачон, қаердан келмасин, овулга кирганда Ойдўснинг оти бир кишнаб кўярди. Ўғриларни жазолашда қатнашганлар энди тарқала бошлаганда, отнинг таниш овози эшитилди, ҳамма турган ерида таққа тўхтади, баъзилар кўраларнинг панасига яширинишди.

Ишимиз овулдошларимизга манзур бўлди, деб хурсанд бўлган ака-ука энди акалари келиб мақташини кутиб, ичкарига ҳам кирмай, чийга суяниб Ойдўсни кутишди.

Ойдўс кўринди. Миржиқ, ҳар галгидек, югуриб бориб, акасининг оти жиловидан тутди.

Ўтовларнинг олдидаги қамиш кўрада шохлари катта-катта олабел қари ҳўкиз ётибди. Бу ҳўкиз уларга оталаридан мерос. У оталари Султонгелди Туркистонда яшаганида ҳам бор экан. Кўчганда бу ёққа ҳам ола келган. Ҳўкизнинг неча йил умр кўрганини ҳеч ким аниқ билмайди, бироқ халқ орасида шу ҳўкизни қадрлагани учун Султонгелдининг омади ҳамиша юришиб келган, деган нақл юради. Шунинг учун бўлса керак, у, ўлими олдидан фарзандларига қилган васиятида шу ҳўкизни яхши парваришлашни қаттиқ тайинлаган. «Бу «давлатбоши» ҳўкизни яхши парвариш қилинглар, кўлдан чиқарманглар, борди-ю ажали етса, эъозлаб кўминглар», деган эди. Ота васиятига содиқ уч фарзанднинг қайси бири уйда бўлса, биринчи иши шу ҳўкизга қараш, у ёқ-бу ёққа кетгани ҳам келиши билан кўрага кириб «давлатбоши» ҳўкизнинг ем-хашагидан хабар олмай ичкарига кирмайди.

Ойдўс отининг тизгинини Миржиққа ушлатди-да, кўрага кирди. «Давлатбоши»ни шохларидан силаб, олдидаги пичанни янгилаб ташқарига чиқаётганида кўзи аравага боғлоқлик одамга ва ҳар жой-ҳар жойда — кўраларнинг панасида ўзига тикилиб турган овулдошларига тушди.

— Нима гап, тинчликми?

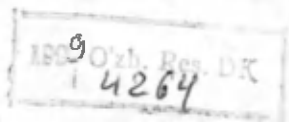
— Ўғри экан, — деди Бегис.

— Ҳа, азаматлар! Ўғрини тутиш, уни жазолаш жуда катта иш, — деб Ойдўс бу ишни маъқуллаб ичкарига кириб кетаётган эди, Миржиқ шошқалоқлик қилди:

— Ўзимиз жазосини бериб кўя қолдик, ака.

— Балли, шоввозлар. Қани, қандай жазо бердиларинг?

Ҳозир акам «мен йўғимда ҳукм чиқаришни сенлар-

га ким қўйибди?» деб қойийди, деб ийманиб турган инилар акаларининг очиқ кўнгиллик билан қилган муомаласидан жонланиб, бор гапни ҳикоя қилиб беришди.

Ойдўс элик ёшлардаги йирик гавдали, чувак юз, малладан келган одам. Чап қошининг тепасида мошдай холи бор. Ҳайрон қоладиган ери шундаки, учала ака-уканинг пешанасида холи бор. Ойдўс кўпинча бошига оқ чорси боғлаб юргани учунми, холи унга жуда ярашади. Бироқ ҳозир Ойдўснинг туси ўзгариб, холи ҳам йириклашгандай, яна ҳам салобатлироқ туста киргандай кўринади. Ойдўс иккала ўғрини боғлаб олдиға олиб келишни буюрди.

Қовун ўғриси ҳам узоққа кетиб улгурмаган экан, бир зумда иккаласини бир-бирига боғлаб, ҳузурига олиб келишди.

Одамлар яна тўпланишди.

Бегис билан Миржиқ акаларининг бу қилмишини хушламай, бир чеккада тумшайиб туришарди. Лекин Бегис ҳам, Миржиқ ҳам буйруқларининг тасдиқланишига ишонишарди.

Тергов қайтадан бошланди. Ойдўс гуноҳкорга айбларини яна қайтартирганидан кейин улардан бола-чақаларини суриштиришди.

— Етти болам бор, — деди қовун ўғриси.

— Олди неча ёшда?

— Ўн еттида.

— Қовун экканмисан?

— Йўқ.

— Лаънат сенга! — деб Ойдўс бирдан тутқиб кетди, кейин ўзини босиб пахта ўғрисини тергов қилди. Унинг ҳам етти боласи бор экан, каттаси энди ўн олтига кирибди.

— Худога шукур, — деб жавоб қилди ўғри. — Болаларимнинг емиши, қора чироқ уйи бор.

Ойдўс узоқ ўйлаб ўтирмасдан Қодирберганга қамчисини силкитди.

— Аввалги буйруқ аксинча амалга оширилсин!

Тўпланганлар ханг-манг бўлиб қолишди.

Юртни ҳайрон қолдирадиган яна бир нарсa, уч оғанининг жуда ўхшашлигидан ташқари, бир-бири билан жуда аҳиллиги эди. Бу буйруқ икки кичик ака-уканинг юзларига гўё тутундай урилиб, дамларини қайтарди. Пешаналари тиришиб кетганидан ҳатто чап қошларининг устидаги тариқдай холлари ҳам кўрин-

май қолди. Одамлар орасида норози ғала-ғовур кўтарилди. Уч оға-инига ҳавас қилиб юрадиганларнинг қаддилари букилиб, диллари озор чекди. Дўстлари оғир нафас олиб, хўрсинди.

Акасининг бетига тик қараб бир сўз гапириб ўрганмаган йигитлар, олди бўғилган ариқнинг сувидай ҳеч қаерга сизмай, бўғриқиб, одамларни иккига бўлиб, чеккадаги ўтовга шўнғиб кетишди. Ойдўс уларнинг хафа бўлишганидан эсанкирамади, нима учун бундай қилганининг сабабини ҳам ҳеч кимга тушунтириб ўтирмади, Қодирберганга ҳукми ижро эттириб, «маслаҳат уйи»га кириб кетди. Одамлар кейин Бегис билан Миржиқ қовоқларини уйиб, акаларининг ҳузурига киришди.

— Сабабини билгани келдик, — деди Миржиқ тўсатдан.

Ойдўс иниларининг чеҳрасига синовчан назар ташлаб, мийиғида кулиб қўйди. У дарҳол уларни қайтариб чиқариб юбормоқчи бўлди. Бегис қизишиб кетди.

— Сен, сен деб тилимиз танглайимизга ёпишиб кетди. Бу нима қилганинг? Ё Султонгелди кўкартирган уч теракнинг биттасидан бошқаси ривож топмаслиги керакми?

— Хўш, хўш? — деди Ойдўс мийиғида кулиб.

— Бундан ортиқ хўрлик бўлмайди! — деди Миржиқ кескинлик билан. — Бизнинг елкамизга ҳам офтоб тегиб қолар.

Ойдўс пешанасини тириштириб, бир зум бошини кафтига қўйиб ўтиргандан кейин қаддини ростлади ва ётиғи билан гап бошлади:

— Иккалангиз ҳам менинг ниятимни тушунмабсизлар. Меҳнатни хушламайдиганларга танбеҳ бергим келган эди. Агар пайқаган бўлсаларинг, қовун ўғриси ўғрилиқни касб қилиб олиб, меҳнатдан чиқиб кетган. Бўлмаса, оёқ-қўли бутун одам қовун ўғирлайдими? Қорақалпоқда нима кўп, ер кўп, баҳорда болалари билан ёпирилиб меҳнат қилса, пешана тери тўкса, шундай қилиб юрармиди? Пахта ўғриси эса анча меҳнаткаш одам кўринади. Ўзларингиз биласиз, бизда пахта экилмайди, бўлмаса пичоқ билан ер тирнаб, қўл билан бир иложини қилиб пахта экар эди. Сотиб олишга пул топмаган. Камбағалчилик. Бундайларни бир сафарча кечирса бўлади.

— Йўқ, ака, — деб Миржиқ бошини чайқаб хўрсинди. — Сен аста-секин юқорига кўтарилишни

маъкул кўрадиган одамсан. Одамлар шундай дейишарди. Ишонмас эдик. Энди очиқ-ойдин маълум бўлди. Узингни бир оз юқори кўрсатиш учун бизнинг бошимизни яна икки поғона пастга урдинг.

— Мен ҳам Миржиқнинг фикридаман, — дея Бегис ҳам инисининг гапини маъқуллади. — Сен бизларни укувсиз қилиб кўрсатиб, бўйингни яна икки баҳя кўтариб олдинг. Йўқ, бу далилинг келишмайди. Ҳали сен чигит топиб келдинг, экиш қолиб кетдими? Ёпирай, ака, шунақа шухратпарастмисан?

Ойдўс уларга қарши гапиришни ҳам, ҳайдаб чиқариб юборишни ҳам билмай, бир зум иккиланиб қолди. Чиндан ҳам у бир вақтлар хондан чигит сўраганида: «Қорақалпоқлар қийин ишга қўл ургунча, кундалик заруриятларига ярайдиган экинларни экаверишса бўлмайдими?» — деб чигит экишларига розилик бермаган эди. Ҳозир бу гапни айтса, хон сиёсатига қарши норозилик кўтарилиши мумкин. Лекин ойни этак билан ёпиб ҳам бўлмаслигини тушунди.

— Агар билсаларинг, мен катта бир сиёсатни ҳимоя қилдим.

— Қандай сиёсат?

— Ҳа, сен хоннинг обрўи учун уч ой тинч элатларни кезиб келдинг. Энди Хива хонининг сиёсатини ҳимоя қилдим дегин. Шу йўл билан юртнинг норозилигини босиш учун икки туғишганимни қалқон қилиб, гап найзасига илдим дегин, — деди Миржиқ.

— Нима деб тушунсаларинг, шу.

Миржиқ Бегис билан кўз уруштириб олиб, тиши орасидан ўчоққа чирт этиб тупурди.

— Халқ орасида сендан кўра Қўнғирот ҳокими Тўрамурот сўфининг ҳурмати ортиб бораётганини биласанми? Билмайсан. Халқ орасида мана бундай гаплар юрипти. «Эсенгелдидан маҳрамликни олиб, эл ҳурматини менга оғдириб бергани учун Хива хони буюрса, солиқ — солиқ экану, ҳар кечасига қорақалпоқдан бир қиз юбориб тураман», деган эмишсан.

— Сизлар шу гапга ишондиларингми?

Бегис ҳам. Миржиқ ҳам индамади.

Ойдўс ҳозир очиқ-ойдин гаплашиб олмаслик нимага олиб боришни ўйлаб ўтирмай, мишмишларга ишониб юрган иниларидан хафа бўлиб, ортиқ гаплашмай такаббурлик билан ётоқхонасига кириб кетди.

Овулнинг энг чеккасидаги ертўлаларнинг бирида, олови ўчиб қолган ўчоқнинг бошида эсдан чиқиб кетган бир боғ қамишдай чўзилиб Яхшилик ётипти. У тонг саҳар туриб ўғли билан бирга иссиқ сувга нон ивитиб еб, яна ётганича, қош қорайгунча қўзғалмас эди. Бугун кундузи бир ташқарига чиқди. Бахтига Ойдўс бийнинг кўзига чалиниб, саломлашди... Ана шунинг учун ҳам унинг вақти хуш. Бошининг тепасида илиғлиқ турган ўроқни олиб, кир-чир танасини қирт-қирт қашлаб ётипти.

Дўспан мол эгасининг кўнглига қараб, баъзи кунлари кечкурун отасини ётоғига етаклаб кетар эди. Бугун иши унча юришмадим, кечикиб, хуфтонга яқин бир коса қатиқ олиб келди. Бундай вақтларда отаси кимирламай ётар, ўғли «ота» деб чақирганидан кейингина «қўзим» деб бошини кўтарар эди. Бугун, аксинча, Дўспан ертўлага кириб келаётганидаёқ:

— Қўзим, келдингми? — деди.

Хуморсулугга дуч келиб, кумуш тангали бўлгани учунми, ё бўлмаса кунда «сут» деб жонини оладиган саёқларни қуруқ қайтариб юборгани учунми. Дўспан бояги «бахтсиз» деган гапни аллақачон унутиб, хурсанд бўлиб кириб келди. Овозидан отасининг ҳам хурсандлигини сезиб, вақти чоғ бўлиб кетди.

— Ота, мен эканимни қаёқдан билдинг?

— Бу эшикни сендан бўлак фақат ел очиб-ёпади, холос, қўзим.

Дўспан жинчироқни ёқа солиб, олиб келган овқатини оч отасининг олдида қўйди. Қўйнидан битта зоғора ҳам чиқариб узатаётган эди, отасининг ёстиқ тагидан бир жуфт патир олаётганини кўриб, қўзлари чарақлаб кетди. «Отам буни қаердан олипти? Ё тавба, мен йўғимда тиланчилик қилармикан? Лаънати ўғри шунинг учун мени бахтсиз деган бўлса керак». Сўрашга ботинолмади.

— Ота, бугун мен Ойдўс бий билан гаплашдим.

— Бий бобо биланми, қўзим? — деб унинг гапини тузатди қария. — Мен ҳам учрашдим. Биласанми, унинг улуғлиги нимада? Отланиб, уйдан қирқ одим юрадиган бўлса, хуржунига нон солдиради. Хивадан келаётган экан. Манави бир жуфт патирни бериб кетди.

Дўспаннинг кўнгли жойига тушди.

Кечқурун у ёқ-бу ёқдан гаплашиб утирадиган отаболанинг хатти-ҳаракатлари ҳам, овозлари ҳам ҳар қачонгидан бўлакча эди. Бирининг ҳаяжони иккинчисини қувонтирарди. Баъзи кунлари ёлғизликдан зерикиб ётадиган қария кечаси ўғлига турли-туман насиҳатлар қилиб, ибратли чўпчак-ҳикояларини айтиб ётарди. Бугун гаплашиб ётишга унча хуши бўлмаса ҳам тинглашга иштиёқи баланд кўринарди.

Дўспан энди «Ойдўс бийни» бий бобога ўзгартириб, Хуморсулув билан қандай учрашганини сўзлаб, отасига кумуш тангани берди. Жинчироқнинг хирагина ёруғида қариянинг чеҳрасида табассум пайдо бўлганини пайқайди.

— Менинг фикримча, бий бобо Хуморни инисига олиб бермайди, — деб тахминини айтди Дўспан.

— Янглишмайдиган оғиз, қоқилмайдиган туёқ бўлмайди, кўзим. Биласанми, бурунги донолар, тилимдан учган сўз менга ҳоким, ҳали айтилмаган сўзимга ўзим ҳокимман, деган экан. Ойдўс бийнинг янглишиб айтиб юборган гапи бошқаларнинг олдида оғзингдан чиқмасин. Эсингда бўлсин, биз биладиган дунёда Ойдўс бийдан диёнатли, бир сўзли, тоғни қулатишга қодир кучли одам йўқ. У Хуморни келин қилади. Отасининг васияти бор.

— Қанақа васият?

Куни билан чарчаб юрганидан баъзан гангур-гунгур гаплардан ҳам эриниб, ухлаб қоладиган ўғлининг бугун суҳбатга мойиллиги қарияга далда бўлди.

— Ойдўсларнинг отаси Султонгелди бий ўлмасидан олдин мен уларникида хизматкор эдим. Васиятларининг ҳаммасини эшитганман. Раҳматлик менга ҳам жуда кўп яхшилик қилган. Эшигида юрганимда ҳар куни «Қалайсан?» деб кўнгил сўрарди. Сен туғилганингдан кейин ҳар кўрганда «чақалоқ қалай, ўсяптими?» деб сўрайдиган бўлди. Мен ундан жуда миннатдорман. Войбўй, ўзи ҳам ишчан одам эди, дуч келган ишни қилиб кетаверарди. Ўлар олдимда димоғим шишиб кетмасин деб, Туркистондан кўчгандаги эски чопонини, чоригини, ер қазиган кетмонини, мол ҳайдаган таёғини бошига қўйдирди. Имонингни бергур жуда ақлли эди, жон таслим этганда бутун овул йиғилиб кузатди. Маҳрамликдан тушиб, аразлашиб юрган Эсенгелди ҳам келди. Эсенгелди билан Ойдўс бир-бирлари билан қандай аразлашиб қолганларини сенга

айтиб бермовдим шекилли. Бу жуда қизик бўлган. Ойдўс ёшлик қилиб бир ўтиришда сўйилган қўйнинг калласини Эсенгелдига мурувват қилмай, биринчи бўлиб бузган экан, ҳамиятига тегиб, Ойдўсни роса сўкибди. Шундан сал вақт ўтмай, Эсенгелдининг иқболи тойиб, Хива хони уни амалдан туширди. Бунини у Ойдўсдан кўриб, Хиванинг душмани, Ойдўс билан рақобатчи Қўнғирот ҳокимининг қўлтиғига кириб, қўнғирот уруғини иккига бўлди. Унинг бу қилмиши Султонгелдига ёқмади. «Эсенгелди, — деди у аранг нафас олиб. — Ўлар олдида бундай гапларни гапириш ҳар қандай одам учун ҳам мардлик. Ҳа, шундай, Эсенгелди. Сен бир кўланкаси қийшиқ тўранғил эдинг. Ўлар олдимда сендан қўрқиб турибман. Тиниқ сувни булғатиб юрма тагин. Кетимда Ойдўс, Бегис, Миржиқ деган уч ўғлим қоляпти. Ойдўсда хон ақли, Бегисда ботирлик, Миржиқда куч ва донолик бор. Уч ўғлим бир ёқадан бош чиқарса бутун қорақалпоқнинг қозонини кўтарадиган ўчоқнинг уч оёғи бўлади. Бирликлари бузилса, элнинг қозони чайқалади, оши тўкилади. Яхши бошчилик қил. Кичик ўғлим Миржиққа ўзбек хотинингдан туғилган кичик қизингни бер. Бундай болалар ақлли бўлармиш. Бирликнинг бузилмаслигига донолик билан бош қўш». Ойдўснинг ўтган йили Эсенгелдиникига бориб қудалашиб келганидан хабаринг бор. Энди қуда андаликни бузмаса керак.

— Миржиқ оға ҳам буздириб қўймаса керак, — деб юборди Дўспан. — Ниҳоятда сулув қиз. Ундай сулув қиз қорақалпоқда йўқ.

Қариянинг ҳам қизиқувчанлиги ортиб, қизнинг хусни жамолини таърифлаб беришни сўради. Ёш йигитчанинг ҳам муддаоси шу эди. Эртақларда, дostonларда сулув қизлар қандай таърифланадиган бўлса, бу ҳам ўшанга ўхшатиб, оғзини кўпиртириб қизни таърифлашга тушиб кетди.

— Йўқ, йўқ, қўзим, — дея қария бошини чайқайди. — Сулувлик сен таърифлагандай бўлмайди. Сулув қиз кенг яғринли, забардаст, сочлари тим қора, ўзи қоратўри, сендай йигитга кучи тенг кела оладиган бўлиши керак. Унда сулув хотин эрининг пешанасидаги сўғали эмас, бахти. Одамнинг пешанасига чиққан сўғал — ёлғон-ёшиқ, ўғрилиқ бўлади, қўзим. Биз оламда ҳақиқат тўнини кийиб яшаб келганмиз. Шунинг учун ҳам бахтлимиз. Мабодо бойликка қизиқиб ёлғон гапириш, олғирлик қилиш тўғри келиб қолса,

боболарингнинг руҳини ёд эт, мени ёд эт, бахтсизман деб ўйла, қўзим.

Ота сўзини қулоғига мунчоқ қилиб тақиб ўрганган подачи бола сулувлик тўғрисида баҳслашиб ўтирмади. Қария фарзандининг қаймоқдай мулойим тортиб қулоқ тутиб ўтирганидан хурсанд бўлиб, қатиқ юққан мўйловларини сийпаб-сийпаб қўйди-да, яна давом этди:

— Манави танга Султонгелдининг «давлатбоши» ҳўкизига ўхшаб илойим сенга «давлат боши» бўлсин. — У Хумор берган тангани кафтига қўйиб, кўр кўзларига суртди. — Эртага бошқа подачилар билан гаплаш. Уч-тўрттангиз бир бўлиб, битта чопон, битта чўғирма олинглар. Бу замонда бош кийимнинг олди шокилалик араби чўғирма бўлиб кетди. Агар иложи бўлса, битта белбоғга ҳам етказолсаларинг жуда яхши бўларди. Галма-гал тўй-пўйга кийиб борсаларинг, қизларга ёқадиган бўлардиларинг. — Бу гапни эшитиб Дўспан пиқ этиб кулди. — Қўзим, нега куляпсан?

— Хаёлпарастлигингиздан куламан-да, ота.

— Ундай дема, қўзим. «Қозонга солгудек ошинг бўлмаса ҳам, яхшилар қаторида бўлишни орзу қил», деган бурунги донолар. Одамнинг нияти пок бўлгани яхши. Болага яхши исм қўйиш ҳам катта иш. Бизнинг замонамизда уруш кўп бўлгани учун омонлик бўлсин деган ният билан менинг марҳум отамга омонлиқ деган исм қўйишган экан. Отам ҳам ўз навбатида юртда яхшилик бўлсин деб, менинг исмимни Яхшилик қўйипти. Яхши ният — ярим ризқ, қўзим. Етишиш қийин бўлса ҳам, яхши ният яхши. Юртда одамларнинг бир-бирига душманлигини кўриб, сенинг исмингни атаганда ёвуз душман ҳам «дўстман» дейишга мажбур бўлсин деб, исмингни Дўспан қўйганман. Худо ниятимга етказса, одамлар тенг бўлсин, камбағал бой билан тенглашсин, деган ниятгни кўнглимга туғиб юрибман, шундан неварамнинг исмини Тенгел қўяр эдим.

— Ҳеч маҳал камбағал бойга тенглашармиди!

— Айтдим-қўйдим-да, қўзим. Яхши ниятга тараф йўқ! Бўлмаса камбағал билан бой фақат нариги дунёдагина тенглашишини биламан. Масалан, бутун қорақалпоққа машҳур уч ўғил ўстирган Султонгелди бой ҳозир бўйрадек ерга эгалик қилиб ётипти. У дунёда менга ҳам тегишлиси шу. Мана, тенглик. Қўзим, худойимнинг ўзи кечирсину, ўликка ҳам тил тегиздим-а! Султонгелди бойдан ҳам, фарзандларидан ҳам жуда

кўп қарздорман. Сенинг ингалаган овозингни эшитишим билан шундай деганман. Иқболи очилиб, Ойдўс бий бундан ҳам обрўли бўлсин, хон бўлсин. Ўғлим, нега индамай қолдинг? Мен бугун кўп гапириб юбордимми?

Дўспаннинг уйқуси келиб, кўзлари илина бошлади, шунга қарамай қулфи дили очилиб кетган сўқир отасининг кўнглини оғритмай ҳангомани мухтасар қилиш мақсадида сўради:

— Ота, бий бобо Эсенгелди отанинг қизини инисига олдирмаслигига сиз ҳам шубҳа қиласизми?

— Йўқ!

— Менимча, гап ташлаганини эслаб, олдирмайди. Баҳс боғлашамизми?

— Бўпти, қўлингни бер. Айтмоқчи, қайси чоршанбага кесишган экан?

— Кейингисига.

— Хўш, нимадан баҳс боғлашамиз? — деб қария бир зум ўйланиб турди-да, ўғлининг қўлини қўйиб юборди. — Эрталаб айтарман.

Дўспан сомон тиқилган тери ёстиққа бошини қўйиб қотиб ухлаб қолди.

Азон паллада баҳсни эслашга ота-боланинг имконияти ҳам бўлмади, кундагидай қайноқ сувга нон ивитиб ейишгач, Дўспан пода боққани кетди. Кечқурунга қария янги гап топиб қўйди.

— Эшитдингми, кўзим, Ойдўс кеча инилари билан озгина хиралашиб қолибди.

Бу тўғрида Дўспан яйловда подачилардан, кечқурунги овқатга йиғилган беш-олти кўни-қўшнининг гап-сўзларидан эшитиб, бир оз ранжиган эди.

— Ота, нега одамлар ўзидан мартабаси баландларни кўп гап қилади? Баъзи бировлар ўзидан мартабаси улуғроқнинг иши яна ҳам ривож топаётганини кўрса, қувонади.

Бугун ҳам бирпас ташқарига чиқиб, баъзи-баъзида ўтган-кетганларнинг суҳбатларидан овулдаги сўнгги янгиликларни эшитиб қолган қариянинг ўғли келгунча тоқати тоқ бўлиб кетди. Қария ўғлининг бепарвогина тингловчи бўлиб қолмай, қизиқсинаётганидан хурсанд бўлиб, парвозга қанот ёзган қушдай, қўлини икки ёнига — кўрпачага тираб гап бошлади:

— Бунинг маъноси шуки, дунё азалдан токча-токча қилиб яратилган, кўзим. Ҳар кимнинг ўз ўрни бор. Хонлар, бийлар энг юқори токчадаги инсонлар. Улар-

нинг кўп гап бўлишига сабаб, бизни душман балосидан, уруш балосидан сақлайдиган баланд тоғимиз шулар. Тоғ бағрида яшайдиган халқ юқорининг қош-қовоғига қараб тилагини тиламаса бўлмайди. Юқориларзага келиб, ошиқдай тош нураса, пастга юмалайди. Ҳа, кўзим, юқоридан юмалаган ошиқдай тош пастга тушган сайин катталашади, баъзан харсангга айланиб, қанчадан-қанча одамларни мажақлаб юборади. Нега индамай қолдинг? Менинг донолигим тутиб, Афлотун бўлиб кетаётганимни кўриб, «шуларни билар экансан, нега қашшоқсан?» деб сўрагинг келмаяптими? Ҳайрон бўлма. Умр деган нарса кўзёши билан кулгининг тугуни экан. Мен кўзёши тарафини ечганман. Агар сен хурсандчилик тарафини тортсанг, ҳеч бўлмаганда иккаламиз қолган умримизни ҳузур-ҳаловатда яшаган бўлар эдик. Уқдингми, кўзим?

— Барча таниган-билганларимни кўз олдимга келтирсам, нуқул тугуннинг намли томони текканга ўхшайди-ку.

— Ҳа, баракалла, ўғлим. Шунинг учун ҳам одамзодда кулги озу, кўзёши кўп-да.

— Ота, баъзида ҳаётни жуда мураккаблаштириб юборасиз-да!

— Нима қилай, кўзим, гапнинг ростини айтаман. Бироқ, буларнинг ҳаммасини бошимдан кечирган эмасман, кўпларини сезиб юраман. Дунёда яшаш — топишмоқ топишга ўхшайди. Одамларга аччиқ гапирсанг — қочади, яхши гапирсанг — қопади.

Шу тариқа, улар, кунда ётар олдида ҳаёт ҳақидаги турли-туман ҳангомалар билан қизиқиб юриб, бир кунни Миржиққа келин тушириш хусусида маслаҳат тўйи бўлишини эшитиб қолишди. Қария эндигина ухлагани ётмоқчи бўлиб турган боласини қистаб солди:

— Тура қол, кўзим. Маслаҳат тўйига бор.

Дўспан кулди.

— Ҳеч бўлмаса ўтин ёришиб юбор, деб чақиртирган бўлса экан.

— Эринма, кўзим. Кишига кўп уйқу ҳам зарар. Кўп ухлаган одам ёруғ дунёнинг борди-келдисини кам кўради. Оч бўлсанг ҳам кўп билган, кўп кўрганинг яхши. Бориб айланиб кел, яхшиси, маслаҳат тўйига ўтин ёришиб, оқсоқолларнинг гапларини эшитиб кел.

— Шундай қилсам, эртага мен ҳам оқсоқол бўламанми?

— Ўжарлик қилма, кўзим. Кўп эшитган унади. Бо-

боларимиз, йигит кишига етти хунар оз, дейишган. Билиб қўйсанг зарар қилмайди.

Ота сўзини қайтариб ўрганмаган йигит эринчоқлик билан ўрнидан қўзғалди.

4

Ўғриларни жазолаш вақтида инилари билан ораларидан гап қочиб қолгани Ойдўснинг аллақачон эсидан чиқиб кетган эди. Унинг ҳадиги Эсенгелдидан эди. Келишилган чоршанбада қизни узатмаса керак, деб «маслаҳат тўйи» ўтказмаган эди. Шубҳалари ноўрин чиқди. Ваъдалашилган куни келин туширилди.

Мана, Ойдўс «маслаҳат уйи»да икки иниси билан ўтирибди. Жировдори Али ўт ёқиб ўтирибди. Бегис билан Миржиқ ўрталарида бўлиб ўтган даҳанаки жанг-ни унутган бўлиб, илҳақлик билан акаларининг оғзига тикилиб, тўй хусусидаги асосий фикрини кутишмоқда. Ойдўс учун эса тўйни ўйлашдан кўра хон бўлиш орзуси устун келиб, яна ўша тўғрида ўйлай бошлади. «Тўй ҳеч қасққа қочмайди. Хонлик тузиш тўғрисида маслаҳатлашиш лозим. Йўқ, булар тушунишмайди». Назарида, юртнинг тақдирини бир ўзининг бўйнига ортилган юкка ўхшайди. Ёлғиз ўзигина узоқни ўйламаса бўлмайди. Ботирлиги билан элга машхур Бегис ҳам, полвонлиги билан барчанинг оғзига тушган Миржиқ ҳам ҳали ғўр. «Буларга айтсам, ундан кейин нима бўлади? Айтилмаса ҳам уқиб олишни талаб қиладиган қанчадан-қанча сир бўлади юракда? Бу ёғини уқишга иккаласи ҳам калтафаҳмлик қилишяпти, булар билан маслаҳатлашиш бефойда. Юрт ўз хонлигига эга бўлса, номи оламга ёйилмайдими? Ёйилади. Ҳа, шундай. Ўшанда бизлар ҳам савдо қилиш имконига эга бўлар эдик. Хива, Эрон, Афғон, Ҳинди, Хитой, Москва, Макария, Қозон, Оренбургга карвон юбориб, ўзимиз ҳам карвонларни қабул қилардик. Катта-катта хонликлар, шаҳарлар қатори бизнинг ҳам номимиз чиқарди. Ҳозир эса хўрликдан бўлак кўргилигимиз йўқ. Қайси хонликка, қайси номи чиққан шаҳарга бургут бўлиб учиб борма, бари бир сени қарға деб қабул қилади, булбул бўлиб учиб борсанг ҳам чумчуқ деб назарига илмайди. Бу гапларнинг ҳаммасини тушунадиган, маслаҳат солсанг мақсадингни уқадиган оқил ва фозиллар қани бизда? Манави иккаласими? Ҳали она сути оғзидан

кетмаган гўдаклар-ку булар! Хонлик йўқдан бор қилиниши лозим бўлган нарса. Бу хонликни тузиш учун кучли қўллар, азамат ўғлонлар керак бўлади. Қани ўша қўл, ўша ўғлонлар? Қаердан топамиз уларни?» Ойдўс ўйи шу ерга келганда, яна боши берк кўчага кириб қолди. «Манави иккаласига ҳозир айтмаганим маъқул». Ойдўс шундай хаёл билан қаддини ростлади, хонларга хос виқор билан иш тутиб, эртага бўладиган тўй баҳонаси билан юрт удумига бирон янгилик киритишни ўйлади. «Қандай янгилик киритса бўлади? Нима гап бўлса Хива хонига етадимин, охири вой. Баджаҳл хон кўли остидаги от рухсатсиз кишнаса, вазирлари билан аскарбошилариининг ичганини заҳар қилади. Биз кимнинг кейинги оёғимиз?» Ойдўс қандай янгилик топмасин, унинг маъносини иккала инисига билдирмасликка қарор қилди.

Оғаларининг қандай хаёлларга ғарқ бўлиб ўтирганидан беҳабар икки ини ундан тўй хусусида аниқ бир маслаҳат чиқишини кутиб ўтиришипти.

Али бий оёғининг учида юриб кириб-чиқиб, ўчоққа гўланинг чўғини ловиллатиб қўйипти.

Ўрта ёшларга етгунча акасининг олдида ҳуда-беҳудага гапириб ўрганмаган Бегис ҳам, ўшандан тарбия кўрган Миржиқ ҳам бетоқат бўла бошлашди. Ойдўснинг эса парвойи фалак, ёнида укаларининг бор ё йўқлигини ҳам пайқамаётганга ўхшайди. Бир гал хаёли бўлиндими ё бўлмаса уй исиб кетдими, бошига ўраган чорсисини ечиб битта дўппида қолди. Ойдўс сиполикни камдан-кам бузарди. Икки иниси чакка сочларига қараб ўтириб, унда ҳам доноликнинг, ҳам бефаҳмликнинг нишонасини кўришди. Ойдўс ҳамон индамас, инилари эса ўзлари гап бошлашга ботинишолмасди. Бир маҳал Ойдўс:

— Тўй масаласида аввал Миржиқнинг фикрини эшитайлик. Али, менга ёстиқ олиб бер-чи, — деди-да, сўнг жиловдори олиб берган пар ёстиққа ёнбошлади.

Уйнинг ҳавоси тозалангандай, нафас олиш бирдан енгиллашди. Ёшлиги ва мўйловининг қоралигини айтмаганда катта акаларига жуда-жуда ўхшаб кетадиган Миржиқнинг чап қоши устидаги холи бир учди, у гапиришга ҳозирланди. Ҳар қандай маслаҳатли гап бўлмасин, доим акам билади, деб сукут қиладиган йигитнинг ҳозирги дадиллиги Ойдўсга унча ёқмади. Бегис эса ўнг қошини кўтариб, «гапиравер», деб ишора қилди.

— Менимча, тўй катта бўлиши керак, — деди Мир-

жиқ. — Акамнинг йироқ шаҳарлардаги дўст-ёронларини қўшиб, ўз элимиздан қирқ уруққа зиёфат берилса яхши бўлармиди, дейман.

Ойдўс ўчоққа қараб, серкиллаб кулди. Ҳеч ким ундан буни кутмаган эди, ҳамма ҳайрон бўлиб қолди.

Бий кўз очиб юмгунча кулишдан тўхтаб, пешанасини тириштирди. Чап қошининг устидаги мошдай холи ёнғоқдай бўлиб кўринди, иккала инисининг ҳам, ўт ёқувчисининг ҳам, кайфи учиб кетди. Бегиснинг газаб-и юзига уриб, пешанаси тиришганидан чап қоши устидаги холи, аксинча, кўринмай қолди. У бўйдоқ эди. Бунинг сабаби, дабдабали қилиб буюртирган ўтовини тиккан куни фотиҳа қилиб қўйилган қаллиғи сувга чўкиб ўлган эди. Шунда у: «Агар шу хабар рост бўлса, қайтиб уйланмайман, эндиги умримни уруғнинг, қолаверса, бутун элнинг хизматига бағишлайман», деб қасам ичган эди. Кичик инисига ҳам уйланишга ўзи рухсат берди. Аммо Ойдўснинг ҳозирги заҳархандали кулгиси унинг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Дастим қисқалик қилади, деб хавфсирамай қўя қол, — деди Бегис ўзини базўр босиб. — Бийнинг ҳамёни — бойлар, деган нақл бор халқда. Чиққаннинг ўрни тўлиб кетади. Танангга бир ўйлаб кўр. Миржиқдан кейин бошқа уйланадиган инимиз йўқ. Менинг эса сўзим—сўз. Кўрқма. Менга ақли зиёд ака билан яшашдан кўра, ақли ўзимизникига тенг ини билан яшаш осонроқ.

Бегиснинг қизишиб кетиб айтган бу гапидан Миржиқ ҳам, жиловдор Али ҳам донг қотиб қолишди. Аммо Ойдўс сир бой бермади, ичида гижинса ҳам мийиғида кулиб сўради:

— Тўй нима мақсадда берилишини биласанми ўзи?

— Келин тушираётганимиз учун-да, — деди Бегис энсаси қотиб.

— Вой, чийратилмаган арқон-э, — деб жаҳли чиқиб кетди Ойдўснинг, — мана бу гапни икки қулоғинг билан эшитиб, мияннга кўрғошиндай қуйиб ол. Тўй хурсандчилик учун, дилкаш одамлар билан бир дастурхонда ўтириб кўнгилхушлик қилиш учун берилади. Шунинг учун одамлар хурсанд бўлиб кетиши керак.

— Хурсандчилик чин кўнгилдан бўлишига бегоналар у ёқда турсин, ўз жигаринг ҳам шерик бўлмайди-ганга ўхшаб қолди, — деди Миржиқ.

— Нодон, кўппак, сенга гапни ким қўйипти! — деб, жеркиб берди уни Ойдўс. Сабр-тоқатли бийнинг нима

важдан тортишиб ўтирганини тушунолмаётган Али четга қулоғини тутиб, тағин битта-яримтаси бўлаётган гапларни эшитиб турмаганмикан, деб ташқарига чиқиб кетди. Ўтинларнинг орасида қуноқиб ўтирган Дўспан ой ёруғида Алининг кўзига тушиб қолмай деб, бўйинини ичига тортиб, ғужанак бўлиб олди. Али қайтиб кириш кирмасини билмай, ташқарида тураверди. Уч оғанини ўртасидаги тортишув кучайди.

— Сен шу қизни келин қилишга азалдан қарши эдинг, — деди Бегис тутатиб. — Сабабини энди тушундим. Молингни кўзинг қиймаётган экан. Юрт мол кўпайтирса, тўйга буюрсин, дейди. Бизнинг боқиб қўйган молларимиз кимнинг жанозасига сўйиларкин?

Ўжар бий бу сафар ўзини оғирликка олиб, бир оз юмшади, тўйнинг дабдабасини камайитириш хусусидаги фикрини тушунтиришга ўтди.

— Мен шу ёшга етиб, кўп нарсанинг фарқига бормас эканман. Энди бир оз ақл тўплаганга ўхшайман. Бу тўй катта бўлиши кераклиги тўғри, лекин қорни тўйиб, дастурхонингга тупурадиганларни чақиргим келмаяпти. Бу тўйда даставвал ким хурсанд бўлади? Шу учаламиз билан бирга менинг жоловдорим хурсанд бўлади. Қўлдовли уруғига келсак, Миржиқ қиз олгани учун эмас, уруғига янги бир оила қўшилгани учун хурсанд бўлади. Етим-есирлар бир тўйса, қувонишади, вассалом. Бошқа уруғлар қувончингга шерик бўлиш учун эмас, синаш учун келади. Тўйда қанча исрофгарчилик қилганингни кўриб, хурсанд бўлиш учун келади.

Ич-ичидан куйиниб ўтирган Миржиқ акасининг бу гаплари нимага келиб тақалишини тушунолмаётган бетоқатлик билан унинг гапини бўлди:

— Қисқаси, тўйни овулга бериладиган худойига айлантираман, десанг-чи.

— Сен аралашма, дедим-ку. Келинни сен олиб келганинг билан, тўй ҳам, унинг обрўи ҳам меники.

Ўн икки мучаси мисдан қуйилгандай миқти Миржиқнинг кўзларига қон тўлиб, акасига ўқрайиб қаради.

— Биз сенинг соянгда қолган қуруқ гиёҳ эканмизда.

— Гапларимни сабр-тоқат билан эшитинглар, — деди Ойдўс ёнбошлаб ётган еридан қимирламай. — Қирқ уруғга беўрин сўйиладиган молни уруғимизнинг қирқта етимига битта-биттадан етаклатиб юборсак, қирқ мўминнинг боши осмонга етишига имоним комил. «Фалончининг тўйи», деган обрў ана ўшанда келади.

— Ҳар кимга сўйиб ейдиган мол улашиб, оқ уйлик бўлдики? Вой, бу қандай кўргилик?

— Миржиқ, сен тушунмаяпсан, — деб Бегис уни юпатмоқчи бўлди. — Ундан кўра юртнинг етим-есири-ни биз тўйдирамизми, уларни худо тўйдирсин, де. Хон тўйдирсин, де.

— Хон деганинг ҳам бизга ўхшаган оддий бир одам. Биз берсак — хоннинг бергани бўлади! — деди Ойдўс.

— Ҳа, хонга яхши кўринмоқчиман, де! Хивада хон янгилангани учун сенинг ҳам ақлинг янгиланганми дейман? Ундай дема, ака, бир қаллангни ишлатиб кўр, Хивада хон янгиланиши билан бутун Хоразм воҳасининг гир атрофи ўпирилиб кетди-ку!

— Хонлик чархипалагининг кўзаси ўзгаргани билан ғилдираги ўша эски ғилдирак, — деди Ойдўс.

Жаҳл чиққанидан кейин ҳамма дилидагини тўкиб солди, мунозаранинг мантиқи бузилди.

— Юртнинг эндиги суянчиги Қўнғирот шаҳрининг ҳокими бўлса керак, — деди Миржиқ.

Инилари билан айтишиб ўрганмаган бий ўзини ҳар қанча совуққон тутишга уринмасин, бўлмади. Жаҳл билан туриб ўтирди.

— Қизи ҳали уйимга кирмай, отасининг ёнини оляпсанми, жўжаҳўроз? Ғийбатни ёмон кўрсам ҳам ростини айтай. Тўрамурот сўфининг бирдан-бир муддаоси — амал талашиш. Аммо унинг қўлидан даканг хўроздек тожини қонатишдан бўлак иш келмайди. Али! Бу ёққа кир! Азонда юртга тўй берилади, деб хабар қил, кейин етим-есирларнинг ҳисобини олиб, қирқтасини ҳузуримга чақириб келасан. Ҳар қайсинисига биттадан мол етаклатаман! Энди бор, дамингни ол.

Али чиқиб кетиши билан Бегис билан Миржиқ олдинма-кетин таъна тошини улоқтиришди.

— Сен ичиқора, сўқир одамсан!

— Сен такаббурсан, шуҳратпарастсан!

— Сенда қонхўрлик бор!

— Иккиюзламачилик қилишдан ҳам тоймайсан!..

Ойдўс аввалига мағрурланиб, гердаиб ўтирган эди, бироқ иниларининг бу таъналарини эшитиб, ўз билганидан қолмайман, дегандек безрайиб олди.

— Далил келтириб гапиринглар! — деди фақат орага жимлик чўкканда.

Боядан бери ачитиб-ачитиб айтаётган гапларидан биронтаси ҳам таъсир қилмаётганини кўрган Бегис баттар тутатиб кетди.

— Агар дилозор бўлмаганингда, шуҳратпараст бўлмаганингда халқнинг ғамини ер эдинг, юртнинг толганини тўплаб, Хивага ташимас эдинг...

— Такаббур бўлмаганингда бизлар билан ҳисоблашган бўлардинг, — деб Миржиқ ҳам маъқуллади.

— Тушунасанми ўзинг? — деб гапида давом этди Бегис. — Халқ у ёқда турсин, ўз туғишганларингни ҳам оёқости қилиб юрибсан. Уруғнинг тақдири у ёқда турсин, бир қориндан талашиб тушган икки жигарининг кўнглидаги гаплар билан қизиқдингми ҳеч? Сен ҳам бир, шохсиз, япроқсиз, сарғайган ёғоч ҳам бир. Илдинг кўпорилган кунинг ёнингга гуп этиб йиқиласан. Биласанми, Хивага ёқаман деб эли балиғи кўриниб қолган саёз кўлга айлантирдинг. Истаган одам балиғидан ўлжа қилиб олиб кетяпти. Боболаримиз бу сувга неча маротаба ғарқ бўлишган, энди ўзимиз лойқа сув ютамыз! Дилинг сўқир бўлмаса, Хивага шунча бориб юриб, қават-қават гумбазли бинолар, мачит-мадрасалар қандай яратилаётган экан, деб ўйлаб кўрдингми? Ўйлаган эмассан. Менинг элимда нега бундай кўркам бинолар йўқ, деб бош қотирдингми? Йўқ, бошингни қотирган эмассан! Шўрлик халқ қанча меҳнат қила-қила ер ағдаради, азоб билан мол боқади, хўш, ўшаларнинг ҳаммаси қаёққа кетяпти? Уларни Хивага, хонга юлиб кетаётган ким? Майли, олиб боравер, бироқ сендан биров: «Ҳой қорақалпоқ, бош шаҳаринг, макон қилган жойинг қайси?» деб сўраса, жавоб бера оласанми? Йўқ, Хивадан шу томонга қараб учган қушни фасл қуши деб ўйлайсан, қарғасини қарчиғай дейсан, чумчуғини булбул.

Бегиснинг айтаётганлари ўзининг сўнги кунларда ўйлаб юрган фикрлари билан бир ердан чиққани учун, унинг гапларига диққат билан қулоқ солиб ўтирган бўлса ҳам, Ойдўс бари бир иқрор бўлмади. Чунки у Бегисни кўпни кўрган, кўп биладиган, эл тақдирига жон куйдирадиган инсон, деб хаёлига ҳам келтирмади. Ҳозир ҳам: «Бу айтаётганлари — талаби амалга ошмагани учун фиғони чиқадиган жаҳли тез одамнинг асабни бузиш учун гапираётган гаплари», деган фикрдан нари ўтмади. Мийиғида кулиб ўтираверди.

— Эй биродарлар, мен ўз тупроғимни, халқимни ҳеч кимдан кам суймайман, — деди у охири. — Сизларнинг айтаётганларингизнинг ҳаммаси тайёр ўтовга безак учун иладиган ип-ипчиқ, — деди у ва сиполик билан яна ўрнига ёнбошлади. — Даставвал, ўтовнинг

ўзини тикиб олиш даркор. Бу ўтов хонлик, қорақалпоқ хонлиги бўлиши керак, нодонлар.

— Устомон эринчоқ уй ичи ухлашга ётаётганида бошини кўтариб: «Ҳозир офтоб чиқиб қолганда, анча ишларимни битказиб олардим», дер экан.

— Хўш, муддаоларинг нима? — деб Ойдўс бирдан тутақиб кетди.

— Муддаойимиз шуки, юрт учун чигит олиб келолмаганингни яшираман, деб пахта ўғриларини кўпайтириб юбординг. Қовун ўғриларини ҳам...

— Шунини билиб қўй, тўй кўнглимиздагидай қилиб берилмаса, бу ердан кўчамиз.

— Майли, кўчсаларинг кўча қолинглар. Қуён билан олишган қарчиғайнинг иккита пати тўкилган билан учишига ҳалал бермайди.

— Йўқ-йўқ, Ойдўс бий! — деди Миржиқ эзилиб. — Аслида, сен қарчиғай бўлиб учсанг, биз икки қанотингмиз, қанотингга ўқ тегиб, йўрғалаб қолсанг, оёқларингмиз.

— Сен эса худди шошиб қолган ўрдакдек ҳам бошинг, ҳам думинг билан шўнғияпсан, Ойдўс бий, — деди Бегис.

— Сафсатабозликни бас қилинглар!

Маслаҳатнинг охири шу билан тугадики, Ойдўс «маслаҳат уйи»дан зарда билан чиқиб кетди.

* * *

Дўспан уйга қайтиб келганда отаси ҳали уйғоқ ётган эди, шарпасини эшитиши билан бошини кўтарди.

— Келдингми, қўзим?

Яхшиликнинг овози уйқу аралаш эшитилгани билан қизиқсиниб ётгани сезилиб турарди.

— Ота, борганим яхши бўлди, — деди Дўспан жинчироқни қидираркан. — Бу дунё токча-токчадан иборат, деганинг рост экан. Токчалар фақат уруғларнинг орасида, бойлар билан камбағалларнинг ўртасида бўлар экан десам, ҳар хонадонда, хонадоннинг аъзолари, жигарларининг ҳам ўз токчаси бўлар экан. Бириникини бири қизғаниб, бириникини иккинчиси эгаллар экан.

— Ухла, қўзим.

Дўспан жинчироқнинг хирагина нурида бўйранинг устига битта терини ёзди-да, эски чопонини кўндаланг ташлаб, икки қўлини бошига ёстиқ қилди.

— Ота, агар топиб келган гапларимга ҳозир қулоқ солмасанг, эрталабгача ёрилиб кетаман.

Қария сергакланди.

— Қулогим сенда, қўзим.

Дўспан барча эшитганларини оқизмай-томизмай гапириб берди. Бечора қария ўғлининг гапларини эшитиб бўлгандан кейин ҳам анчагина сукутга толиб қолди.

— Ёмон дарз кетибди, — деб қария дардга чалинган одамдай оғир уҳ тортди. — Одамнинг кўрганлари ҳам, эшитганлари ҳам бамисоли ичилган овқатга ўхшайди, қўзим. Ташқарига чиқиб турмаса бўлмайди. Диёнатли одам ҳамма эшитганини ҳазм қилиб кетавермайди.

— Тушундим, ота.

— Али ўлардек писмиқ одам эди. Уч оға-ини ўрта-сида пайдо бўлган келишмовчиликни ўзгалар у ёқда гурсин, ўзларидан ҳам яшириб келган экан-да. Кўрдингми, баданингга чипқон чиқса, ачишади, демай, вақтида ситиб ташламасанг, бари бир маддалаб, бир куни ёрилади.

Дўспан отасининг учала оға-инига алоҳида-алоҳида баҳо беришини истарди.

— Менимча, бий бобо ҳақ, — деди охири сабри чидамай. — Шу тўйдан бошлаб, ҳар тўйда қирқта етимга мол етаклатиб юбориш одатга айланиб кетса, бундан ортиқ донғи кетган тўй, булардан ортиқ мард, булардан бахтли туғишганлар бўладими оламда?

— Тўғри тушунибсан, қўзим. Бегис жуда ғалати йигит... «Эй қорақалпоқ, макон қилган жойинг, бош шаҳаринг қайси деса, жавоб бероласанми?» дермиш. Маконимиз — Амударёнинг этаги. Бизга ўхшаганларга шаҳарнинг нима кераги бор? Гўрдай ертўладан қутулиб, ернинг бетига амал-тақал бир уй тика олиш қудратига етсак, бизнинг шаҳаримиз шу бўлади. Ойдўс бий шу томонини ўйлаган. Ахир у катта Маман бийдан таълим олиб қолган-да! Сендай йигитларга навбат билан мол, кийим бериб, ўжар қизларнинг оталари билан ўзи гаплашиб, уйлик қилиб юрганида, замон бутунлай бошқача бўларди. Бечора одамнинг пайкалига сув оқадиган бўлса, ишқилиб, бир тўсиқ топилади. Уч оғайнининг бир-бири билан тескари бўлиб қолишганида Эсенгелдиннинг қўли бормикин, деб ўйлайман-да. Расво Ойдўсга бўлган ўзининг эски ўчини икки инисини ишга солиб олмоқчимикан? Ухла, қўзим, ҳудо ўзларига инсоф берсин.

— Қайтиб ярашишармикан?

— Эл-юртим деб от чолган йигитларнинг пойгадаги йўли битта деган гап бор. Ниятлари холис бўлса, ярашиб кетишса ажаб эмас.

— Ота, нега ҳадеб зўрлар ҳақида гаплашгимиз келаверади?

— Чунки, қўзичоғим, пастдагилар юқори токчадагиларнинг қош-қовоғига қараб яшашади-да...

— Ҳа, ота, кечир мени, буни илгари ҳам сўраган эдим.

Қария ўғлининг ухлаб қолганига эътибор бермади. Гапираверди.

— Яна қайтариб айтаман, қўзим. Бизлар бийларнинг қош-қовоғига қараб турамиз. Улар тинч бўлишса, фуқаролари ҳам тинч бўлади... Фуқаро дегани ким? Фуқаролар — энг паст токчадагилар. Ҳа, қўзим, бир умр эсингда бўлсин, биз — тана, улар эса бош, улар гавда бўлса, бизлар оёқ, улар оёқ бўлса, биз этик, улар этик бўлса, биз остидаги тупроқ. Олам азалдан шундай қурилган, бировдан биров ё паст, ё баланд. Хоразм ўлкасида ҳаммадан каттаси хон. Ойдўс хонликни орзу қилаётган бўлса, дилида бирон нияти борга ўхшайди. Сирини хуфя тутадиган одам... Ухладингми, қўзим, майли, ухлай қол. Эзмалик қилиб, чарчатиб ҳам юбордим сени, ухла, ухла...

5

Иккала иниси ҳар қанча жиғибийрон бўлишмасин, Ойдўс тўйни ўз ўйлаганича ўтказди. Ташқаридан меҳмон чақиртирмади, қирқ камбағалга қирқта молни етаклатиб юборди.

Ойдўс бийнинг хотамтойлигини нотўғри шарҳловчилар ҳам бўлди. «Иниларининг донғи қўтарилиб кетишидан қўрқиб, уларга тескари иш тутишга ўтипти», деган миш-миш қуруқ сомонга теккан оловдай, гурил-лаб ҳамма ёқни тутди.

Тўйдан кейин сал вақт ўтар-ўтмас Бегис билан Миржиқ ўзларига тегишли молларни бўлиб олишиб, овулдан кўчиб кетишди. Улар билан бирга баъзи тенгқурлари ҳам кўч-кўронларини йиғиштириб, ҳатто тўйдан мол етаклаб кетганларнинг баъзилари ҳам жойларидан қўзғалишди. Жондулла ҳўтикнинг тўдаси ҳам тўйда теккан бузоқларини етаклашиб кўчнинг ке-

тидан эргашишди. Ойдўс иниларини тавба-тазарру қилдиришга ҳам, бирга кўчиб кетаётган овулдошларини қайтаришга ҳам ортиқча уринмади.

Четдан қараган кишига лиммо-лим товоқдай кўринадиган овул сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Ташлаб кетилган эски жойлар, эски ўчоқлар овулнинг файзини қочирди. Ойдўс буларни кўриб саросимага тушди. Назарида, «маслаҳат уйи»нинг ярми ўпирилиб кетгандек, совуқ еб кийган тўнини биров устидан ечиб олгандек эди. Чўғ ютгандек, ичаклари куйиб ачишади, хўрсинади, туришга тоқати, ўтиришга ихтиёри йўқ, тонг отса куннинг ботиши, ботса, куннинг чиқиши мушкул бўлиб қолди.

Ёши қирққа етиб қолганда кўрган Ризо, Тўра исмли икки ўғли бор. Каттаси етти ёшда, кичиги бешда. Шу иккаласини тиззасига олиб эркалатса, завқ-шавққа тўлиб, бутун ғам-ташвишини унутарди. Мана, энди бировга сир бой бериб қўймаслик мақсадида болаларини ҳузурига чақиртириб, қизиқ-қизиқ хангома қургани билан бари бир, бўлмади. Тонг отиши билан салом бериб кириб келадиган жиловдорни Алига ҳам иш буюрмай қўйди, ҳеч ким билан очилиб суҳбатлашмайди.

Ёсенгелди билан аразлашгани ҳам бутун уруғнинг, бутун элнинг бирлик қопига тиг уриб тешишдек бўлган эди, энди ўша бирлик қопининг таги бутунлай ўпирилиб кетганга ўхшайди... «Шуни ё Бегис, ё Миржиқ тушунамикан? Тушунишмайди, ўжар ҳўкизлар», деган қарорга келди Ойдўс.

Юрагини кимга ёрсин? Ким унга маслаҳат беришга қодир? Бу атрофда уни ўзидан бўлак ҳеч ким юпата олмаслигини ўйлаб, афсусланиб ташқарига чиқди. Қўранинг офтобрўя тарафида ётган «давлатбоши» ҳўкизга бориб ўт солиб, шохларини силаб турган эди, кўзи «маслаҳат уйи»нинг олдида ошиқ ўйнаб юрган икки ўғлига тушди.

Кичик ўғли Тўра «олчи!» деб қўлини ёнбошига бир урган эди, чанг буруқсаб кетди, у тишларини йилтиратиб кулиб тураверди. Акаси Ризо дарров қўлларини ерга тираб ўтирди-да, лунжини дўппайтириб укасига тутди. Тўра кучи борича тарсиллатиб бир шапалоқ урди-да, ҳузур қилиб кулди. «Тўхта, — деди ўзига-ўзи Ойдўс, — булар ҳам бир-бирини ютса хурсанд. Агар Ризо шапалоқ ўйин бузилиб, Тўра кетиб қолган бўларди. Ойдўс, бетизгин хаёлинг қаёқларга кетиб қоляпти?

Ахир, бизлар бола эмасмиз-ку... Ўзимдан кичикка бошимни эгмайман!..»

Ойдўснинг кўзи шу томонга қараб келаётган жигловдорига тушди.

— Али, хонга солиқ олиб борадиган муддат қачон эди?

— Ҳали бир ой бор.

— Ундай бўлса, отлан! Овулларга яна жар сол! Одамлар зиммаларидаги солиқни тезроқ олиб келиб топширишсин. Бегис билан Миржиқларнинг овуллари ҳам бор. Ҳов анави отда келаётган Қодирберганми? Уни чақириб юбор. Унга ҳам айтадиган гапим бор.

Ойдўснинг алғов-далғов кўнгли бир оз таскин топгандек бўлди. «Янги фикр келди ҳаёлимга, — деди ичида ўзига-ўзи. — Хоннинг ҳузурига бораман, очиқ маслаҳатлашаман!»

* * *

Бегис билан Миржиқ кўнгани жуда қулай жой топди. Бир томони балиғи мўл-кўл, этаги сувли ўтлоқ, суви қуритилса, арпа, буғдой экса бўлади. Қовун, ошқовоқ экишга ҳам ярайди. Дарёга ҳам яқин, керак бўлиб қолса ариқ қазиса ҳам бўлади. Иккинчи томони кенг яйлов. Учинчи томони жингил билан қамиш аралаш тўқай қишда совуқни тўсади, ўтин тўплашга осон бўлади. Тўртинчи тарафи ўркач-ўркач қум — баҳорга етганлар сабзи ўрнига илдииз излаб кунини ўтказди.

Янги жойга қизиқиб, бошқа овуллардан кўчиб келувчилар ҳам бўлиб турди. Икки туғишган ўзларини эркин сезиб, кўчиб келувчилар билан яхши гаплашишади, кўнгиллари истаган ердан жой кўрсатишади, баъзиларига ертўла қаздиришади.

Шундай қилиб, жуфт ўтовларнинг давраси кундан-кунга кенгайиб бораверди. Уйлар, чодирлар кўпаяверди, ертўлалар қазилди, баҳоргача овул анча қулоч ёзиб, юзлаб мўрилардан тутун чиқадиган бўлди.

Овул эътиборли одамларнинг диққатидан четда қолмади. Кўп ўтмай ҳар томондан совға-саломлар кела бошлади. Кўнғирот шахрининг ҳокими бир ҳўкизни бош қилиб, жамики моллардан хиллаб, ўн-ўн беш жониворни қўшиб ҳайдатибди. Миржиқнинг қайнатаси Эсенгелди ҳам янги рўзғорга ёрдам бўлсин деб ўшанча мол юборибди. Баъзилардан сўйишликка бир қўй ё бир бузоқ, ё бўлмаса ўтовларига ёпадиган катта кигиз,

тагига тўшашга наमत келди. Ким совға-салом берса, икки оға-ини, бу ажралиб чиққанимиздан хурсанд. Ойдўсга душман экан, деб замирини ўйламасдан, «халқимиз мурувватли», деб юраверишди. Орадан кўп вақт ўтар-ўтмас овулнинг номи «Бегис овули», «Миржиқ овули» бўлиб ҳар томонга ёйилди. Қайси тарафдан тўйга ё маъракага айтиб хабарчи келадиган бўлса, шу икки бошлиққа йўлиқмай, бирон эшикка қайрилмайди. Бундай аҳволдан иккаласи ҳам хурсанд бўлиб, тез-тез жилмайиб бир-бирларига қараб қўядиган бўлишди. Иккаласи ҳам эт қўйиб, семиришди.

— Миржиқ, — деди бир куни Бегис. — Агар ойна бўлганида, юз-кўзингни кўриб, хурсанд бўлар эдинг.

— Иккаламиз бир-биримизга ойнамиз, — деди Миржиқ ҳузур қилиб. — Айтавер, қандай янгиликлар бор?

— Илгари чиндан ҳам сояда қолган дарахт эканмиз. Бағримизга шамол тегиб, офтобга чиқишимиз билан биз ҳам одам қаторига қўшилиб қолдик.

— Ҳа, сен бунди энди пайқадингми? «Бегис овули», «Миржиқ овули» деган гаплар қулоғимга етиб келгандаёқ, иккимиз ҳам оёққа мустаҳкам турганимизни пайқаган эдим, чиндан ҳам Ойдўсга бизнинг нима зиёнимиз тегди? «Ойдўс овули» бўлиб ўз номи билан қолаверди. Ҳар туп дарахт алоҳида ўсиб, тиргак кўпайса, сира зарари йўқ. Энди қайнатамни меҳмонга чақирсак, Қўнғирот ҳокими билан бизнинг ўртамизда мустаҳкам кўприк бўлар эди.

Бегис бир зум ўйланиб қолди, укасининг таклифи маъқул тушди шекилли, жилмайиб ўрнидан турди.

Хуморсулув Бегисни ҳам, эрини ҳам барабар ҳурмат қиларди, иккаласининг ҳам гапини қулоқ қоқмай бажо келтиради. Баъзи вақтлар сиқилиб, юраги зардоб бўлиб кетса ҳам, ўзини қўлга олиб, индамай қўя қолади. Келин бўлиб тушган кунидан эътиборан шу вақтгача иноқ юрган уч оға-инининг бир-биридан ажралиб кетишганини ўйласа, ич-ичидан эзилиб кетарди. «Уч айғирни бир-бири билан уриштирган — беҳосият байтал», дейишларидан қўрқиб, қўшни келинчакларнинг юзига сира тик қаролмасди.

— Тўрам, — деди Хуморсулув бир куни эрига ҳасратли оҳангда. — Эр йигит хотинининг уруғи билан эмас, ўз уруғи билан мақтанса ярашади. Катта бий қайнағамнинг ўзи аралашмаса, Қўнғирот ҳокими билан дўстликнинг охири бахайр бўлмаса керак, деб ўйлайман.

— Дўстликнинг маънисини сен қаёқдан биласан?

— Биламан, тўрам. Сенинг уйингга келганимдан бери яхши тушунадиган бўлиб қолдим. Агар икки одамнинг дўст бўлгиси келса, улар хоҳ оға-ини бўлсин, хоҳ эр-хотин бўлсин, хоҳ ўртада нон ушатиб, ака-ука, эгачи-сингил тутинган тенгқурлар бўлсин, бари-бир ҳеч қайсиниси ўз фойдаси, ўз манфаатини ўйламаслиги керак, ҳатто ўз шуҳратида ҳам воз кечиши керак. Шунинг учун бир ёқадан бош чиқарган хонадон бир кишининг номи билан аталади. Аҳил туғишганлар ҳам, аҳил овулда ҳам шу йўлдан бориш шарт.

— Маккорлигига қара зангарнинг, — деб кесатди Миржиқ. — Ўз отасидан қайнағасини ортиқ кўрармиш.

Тўғри кўнгли эрига йўйилган келинчакнинг кўзларидан икки томчи ёш юмалади, бироқ ўжар эрига сездирмай, пешанабоғининг учи билан сидириб ташлади. Миржиқ яна гапга оғиз очар-очмас ташқаридан Бегис қичқирди:

— Миржиқ, валий экансан, бу ёққа чиқ! Қудамизнинг ўзи келиб қолди.

Миржиқ апил-тапил ташқарига чиқди. Хумор хотиржамлик билан кўрпачаларни қоқиб-суқиб, қайтадан ёза бошлади.

Ажралиб чиққанларидан бери бунақа атовли меҳмон кутмаган оға-ини шошиб қолишди. Ҳурматли меҳмонимиз гап қилиб кетмасин, деган андиша билан дарров Ойдўсга хабарчи юбормоқчи ҳам бўлишган эди, бу маслаҳат Эсенгелдиннинг қулоғига чалиниб қолди. Бегисни чақиртириб, тайинлади:

— Хижолат бўлманлар. Ўз жигарларини оёқости қилган шуҳратпараст биз билан битта уйга сиғмайди.

Шу билан гап тамом бўлди.

Овул йигитлари хизматни ўзаро бўлашиб олишди.

Ҳамманинг диққат-эътибори ёлғиз Эсенгелдида. Қариб-чуриб, бели букилган чол қордай оппоқ соқолини сийпаб-сийпаб, тишларининг сариқ-қизғиш милкларини тез-тез кўрсатиб, келатуриб кўзига чалинган нарсаларни ҳикоя қилиб ўтирипти. Кўп яшаб, кўпни кўрган қариянинг ҳар битта гапидан доноликни ахтарган хизматкор ёш-яланглар кирса-чиқса, унинг ҳикояларига қулоқларини динг қилишади.

Меҳмон гапдан гап болалатди.

— ...Ойдўснинг баъзи ишларининг охирига разм солсанг, худди қудуққа тушгандай бўласан.

Чий ташқарисида гурсиллаб юрганлар жимжит бў-

либ қолишди. Қария буни сездими, соқолини қимтиб, кўзларини сузиб бир зум ўйланиб турди-да гапида давом этди:

— Унга жуда кўп ёрдам қилганман. Янги бий бўлган чоғларида анча дуруст эди. Етимларга қирқ бош молини улашиб нима натижага эришди? Оға-инилари орасига нифоқ солди. Бу қарғишга учраганидан далолат беради. Бировга биров бериб, бой қилолмайди. Ҳар кимнинг ўзига худо берсин. Қўнғирот шаҳрининг улуғ ҳокими Тўрамурот сўфи бир суҳбатида: «Ҳар кимнинг бахти пешанасига битилган, ҳар ким пешанасига битилганини кўрмай иложи йўқ», деган эди... Етимга етимлик, бойга бойлик азалдан ёзилган... Ойдўс азалдан қитмир эди. Инилари ҳисобидан хотамтойлик қилиб юрипти. Иниларим топади деб, Хивага ҳам ёнидан қўшиб олиб боради.

Остонада чўкка тушиб, ўт ёқиб ўтирган Хумор отасининг уч оға-ини ўртасидаги адоватни йўқотишга ёрдам бериш ўрнига баттар газаклатиб ўтирганини хушламай, гапга аралашди:

— Ота, бир гап сўрасам майлими?

— Сўрай қол, эрка қизим.

Хуморнинг ойдай юзи қизариб-бўзариб, қалам қошлари чимирилиб, аранг гапирди:

— Одамзод қушга ўхшармиш. Шу тўғрими, ота?

— Бу гапни нимага сўрадинг, ой қизим?

— Одамни қушга тенглаштирадигани — тили, дейишади. Шун билмоқчи эдим, ота?

— Шундай, қизим, шундай.

Хуморнинг бир оз чехраси очилди. Бошидаги ёпинчиғини хиёл кўтариб, эркаланиб гапирди:

— Тонг азондан қўшнимизнинг кўрасига кўниб, чирқиллайдиган ҳира ҳакка бор эди. Шу қушни жуда ёмон кўрардим. Ўша уйнинг боласи ҳаккага тузоқ қўйиб ушлаб олибди-да, қанотларини кесиб ташлабди. Авваллари ўша ҳаккани ёмон кўриб юрган бўлсам ҳам, энди унга ачинишимни ҳам, ачинмасимни ҳам билмай қолдим.

Миржиқ қайлиғининг ҳозирги суҳбатга алоқаси йўқ, болаларча соддалигидан хижолат бўлиб, орага гап қўшди:

— Отангга яхшилаб эркалик қилиб қол!

Эсенгелди қизининг тагдор гапини тушуниб, тилига тушов тушгандай гунг бўлиб қолган бўлса ҳам, сир бой бермади.

— Жуда ғалати воқеа экан, қизим, — деди ҳайрон қолган киши бўлиб.

— Яна қандай ҳангомалар бор? Борганда онангга ҳикоя қилиб бераман, роса хурсанд бўлади.

Ақлли келинчак бемаъни суҳбатга чек қўйиш мақсадида мисол келтирган бўлса ҳам, аслида отасининг бошқалар олдида мот бўлиб қолишидан қўрқиб, найзадор киприкларини ўчоққа қадаб, мулойим жилмайиб ўтирарди.

— Шунинг ўзи эди, холос, — деди-да, ўрнидан қушдай учиб туриб ташқарига чиқиб кетди. Бир оздан сўнг бошини эшикдан суқиб, «бу ёққа қараб кет», дегандек Миржиққа им қокди. Меҳмон бу гапларга эътибор бермаган бўлиб, узилиб қолган суҳбатини яна давом эттиришга ҳаракат қилди:

— Мана, охири бориб Бегис билан Миржиқнинг пешанасига худои таолонинг битгани бўлди. Бошларига офтоб тегди. Юраги тоза йигитлар, кўрдиларингми? Ойдўс шум-да. Қирқ етимни моллик қилаётганида, ўшаларга жони ачигандан шундай қилди, деб ўйлайсизми? Йўқ, у бировга яхшилик қиладиган бўлса, олдин шундан ўзига қанча фойда тегишини бир чамалаб кўради. Бироқ мўлжаллагани борлиги турган гап. — Миржиқ қайтиб кириб, Ойдўснинг жиловдори келиб турганини хабар қилди.

— Нима иш билан келибди? — деб сўради Эсенгелди.

— Ойдўс буюрипти, хон солиғини тезроқ тўлаш керакмиш.

— Агар уни меҳмон қилмоқчи бўлсаларинг, бошқа уйга туширарсизлар.

Қайнатасининг кайфиятини билганидан кейин, Миржиқ ўзи чиқиб Алига жавоб бериб юборишга юзи чидамай, чий эшикнинг орқасида туриб аллакимга, «Али кетаверсин» деб, келиб ўрнига ўтирди. Тўхтаб қолган суҳбат яна жонланди.

— Охир замон яқинлашиб қолганми дейман, — деди Эсенгелди бепарволик билан. — Бу замонда кимни тилга олсанг, оёғингнинг тагидан чиқиб тураверади. Бироқ, Ойдўснинг иккиюзламалиги ёқмайди менга. Элга ёқаман деб қирқта молини улаш-улаш қилиб юборди. Энди хонга ёқаман деб, яна уларни қон-қора қақшатади. Биз билган оламда Тўрамурот сўфидан уста, тадбиркор киши бўлмаса керак. Элнинг ризқи деб Хива хонига юкунмайди...

«Одамзод умрининг охирида доно бўладими ё тул-

кига айланадими? — деган фикр келди Бегиснинг хаёлига. — Бир замонлар ўзи ҳам Хива хонини деб от chopган эди, бугунги кунга келиб гапираётган гапларини қара? Хонга қарши чиқиш — худога қарши чиқиш, деб шу одамнинг ўзи айтмаганмиди?.. Балки, бу бир мишмишдир. Шу кишининг ўзи ёшлигида Гойибхонни ўлдирган. Бу гапга ишониш керак. Йўқ, бу мардлик эмас, «хонсиз эл бошсиз гавда» деган Мурод шайх».

Ўртанча қудасининг ранг-рафторидан худди дилидагиларни ўқиётгандай, меҳмон у томон ўгирилди.

— Бегис, нега хаёл суриб қолдинг?

У ҳали жавоб бериб улгурмай, Айтмурот қизил бетнинг келганини хабар қилишди.

Ҳамма дик этиб ўрнидан турди. Эсенгелдигача ўрнidan туриб саломлашди.

Қизил бет гапни чўзиб ўтирмасданоқ муддаосини айтди. Келаси жумада Кўҳна Урганч шаҳрида катта тўй бор экан. Шу тўйга таклиф қилинган Тўрамурот сўфи Қўнғирот шаҳрининг бош полвони бўлсин деб Миржиқни таклиф қилиб юборипти.

Бу хабарни эшитиб ҳаммада жонланиш пайдо бўлди. Миржиқ хурсанд бўлиб кетганидан ўзини қўярга жой тополмай қолди.

— Тўйга улў ҳокимнинг ўзи ҳам борадими? — деб қизиқсинди Бегис.

— Борганда қандай. Сизни ҳам борсин, деди. Айтмоқчи, улў ҳоким сизлардан жуда хурсанд. Салом айтиб юборди. «Азалдан доно, ўз халқига паноҳ бўладиган икки сардор сояда юришар эди, энди бошларига офтоб тегадиган бўлибди», деб хурсанд. «Қорақалпоқлар энди қаддини ростлайдиган бўлибди, фақат шу иккаласи халқининг номини оламга таратади», дейди.

— Оллои таоло мартабангни зиёда қилсин, — деб ака-уканинг ўрнига Эсенгелди жавоб қилди: — Тузукроқ ўтир, нон-насибангни еб кетасан.

— Шундай жойда сиздек мўтабар одамлар билан бир дастурхонда ўтириш қандай бахт! Афсуски, бугундан кечиксам, улў ҳоким ранжийди. Агар бу икки оғанини Қўнғиротга ўзингиз бошлаб олиб борсангиз, улў ҳоким беҳад хурсанд бўлади.

— Балки, мен боролмасман, — деди Бегис.

Эсенгелди ҳайрон бўлди.

— Нега?

— Солиқ йиғишга ёрдамлашиб юбориш керак. Йўқса, юртга гап тегиб ўтирмасин.

— Кимдан?

— Хива хонидан.

— Хива хонидан? — деб ҳайрон бўлди Айтмурот қизил бет, худди бир қул тўғрисида гап кетаётгандай, уни менсимай. — Бизнинг улуғ ҳокимимиз Хива хонинг қадами теккан ерни яхшилаб қириб ташлайди. Ҳа-ҳа. Шундай кучли суянчиғи бор одам хондан қўрқадими? Парво қилмай юравер. Агар керак бўлса, улуғ Қўнғирот ҳокими «Хива хонига солиғ тўламанглар», деб эртагаёқ элингизга жарчи юборади.

Ташқарида юрганлардан бири:

— Бегис, хонга солиқ тўламайдиган бўлсак, сен ҳам кетавер, — деди.

Ташқаридан туриб гапга аралашадиганларни сурбет деб унча хушламайдиган қизил бет, бу сафар маъқулади:

— Жуда тўғри гап!

Хабарчи бир заранг косада қатиқ ичди-да, оға-инининг ваъдасини олиб жўнаб кетди.

6

Бечораҳолларнинг ичида кун кўриши дурустроқ ҳисобланган Дўспан тўйда хизмат қилиб юриб, аллакимнинг «жиянинг жиянлик ҳақи бор», деган гапи билан бир қизил бузоқлик бўлиб қолди. Қани энди биров унинг ертўласи мўрисида мўралаб, молнинг кимга кераклигини кўрса... умри бўйи тўрт оёқликдан мушуги ҳам бўлмаган кўр қариянинг қувончи шунчаликки, гўё кўзи очилиб кетгандай, ирғиб ўрнидан турди. Бузоқни бўйнидан кучоқлаб, узоқ йиллик айрилиқдан сўнг дийдор кўришган жигаридай ҳамма ёғини силаб-сийпалади. Худди биров ҳозир яна олиб кетаман деяётгандай, «ўзимизники, ўзимизники», деб эркалайди нуқул. Дам Ойдўсни, дам Бегис билан Миржиқни, дам «юртга этаги тўла қувонч олиб келди», деб Хуморни дуо қилади. Қувончи ичига сигмай ўзидан-ўзи гапирди:

— Эй парвардигор, бандам деганинг рост бўлсин... Ўзингнинг бергинг келса бийларнинг кўнглига инсоф солар экансан-ку, мен розиман... Ҳа-ҳа... мендай шўрликнинг ўз ҳақи қўлига тегадиган бўлса, йўқ ердан танга топгани. Ахир, мен унинг эшигини неча йил супурдим, қанча ердаги экинини экишдим, ҳамма-

сига розиман, тангрим! — у ёстиғининг тагини тими-мирскилаб бир латтанинг орасидан Хумор берган тангани олди. — Ҳаммаси мана шу танганинг шарофати. Шу тангани олиб келганингда «илоҳим давлатбоши бўлсин», деб ният қилган эдим. Бўлди, қўзим, бўлди, шарофати тегди...

Чолнинг фикри ҳали унга, ҳали бунга қочиб турган бўлса ҳам, Дўспан унинг гапини бўлмай, қизил бузоқни завқ билан томоша қилиб турипти. Отаси бир вақт ўзини босиб олиб, бузоқнинг арқонини билагига боғлади-да:

— Қўзим, энди ухла, — деди. — Азонда таначани ўзим олиб қоламан.

Ўғри-қароқчидан қўрқиб, қария туни билан мижжа қоқмай чиқди. Ўғли подани ҳайдашга кетаётганида бошини бир кўтариб, бирга нонушта қилиб оладиган чол, бугун ҳар қачонгидан эрта туриб олди, бузоққа эргашиб, ташқарига чиқди...

Дўспан уларни шомда зўрға топиб келди. Кўздан қолганидан бери бунақа оғир машмаша кўрмаган қария куни билан таначанинг бошвоғини қўлидан чиқармай, ўтласа ўтириб, бирон нарсадан ҳуркиса эргашиб югуриб, роса тинкаси қуриб, бир чуқурликда йиқилиб қолган экан. Шунда ҳам бузоқнинг бошвоғини қўйиб юбормапти. Танача судрай-судрай билаги қипқизариб, мўматалоқ бўлиб кетган чол кечки овқатдан кейин зўрға ўзига келди.

— Вой, қўзим, ичгудек овқат бўлса, камбағаллик тинчгина экан. Моли кўпларга тўзим берсин-е!

Дўспан пиқирлаб кулди.

Чарчаган қария хур-хур ухлаб қолди.

Энди нотинчлик навбати Дўспанга ўтди. Ташқарида бирон нарса тик этгудек бўлса, ўғри келмаганмикан деб, ё бўлмаса бузоқча ипини узиб, ўйноқлаб чиқиб кетмаётганмикан деб, кечаси билан мижжа қоқмади.

Куни билан подасини боқиб юрганида ҳам бузоғи ҳаёлидан кетмади. Назарида, тўсатдан қашқир пайдо бўлиб, ертўлаларига бостириб кираётгандай бўлаверди. Сал ўтламай турганини кўрса, жони борича олдига югуриб боради-да, «чарчагандир», деб ўт юлиб оғзига тутлади. Баъзан кумалоқлаб, баъзан тирроқиласа, «касал бўлиб қолди», деб юрагига ғулғула тушади. Кечқурун ертўланинг эшигидан кириши билан йиқилди.

— Жоним болам! — деди қария бузоқнинг бошвоғини тутқазга уйқуга кетган ўғлини сочларидан силаб.

— Нима бало? Ойдўс мол эмас, бутун бошли катта ташвиш берган экан-ку!

У шундай деган бўлса ҳам, кечаси билан яна ухламай чиқди. Гоҳ ўғлининг, гоҳ таначанинг нафас олишига қулоқ солиб ухлаёлмади...

Шу тариқа ҳафталаб ўтди.

Кечаси билан ухламай, бузоқ қуриқлайдиган қария чарчаган ўғлининг орқаларини силаб ўтириб, бирдан кўрқиб кетди.

— Вой, шўрим! Озиб, қовурғаларинг саналиб қолибди-ку!

Ўғли уйқуда эди, отасининг бу гапларини эшитмади, азонда қария бузоқни ўзи билан олиб қолди.

Бузоқ қўлга ўрганибди. Илгаригидай ортиқча югуриб-елавермади, кечқурун чолни етаклаб ертўлага ўзи кириб келди.

Қария бугун унчалик чарчамагани билан барибир безовта эди.

Бунинг сабаби, овулнинг чеккасидаги ўтлоқ ерда бузоғини ўтлатиб ўтирганида, ғала-ғовур овозлар қулоғига чалиниб, ўрнидан турди. Аллаким солиқ тўлашга қурби етмаслигини овозини баландроқ чиқариб айтган эди. Ойдўснинг ғазаби қайнаб кетиб, авлод-аждодига лаънат ёғдирди-да, ширт-ширт қамчилади. Бечоранинг майда-чуйда ўғил-қизлари кетидан эргашиб юришган бўлса керак, чувиллаб йиғи бошлашди. Ойдўс барибир раҳм-шафқат қилмади. Агар эртадан қолса, индинга аравага боғланишини эслатиб, «Ҳой сен, фирибгар, нима дейсан!» деб яна бошқа биттасига ўшқирди. Унинг «Отажон!» деб ёлворган, Ойдўснинг «Уч кунда топмасанг, қозонингни чил-чил қиламан!» деб қичқирган овозлари узоқлашиб бориб, охири эшитилмай қолди. Яхшилик чол уларнинг олдида ўзини бахтли ҳис қилиб, ёлвориб йиғлаганларга ҳам, йиғлатганга ҳам раҳми келди. Қулоғида ҳамон жаранглаб турган бу воқеани кечқурун ўғлига ҳикоя қилиб берди.

— Бунинг нимасига ажабланасан, ота? — деди Дўспан. — Солиқ унмаса, бий бобонинг биринчи дарғазаб бўлишими, одамларнинг ҳам биринчи алғов-далғов бўлиши эканми?

— Ундай дема, қўзим. Бу сафар Ойдўснинг овози бутунлай бошқача, назаримда, у хондан танбеҳ эшитганга ўхшайди. Биласанми, қўзим, хоннинг қаҳри қаттиқ. Шундай бўлгандан кейин, агар солиқ унмаса, ўша қаҳр битта Ойдўсга эмас, бутун юртимизга ёйилади.

Хоннинг қаҳрига учраган элат бамисоли ўти ёрилган баллиқ.

— Ҳамма нарсага бошингни қотираверма, ота.

— Ундай эмас-да, қўзим. Ойдўс андишали, элга керак одам. Аттанг, бир фикр олдинроқ ҳаёлимга келмапти-да. Бўлмаса...

Яхшилик чол у ёғини айтмади. Дўспан, нима левоқчи экан, деб унинг юзига тикилиб қолди. Кўпдан бери отасига бундай тикилмаган эди. Отаси чўпдек озиб кетибди. Нега? Бу саволига у жавоб тополмади.

— Менимча, шу бузоқни Ойдўснинг солиғига тўлаш керак, — деди отаси.

— Рост, ота!

— Шундай, қўзим. Эл оғасининг боши ҳам бўлса, бутун юртнинг боши эгилади.

— Бизга солиқ солинмаган-а, ота?

— Бунинг сабаби бор. Бизлар мўрисида тутун чиқиб турадиган хонадонларнинг ҳисобида йўқмиз. Бу ҳам Ойдўснинг яхшилиги. Агар ҳисобга олиб қўйганида иложимиз қанча эди? Шундай ақлли, мурувватли Ойдўс бийга ачинаман.

— Яна бировнинг ташвиши... Биттаю битта бузоқни бериб, насибамиздан ўзимизни ўзимиз маҳрум қиламиз?

— Парво қилма, қўзим. Шу бузоқсиз кунимиз ўтиб келганми, бундан кейин ҳам ўтаверади. Ёшлигимизда катта Маман бий билан бир куни Амунинг Оролга қуйиладиган ерига қараб турган эдик. Дарё одатдагидай мавж уриб, ўликларни, чўп-хасни Орол денгизига суриб, оқиб ётарди. Шунча ифлосни ютиб ётган бўлса ҳам, бояги-боягисидай оқиб ётган Орол денгизига қараб катта Маман бий «...биз денгизмиз дегин», деб бир гўлдираб қўйган эди. Ўшанда тушунмаган эдим. Энди ўйлаб кўрсам, ичи алғов-далғов бўлиб ётган бўлса ҳам, дардини ичига ютиб яшайверадиган шўрлик халқини ва ўзини назарда тутган экан. Шундай, қўзим. Камбағалнинг куни шу. Заҳарзаққум ютасан, аммо сир бой бермайсан. Фаҳмимча, Ойдўс ҳам хоннинг ҳузурида шундай, Ойдўснинг олида биз ҳам шундаймиз.

Ташқарида от дупури эшитилди. Иккалалари ҳам нафасларини ичларига ютиб, жим қолишди. Ташқаридан дўриллаган овоз эшитилди:

— Халойиқ, халойиқ! Хива хонига солиқ тўламанглар... Тўламанглар! Қўнғирот ҳокими шундай буйруқ

берди, буйруқ берди! Бегис билан Миржиқ сизларнинг тарафингизда, сиз ҳам уларга ён босинг...

— Роса жумбоқ бўлди-ку, — деди Яхшилик чол. — Нима дейсан? Бу дунёда яшаш — жумбоқ ечишдан иборат бўлиб қолди. Хўп, де, қўзим. Ўйла. Менинг ҳамма айтганларимни шунчаки қуруқ сомон дема, ичида йилт этиб кўриниб қоладиган дони ҳам бор. Саралаб ола билсанг ўзингга фойда.

— Мени ким деб ўйлайсан, ота. Энг ақлли фарзанд ҳам отасидан ярим ботмон кам туғилармиш.

— Бу бекор гап. Отанинг хатосини такрорламаган фарзанд, ортиқ туғилган фарзанд. Ўйлаб иш тутсанг бўлди. Энди ёт, ухла, қўзим. Ишқилиб, умр тугуни-нинг кулги томони насиб қилсин сенга. Аммо ҳозирги жарчининг гапига ишонма. Тонг отиши билан бузоқни Ойдўсга ўз қўлинг билан олиб бориб топшир. «Хон солиғига қўшимча қил, ота», де.

Қария ортиқ гапирмасликка аҳд қилгандай, бирдан сукутда қолиб, бошини ёстиққа қўйди. Дўспан бузоқ-нинг арқонини унинг қўлидан ечиб олиб, ўз билагига боғлади-да, қўлини ёстиқ қилиб мукка тушди.

Азонпаллада бузоқни етаклаб тўғри Ойдўсникига олиб бормоқчи бўлди-ю, бироқ ёлғизгина молини кўзи қиймади. Кундаги ерига келиб, овозининг борица «Молингни ҳайда-а-а!» деб қичқирди...

Кечқурун, айтганини қилмаганимни билса, отам хафа бўлади, деган хавотир билан бузоқни ташқарида-ги бир жингилга боғлаб, ичкари кирди. Ҳамиша «кел-дингми, қўзим», деб кутиб оладиган отаси негадир қимирламай ётипти. «Ухлаяпти, яна уйғотиб юбормай», деган ўй билан Дўспан оёғининг учида юриб, жинчи-роқни ёққан эди, кўзи отасининг қўйнидан ўрмалаб чиқиб келаётган илонга тушди. Юраги шув этиб кетди. Уришга ҳеч нарса тополмаганидан, илоннинг устига яланг оёғи билан сакради, бахтига илонни шундайгина бошидан босган экан, думи найзадай бўлиб тикланди-да, кейин шилқ этиб йиқилди. Дўспан илдамлик билан отасининг тепасига энгашди. Гупчақдай шишиб кетипти. Дармони кетиб, бирдан ўкраб йиғлаб юборди. Шу йиғлаганча қанча йиғлаганини ўзи ҳам билмайди, хабар олгудек одам ҳам бўлмади. Худди унинг дардига шерик бўлгандай, ташқарида бузоқ маъради. Дўспан шундагина ўзига келди. Қўшниларга хабар қилди. Улардан бири азонда Дўспаннинг ўрнига мол боққани кетди. Бузоқча отасининг маъракасига сўйилди.

Дўспан отасини ерга қўйганидан кейин ертўласида ёлғиз ётиб, ухлолмайдиган бўлиб қолди, кўзини юмди дегунча илон ўрмалаб кириб келаётганга ўхшайди. Охири ертўлани бузди, ёғочларини олиб, ернинг юзига чайла тикиб олди. Шунда ҳам хотиржам бўлолмади. Кўзи кўрмаса ҳам, отаси Дўспанга мададкор эди. У ўз тақдирини баъзи етимларнинг тақдири билан солиштириб, куни билан ўчоқнинг кулини совутмай ётадиган отаси борлигидан хурсанд бўлиб юрарди. Мана энди уйқуси келмайди, тушида нималарнидир гапириб чиқади, алаҳдайди. Баъзи кечалари отасини алдаганини эслаб, пушаймон ейди, ўзини ўзи саволга тутарди. «Бузоқни бий бобога олиб бориб берганимда, балки отамга ажал келмасмиди. Нега бундай деди, ё отам бий бободан қарздормикан? Камхарж бўлганимиз учун айтолмаганмикан? Бечора отам у дунёга бўйнида қарз олиб кетган бўлса-я? Миям қурсин, нега энди айтган заҳоти олиб бориб бера қолмадим-а? Мана, ота насиҳатига қулоқ осмадим. Бий бобо ота насиҳатига қулоқ осмаган эди, мана, икки иниси билан ёвлашиб қолди, мен эса?...»

7

Ойдўс бийлар, чопарлари билан бирга хон солиғининг бир қисмини зўр-базўр йиғиштириб бўлди.

Бу сафар солиқни ундириш жуда қийин бўлди. Инилари йўқ, уруғ бийлари ҳам бош қўшмайди. Чопарлар оз, борлари ҳам унча ишончли эмас. Баъзилари Қўнғирот ҳокими чопарининг таъсирига берилиб кетган. Шунинг учун ўзи ҳам аралашишга мажбур бўлди. Бировни қўрқитиб, бировни сўкиб, бировни уриб, овуллар орасини ур-сур қилса ҳам, солиқнинг ярмини зўрға тўплади. Хон «етказасан» деган муддат ҳам ўтиб кетди. Ойдўс ортиқ қутолмади. Қолганларни ундираверишни Қодирберганга топшириб, бори билан Хивага йўл олди. Бу сафар хон билан маслаҳатлашиб, сўнгги вақтларда уйқу бермай қўйган баъзи фикрларини кенгашиб келиш нияти ҳам бор эди.

Сафари яна самарасиз бўлди. Хонни кўриб, кенгашиш у ёқда турсин, қабулхонасига киришга ҳам рухсат берилмади. Келтирганларини олиб қолиш учун хоннинг яқинларидан Қутлимурот иноқ чиқди. У ҳам гаплашмади. Хуржунини бўшатиб келиб:

— Бунингиз оз, — деди. — Назаримизда, хонликин-нинг орқа чегарасидаги Қўнғирот шахрининг ҳокими билан тилингиз бирга ўхшайди. Бу сизга яхшилик олиб келмайди.

Ойдўс жаҳл билан:

— Менга ўтказиб қўйганмидингиз? — деди-да, отини бурди. Қутлимурот иноқ алланима деб тўнғиллади, аммо Ойдўс эшитмади.

Мана, унинг Хивадан қайтиб келганига ҳам бугун уч кун бўлди. Азонда бир, кечқурун бир «давлатбоши» ҳўкизининг шоҳларини сийпалаб, олдидаги пичанини ўзгартиришга чиқишини айтмаганда, қимирламай ётипти. Онда-сонда кўзини очмаса, доим ухлаб ётганга ўхшайди. Овқат ичганда ҳам чиройи очилмайди. Жилвдорига ҳам иш буюрмайдиган бўлувди, бугун икки инисини чақиртиришга қарор қилади. Ўзича: «Келиш-са керак, — деб ўйлади. — Албатта келишади. Оғалари эгилса, улар нега хомтери кеккайиб юраверишар экан? Йўл-йўриқни биладиган йигитлар эди-ку... Балки, келишмас. Бу дунёда фақат инсонларгина шунақа шуҳратпараст, обрўталаб қилиб яратилган. Ҳа, фақат инсонлар! Баъзилар сал донг қозониш учун тош чайнашга, рози. Бегис билан Миржиқ ҳам одам боласи. Бугунги кунда ажойиб хонадоннинг, бутун бошлиқ мустақил бир овулнинг эгалари. Кимсан «Бегис оға, Миржиқ оға!» Ойдўс бошини қашиди. Иниларини аста-секин ўзига яқинлаштиргиси келди. «Агар улар ўтган сафардаги гапларини жаҳл устида эмас, ўйлаб гапир-ишган бўлса, унда ақлликлари. Хивадаги хоннинг қилиқларини, менинг кирдикорларимни кузатиб юришгани бўлади. Рост, кузатиб юрганлари, менинг ўй-фикрларимнинг худди ўзгинаси. Миржиқ жуда ақлли гап айтди. Учсам, икки қанотим, йўрғаласам, икки оёғим... Агар бугун келишмаса унда шунчаки гапирганлари бўлади. Кўп гапирадиган вайсақиларнинг оғзидан ҳам баъзан ақлли гап чиқиб қолади...»

Унинг шундай хаёл суриб ўтирганининг устига Қодирберган келиб қолди.

— Қалайсан? — деди бий салом-аликдан кейин.

— Қўнғирот ҳокимидан яна чопарлар келди. Бир тийин унмади. Одамлар айғирлашиб кетишган.

— Кейин гаплашармиз, — деди Ойдўс, Қодирберган бевақт келиб, кўнгилсиз хабар етказганидан дили оғриди.

Ойдўс яна хаёл дарёсига чўмди. У илгариги йиллар

Хивадан қайтаётганда Қўнғирот ҳокими йўлини тўсиб, «Менга ёрдам бер, Қўнғирот хонлигини тузаман», деган эди. Ушанда Ойдўс: «Отдан тушиб эшакка мингандан, пиёда юришни афзал кўраман», деб кетган эди. Ўша-ўша улар қайтиб учрашишмади. Бироқ, ким Ойдўс билан келишолмай қолса, Қўнғирот ҳокими ҳаммасини қаватига олиб турипти. Ҳатто хоннинг олдинги маҳрами Эсенгелди ҳам унинг таъсирига берилди. Ойдўс буларнинг ҳаммасини сезиб юрса ҳам, уларнинг Хива хонлигини ағдаришга кучлари етмаслигига ишонгани учун ҳам, «ҳар қанча чиранишмасин, бекфойда. Мушукнинг итга даф қилишига ўхшаган гап», деб парвойига келтирмас эди. Унга оғир ботгани Қўнғирот ҳокимининг чопар юборгани эмас, Қутлимурад иноқнинг шу одам билан тили бир деб гумонсиргани... Хонга яқин, мартабали одамлар ҳам орқа-ўнгига қарамай гапираверар экан-да! Мен билан мансаб таллашиб юрган душманларимдан дўст излаб юрган ҳоким билан ҳеч қачон тил бириктирармидим! Нега шуни иноққа айтмай кетдим? Эҳ, Ойдўс, Ойдўс, соч-соқолинг оқаргунча озмунча хатоликларга йўл қўйдингми? Лекин ҳар сафар ўша хатойингни тузатишга яна ўзинг йўл топар эдинг. Бу сафар ҳам йўлини топ!» Ёнига ёнбошлаши билан яна бошқа бир хаёлга берилиб, қаддини ростлади. «Одамлар айғирлашиб кетган!» Ҳа! — яна қайтарди у. — Тўхта! Бармоқ букиб санагудек бу элнинг қисир байталлари кўп эди. Қани энди ҳаммасида... Хива хонига солиқ ташишга мен орзумандмидим. Йў-қ, йўқ! Солиқ олиб борган кунинг дайди итга ўхшатиб ювиндисидан қуйиб бергани демаса, остонасига йўллатмайди. Гапингга қулоқ солмайди... Бунинг нимаси раҳнамолик? Ернинг ости, устини сўраган Сулаймон подшоғача қўлида олмаси бор даъвогарнинг сўзини гапирмаганми? Қайси подшо, қайси хон бўлмасин, берадиганинг бўлса ёқасан, бўлмаса, саломингга алик ҳам олмайди. Бунинг сабаби нимада?.. Озлигимизда! Ундай эмас, бирлик камлигидан, бирлик! Бир ҳовуч халқ ҳозир неча бўлак? Бир гуруҳи рус подшолигига ғойибона тилакдош, бир гуруҳи қozoқ хонига, бир гуруҳи Бухоро амирига ялиниб, солиқ тўлайди. Энди Қўнғирот ҳокими ҳам бошга бало бўлди. Ўзимизни ўзимиз талаб, тўплаганимизни ҳар ёққа ташлаймиз. Ким бунинг қадрига етарди?.. Эй, Ойдўс, манманликка кетма. Ҳар олиб борганимда бўғинларим қанчалик сирқирашини ҳеч ким тушунмайди. Энди айғирга

айланганлар сезишади, бу яхши, ҳа, ниҳоятда яхши! Хўш, Бегис билан Миржиқ ким? Уларга айғирлик ярашмайди, ўз уюрларини топишлари керак, бир улар эмас, барча қорақалпоқ бир уюрга киришни керак. Ўша уюр қани? Бу уюр хонлик, қорақалпоқ хонлиги! — Ойдўс туриб, чордона қуриб ўтирди. — Бунинг учун даставвал куч керак. Бу кучни бизга ким беради-ю, ким бизга суянчиқ бўлади? Ҳеч ким! Икки бошли бургут бизни оз билиб, боболаримизга берган ваъдасини бажармаган, қозоқ хони халқ эканлигимизга шак келтирган. Бухоро амири қарамайди. Хива хони қўрқитади... Ойдўс, намуна калавантнинг учини йўқотавермасанг?... Одамларни тўпла, маслаҳат қил. Сендан кўра мулоҳазали, ақллироқ одамлар топилса ажаб эмас!.. Борди-ю шундай қилдинг дейлик, кенгашга ким келади? Энди сен ҳатто ўз жигарларингни қочириб юбориб, юзиқора бўлган одамсан! Сенга ҳеч ким ишонмайди. Ҳа-ҳа, бир йўл бор, қорақалпоқ хонлигини тузиш учун маслаҳат бор, деб хабар қилиш керак. Буни эшитиб, ҳар битта қорақалпоқнинг ичи ғимирлаб қолади... Келади... Йў-ў-ўқ, бу мумкин эмас, кўп таланиб, юрак олдириб қўйган бу элда айғирлардан кўра тулки билан шақаллар кўп. Қуйруқ деб юрган Хивага, ё Бухорога, ё қозоқ хонига етказишса, оқибати ёмон бўлади, ҳатто Қўнғирот ҳокими ҳам тала-тўполон қилиб юборади... Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди... Эка бериш керак. Бош бийларнинг қўйнига қўл солиб кўриш мумкин. Бунинг учун аввал Бегис билан Миржиқ келиб кетишса яхши бўларди. Фикрлари ўйлаб юрганларимга мос келганини айтсам, балки юмшашар. Юмшамаганда нима қиларди, таги жигар, бегонамас. Бу дунёда ким ўз бармоғини ўзи кесади...

Ойдўс гердайиб ўрнидан турди. Кириб келаётган Алига кўзи тушди. Афт-ангоридан иниларининг келмайдиган бўлишганини тушунди.

— Айтмай қўя қол, Али, тушуниб турибман. Қўнғирот шаҳри тарафидан шамол эсса, оқибати шунақа бўлади. Довул турса ҳам ҳайрон бўлмайман. Е хирмон суздирмайди, ё тиниб-тинчимайди.

— Тўғри топдингиз, катта бий, иккаласи ҳам Қўнғиротга кетипти. Эсенгелди билан бирга кетишипти.

Ойдўс, тошқин ўйларига тўсатдан зарба бергандай, Алини чайнаб юборгиси келди-ю, лекин ўзини босди.

— Ундай бўлса, кўнглинг истаган бир қизиқ иш ўйлаб топ.

Ойдўснинг кайфиятини яхши тушунадиган Али ҳозир нима қилишини билмай, шошиб қолганидан, шикорга чиқишни мўлжаллади.

Ойдўс шикорни дам оладиган эрмак деб тушунмасди. Шикорга қизиқмасди ҳам.

— Қарибсан, биродар. — деди у афсусланиб. — Бу Қобил бийнинг ҳунари эди, майли, шундай бўлса ҳам отларни ҳозирлай қол.

Ойдўс бийга содиқ Али, мабодо касал бўлиб қолсам, ёки бу дунёдан кўз юмсам, ўрнимни босар, деган мақсадда катта ўғли Жалини от минишга ўргатган эди. «Қарибсан», деган гап юрагига ўқдай тегди-ю, ўғлини бий синовидан ўтказмоқчи бўлди.

— Катта ўғлимни бирга олиб борсам қандай бўларкин?

— Қандай ҳунари бор?

— Уста чавандоз. Қочган қуённи қарчиғай бўлиб олади.

— Шикорга одам кўплик қилмайди, майли, бирга ола бор.

Ойдўснинг бир одати, қадди-басти келишган ёш йигитлардан биронтаси билан учрашиб, ундан кўнгли тўлса, савол бериб, синаб кўргучи эди. Жалининг отда бургутдай бўлиб ўтиришини кўриб кўнгли тўлди.

— Болам, битта саволим бор. — деди овулдан чиқиб кетишаётганда Жалига қараб. — Шикордан қайтиб то манзилимизга етгунча ўйланиб, жавоб берсанг бўлгани. Умр дегани нима?

Жали нима қилишини билмай, қип-қизарди. Отаси билан атрофдагиларга олазарак бўлиб қаради. Али ҳам ўғли учун юраги ачишиб, ер тагидан унга қаради, қора терга тушиб кетипти. Уни хижолат қилмаслик мақсадида, мийиғида кулди-да, «дилингдагини айтавер, сиқилма», дегандай бир кўзини қисди ва олға қараб юриб, отини қамчилади.

— Бий бобо, кечирасиз, — деб Жали жавоб қайтариш учун Ойдўсга яқинлашди.

— Қулоғим сенда.

— Умрми, умр дегани яхши яшаб ўтиш, одамлар билан кўнгли хушлаб от чопишиш. Умр — ақл расолик, умр — тентаклик.

Бий Жалининг жавобидан қаноат ҳосил қилганини ҳам, қилмаганини ҳам сездирмай, одатда саволига жавоб берган йигитларга айтадиган битта гапини такрорлади:

— Соғ бўл, болам.

Ойдўснинг қанчадан-қанча йигитларга шундай деганини эшитиб юрган жиловдори ундан «жавоб қалай?» деб сўрашга ботина олмас, бий бўлса қандай фикрга келганини билдирмас эди. Ўз ўрнига ўғлини тайёрлаб юрган одамга бу гап ҳар қачонгидан ҳам мужмал кўринди. Маъносини илгари сўрамаганига пушаймон қилиб, елкасини қашиди. Жали катта бийнинг «соғ бўл, болам», деган олқишидан хурсанд бўлган бўлса ҳам, отасининг елка қашиганини кўриб, юрагида ғулғула пайдо бўлди. Ойдўс жиловдорининг ҳам, боласининг ҳам кайфи тушиб кетганини кўриб, тинчликни бузди.

— Али, қани, қуён-қирғовул мўл жойга бошла. Жали болам, сени уста чавандоз дейишади, отинг яхши экан, қуён қувлаб бир ҳунарингни кўрсат-чи!

Алига ҳам, Жалига ҳам жон кирди. Овулдан икки-уч чақирим нари кетмаслариданоқ қамишзор орасидан қуёнлар қочиб чиқди. Жали чиндан ҳам уста чавандоз экан. Қуён қочса бўлди, отининг ёлига осилиб, энгашиб изидан тушса, омон қўймас эди. Оти ҳам ўта эпчил экан, қувиб етган қуёнини оёғи билан қоқиб юборади. Жали отдан тушиб ўтирмайди, энгашиб, қуённи қулоғидан олади-да, типирчилатиб келиб, бийга кўрсатади, ундан «азаматсан» деган мақтовни эшитиб, отасига беради, отаси эса ипга тизади. Ойдўс шикорга унчалик ишқибоз бўлмаса ҳам, бу сафар Жалининг от чопишига, чаққон ҳаракатларига маҳлиё бўлиб, вақтнинг ўтганини сезмай қолди.

— Азамат ўғлинг бор экан, — деди у жиловдорига.

Али миннатдор бўлиб отидан тушди-да, Ойдўсга қўл қовуштириб, пешанасини отининг узангисига тегизди. Жали ҳам хурсанд бўлиб кетганидан, сира оғзининг танобини йиғиштириб ололмасди.

Шикордан қайтишда қамишзорда бир-бири билан тепалашаётган йигитларнинг устидан чиқиб қолишди. Яқинлашиб қолганида аллаким, «Вой, бий бобо келяпти», деган эди, ҳаммалари тўқайдаги чумчуқдай тўзғиб, жингилзор орасига сингиб кетишди. Жали уларни тутмоқчи бўлиб, отига қамчи босаётган эди, отаси, «ҳа» деди. Жали оёғидан тўрга илинган чумчуқдай, бир талпиниб тўхтади.

— Қўй, қувлама, Жали болам, — деди Ойдўс хотиржам овоз билан. — Қочишгани — сийлашгани. Анавини қара, биттаси қолипти. Бориб турғазиб қўй-чи.

Бояги тала-тўполон бўлаётган ерда сулайиб ётган йигитнинг бетини кўриб, Жали:

— Ие, Дўспан-ку, — деди-да, отидан тушди, йигитни бошидан суяди.

Дўспан бир оз ўзига келиб, оғзи-бурнидан оққан қонни жундор билаклари билан сидириб, гандираклар ўрнидан турди. Кўзларининг атрофи шишган, тепасида тўпланиб турган отлиқлар орасидан Ойдўсни аранг таниб, ҳеч нарса бўлмагандай, қаддини тик тутишга ҳаракат қилди. Ойдўс Дўспаннинг олдида Хумор тўғрисида ноҳўя гапирганини аллақачон унутиб юборган эди.

— Ёқалашдиларингми? — деди у индамай кетаверишни ноқулай билиб.

Жондулла ҳўтик бузоқли бўлишимга Миржиқ сабаб бўлган, деб ўйлаб, у билан бирга кўчиб кетган эди. Аммо Дўспаннинг қилмишини унутмади. Олдинроқ келай деса, бир ўзи кўрқди, айтганига юргудек йигитлар ҳам топила қолмади. «Ойдўс овули» билан «Бегис — Миржиқ овули» орасидаги қарама-қаршилиқ кучайган сари, тирноқ тагидан кир изловчилар кўпайди. Шундай қилиб, охири тўртта шерик топди. Улар ҳозиргина келишиб, Дўспанни тутиб олиб савалашаётган эди. Дўспан буларни бийга айтишни эп кўрмади.

— Шунчаки, туя босди ўйнаётган эдик, бий бобо.

Бу гап нафсониятига теккан бий, атайин анави шоҳлар панасига яширинганлардан кўрқиб тўғрисиини айтмаётгандир, деган хаёл билан жўрттага овозини баландлатди:

— Яқингинада отанг ўлган бўлса, унга аза тутиш ўрнига шунақа юришинг яхшими?

— Отам бу дунёда қайғудан хурсандчилик оз, дер эди. Озидан кўпроқ ҳақимни олволай дедим-да, бий бобо.

Гандираклар, зўрға турган Дўспаннинг андишалигини тушунган бий, гапни яна айлантирди.

— Ерни талашдиларингми ё яйловними?

— Қорақалпоқда нима кўп ер кўп, яйлов кўп, бий бобо. Агар ер, яйлов деб ёқалашсак, кенг осмонга сиймай чўқишадиган қарғаларга ўхшаб қоламиз-ку.

Ўз юртида бундай донолик қилган ёшларга дуч келмаган бийнинг кўнгли бир оз юмшади.

— Оғзинг мустаҳкам кўринасан-а?

— Оч-яланғочнинг қийинчилигини яширишдан бошқа қандай чораси бор, бий бобо.

— Нима дединг?

— Қийинчилигини яшириш бир менга эмас, барчага хос хусусият бўлса керак, бий бобо.

Ўзи даражасида фикрлайдиганлар камдан-кам бўлади, деб ишонган бий, подачи бир боланинг ҳозирги гаплари ўзининг ҳали очиқ айтилмаган ўйлари билан бир хил чиқаётганидан ҳайрон қолиб, бошини қайқади, жилмайди.

— Отангнинг яна қандай насиҳатлари ёдингда, чироғим?

Катта бий одам ҳисоблаб гаплашаётганигами, Дўспан бир оз эсини йиғиб, ўзига келди.

— Марҳум отам «отадан ақлли фарзанд кам туғилади» деган ривоят бекор, деган эди. «Ота хатосини такрорламайдиган фарзанд отасидан аъло бўлади», деган эди. Энг муҳими, эл-халқим деб от чопган йигитларнинг умр йўли бир бўлади, ахир бориб туташади, деган эди.

Дўспаннинг сўнгги жавоби Ойдўсга жуда маъқул тушди. Рўбарўсида оғзи-бурни қон подачи эмас, бир доно файласуф тургандай, кўнгли кўтарилиб, неча кунлардан бери дилини босиб ётган қайғулари унутилгандай бўлди.

— Ўҳ-ҳў, жиян, жуда зўр кўринасан. Ҳақиқатан ҳам зўрлигинга ишонч ҳосил қилай, яна битта саволимга жавоб бер. Умр дегани нима?

— Бу дунёда яшаш — доимо жумбоқ ечиш, бий бобо, — деди Дўспан вазминлик билан. — Умр деганнинг ўзи кўзёши билан кулгининг тугуни.

— Соғ бўл, жиян, отанг раҳматликнинг жойи жаннатда бўлсин! — деб Ойдўс отини бурди. Сал нари юргандан кейин бир оз ўйланиб турди-да:

— Али, кечқурун бу болани олдимга олиб бор, — деди.

* * *

Али кечқурун поданинг қайтиб келишини кутиб, Дўспанни Ойдўсникига бошлаб келаётган эди, жарчининг овози қулоғига чалинди.

— Одамлар! Мўминлар! Янгилик! Янгилик! Бегис Қўнғирот ҳокимига аскарбоши, Миржиқ бош полвон бўлди. Кимда-ким Қўнғирот ҳокимини қўлласа, Хива хонига солиқ тўламайди!

— Бу яхшиликми, Али ота?

— Нима деяпсан! Бу катта бийнинг илдизига болта уряпти.

— Ундай бўлса, жарчини тутиб савалаш керак.

— Бийнинг ўзидан буйруқ олмай туриб, ҳеч нарсга қилиб бўлмайди.

Ойдўс ўз ёғига ўзи қовурилиб тунд ўтирарди. Али билан Дўспанни кўриб, бир оз ёришди.

— Тўсатдан адашган қарчиғайларнинг қаҳрга қўнганини эшитгандирсиз... — деб, улардан жавоб кутмасдан Дўспанга қаради. — Қани, биродар, яширмай ростини айт, қандай орзуйинг бор?

Улкан бийнинг аввалгидай «подачи» ё «жиян» демай айрим тенгқурларига ўхшатиб, «биродар» дегани Дўспаннинг кўнглини кўтарди. Ҳатто бийнинг ташвишини ҳам унутди.

— Бий бобо, отамнинг мазорига сағана қуришдан бўлак орзуйим йўқ.

Ойдўс бундай жавобни кутмаган эди, ҳайрон бўлиб, бир зум ўйланиб қолди.

— Маъқул, жуда маъқул, — деди чуқур хўрсиниб. — Али, азонда Дўспаннинг ўрнига янги подачи тайинла. Ўзи сенинг уйингда юра турсин. Катта ўтовни бузиб, «Маслаҳат уйи»га олиб бориб тикинглари. Чақиртириладиган бийларга хабарчиларни ўзим юбораман.

— Хўп бўлади!

8

«Маслаҳат уйи» Ойдўс овулининг чеккасидаги бир ўркач қум. Уруғлар билан қариндош бийлари орасида тушунмовчилик чиқиб қолса, бийлар, барча казо-казолар шу ерга тўпланишади. Баъзан узоқ масала талашишса, баъзан икки уруғ ё бошқа халқлар билан қудандачилик йўли сирларини ечишар, баъзан эса ўзаро суҳбатлашиб ўтиришарди. Бундай хос ерга тўпланишдан мақсад катталарнинг ёмон ишларини бола-чақаларга билдирмаслик.

Мана шу «Маслаҳат уйи»нинг ёнига Ойдўснинг ўн бир қанотли ўтови ҳам олиб келиб тикилди. Ойдўснинг эндиги мақсади бутунлай бўлакча. Бу жой фақат битта уруғнигина эмас, бутун қорақалпоқнинг йирик уруғ бошлиқлари, бийлари маслаҳатлашадиган жойлари бўлади. Ўзидан бошқанинг халқ ғамини ейишига ишонмайдиган такаббур бий бу фикрга Дўспан билан

сухбатлашганидан кейин келди. «Балки, бийларнинг биронтаси ақлли фикр топар, бир ёқадан бош чиқарар, иниларим қайтиб келишар», деб ўйлади ва бу фикридан ўзи ҳам хурсанд бўлди. Шу ният билан уруғ бошлиқларини, бийларни тўғридан-тўғри ўз уйига чақиртирса, баъзиларнинг келмаслигини биларди. Шунинг учун ҳам ўтовни буздириб, «Маслаҳат уйи»га кўчиртирди.

Теварак-атрофга хабарчилар кетди.

«Маслаҳат уйи»да меҳмонларни кутиш учун ҳозирлик кўрила бошлади.

Худди шу вақтда кутилмаган воқеа юз берди. Элтузар хон вафот этиб, ўрнига укаси Муҳаммад Раҳим хон бўлганлигини хабар қилиб, Хивадан жарчи келди.

Аввалги хон ҳақидаги турли-туман миш-мишлар тўранғилнинг кулидай учиб, яшин каби ялт этган хабардан яна янги орзулар ловиллади.

Бу янгилик Ойдўсга қўл келди. «Маслаҳат уйи»га келишни лозим топганлар, энди бирон янгилик эшитамиз, деган умидда келишади...

Чиндан ҳам шундай бўлди. Белгиланган вақт-соатда айтилган меҳмонларнинг олди кириб кела бошлади.

Тайёргарлик яхши. Ўтов атрофига қоқилган қозикларнинг ёнига ярим қопдан арпа ҳам қўйилди. Қассоблар молларни сўйди, ошпазлар қозон осди. Олдиндан ўйланмаган бирон иш чиқиб қолса, эсанкириб қолмаслик учун бир тўда йигит бир тўп беданинг устига ўтқазиб қўйилди.

Ташқаридаги ишларни саранжомлаш Ойдўсдан Али орқали тегишли одамларга — биридан иккинчисига ўтади. Али «тартиб билан, йигитлар, тартиб билан» деб, ҳамманинг ўз вазифасини яна бир эслатиб чиқди. Оч қўзидай Алининг кетидан қолмай эргашиб юрган Дўспан бир сафар:

— Али ота, — деди, — келган бийларнинг таг-тугини айтиб таништиришни унутмасиз-а?

— Ғам ема, болам. Зийрак бўлсанг, ҳаммасини таништириб қўяман.

Чошгоҳга яқин меҳмонларнинг олди кўринди...

— Ана, энг узоқдагилар келиб қолишди, — деди Али орқада келаётган бир шўх отлиқни кўрсатиб. — Диққат қилиб тур, Дўспан. Олдиндаги қўш отлиқнинг оқ бўздагиси ўймотувлик Маман бий.

— Бий бобо билан иноқми?

— Гапимни бўлмай эшит. Мен сенга бор гапни

айтаман. Тўғриси айтганда, бу бийнинг овулини баъзан Ўрис овули деб ҳам аташади. Чекка бир рус овули билан борди-келди қилади. Маман ҳам ўшаларга тарафдор. Хива томон қилт этса, овулини Хурасонга кўчиришга тайёр. Шунинг учун ҳам бир томонини қозоқларга бериб ўтирипти. Авваламбор сен унинг номи нима учун Маман эканлигини билиб ол. Сира эшитганмисан, анча олдин Маман бий деган одам ўтган. У халқнинг аҳдномасини Петербургдаги катта подшога олиб кетган йили юрт туғилган болаларга Маман деб ном қўяверган. Бу ҳам ўша йили туғилганлардан. Бир сўзли одам. Ҳозир пайғамбар ёшининг у ёқ-бу ёғида бўлса керак. Бошидаги қалпоғига зехн солдингми? Қишин-ёзин шу, қорасини танлаб кияди. «Бу нима қилганинг?» деб сўрасанг, «Халқимиз ҳали ўз ниятига етганича йўқ, азаси адо бўлмаган, шунинг учун ҳам қора қалпоқ кияман, катта Маман бий ҳам қора қалпоғини ўзгартирмаган», дермиш. Оқ бўз отга минншининг ҳам сабаби бор. Катта Маман бий ҳам оқ бўз от минар эди. У билан ёнма-ён келаётган тўриқ отлиқ манғит Ўринбой бий. Элнинг Сирдарё ёқаларидан саргاردон бўлиб кўчишини олдиндан билиб, отини қамчилаб қолган. Убайдулла бий деган одамнинг ёлғизгина зурёди. Катта бийимиз Ойдўсга пишқириб, уни менсимайди. Бухоро амирининг тарафдори. Тарбияни Бухоро муллаларидан олган.

— Шу келишларида Маман иккаласи сира ҳам бир-бири билан аразга ўхшамайди.

— Бу тўғри, улар маъракада ҳам, зиёфатда ҳам бирга юраверишади. Аммо ҳар қайсинисининг қўйнида бир-бирига отадиган тоши нақд.

— Хулқ-атворлари бир хилми?

— Агар одамларнинг хулқ-атворлари ўхшаш бўлса тотув бўлишади-ку. Ўринбой баҳордаги булутга ўхшайди. Тез ўзгаради. Ҳатто отини, кийим-кечакларини тез-тез ўзгартириб туради. Қайтишда кетидаги жиловдори етаклаб келаётган чоркар отни миниб қайтади. Қишда хиваликларга ўхшаб тулки тумоқ кияди, куз, баҳор ойларида бухороликларга ўхшаб салла ўрайди. Баъзан Маман бийга ўхшаб қора қалпоқ кийиб ҳам юради.

— Кўзлари лак-лак тушганми дейман?

— Қовоқлари шишинқираган, шунинг учун ҳам кўзлари чуқур кўринади. Аммо ўлардек қув, баъзан яхши кўрганини ҳам, ёмон кўрганини ҳам ажратол-

майсан, бўлар-бўлмасга тишини оқини кўрсатавер-майдиган. Унинг кетидан тўданинг ичида Маман бийга ўхшаб оқ бўз от миниб келаётган кўсанамо одамни кўрдингми? Отда ўтиришини кўрибоқ Маман бийга ён босадиган одам эканлигини пайқагандирсан? Хитой уруғининг сардори Эшжон бий шу бўлади. Тили чучуқроқ. У билан ёнма-ён келаётган жийрон қашқали одам Эсенгелди сариқ. Уруғи уймаутми, кенагасми, ёдимда йўқ. У ҳам Маманнинг тарафдорларидан. Энди сен унинг исми нега Эсенгелди эканлигини билиб қўй. Миржиқнинг қайнатаси Эсенгелди ёш вақтида элнинг бир сотқин хонини ўлдирган куни туғилган экан. Ота-онаси Эсенгелдига ўхшаб ботир бўлсин деб, унинг исмини ҳам Эсенгелди деб қўйишган. Шунга қарамасдан ҳозир у Эсенгелдига қарши. Эсенгелди Хивага ялиниб, хоннинг маҳрами бўлиб юрган йилларида у: «Мен отимни ўзгартирар эдим, аттанг, ота-онам қулоғимга азон айттириб қўйишган», деб қаттиқ афсусланган, дейишади. Ўзи Қўнғиротни ҳам, Бухорони ҳам, Хивани ҳам менсимади. Кетида келаётганлар Манлай, Бўрон, Тўхтапўлат деган одамлар. Улардан сал нарида ола бияда келаётган одам — Отабек. Бутун Янгидарё, Кувон дарё полвонлари орасида елкаси ер искамаган. Унинг кетида ўзаро суҳбатлашиб бамайлихотир келаётган қўш отлиқнинг бири Ўринбой бийнинг ўғли мулла Давлатназар, иккинчиси Эшжон бийнинг фарзанди Болмуҳаммад. Оталари уларни маърака, йиғин кўрсин, ҳангомаларни эшитсин, иш ўргансин, деб доим бирга олиб юришади. Улардан кейин келаётганларни ўзинг ҳам таниб тургандирсан, бизларнинг ҳамкасабаларимиз...

— Тушунарли.

Меҳмонларни кутиб, енг шимариб тайёр турган йигитлар югуриб келиб, меҳмонларнинг отларини жоловидан ушлаб, ўзларини отдан тушира бошлашди. Келувчиларни четдан кузатиб турган Али билан Дўспан, хизматкорлар яқинлашаётганда бир-бирларига қараб жилмайиб, кўз қисиб қўйишди.

— Али ота, қиблага қаранг.

— Олдинда келаётган қора бедовлик Қобил бий. Кенагас. Одати — кўп гапирмайди, сир-асрори доим пинҳон, шикорни яхши кўради. Ҳалфа. Бировга ҳақини бермайдиган пишиқ одам. Кенагасларни «хон овули» деб аташади. Бошқалардан фарқи шуки, жиловдорига ўзиникига ўхшаш от миндирмайди. Кўзлари қи-

сиқ. Бизнинг Ойдўс бийимиз билан бирга Хивада ўқиган. Бироқ, ичиқора. Бир ёмон томони, Ойдўс бий унинг қарчиғайини ўлдириб қўйди.

— Нима учун?

— Хивадан келаётсак, у бизнинг овулимиз атрофида қуш учуриб юрган экан. Ойдўс Хива хонидан жуда хафа бўлиб қайтаётган эди. Аламини Қобилдан олиб, «ўз овулигдан илон чиққанми?» деб қарчиғайини қўлидан юлиб олиб, ерга урди. Ўшандан бери Қобил Ойдўс унинг қушини эмас, отасини ўлдиргандай, гина сақлаб юради. Ўрни келиб қолди дегунча Ойдўсга панд беришга ҳаракат қилади. Ўзи ўлардек ғийбатчи, ҳар қандай ифлосликлардан қайтмайдиган одам.

— Бу одатларини бий бобо биладими?

— Билмайди-да.

— Айтмаганмисиз?

— Катта бий бировни ёмонлаганни ёқтирмайди.

— Ҳа, тушундим. У қайси хон тарафдори?

— Қобил бий тўқ тариқ излайдиган товук. У билан биргалашиб келаётганлардан наригиси Асан, Махат бий деган одамлар. Йўллари бир бўлгани учун бирга келишаётган бўлишса керак.

— Эсенгелди ота нега келмаяпти?

— Кўнғиротга кетган. Балки, келмас ҳам. Мен Бегис билан Миржиқдан ҳам хавотирдаман. Ўлардек ўжар йигитлар! — Якка қават чопонини елкасига ташлаб олган Ойдўс буларнинг олдиларига келди.

— Али, ўжар ҳўкизларимиз кечикишяпти-ку.

— Келиб қолишар, катта бий. Қайнаталари билан Кўнғиротга кетишган экан.

Ойдўс индамай тескари қаради. Ўтовнинг эшиги олдида тўхтаб, Али билан Дўспанга: «Бу ёққа келинлар», деб ишора қилди-да, ичкарига кириб кетди.

— Мана, энди маслаҳатни бошлаймиз, дегани, — деди Али. — Ахир Бегис билан Миржиқни деб ҳамма ни тўхтатиб ўтириш қийин-да. Юр.

Улар аста юриб, ўтовга яқинлашишди, чийга тираб қўйилган қопларга суяниб ўтиришди.

Ичкаридан бийларнинг ҳол-авол сўрашаётган овозлари эшитиларди.

— Биродарлар, агар айбга буюрмасанглар, битта илтимосим бор, — деди Ойдўс.

— Айтинг, мезбон, айта қолинг.

— Баъзида бир-биримизнинг гапимизга қулоқ солмай кетиб қоладиган ҳолларимиз борлигини яшир-

майман. Шунинг учун бугунги маслаҳатимизга оқсоқол белгиланса, ўшанга бўйсунсак...

— Ношуд хонадонда меҳмон устунлик қилади, дегандай бўлмасин, тагин, — деди Маман. — Ўзингиз оқсоқоллик қилиб, бу ерга тўплашдан мақсадингизни айтаверинг.

— Бу кўнғирот уруғининг таклифими? — деди Қобил бий. Али «эшитяпсанми, ана, ичиқоралик қиялпти», дегандай, Дўспанни туртиб қўйди. Дўспан қимир этмай ўтирарди. — Ўз оқсоқолингиз Эсенгелдини чакиртирмабсиз-да...

— У киши Кўнғирот шаҳрига кетган экан, кексайиб қолган одам, уриниб қолса керак.

Ҳеч ким индамади.

— Ойдўс жиловдорини ўзгартирар эмиш, деган гапни эшитган эдик. Афтидан, бир умр бирга учган бобо бургутдан кўра пориллаб учган бола бургутни афзал кўрсангиз керак-да.

Бу Ўринбой бийнинг овози эди.

Чий ташқарисидаги Али билан Дўспан бир-бирларидан хижолат тортиб, ўзларини эшитмаганга олишди.

Ойдўс илмоқли гапларга тезроқ чек қўйиш мақсадида, яна гап бошлади:

— Биродарлар, — деб, эшик ёнида ўтирган бўлса ҳам, сал бўйинини чўзиб, гапи билан ҳам, гавдаси билан ҳам баланд келишга ҳаракат қилди. — Агар малол келмаса, сизларни бу ерга тўплашдан мақсадимни айтсам?

— Айтинг.

— Эшитгани келганмиз...

— Элтузар иноқ ўзини хон деб эълон қилганида, «Уруғида хон зоти йўқ, қора авлод хон бўлолмайди», деган гап ҳамманинг ҳам кўнглидан ўтган эди, — деди Ойдўс салмоқлаб. — Мана, қора ўзбек авлодидан бўлса ҳам, бугун хонлик унинг иниси Муҳаммад Раҳимга ўтди. Насиб қилган банда қора бўлса ҳам хон тожини кияверар экан.

— Бизнинг овулимиз Туркистонда хон овули деб аталган.

— Шундай, Қобил, — деди Ўринбой унинг оғзидан гапини олиб. — Ғойибхон деган мурдор кенагасларнинг орасидан паноҳ топган.

Ўтов эгасининг нима сабабдандир юрагидаги гапини айтолмай турганини тушунган Маман, туртки бериб юборишга ҳаракат қилди.

— Ойдўс бий, Хивада хон қорақалпоқларсиз ўзгарган бўлса ҳам, қорақалпоқларсиз мустақамлана олмайди. Бунга нима дейсиз?

Ўтирганларнинг ҳаммаси Ойдўснинг оғзига тикилиб қолди.

Ойдўс вазминлик билан бошини кўтарди.

— Босиб ўтган умр йўлимга бир назар ташлаб, биродарлар, «Ёшлик — тентаклик» деган нақлнинг нақадар тўғрилигига яна бир карра ишонч ҳосил қилдим. Боши берк ариқнинг балиғидай, узоқни кўрмай илгариллаган одам далада қолиб кетади, деган хулосага келдим.

— Ундай бўлса, илгариламанг, — деди бир овоз.

— Бир мен эмас-да, биродарлар. Ҳаммамиз ҳам юрамыз. Ё эл, ё ўзимизни боши берк ариқдаги балиқ қолига тушиб қоламизми, деб кўрқаман.

Баъзилар ҳам шундай деб ўйлаб юришса керак, хонада одамларнинг чуқур-чуқур нафас олишларидан бўлак ҳеч нарса эшитилмай қолди. Сукунатни яна уй эгасининг овози бузди.

— Агар, биродарлар, тор, кичик-кичик ариқлар бир-бири билан қўшилиб, дарёга айланса, кичик чавоқнинг сузгани, сапчиб тушиб, сувни лойқатгани, тўлқинлантириб юборгани билинмас эди.

— Сиз қандай ариқларни назарда тутяпсиз?

— Нимасини тушунмас экан? — деб шияврлади Али. — Дўспан, сен ҳам тушунмадингми?

— Тахминан тушундим, — деди Дўспан.

Улар бирдан жим бўлиб қолишди.

— Агар тушунган бўлсаларинг, менинг ариқ деганим, ҳар битта бийнинг тутган йўли. Масалан, Уринбой бий бошқараётган ариқнинг ташламаси Бухорога қуйилади, Маман бий билан сизлар уюшган қанчадан-қанча ариқларнинг адоғи қозоқ хонлигида, мен бошчилик қилаётган ариқнинг учи Хива хонлигига бориб тақалади. Яқиндан бери бизнинг ариқдан қулоқ очиб, ўз олдимизга ариқ қаздик, дейдиганлар ҳам пайдо бўляпти.

Уринбойнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Умрбек лақма бозорда хуржунини олдириб келиб, хотинига нима дейишини билмай, «бугун шаҳарда ҳамма хуржунини йўқотиб юрибди», деган экан. Шунга ўхшаб, сизнинг ариқингиздан бошқа қулоқ очилгани учун бизлар айбдор бўлмасак керак, Ойдўс. Ҳозирча бизларники бутун. Ҳали, ҳеч ким қулоқ очиб кетганича йўқ.

— Шунинг учун ҳам маслаҳатга тўпланиб ўтириб-

миз-да, Ўринбой, — деди Ойдўс бир оз зардаси қайнаб. — Битта ён-вери ўпирилмаган ариқни топсак, бағри кенг бўлса, уни дарё қилсак, девдим. Агар Бухорога туташган ариқ мустаҳкам бўлса, ҳаммамиз бир бўлиб Бухородан, агар қозоқ хонлиги билан боғлайдиган ариқ мустаҳкам бўлса, ундан таянч сўрасак, деган фикрни айтмоқчи эдим. Лекин, рус подшосидан ёрдам келмай, қозоқ хонининг тазйиқига учраб, кўчган вақтимиздаги паноҳ топган еримиз шу Хоразм воҳаси эди. Ҳадеб у ёқдан-бу ёққа қалқийвергандан кўра, қум-тош бўлиб шу Хоразм чуқурига чўка қолсак, Хива хонининг ҳузурига бориб, биздан ҳам мурувватингизни аямасангиз, деб илтимос қилсак, ёмон бўлмас эди.

— Ойдўс бий, мурувватингизни биздан ҳам аямасангиз, дейлик деганинг маъқул, — деди Маман. — Бироқ тилимиз Хива хонидан бошқа ёққа айланмаслиги кишини афсуслантиради. Ҳозирча четдан босқинчилик кам бўлаётганига қараганда, бу ер қулай қўлтиқ экан, деб юрган бўлсангиз керак. Балки, сиз учун шундайдир. Аслида эса ундай эмас. Зах, сассиқ, серботқоқ, турган-битгани чивин бу маконга ким қизиқарди? Душманга ҳам яхши ер керак. Агар еримиз яхши бўлганида пешанамизга сигармиди? Ноиложликдан пешанага ёзилгани шу экан деб, сабр қилишдан бошқа иложимиз йўқ. Хўш, ота-боболаримиз аҳдини қандай бузамиз? Ахир улар бир подшога арз қилиб, катта бир фарзандлари орқали мактуб йўллашган, ҳаммалари шуни маъқуллашган. Агар биз ҳам ўша ишни давом эттирсак, оталаримизга муносиб фарзанд бўлган бўлар эдик.

— Бу масалани ўзларинг ҳал қилинглар, биродарлар. Менимча, қозоқ хонига, Бухоро амирига ё Хива хонига тўлаб юрганларимизни биттасига тўласак, кўп кўринарди, обрўйимиз ортарди, ҳатто ярмисини ўзимизда қолдириб, манави қорақалпоқларники дейишса, арзигудек шаҳар қураб эдик, ўзимизнинг мачит, мадрасамиз, карвонларимиз бўлар эди...

— Ҳа, Ойдўс, хонликка таъмангиз бор экан-да?

— Нима, хонлик бизга ярашмайдими? — деди Ойдўс қизишиб ва ўша заҳоти юмшади. — Фаҳмляпсизми, мабодо юртимизга ташқаридан биров кирса, Афғон ёки Хитойга кетган ё аллақасёқдан қочган бир қорақалпоқ ватаним деб қайтиб келса, қаердан бошпана топади?

— Иниларингиз кўринишмайдими? — деб сўради яна биров жўртгага.

— Чақиртирганман, биродар. Лекин уларнинг одатлари — акалари ўтирган ерда кўп кўринишмайди.

Ойдўс гарчи шундай деган бўлса ҳам, ёлғон гапиргани учун қулоғигача қизариб кетди. Негаки, уларнинг аразлашиб ажралиб чиқиб кетишгани ҳамманинг қулоғига етганига ишончи комил эди.

— Ойдўс, Маман, — деб Ўринбой томоғини қириб, ўтирган ерида қўзғалиб қўйди. — Иккалангиз ҳам ингичка илондай эшилиб, тор инга тикилмоқчисизлар. Бу ишингиз инсонийлик ҳам эмас, бирлашишга чақирик ҳам эмас, биз Бухородан бўлак ҳеч қаёққа оғмаймиз!..

— Али ота, бийларнинг ҳаммаси доно бўлади деса, суяк талашадиган итлардан сира қолишмас экан-ку, нима, еримиз шунчалик унумсизми? — деди Дўспан.

— Билмадим, Дўспан. Унумли ерга қамчининг сопини санчсанг ҳам кўкаради, деган гап бор. Бизнинг еримиз унумсизми, элимиз унумсизми, билмадим. Бийларимиз шунақа. Охирида зағчалардай чўқишиб тарқалишмаса бўлгани. Ҳов анави ёлғиз отлиққа қара. Қайси кечикиб қолган бий экан? Ҳали буниси, мени кутмабсизлар, деб хархаша қилади.

Дўспан қўлини пешанасига соябон қилиб туриб:

— Хивадан келадиган солиқчиларга ўхшайди, — деди. — Қаранг-чи, Али ота, отнинг устида ўтиришидан, қалпоғидан хиваликларга ўхшайди...

Али ажратолмай узоқ тикилди, яқинлашиб қолгандан кейин, пастки лабини тишлаб, шивирлади:

— Вой, ёмон бўлди-ку, Дўспан! Гапинг тўғри, хивалик экан. Маслаҳатлашиб ўтиришганини хонга бориб айтса, охири хайрли бўлмайди.

— Бий бобони ташқарига чақириш керак.

— Оббо занғар, ишнинг белига тепди-да, — деб Али куйиб-пишиб, ичкаридагиларга белги бериш учун йўталди. — Ўҳ-хў-хў...

Жиловдорининг одатини азалдан яхши биладиган Ойдўс дарров ташқарига чиқди. Отлиқ яқинлашиб қолган эди. Ичкаридагиларни огоҳ қилиш мақсадида:

— Ассалому алайкум, кароматли Хиванинг беги, — деди Ойдўс салмоқлаб.

Дўспан югуриб бориб, хиваликни отдан туширди.

Ойдўс ҳар қанча уринмасин, меҳмонни ташқарининг ўзидан жўнатишнинг иложини қилолмади, ичкарига таклиф қилди.

Хива элчиси хушрўй, қора соч одам экан. Ичкарига

киришдан олдин у ёқ-бу ёққа қараб олиб қамчиси билан қўнжига ширт этиб уриб қўйди.

— Ҳа, Ойдўс бий, тушунарли. Овулнинг сассиқ ҳидидан қочиб дам олаётган экансизлар-да. Ўҳ-ҳў, хипча белли жононлар билан базм қурадиган тепалик экан.

Ойдўснинг қони қайнади, аттанг, у хивалик бўлгани учун ҳам «қарға бўлса ҳам қарчиғай, чумчуқ бўлса ҳам булбул», деб сийлаб турипти-да.

— Меҳмон, ичкарига кириңг!

— Ҳеҳ, ассалому алайкум! — деди хивалик ичкарига кирганда, ўтовда тўлиб ўтирган бийларни кўриб. — Қорақалпоқлар ҳузурни билишмайди, дейишар эди, билар экансизлар-ку! Ҳаммаларингизга Хивадан, улуғ Муҳаммад Раҳим хондан салом келтирдим. Қорақалпоқлар хотинларини ёнбошига олиб чой ичишади, дейишар эди, ораларингда битта ҳам қизил рўмол кўринмайди-ку! Ё бўлмаса сизлар ҳам ўзбекмисизлар?

— Тўрга ўтинг, меҳмон, тўрга!

— Бемалол, бемалол, — деди хивалик остонада қаққайиб туришда давом этиб. — Нега довдираб қолдиларинг, ё тўпланишдан қинғир муддаоларинг борми, дейман. Нима бўлса ҳам бу ўтиришларингни улуғ хонимизга етказамиз-да энди.

— Ўтиринг, меҳмон, ўтиринг.

— Йўқ, бемалол. Мен улуғ Муҳаммад Раҳим хоннинг жиянлари, ёлғиз чопарлари бўламан. Улуғ хон катта ишни ўйлаяптилар. Бу йил мадрасани тамомлайдиган муллаваччалар шаънига улуғ хонликнинг ҳисобидан катта зиёфат бермоқчилар. Шу муносабат билан Ойдўс бийни зиёфатга айтиб келган эдим.

— Ўтиринг, меҳмон, ўтиринг, — деб Ойдўс яна ялинди меҳмонга. — Улуғ хоннинг зиёфатига албатта борамиз.

— Ойдўс бий, биз энди қайтамыз, — деди хоннинг чопари ҳатто тиззасини ҳам букмасдан. — Ишларимиз кўп. Аттани, ётиб кетсак ҳам бўлар эди-ю, бу ер бизга заҳлик қилади.

— Унда бизникига туша қолинг, — деб Қобил ўрнидан ирғиб турди. Ойдўс унга бир ўкрайиб қаради, бироқ индамади.

— Биз кетамиз, — деди хоннинг чопари ташқарига чиқишга ҳозирланиб, — Ойдўс бий, ўзингиз билан неча кишини олиб бораман десангиз, олиб бораверинг. Иложи бўлса, шу ўтирганларнинг ҳаммасини бошлаб боринг.

Чопар билан Ойдўс биргалашиб ташқарига чиқишди. Ойдўс Алини бир чеккага чақириб тайинлади:

— Қобил билан бирга меҳмонни кузатиб қайт. Ўзинг тушунасан, Али, Қобилнинг овули узоқлик қилади. Бизга қадрли меҳмонини юборган экан десин, тўғри Бегисникига ё Миржиқникига олиб бор. Хафа бўлиб кетмасин, кўнглини олинглар.

Ойдўснинг Алини қўшишдан ва икки инисининг уйини тайинлашдан мақсади, бир томондан, Қобилга ишонмаса, иккинчи томондан, хафа бўлиб юрган иниларига ўзининг ҳурматли меҳмонини юбориб, ишонч билдириш билан кўнгилларини олиш эди. Али ҳаммасини тушунганлиги учун савол бериб ўтирмади...

Чақирилмаган меҳмонни кузатиб, бийлар яна маслаҳатни давом эттириш учун ичкарига киришганида, Бегис билан Миржиқ ҳам келиб қолишди. Ойдўс ичиди: «Меҳмонни Қобил уйига олиб кетди шекилли», деб тусмоллади-да, улардан ҳеч нарса сўрамади. Бегис билан Миржиқ ҳаммага салом бериб, эшикка яқин ерга чўкка тушишди. Ойдўс уларга эътибор бермагандай, суҳбатни давом эттирди:

—...Шундай, биродарлар... Турли хонликларга улашадиган нарсаларимизни бир ерга тўпласак, кўп кўринади. Ярмига мачит, мадраса, шаҳар қураб эдик. Ўйлаб кўринглар. Агар четдан бир одам келиб, «Ҳой қорақалпоқ, ота маконинг, ўз шаҳринг қайси?» деб сўраса, нима деб жавоб берасизлар? Йўқ, жавоб бера олмайсизлар. Ўзларинг айтинглар, қайси овулни кўрсатамиз? Маман, сен нима дер эдинг? Ўринбой, балки сен жавоб топарсан? Асан, сен ҳам гапир! Ё бўлмаса, Кўнгирот шаҳрининг ҳокимига эргашамизми?

Бегис Миржиққа ўгирилиб, «ўша биз айтган гаплар ўртага тушибди-ку», дегандай им қокди.

Бошқалар уларнинг кайфиятларини пайқамай, Ойдўснинг саволи устида бош қотириб, гаранг бўлишди. Кўринишларидан, ҳозирнинг ўзидаёқ бирлашиб кетишга тайёр тургандай эдилар...

9

«Маслаҳат уйи»дан тушгандан кейин хон чопари:

— Ойдўс бий жуда ақлли одам-да, — деб қўйди.

— Тўғри пайқабсиз, меҳмон, — деди Қобил индамай кетаверишни ўзига эп кўрмай. — Ҳозирги қорақалпоқларнинг киндиги шу Ойдўс овули бўлиб қолди.

Али Қобилнинг хон чопарини эргаштириб кетишга истак билдирганининг тагида бир сир бор деб гумон-сираган эди, бу гапидан хурсанд бўлди: «Ойдўсдан гинасини қўйипти...»

Хивалик меҳмонни зериктирмаслик учунми, Қобил «Ойдўс овули»нинг яхши ерга жойлашганидан тортиб, йўловчининг адашмаслиги учун қалин бутазорлар орасига қоқилган белгиларгача гапирди. Унинг гапларини маъқуллаб, «ҳа, жуда соз, жуда соз», деб келаётган бўлса ҳам, хон чопарининг ҳаёли ҳозир бошқа ёқда эди. Ҳали сири номаълум одамларга ичидагини қандай билдиришни билолмай, мушукнинг думидай узун қора мўйловларини сийпалаб, ҳақкадек тўрт тарафга олазarak қарайди.

Қобил бир бурилишда ўзининг овулига олиб борадиган йўлга қайрилган эди, хивалик дарров сезди.

— Билишимча, Миржиқнинг овулига бу томондан юрилса керак.

— Билар экансиз, меҳмон.

— Ҳа, бугун шу овулнинг устидан ўтган эдим. Қудукдан сув тортиб турган бир келинчакни учратдим. Бундай қадди-қоматли нозанинни биринчи кўришим.

— У Миржиқнинг заифаси бўлса керак, — деди Қобил. — Мен ўзим кўрган эмасман, лекин таърифида йигитларнинг оғзидан бол томади.

— Бундай сулувнинг борлигини била туриб кўрмаслик, бахиллик бўлса керак, Қобил бий. Мен ўтиб кета олмай, от суғоришни баҳона қилиб олдига юрган эдим, ҳеч гап-сўзсиз сув тўла челагини отимнинг оғзига тутди. Ишқибоз бўлиб қолганим шунчаликки, Ойдўсга хабар қилмай, меҳмон бўлиб қолаёздим. Афсуски, улуг хоннинг топширигини бир кун ҳам кечиктириш гуноҳ-да. Шунда ҳам қайтишда бир кириб ўтишни мўлжаллаб, исминини сўрадим. «Катта бийнинг полвон инисининг аёлиман», деди. Хоннинг яқин одами экалигимни пайқаб, «Юртимизга келган меҳмон экансиз, отдан тушиб, чой ичинг», деди. «Эрингиз уйдаими?» деб сўраган эдим, «Ҳозир йўқ, кечга томон келиб қолади», деди. Ў, қандай мулоийм гаплашганини билсангиз эди. Овози... кўзлари... Қоронғида бир жуфт юлдуз, чехрасини ойми, дейсиз. Ваҳ, ваҳ... Мен эри йўқ вақтда мурувват қиладиган аёлнинг гапини синдиришга юраги сира дош беролмайдиганларданман.

— Хумор келин галати меҳмондўст аёл-да, — деб Али гапга аралашди. — Қорақалпоқларда «Эрнинг но-

мини ном қиладиган хотин» деган нақл бор. Бу келин худди шунақа, уни авлиёнинг қизи, деса бўлади.

— Ўзининг ўзбекларга яқинлиги йўқми?

— Тўғри топибсиз. Эсенгелдиннинг ўзбек хотинидан туғилган қизи. Тўрамурот сўфига жиян бўлади.

— Тангри бизни ҳам оми қилиб яратмаган, — деб хивалик чопар мағрурланиб кўкрагини керди. — Қобил бий, ҳайрон бўлиб келаётган бўлсангиз керак. Мен жуда очиққўнгил одамман. Муҳаммад Раҳим хон бизникига меҳмонга келиб, кўп марта «очиққўнгил одамсиз», деган. Ҳа, шундай. Тахтга ўтирмасидан олдин бирга йигитлик қилиб юрган кезларимиз талай пашшахоналарга кирганмиз. Қобил бий, сиз ҳам яхши одам экансиз. Хонга бориб айтсам, мартабангиз кўтарилади... Ваҳ, ваҳ, Миржиқ хотинининг сулувлгини қаранг-а! Бундай сулув саройда ҳам йўқ. Челақ кўтариб келаётганида битта-битта босиб келиши ҳали кўз олдимда турипти. Бугун унинг қўлидан таом еймиз, эри кечқурун келмаса, мени бирга бўлишимга имконият туғдирсангиз, икковингизнинг ҳам иқболингиз баланд бўлади.

Қобил нима қилишини билмай, Алига қаради.

— Қадрли меҳмон, бизда бундай одат йўқ. — деди Али.

— Одат деган нарсани биров бошлаб беради, қолганлари давом эттиради. Шундай қилинмагунча, одат ўз-ўзидан пайдо бўлмайди.

Қобил отининг жиловини тортди. Хоннинг чопари унинг Али билан гаплашиб олмоқчи бўлаётганини сезиб, гўё ҳеч нарсани тушунмагандай кетаверди.

— Али, — деди Қобил шивирлаб. — Тушундингми? Бу чопарнинг айтганига қарши чиқиш — илоннинг инига оёғингни суқиб олиш билан баробар бўлади. Сен Ойдўс билан кўп сирдош бўлган одамсан. У инисининг уйда йўқлигини била туриб меҳмонни шу ёққа олиб келишни тайинлашига қараганда, бу чопарнинг ниятини олдиндан билса керак. Келган заҳоти ташқарига чиққан Ойдўсга: «Ўҳ-ҳў, хипча белли нозанинлар билан базм қурадиган ер экан», деганини эшитмадингми? Ойдўс Хивадан қандай отлиқ келмасин, кўнглини топиб, усталик билан иш тутадиган одам. Уйда йўқ Миржиқникига юбориб, «хафа бўлиб кетмасин, кўнглини топинглар», дейишида ҳам жон бор. Шунинг учун келин айтганимизга юрмаса, меҳмонни хафа қилиб жўнатсак нима бўлади?

— Бу куракда турмайдиган гап эмас, Қобил бий.

— Али, бу киши менинг эмас, Ойдўснинг меҳмони. Энди мени жиловдорликдан туширади, деб қўриб, Ойдўснинг меҳмонини хафа қилиб жўнатадиган бўлсанг, худога ҳам хуш келмаса керак.

— Ундан кўра, битта оиланинг никоҳини бузишга худодан қўрқиш керак. Агар Миржиқ уйда бўлмаса, меҳмонни сизнинг овулингизга олиб борамиз.

— Вой тентак-эй, — деб Қобил отини тезлатди-да, хоннинг чопарига етиб олди.

— Қобил бий, сизда халфалик бор дейишади? — деди хон чопари унга қараб.

— Бундан ҳам хабарингиз бор эканда? — деди Қобил оғзининг таноби қочиб.

— Ҳа, хабардормиз. Ойдўс бий қарчиғайингизни ўлдирганини ҳам биламиз. Буни хон саройидагиларнинг ҳаммаси билади. Худо хоҳласа сизни улуғ Муҳаммад Раҳим хон қушбеги қилиб олади. Қалай, анави билан келишиб олдингларми? Келинчак бугун кечаси бизники бўладими?

— Насибангиз билади, меҳмон.

— Улуғ хоннинг жиянлари бенасиб бўлар эканми?..

Отлиқлар Миржиқнинг ўтови олдига келиб тўхташди.

Қизил ола рўмолини қия ёпинган Хумор уйидан саллона юриб чиқиб, эрининг йўқлигини билдирмай, хивалик меҳмоннинг отини жиловидан тутди. Шу дақиқада у хоннинг чопари таърифлаган даражадан бир неча ҳисса ортиқ сулув кўриниб кетди. Қобил анграйиб қолди. Унинг кайфиятини тушунган чопар бир кўзини қисиб, кулиб қўйди.

— Келин, Миржиқ ҳали ҳам келмадими? — деб сўради Али Хуморсулудан.

— Ўртанча қайнағам билан катта бийнинг овулига кетишди. Отдан тушаверинглар, келиб қолишар.

— Туш, Али, — деди Қобил. — Ойдўс уларни қайтариб юборса керак. Қайтармаса ҳам майли, меҳмоннинг кўнглини келиннинг ўзи ҳам топади.

— Хивадан келган азиз меҳмон бизнинг хизматимизни менсиса бас, — деди Хумор.

— Унча димоғдор меҳмонга ўхшамайди, келин. Оғринмасангиз бас. Қорақалпоқ қадрли меҳмонни хизмати билан оғзига қаратади.

— Тушаверинглар, қўлимиздан келганини аямасмиз, — деди Хумор; бошқа аёлларга ўхшаб эрим йўқ деб

довдираб қолмади, ҳадемай келиб қолар деган умидда меҳмонни қўлидан келганича ўзи кутишга киришди. Қўшни йигитлардан бирини чақириб келиб, сўйиш учун кўрадан қўй кўрсатди. Ўзи қозонга ўт ёқиб юборди.

Чой қайнади, ичилди, яна ичилди. Кун ботди, ҳамон Миржиқдан хабар бўлмади. Али худди бўри билан бир ерга боғланган кўзидай типирчилаб ўтирипти. Қобилнинг парвойи фалак. Қўноқнинг кўзини шамғалат қилиб туриб:

— Али, энди фаҳмладингми? — деб шивирлади. — Ойдўс инисига, «уйингга меҳмон кетди», деб Миржиқни қайтариб юбормаганида гап бор. Ахир, инисини ёмон кўради. Агар келин рози бўлса, оғзингга мустаҳкам бўл.

Сулув келинчакнинг хизматидан ҳайрон қолиб, Қобил ҳам, хоннинг чопари ҳам танглайларини тақиллатиб қўйишади.

Ҳам эрининг, ҳам ўзининг ўрнига эпчиллик билан хизмат қилиб юрган келинчак хуфтонга яқин ҳамма ишларини тамомлаб, меҳмонларнинг олдига кирди. Эшикка яқин ёзилган кўрпачага ўтирди.

— Ҳурматли меҳмонлар, полвон тўрам кечикиб қолди. Иш билан бўлиб олдиларингга кириб, гаплашиб ўтира олмадим, зерикиб қомадиларингми?

Хумор ҳозир эркакларга хос гап қилиб енги билан қаймоқдай юзларини аргди.

— Жуда яхши ўтирибмиз, келин, — деди Қобил истеҳзоли жилмайиб. — Хивадан келган азиз меҳмонимиз хизматингдан жуда хурсанд. Тангрим зиёда қилсин, келин, меҳмоннинг кўнглини топиб ўтирибсан. Охири бахайр бўлсин, биз оғзига мустаҳкам одамлармиз.

Қобилнинг сўнгги гапи оғир ботган бўлса ҳам, жувон уни тушунмаганга олди.

— Овқат тайёр бўлди, олиб келаверишсинми? — деб сўради сиполик билан ўрнидан туриб.

— Олиб келаверинг, ўзингиз ҳам келинг, — деб жилпанглади хон чопари.

Келинчак одоб сақлаб, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Қобил «қатай» дегандай меҳмонга қаради. Меҳмон танглайини тақиллатиб югинди.

— Энди қўрқмаса керак, — деди Қобил яна шивирлаб. — Тилимизга маҳкаммиз дедим, қалай бўлди?

— Аёл кишининг қўрқиши учинчи одамнинг билишидан. Яхши қилдингиз, — деди хоннинг чопари.

Али эса худди типратикандай ҳурпайиб ўтирипти. Хизматкор йигит катта қизил ёғоч тоғора тўла ғўштнинг устига пишган қўй калласини қўйиб олиб кирди. Кетидан тоғорада шўрва кўтариб Хумор кирди.

У бир чеккада ўтириб заранг косаларга шўрва қуя бошлади. Бу хон чопарини хурсанд қилиб, Қобилни ҳайрон қолдирди. Тоқати тоқ бўла бошлаган Али, беихтиёр:

— Келин, шўрвани мен қуя қолай, — деди бир оз зарда билан.

— Қуйиб бўлдим, амаки.

«Имонсизнинг чиқиб кетгиси келмаяпти, чиндан ҳам бир балоси борга ўхшайди», деган фикр келди Алининг хаёлига. Каллани олдига олган Қобил бир қулоғини кесиб келинчакка, иккинчи қулоғини кесиб хоннинг чопарига ушлатди. Хоннинг чопари ичида хурсанд бўлиб, «иккаламизни тенг кўряпти, бунга нима дейсан?» дегандай, Хуморга сариқ тишларини кўрсатиб тиржайди-да, қўлидаги қулоқни оғзига солди. Меҳмоннинг чехраси очилиб, иштаҳа билан еяётганига келинчак хурсанд бўлди, у ҳам садаф тишларини хиёл кўрсатиб, ўз тегишидан битта тишлади. Али товоғига энгашган бўлса ҳам, келинчакнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатиб ўтирарди. Бу манзара ёқмай, «нодон аёлнинг қанжиқдан фарқи бўлмайди», деган мақол рост экан-да, деб кўнглидан ўтказди афсус билан.

— Боримизни баҳам кўрасизлар-да, азиз меҳмонлар, — деб Хумор шўрвадан бўшаган идишни олиб ўрнидан турди. — Азиз меҳмон, эрим келолмай қолганини айбга буюрмайсиз-да энди.

Қобил хон чопарини тирсаги билан туртди.

— Ўзимиз ҳам ҳамиша ошиғи олчи йигитларданмиз-да, — деб мақтанди у Хумор чиқиб кетганидан кейин. — Фулом гардиш устозим бўлади. Қоронғи кечаларда пусиб юриб, қанча савдогарларнинг, ҳокимларнинг сулув келинчакларини қўлга туширганмиз. Эркакка янги ўрганган ёш келинчакнинг эри бир ёққа уч кунга кетса бўлди, кўзи жавдирайди. «Йўқ» дейдигани бўлмайди.

— Ёпирым-эй, — деди Қобил ҳайрон бўлиб. — Хотин эркакнинг мулки, деган ривоят ҳам бор.

— «Хотин кучлининг моли», деган нақл ҳам бор халқда.

Али ўзини икки мушук ўртасида қолган сичқонга ўхшатди.

Хуморсулув меҳмонларга ўрин солиб бергани кирди.

— Яхши ухлаб, ширин тушлар кўриб чиқинглар, — деди хайрлашиб чиқиб кета туриб.

— Ана, бундан ортиқ тилак бўлмайди, — деди хоннинг чопари. — Йигитлар ҳар хил бўлади. — Бири «учар» бўлса, бири «аммамнинг бузоғи», бири «тулки», яна бири «кулки» бўлади. Биз «учар»ларданмиз, «кулки»лардан эмас, «тулки»лардан бўламиз. Тезроқ ухланглар.

Учаласи барабар жимжит бўлиб қолган бўлишса ҳам нариги уйдаги ёш келинчакнинг қозон-товоқ ювиб, у-бу ишларга куйманиб юришига қулоқ солиб ётишди. Келинчак охири марта ташқарига чиқиб, итялоққа ювинди тўкди. Совуқ едими, бир оз йўталиб, яна ичкарига кирди-да, чироқни пуфлади.

Хоннинг чопари илондай тўлғаниб, бошини кўтарди. Бир оздан кейин оёқ учида юриб ташқарига чиқиб кетди.

— Али, — деди Қобил хафа бўлиб, — бу лаънати хотин юрт номига доғ туширадиган бўлди-ку.

— Кетидан чиқаман!

— Жим, шўрпешана. Ерпарчин бўласан, уқдингми?!!

10

«Ўйлаб кўринглар, агар четдан бегона бир одам келиб, «эй қорақалпоқ, ота маконинг, ўз шаҳаринг қайси?» деб сўраса, нима деб жавоб берасизлар?..»

Шу фикрни кўпчилик ичида такрорлаб ўтиргани учунми, ҳамма сукутга толган.

Айниқса Бегис билан Миржиқнинг юзлари бўзариб кетган. «Ўзингни ҳам, бошқаларни ҳам хаёл сурдириб қўйган бутун бошли бу савол аввал-бошда кимдан чиққанини нега изоҳламайсан? Шу вақтгача-ку, соянгда қолиб келаётган эдик, ҳали ҳам бўлса, юзинг чидаса, майли, фикримиздан ҳам фойдалан...»

Бир маҳал Бегис бошини кўтарди.

— Гапнинг замирига қараганда, маслаҳат бирлик тўғрисида бораётганга ўхшайди. Дуруст, алоҳида-алоҳида минг-минг чивикдан битта қилиб боғланган ўнта чивик кучли. Бироқ бу бирлик қайси томонга бурилиши керак? Ҳамма гап мана шунда. Менимча, етим

қўзидай ўзимизни ҳар томонга уравермаслигимиз керак. Ҳозир Хоразм вилоятида ўта ақлли, барчага ғам-хўр битта одам бор. У ҳам бўлса Қўнғирот шахрининг ҳокими — Тўрамурот сўфи. Аслида, бугунги маслаҳат бу ерда эмас, ўша кишининг қатнашуви билан Қўнғирот шаҳрида бўлса, ёмон бўлмасди. Миржиқ иккаламиз бугун Қўнғиротдан келдик. У киши бизга: «Қорақалпоқлар ётса ёстикдош, ўлса тобутдош бир халқ, шунинг учун ҳам уларнинг Хива хонига солиқ тўлашаётганини кўргим ҳам, эшитгим ҳам келмайди», деган эди. Ўзи ҳозирги хон билан бир уруғдан бўла туриб айтган гапини кўрдингизми? Адолатсизликни кўриб, ўз уруғидан кечган, жафокаш қорақалпоқларни афзал кўраётган одамдан қандай қилиб юз ўгириш мумкин?

— Тўғри, улуғлар, — деб Миржиқ ҳам акасининг гапини маъқуллади. — Агар ҳозир отланиб ҳузурига борсак, ҳаммамизга кучоғини очади. У кишининг нияти зўр. Хива, Бухоро, қозоқ хонларидан, ўрис подшошидан тамоман мустақил Қўнғирот хонлигини яратмоқчи.

— Туғишган иниси Хўжамурот билан келишолмай юрган Тўрамурот сўфи сизларга қандай қилиб ёқиб қолганига ҳайронман, — деди Эсенгелди сариқ.

Ўзларининг ораларидаги келишмовчиликка ишора қилинаётганини сезиб, Бегис билан Миржиқ қалампирдай қип-қизариб кетишди.

Ойдўс довдираб қолмади.

— Баъзи бир ўзим бўлай деган, пастназар, қайсар болалар бўлади. Товоғига бирон нарса тушгунча ҳаммага ялтоқилик қилади. Мўлжаллаб турган тегиши қўлига тегди дегунча, жигарини шерик қилмай, бурчакка тиқилиб овқатини тескари қараб ўтириб ичади. Тўрамурот сўфи ўшанақалардан.

— Хўш, сенингча нима қилиш керак? — деди Миржиқ зарда билан.

— Унинг нияти — тўйиш. Бугун тўйган билан эртага оч қоладиган бўлсак, кераги йўқ. Бордию бугун оч бўлсак ҳам эртага тўйишимизнинг имкони туғилса, бу биз учун катта бахт бўлади. Шунинг учун мен унинг тулкилигини хуш кўрмайман. Қўшни катта хонликлардан биронтасига суянмай яшашнинг иложи йўқ.

— Тўғри айтасиз, Ойдўс, — деб Маман яна жонланди. — Суянадиган бўлсак, кучлироқ суянчиққа суянишимиз керак. Боболаримиз доно бўлишган, билиш-

ган. Шунинг учун оққулоқлардан умидимизни узмаслик керак.

— Маман, сизнинг гапингизни маъқул дердим. Бироқ ўрислар бизларни оз, майда дейди. Ахир туяси бор одам ҳеч бўлмаганда сигири бор одам билан ҳамдам бўлади-да. Уларга каттароқ эл керак. Бизни нега оз, майда, демасин. Биз дуч келган одамнинг этагига илашган хасмиз. Эгаси чопонини тортса ҳам, бизни қоқиб ташламоқчи бўлса ҳам илиниб қолаверамиз...

— Сенинг эс-ҳушинг Хивада, — деди Бегис бурнини жийриб. — Тўрамурот сўфининг бир гапини айтмай девдим. Айтмасам бўлмайдиганга ўхшайди. У кишидан «Хива нега яшнаб кетяпти?» деб сўрашганда, Ойдўсга ўхшаган нодонлар халқнинг толганини Хивага ташийвергандан кейин, Хива яшнамай қаер яшнасин, деган эдилар. Бу ҳақ гап! Ўз обрўйингни ўйласанг бўлди. Номи чиққан халқ бўлайлик десанг, Кўнғиротга қўшиласан. Кўрқма, биз соямизда қолдирмаймиз. Бундай ичқоралик фақат сенгагина хос.

— Шунда сен этакка илинган хас бўлмаймиз, — деб ўйлайсанми? — деди Ойдўс қизариб. — Кўнғирот хонлиги дегани нима? Катта теракнинг битта қийшиқ бутоғи ҳозирча сояси бордек кўрингани билан эҳтиёт бўлмасанг кўзингни чиқаради. Шунинг учун ундай бутоқни эси бутун одам чопиб ташлайди. Ундан кўра, чин кўнгилдан қорақалпоқ хонлигини тузайлик десанг, тилинг кесиладими?

— Бизнинг қорақалпоқларда ичида бир-биримизга соябон бўлайлик, дейдиган ким бор? — деди куйиниб Маман.

— Ойдўснинг ҳозирги амали камлик қилаётганга ўхшайди, — деб Ўринбой бий ҳам орага гап қистирди.

— Қорақалпоқ хонлиги деганинг нимаси! Авлодаждодимизда хон ўтмаган бўлса. Ундан кўра Бухоро амирлигининг паноҳига ўтиб, халқимизни дарбадарликдан тинчитайлик.

— Элтузар иноқ қандай қилиб хон бўлибди? Тахтда узоқ туролмайди, деб ундан ҳам кулишган эди, мана, ажали етиб ўлди. Ўрнига иниси Муҳаммад Раҳим хон бўлди. Биз ҳам хонликка эга бўлсак, бунинг ажабланидиган ери йўқ. Масалан, менинг ўзим нечта Хива хонини кўрдим. Уларнинг ҳам ақл-идроклари ўзимизникидан ортиқ эмас эди.

— Ҳа-а-а!!! — деб кесатди Ўринбой, — хонлик қорақалпоқларга эмас, менинг ўзимга керак десанг-чи,

Ойдўс, ана ўшанда биз сени тўғрисўз одам дердик. Нима, ҳийла билан хон бўлмоқчимисан?

Ойдўс қизишиб кетиб, ўзини хонларга қиёслаб хато қилганини тушунди, бироқ, сир бой бермай, хатосини тузатишга уринди.

— Хонлик халққа ҳам керак, Ойдўсга ҳам керак, биродар!

Бунга бийларнинг баъзилари тушунмади, баъзиларга эса бу гап хуш келмади. Ҳамма ҳар томондан кесата бошлади.

— Ҳа, ҳали сизга сарой ҳам керак бўлар?

— Саройсиз хон — ичига сомон тиқилган қанорнинг ўзи, биродар, — деди Ойдўс.

— Ҳали лашкар ҳам керак дерсиз?

— Лашкарсиз хон ҳарамсиз боғнинг боғбони-да, биродар! — деди Ойдўс.

— Эҳ-ҳа, ҳали ҳарамга муносиб қирқ қиз ҳам керак дерсиз?

— Ўйин-кулгисиз сарой — мазор, биродар.

— Ҳа, ҳали карвон ҳам керак бўлар?

— Савдо-сотиксиз хон — оролда қолган қуён, биродар, — деди Ойдўс.

— ...

Кеч кириб, вақт алламаҳал бўлиб кетди.

Бийларнинг тортишуви эса қизигандан қизиб борарди. Хизматкорлар эса юрак ютиб олдиларига кириб, овқат тайёр бўлганини айтишга журъат қилишолмади.

Бийлар чарчаганлари сайин бир-бирларидан устун келишга ҳаракат қилишар, қаттиқ-қаттиқ гапириб, бир-бирларига навбат беринмасди. Бош бийларга қўшилиб уларнинг тарафдорлари ҳам гапга аралашиб кетишди.

— Қозоқ хони орқали Петербургга бориш керак!

— Йўқ, Бухорога!..

— Йўқ, Хивага!

Ойдўс қорақалпоқ хонлиги ҳақида яна гап қўзғамоқчи бўлса, ҳаммалари баравардан қаршилиқ кўрсатишади, оғзига уришади. Шунинг учун ҳам у қайтиб бу ҳақда оғиз очмади. Шундан кейин ҳар қанча бир-бирларига гапларини маъқуллашмасин, бари бир аниқ бир тўхтамга келишолмади.

— Йўқ, Қўнғирот хонлиги тузиш керак!..

Азонга яқин баъзи бийларни уйқу боса бошлади.

— Ойдўс, бизни бирлаштираман, деб эмас, қирпи-

чоқ қиламан деб чақиртирган экансан! — деб Ўринбой бий зарда билан ўрнидан турди. — Қани, менинг йигитларим, отланинглари! Бундай беақл, ҳатто ўз жигарлари билан чиқишолмайдиган одамнинг тузини ичиш — гуноҳ, туринглари!

Мудраб ўтирганларга ҳам жон кирди. Бехосдан душман бостириб келди, деб хабар қилингандай, ҳамма гур-гур ўрнидан турди. Биров телпагини, биров салласини, биров қалпоғини, биров қамчисини излади, эпчилроқлар тез-тез кийиниб, уйдан чиқишди. Бир зумда ўтов бўшади-қолди, отлиқлар тўп-тўп бўлиб, ҳар томонга тарқаб кетишди... Овқат ҳозирлаган ошпазлар қайси бирига мулозамат қилишларини билмай, анграйиб қолаверишди.

Уйқусизликдан қовоғи салқиб кетган Ойдўс овулдошларига сир бой бермаслик учун ўзини бардамликка олиб буюрди:

— Қўлдовлилар, ўтиринглари!

Ўн чоғлик қўлдовлик уруғининг отга минадиганлари яна ичкарига киришди.

Ҳар уруғнинг бош бийига атаб мол сўйилган эди. Битта уруғнинг бийлари учун овқат жуда кўпайиб кетди. Бироқ ҳеч кимнинг чеҳраси очилмади, оламдан навқирон кўз юмган йигитнинг жанозасида ўтиргандай, ҳамманинг чеҳраси тунд.

— Кўрдиларингми, биродарлар, биз шунинг учун ҳам қорақалпоқлармиз, — деди Ойдўс афсусланиб. — Кўплар кўрпага қарамай оёқ узатишади. Энди сал ўйлаб иш қилинглари.

— Ўйламай нима қилибмиз? — деб сўради Бегис.

— Халқингизнинг қанақалигини билдингизми?

— Сендан бўлак ҳеч ким халқим демаса керак-да? — деб Миржиқ қўлидаги иликни зарда билан лаганга ташлади. — Сен ҳали бутун қорақалпоқ меники деб юрсанг керак. Билиб қўй, ҳатто қўлдовликлар ҳам итоат қилишмайди сенга.

— Қани, бизни деган йигитлар, ўринларингдан туринглари-чи! — деди Бегис ҳам кетишга отланиб.

Ўтирганларнинг ярмига яқини бирин-кетин ўрнидан турди.

— Йигитлар, Ўринбой бий тўғри айтди, бундай бе-хосият ерда туз тотийш гуноҳ! Кетдик.

Миржиқ ўтов эшигини шарақлатиб очиб, шошилиб чиқиб кетди. Йигитлари кетидан дув эргашди.

Бу орада тонг бўзариб, яқин орадаги одам кўрина-

диган бўлиб қолган эди. Ойдўс уруғидан қолган беш-олти одам билан барча хизматкорларни тўплаб, дастурхонга ўтқазди.

— Олинглар, йигитлар, — деди у тарафдорларининг кўнглини кўтариш мақсадида. — Сизларнинг насибаларингиз экан. Тортинманглар, қолган-қутганларини бола-чақаларингга бўлашиб олинглар!

Бироқ, Ойдўс ҳар қанча сир бой бермасликка ҳаракат қилмасин, ичини дуд босиб кетгандай бўлди. Чиламай туриб ташқарига чиққан эди, кўзи отдан тушаётган Алига тушди. Унинг ранги қув ўчиб кетган, башараси тунд. Ойдўснинг юраги шув этиб кетди.

— Ишқилиб, юртни ёв босмадимми?

— Катта бий, иш чатоқ, — деди Али ва ичкаридагилар эшитиб қолишмасин деган андишада шивирлаб гапирди. — Хоннинг чопари ўлди.

— Қандай қилиб?

— Хумор келин ўлдирди.

— Қандай? Нега?

Али дир-дир титраб, ортиқ ҳеч нарса деёлмади.

Ойдўс ўзининг ҳам иссиғи чиқиб кетганини энди сезиб, Алини бир чеккага етаклади.

— Ҳадеб антикавермай, гапирсанг-чи?!

— Улардек бузуқ одам экан. Кечаси ўрнидан туриб чиқиб кетган эди. Орадан бир оз ўтгандан кейин келин олдимизга кирди. Кўринишдан вазмин. «Ҳой, ғофил қайнағалар, ҳурматли меҳмонларингни ўрнимдан олиб чиқиб кетинглар», деди. Юз истиҳола билан ўтовига кирсак, хивалик меҳмон ўлиб ётибди.

— Қандай қилиб ўлипти?

— Айтишга тилим бормайди.

— Чўзавермасанг-чи!

— Одамгарчилигини кесиб, ўз оғзига тиқиб, устига пичоқни кўндаланг қўйиб қўйипти.

— Шу ишни келин қилиптими?

— Ҳа.

— Келинни зўрламоқчи бўлган бўлса керак-да?

— Ҳа, катта бий. Ўзи хоннинг жияни экан, кетидан катта ғовға чиқмаса деб кўрқяпман. Ўлигини Миржиқнинг ертўласига тушириб қўйдик.

Бу хабарни эшитиши билан эти жунжикиб кетган Ойдўс ўзини босиб олди.

— Ҳеч нарса қилмайди.

Унинг совуққонлиги Алига ҳам ўтди.

— Келин ниҳоятда яхши иш қилибди, — деди

Ойдўс совуққонлик билан. — Қорақалпоқ аёлларига тегишиб бўлмаслигини билмайдиган бузуқларга ибрат бўлади. Жуда яхши, жуда яхши! Ўлдирилган номард хонга жиян бўлиш у ёқда турсин, кўкалдош бўлганда ҳам, эндиги жавобини ўзим бераман. Қобилга айт, ҳовлиқмасин. Келаси пайшанбага мен билан Хивага боришга тайёр бўлсин. Хоннинг таклифига биноан борамиз. Лекин бу гапни бирон ерда оғзидан чиқармасин! Хўш, энди ўзингнинг қандай илтимосинг бор?

— Дўспан жуда ақлли йигит чиқди. Шу сафар жиловдор қилиб ўшани олиб кетсангиз.

— Хафа бўлмайсанми?

— Агар юрагимда заррача гина бўлса, охиратим куйсин.

— Қўй, онт ичма, Али, мен сенга ишонаман. Яна қандай тилагинг бор?

— Катта ўғлимни тезроқ уйлантирсам девдим.

— Агар ўғлингнинг кўз остига олиб юргани бўлса, биз келгунимизгача унаштириб қўй. Қалин керак деса, «давлатбоши» — қарағай шохли ола ҳўкизимни ҳам аямайман. Ҳозир эса тезроқ югур. Иложи бўлса, Миржиқлардан олдинроқ етиб бор. Ўликни ертўладан чиқармай, оғзига тезак тиқиб кўминглар.

— Хўп бўлади.

* * *

Дўспан бийлар ўртасидаги тортишувнинг оқибатидан ҳайрон эди. «Мана биздан катталарнинг ҳоли. Пастдагиларнинг ғамини ейиш у ёқда турсин, оғизларига ҳам олишмайди, ҳар қайсиниси ўз давлатининг қайғусида. Шунда ҳам қош-қовоқларига қарамасак кун йўқ, тепангдан тош ёғдиради...» У шундай хаёллар билан бўлса-да, Ойдўс билан Али ўртасидаги гап бари бир қулоғига чалинди.

Ойдўснинг Хуморни мақтаганини эшитганда ана, бий бобо, — деди ичида, — ҳов анавинда у отлик юрганини кўрганида масхара қилиб, «чиройли хотин эрининг пешанасидаги сўғал», деган эди. Бекор чиқди. Йўқ, у меҳмонни ўлдирибди-ку. Энди кетидан қанча қора кунлар келади. Ё эрининг бетидаги сўғал дегани шумикин?.. Бийнинг уни жиловдор қилиб олиб кетишга розилик берганини эшитганда хаёлига келган ҳамма нарсани унутди, ерга қараб жилмайди: «Тавба, чиндан ҳам менга умр тугунининг кулгили тарафи

очиляптими? Раҳматлик отам ҳаёт бўлганда, қанча хурсанд бўлар эди. У Ойдўс жуда андишали, юртга керак одам, аттанг, шу фикр вақтида ҳаёлимга келмапти-да. Бўлмаса...» деганида, нима демоқчи бўлганикин? «Сўрамаганимни... Энди нима қилишим керак? Жилвдорликни эплай олармиканман? Нега эплай олмас эканман? Дуруст одам бўлса, ўзи ўргатар». Унинг ҳаёллари бора-бора бир тўхтамга келиб, яхшиликка ишона бошлади. Яна кетига от чопиб кетган Алининг орқасидан миннатдорчилик билан қараб: «Мингдан-минг раҳмат сенга», деб қўйди. Дўспан Ойдўс чақираётганини эшитди. Уйқудан уйғонгандай, бир ирғиб тушиб, «лаббай, бий бобо», деди-да, югуриб олдига борди.

Бий, ўзини сипо тутгани билан, хафалиги шундоққина кўриниб турарди. Дўспанга бошдан-оёқ разм солди-да:

— Ҳозир отхонага бор, — деди. Дўспаннинг учиб-қўниб турганини кўриб, мийғида кулди: — Ҳа, юрагинг бир нарсани сезяптими? Бор-да, бизнинг отимизга ўхшаш ола оёқ жийронни ариққа олиб бориб юв, ўзинг ҳам ювин. Афт-башарангни тозала...

Дўспан «Маслаҳат уйи»дан қанот қоқиб тушиб кетди.

11

Хивалик чопарнинг ўлдирилганини кўрганида, Қобилнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Сира эсини йиғиштириб ололмади. Карахт, худди арқонлоғлиқ молга ўхшайди, ўтовни гир айланиб дам ертўлага кирди, дам меҳмонхонага қайтади. Ичига чироқ ёқса ёришмайди. «Шум Ойдўс мени бошлаб тузоғига илин-тирди, — деди ўзига-ўзи. — Энди аямайди. Хонга тириклай олиб бориб топширади. Лаънатининг ошиғи доим олчи тураверганини-чи!»

У Алини Ойдўсга хабар қилгани жўната солиб, қочиб қолмоқчи бўлган эди, кейин, хон чопари билан бирга чиқиб кетишганини, «Маслаҳат уйи»да қанча одам кўрганини ўйлаб, бу фикридан қайтди. Энди қаёққа қочади? «Вой, хомкалла-ей, — деб, ўз ёнбошини ўзи чимчилади Қобил тажанг бўлиб. — Алини асли юбормасам бўлар экан. Ўликни отига ўнгариб Амударёдан ўтказиб юборсак бўлар экан. Кейин хон кимдан гумонсираса гумонсирайверарди. Бундай қилишга мана бу беҳаё аёл кўнармиди! Кейин бу воқеани эри билиб қолса, ўзига

ҳам яхши бўлмайди-ку! Қобил шу тариқа хаёлларига ғарқ бўлиб, ёнбошлаб ётган эди, чойнак кўтариб Хумор кирди. Кўринишидан парвойи палак. Чехрасидан на хафалигини, на хурсандлигини билиб бўлади.

— Хумор қизим, бунга биз эмас, Ойдўс айбдор, — деди Қобил овози қалтираб.

— Ҳали келин, ҳали қизим дейсиз, Қобил бий, унақа довдираманг, — деди Хумор чойнакни ерга қўйгандан кейин, пиёлани арта туриб. — Катта бий қайнағамга туҳмат қилманг.

— Бўлмаса, айб менда деб ўйласанми? — деб Қобил қаддини ростлаб ўтирди. Овози ғалати эшитилди. — «Тилимизга маҳкаммиз», деганимдан бўлак айбим йўқ. «Кароматли хивалик меҳмон, эримнинг йўқлигини билдирмайсиз-да», девдинг ўзинг ҳам. Сен ҳам жилла бегуноҳмассан.

— Қизиб турган ёғга сув пуркамай қўя қолинг. Катта бий қайнағам ҳали сизни сувга чўктиргани йўқ. У ақлли одам, оёғингиздан чалмаса керак. Шундай бўлгандан кейин сув бетида қалқиб турган хасни хода деб осилавериш сиздай ақлли одамга ярашмайди.

— Шу гапларни билар экансан-у, нега бўлмаса юртнинг бошига қора кунларни соляпсан?

— Қанақа қора кун?

— Хива хони ҳали шу битта чопарининг дастмоесини деб қанча-қанча қорақалпоқнинг калласини елкасидан жудо қилади!

— Парво қилманг! Сиздай эл оғасики кўрқса, бизга ўхшаш қизларингиз дорнинг арқонини индамай бўйнига осаверса ҳам бўлавераркан-да. Аммо биз ҳам ўзимизни хўрлатиб қўядиганлардан эмасмиз.

— Катта Маман бий бир вақтлар, оз сонли уришқоқ халқ энг катта денгиз, деган эди. Биз не-не азобларни тортмаяпмиз. Аёлсан. Юртимизга келган меҳмонни бир хурсанд қилиб жўнатсанг нима қиларди?

— Қизлар ўзини хотин бўлишга тайёрласа ҳам, фоҳиша бўлишга тайёрламайди. Сиздай нодон эркаклар элини оз, носоз деса ҳам, аёллари пишиқ.

— Ҳа, сенинг тилингни!..

— Қизишманг, Қобил бий, — деди Хумор ўта совуққонлик билан таъкидлаб. — Агар сизга ўхшаган ҳовлиқма бийлар ўз қизларининг тилини кесаман деб ҳаракат қилишмаганда, бу тил бутун қорақалпоқ номидан гапирадиган тилга қўшимча тил бўлар эди, овозларинг кучлироқ чиқар эди.

— Олиб чиқиб кет чой-пойингни!

Қобил ирғиб ўрнидан турди. Ташқарига чиқди. Оти оппоқ кўпириб кетган Али келиб қолди. Қобил бий унинг отдан тушгунича ҳам сабр қилолмай олдига бориб сўради:

— Ойдўс нима деди?

— Ҳозир, Қобил, — деб Али отдан сакраб тушди-да, ертўлага қараб юрди. — Анови белни ола кир.

Қобил кўрага суяб қўйилган белни олиб, Алининг кетидан ертўлага тушди.

— Айта қолсанг-чи, нима деди?

— Ертўлага, оғзига тезак тиқиб кўминглар, — деди.

— Оқибати нима бўлади, оқибати?

— Хивага ўзим жавоб бераман, деди. Қани, тез бўл! Миржиқлар келиб қолишмасдан кўмиб бўлиш керак. Уларни йўлда кўриб, отимни учуриб келдим.

Қобил чуқур қазиб туриб, яна сўради:

— Яна нима деди?

— Сен Ойдўс билан бирга Хивага борар экансан.

— Ўзи жавоб берадиган бўлса, мен бориб нима қиламан?

— Зиёфатга борасизлар, мадрасани тамомлаётганларнинг зиёфатига.

Қобил бир оз ўзига келиб, пешанасининг терини сидирди.

— Бу ёғини ўзинг эпларсан, мен бу ердан кетай...

Қобил Алининг жавобини ҳам кутмасдан ертўладан чиқди. Худди шу пайт Миржиқ билан Бегис ҳам етиб келиб, отдан тушишаётган экан.

— Ҳаммасига акаларинг Ойдўс айбдор, — деди-да, оти томон юрди.

Иккала ака-ука ҳеч нарсага тушунолмай, анграйиб бир-бирларига қарашди.

Ўтовдан Хумор чиқди.

— Ҳовлиқма, тўрам, катта бий қайнағам эмас, мен айбдорман. Отдан туш, сенга ҳаммасини ўзим айтиб бераман.

Бегис билан Миржиқ баттар ҳайрон бўлиб қолишди. Шу пайт ертўладан Али ҳам чиқди. У ўликни кўмиб, ҳеч нарса юз бермагандай, устига сомон сочиб чиққан эди. Бегис билан Миржиқнинг келиб қолишганини, Қобилнинг кетаётганини, оғир-вазмин келин Хуморнинг бир оз ҳаяжонланиб от боғлаётганини кўриб, кўзлари тиниб кетди.

— Йигитлар, ҳовлиқманглар, айб менда.

Икки оға-ини гаранг бўлиб ичкарига киришди.

Энди ортиқ яширишнинг иложи йўқ эди. Али ҳам ака-уканинг кетидан кирди-да, бор воқеани қисқача ҳикоя қилиб берди.

Овқат тайёрлаш билан банд Хумор кичкина уйда эди. Лаганни кўтариб кирганида юзлари девордай оқариб, бўзариб ўтирган эрини кўриб, юраги шув этиб кетди. Шунда ҳам сир бой бермай, кўш қўллаб олиб бориб, лаганни олдиларига қўйди.

— Ростми? — деб сўради овози қалтираб Миржиқ.

— Рост, тўрам.

— Лаънати Қобил!

— Йўқ, тўрам, у кишида айб йўқ, — деди у эрининг ҳозир ўрнидан туриб, уни қувлаб кетишидан қўрқиб.

— Ойдўсми?

— Йўқ, тўрам! Катта бий қайнағамга тил тегизма, билишимча, унинг душмани кўп.

— Душмани кўпмиш. Душмандан дўст изласа, албатта душмани кўпаяди-да. Бизлар ҳам душманимиз. Сен билмайсан. Ростини айт, унда Али айбдорми?

— Йўқ, йўқ, бу бир бечора одам.

— Унда ким айбдор?

— Мен билан чопарнинг ўзи.

— Сен ўзинг ишора бердингми?

— Меҳмони қочган уй яхши бўлмайди, тўрам. Эшигимизга келган меҳмон кетиб қоладими, деб қўрқиб, уйга киришга таклиф қилдим. Очiq юриб хизмат қилдим. Хиваликларнинг аёллари эркакларга кўринишмайди, дейишади. Менинг очiq юришимни кўриб, бузуқ деб ўйлаган бўлса керак.

— Сен нега ҳар гапингда Ойдўсга гард юқтиргинг келмайди? Алининг айтишига қараганда, меҳмонни бизникига ўша юбориб, «кўнглини олинглар», деб тайинлаган экан-ку.

— Ўшандай деган бўлса, Ойдўс бунини очiq кўнгиллигидан айтган, иним, — деди Али жиғибийрон бўлиб.

— Оқламай қўя қолинглар уни! Бизга житар бўлгани билан у молпараст, шуҳратпараст одам. Ҳали-ҳалигача ҳам Бегис иккаламизни тўнғак қилиб ўзини баланд кўтариб келади, энди мустақил бўлиб кетганимизга чи-долмаяпти. Кўрдингми, уйда йўқлигимизни билад туриб, бу бузуқ хиваликни бизникига жўнатганини?

— Кўнглингга бўлмағур гапларни келтирма, тўрам.

— Бор, ишингни қил. Ким билади, ҳали қилар ишингни қилиб, энди ўзингни оқлаб ўтирибсанми!

Эрининг кўзи олдида бўлса унинг диққат бўлавери-
шини пайқаган Хумор ташқарига чиқиб кетди.

Икки ака-ука Алидан ҳам ортиқча суриштиришма-
ди. Хон чопарининг ўлими кимга фойда, кимга зиён,
бу тўғрида ҳам бош қотиришмади. Али кетгандан кейин
ҳам иккала ака-ука анчагача индамай ўтиришди.

Анчадан кейин Миржиқ гап бошлади:

— Эндиги вазифа, Ойдўснинг овулини тўлалигича
босиб олишдан иборат.

— Юрт биздан кулмайдими?

— Кулмайди, Бегис. Тўрамурот сўфининг «Кўнғи-
ротнинг битта ҳам шохи тескарисига синмасин», деган
гапини эсла! Кўлдовлик ҳам Кўнғирот, ҳа! Бегис, Кўн-
ғирот!

Бегис ўйланиб қолди.

12

Хиванинг сершовқин бозори авжи қизиган палла.

Осмондаги қора булутлар ҳадемай жала қуйишидан
дарак беради. Ҳаво сал бузиладиган бўлса катагига қо-
чадиган товукдай, уй-уйларига югурадиган хиваликлар
бугун ҳавонинг авзойига ҳам парво қилишмайди. Кў-
чаларда тумонат одам, ҳаммаси савдо-сотик билан
овора.

Бозорчиларни иккига айириб келаётган ўн чоғлик
отлиқ хон саройининг дарвозаси олдида келиб тўхтади.
Ойдўс отидан туша солиб:

— Биродарлар, бир оз эгилинглар, — деди-да, оти-
нинг жиловини Дўспаннинг қўлига тутқазиб, дарвоза-
нинг олдида борди:

— Очинглар!

Турли-туман нақшлар ўйилган баҳайбат дарвоза ич-
карисидан тақа-тақ тамбаланган эди. Аллакимнинг дў-
риллаган овози эшитилди:

— Ким у?

— Ойдўсман.

— Танимаймиз.

— Қорақалпоқ Ойдус.

— Нима ишингиз бор эди?

Янги хон дарвозабонларни ўзгартирганидан Ойдўс
беҳабар эди. Илгари номини эшитишлари билан йўл
берадиган дарвозабонлар танимай, ҳадеб суриштири-
шаётгани бирга келган шерикларининг олдида обрўси-

ни туширишини ўйлаб, Ойдўс зарда билан жавоб берди:

— Хон бўлиш учун келяпман.

Ичкаридан аллакимнинг ҳиринглаб кулгани, бошқа биттасининг байт ўқигани эшитилди.

«Ҳа, Ойдўс қорақалпоқ,
Бошингга жиға кий, молингни боқ.
Аламзада арслондай наъра тортиб,
Хивага хон бўламан, деб ҳайқиршингга боқ».

Қўл остидагилар олдида бировдан дакки еб ўрганмаган бий ер ёрилса кириб кетгудай изза бўлди. Шартта орқасига ўгирилди. Шериклари Ойдўс хижолат бўлмасин деб, байтни эшитмаганга олишди ўзларини. Ойдўс «кетдик, биродарлар», деди-да, яна отига минди. Кетидан дарвозабон қичқирди:

— Ойдўс, бир ўзингиз кириңг.

Ойдўс жавоб бермади.

Булутли осмон худди буларнинг кайфиятларига қараб тургандай, майдалаб ёмғир савалай бошлади.

— Бугунги ёғингарчилик бизга қайғудош экан, — деди Қобил.

— Биродарлар! — Ойдўснинг ўкинч тўла овози ҳам-манинг юрагини наштар санчгандай, зирқиратиб юборди. — Биродарлар, мен гуноҳқорман, лаънати чопарга ишонган эдим. Мени кечириңлар. Биз ҳамиша ғам-қайғусини яшириб яшаб келаётган халқмиз, аммо бу сафаргиси ортиқча бўлди. биламан, нафсониятларинг оғриди, аммо начора, саройга киролмай қайтиб кетаётганимизни хиваликларга сездирмай, бир-бирларинг билан гангур-гунгур гаплашиб кетинглар.

Дўспаннинг эсига отасининг бир сўзи тушди. «Ас-тоғфирулло, фақат пастдагилар эмас, бошлиқларимиз ҳам қайғу-ҳасратларини яшириб, шапалоқдан қизарган юзларини тўқлиқнинг нишонаси қилиб юришар эканда...»

— Бундан чиқди, хивалик ўша келган чопар эмас, аллақандай саёқ ит экан-да, — деди Қобил. Унинг бу гапи хижолат бўлиб кетаётган Ойдўсга далда бўлди, чехраси бир оз ёришди.

— Ҳа, шунақага ўхшайди, Қобил. Биродарлар, агар маъқул десаларинг, менда яна бир фикр пайдо бўлди. Ит ўпкалайди, эгаси билмайди, деган гап бор. Биз бу Хивадан аразлаб кетганимизда, қайси тоғини йиқитиб,

қайси қушини чўчитар эдик. Чорасизмиз, биродарлар. Бир ўзим бояги дарвозабоннинг таклифига биноан ичкарига кирай. Иложини тополсам, хонга арз қилиб кўраман.

Бу гап ҳамроҳларига маъқул тушиб, «бора қолинг, бора қолинг», деб чувиллашди.

— Қобил, ма, манавини ол, — деб Ойдўс халтасидан муштдай оқ тугунча чиқариб узатди. — Бозордан иккита кўй билан егулик-ичкулик олиб, мени «Маман чангалзори»да кутинглар. Ҳаво ҳам очилиб кетяпти.

— Маман чангалзори» қаер эди?

— Катта Маман бий бизларни даставвал ўқишга олиб келаётганда тунаган еримиз-да.

Хивага келгунча ҳам, келганларидан кейин ҳам Ойдўс хон чопарининг ўлими учун мени тутиб беради деб хавфсираб, бир бурда бўлиб юрган Қобил бирдан елкасидан тоғ ағдарилгандай, енгил тортиб кетди.

— Маъқул, Ойдўс, кутамиз.

Ойдўс отининг бошини бурди. У сарой дарвозасига яқинлашганида қудаси Эсенгелдига дуч келди. Соқоли қордай оппоқ қариянинг от устида гердайиб ўтиришини кўриб ҳайрон қолганидан, саломлашишни ҳам унутди. Ола оёқ жийронни узоқданоқ таниб тўхтаб:

— Бунинг сабабини ўзингиз тушунсангиз керак, — турган қария унинг саломлашмаганидан хафа бўлиб кесатди.

— Хивага келсанг, ёши улуғни танитай қоласан-а!

Ойдўснинг кечирим сўрагиси келмади.

— Хон чақиртирса, дарров кўзингни мой босади. Хонга қатнайдиган оёқларингнинг тушовини кесиб, сени шу даражага етказган одамга салом бермаганинг учун худодан қўрқсанг бўлмайдими?

— Тенгқурларинг, замондошларингдан орқада қолиб, узоқроқ яшаганингда менга шуни айтишни мақсад қилиб қўйган экансан-да. Бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Сенинг обрўйингни кўрай деб келдим. Кучли бўлсанг ўзинг билан бирга саройга олиб кир.

— Қўнғирот ҳокими қаерда?

— Ҳовлида.

Дарвоза томонда сарой аъёнларидан Қутлимурот иноқ кўринди. От калла, қора соқол, аммо балиқдай чаққон, хушбичим, келишган бу йигит негадир шошиб турарди.

— Сизларни кута-кута чарчадик-ку, — деди у тез-тез гапириб. — Қани, қорақалпоқлар, бўла қолинглар,— деб дарвозабонлардан бирига уларнинг отларини бир ерга боғлаб қўйишни тайинлади-да, ичкарига бошлади. Эсенгелдига ҳам «тўхта» дейидиган одам бўлмади. Ойдўс бировларнинг кўзида ичиқора бўлиб қолмаслик учун қарияни ёнига олди. Иноқ йирик-йирик қадамлар билан шошилиб гаплашиб келяпти. — Шунакаям кечикар эканми? Наҳотки, хон сизларни кутиб ўтирса. Бошлангани қачон эди. Эҳ, бу қорақалпоқларнинг такаббурлиги сира қолмади-да. Оранинг узоқлигини биласиз, шунинг учун ҳаммадан олдин йўлга чиқишларинг лозим эди.

Ойдўс аллақачоноқ келганини, дарвозабонлар киргизмай қайтаришганини, шунча ердан эргаштириб келган шерикларини ташқарида қолдириб кириб кетаверишга юзи чидamay, уларни бозоргача олиб бориб, алдаб-сулдаб қайтарганини айтмоқчи эди, Иноқнинг кайфиятига қараб, ҳозир ростини айтса — қаттиқ довул вақтида наридаги кишига шивирлаб гапиришдай бўлишини сезиб индамади. Иноқ кирган эшикдан булар ҳам ўғри мушукдай аста ичкарига киришди. Остонадан кира солиб, бўш жойга шоша-пиша чўкиб, бири-бирига суяниб ўтирган Ойдўс билан Эсенгелдини ҳеч ким пайқамади.

Иноқнинг шоширганича ҳам бор экан. Зиёфатнинг тантанали қисми тугаб, одамлар овқатланиб ҳам бўлишипти. Бироқ ҳар кимнинг олдида ҳали йиғиштириб олинмаган лаганлар, сб тугатилмаган паловлари билан турипти. Тўрдаги катта супага ёзилган қизил гиламнинг устига ўрнатилган тахтда ўтирган хон қаҳрининг нишонаси бўлмиш кумуш ойболтасини жиғали бошидан ора-сира бир айлантириб қўяди. Хоннинг жез кавуши қўйилган супада нуқул муллабаччалар ўтиришипти. Янги артилган пиёздай сип-силлиқ салла ўраган ёшлар бир вақтда барабар хон томонга ўгирилиб, яна барабар ерга қарашади. Бу уларнинг, хон буйруғига тайёرمىз, деганлари.

«Қандай бахтли ёшлар, — деб ўйлади Ойдўс. — Бутун Хоразмнинг, улуғ исломнинг, Хиванинг эртаси булар... Муҳаммад Раҳим хон энг ақллиларнинг ақллиси, доноларнинг доноси бўлса керак. Келажак билан мажлис қуриш ҳар қандай иқболи баланд одамларга ҳам насиб бўлавермайди».

Шаҳарнинг казо-казолари ва бу йил мадрасани ту-

гатаётган ёшлар билан лик тўла жойда ёлғиз даканг хўроз бўлиб ўтирган хондан садо чиқди.

— Муллаваччалар, қулоқларингизни динг қилинлар! Улуғ ислом бутун оламга устунлик қилиши китобда бор гап. Битта кофирни мусулмон қилган бандасини оллои таоло дўзах ўтидан халос қилади. Ана шу улуғ исломнинг ўчоғи Хиванинг донғини чиқариб оламга жарчи бўлиш сизларнинг вазифангиз. Туркий қавмлардан қозоқ эли улуғ, муқаддас исломнинг таъсиридан узоқлашиб кетяпти. Уларни оллои таоло даргоҳига яқинлаштириб, ислом тафти билан иситиш Хиванинг чекига тушган. Баъзиларингизга чала мусулмон қозоқлар орасига бориб, улуғ ислом йўлида хизмат қилишга тўғри келади.

Ёш муллалар шамолдек эгилган бир майдон бугдойдай барабар энгашиб, «қуллуқ, улуғ хон ҳазратлари», дейишди.

Хон тилидан:

— Эшон! — деган сўзнинг чиқишига маҳтал бўлиб ўтирган, бошига оқ салласини қубба қилиб ўраган эшон, бугдой орасидан чиққан ёлғиз кунгабоқардай, хонга қараб эгилиб, олдинга бир қадам ташлади-да, пояси чириган похолдай, этагини босиб йиқилди ва гўлдиради:

— Лаббай, улуғ хон ҳазратлари...

— Ҳа, ҳа, ҳа...

Хонда пайдо бўлган қувноқ кайфият бошқаларга ҳам ўтиб, ҳамма «ва-ҳа-ҳа» лаб кулиб юборди. Қисилиб-қимтиниб ўтирган қорақалпоқлар ўзларини бир оз тугтиб олишди.

Пайтдан фойдаланиб, қаддини ростлаб олган эшон эмаклаб хон тахтининг пойига пешанасини босиб, ўқ ёйдай букилди.

— Ҳар дамим, жоним, мол-мулким сизники, улуғ хон ҳазратлари. Буюринг!

— Улуғ Хоразмнинг донғини кўкка кўтарадиган муллаларни тайёрлаганингиз учун сизга зарбоф тўн инъом этаман.

— Қуллуқ, хон ҳазрати олийлари.

Эшоннинг икки букилиб қилган таъзимига хон парво қилмади. Ўсиқ қора қошлари тагидаги чақнаб турган кўзларининг бирини қисиб, бепарволик билан бўйнини бир оз қийшайтирди.

— Агар янглишмасам, бу ўтиришимизга, улкан Хоразмни ўз ватаним деб, биз билан баробар курашадиган

қардош қорақалпоқ элининг вакили Ойдўс бир ёшулли-си билан келиб даврамизга қўшилди. Ора узоқ бўлгани учун бир оз кечиқиб келган бўлишса керак. Бизнинг муллабаччаларимиз синовдан қандай ўтишганини кўрмай қолишди. Майли, улар ҳам кўришсин. Анави чеккада ёшроқ, ювош бўлса ҳам кўзлари чақнаган бир муллабачча ўтирипти. Ушанга сўз берамиз. У қудратли олло-таолонинг бирлиги, ҳақлиги, шуҳратпарастликни севмаслигидан, улуғ исломнинг ўчоғини ловиллатиб турган Хоразмнинг шуҳратидан ҳикоя қилиб берсин бизга.

Ойдўс ирғиб ўрнидан турди-да, хонга қўл қовуштирди:

— Меҳру шафқати ўткир кўзларингизнинг бир чеккаси билан бизга ўхшаш фақир-фуқаройингизни кўра билганингиз учун сиздан чексиз миннатдормиз, хон олий ҳазратлари, — деб яна ўрнига ўтирди.

— Хива шахрининг қаймоқлари, — деб эшон ўтирганлар томон ўгирилди. — Ҳозиргина ҳузурингизда менинг шогирдларим барча саволларга жавоб бериб, худонинг бирлиги, ҳақлиги, шуҳратпарастликни ёқтирмаслиги, улуғ кароматли исломнинг ўчоғини ловиллатиб турган Хоразм элининг юксак таянчи, бутун вилоятимизнинг ёлғиз устуни бўлмиш улуғ Муҳаммад Раҳим хон олий ҳазратларини улуғлашганининг гувоҳи бўлган эдингиз. Ҳозир марҳаматли хон ҳазратларининг шарофатли назарларига лойиқ бўлган аълочи шогирдим, уч юз олтмиш авлиёлик кўҳна Урганч шаҳридан келиб илм олган Сейилхон авлодидан Олломурот махсумга сўз бераман. Қани, мулла шогирд, ўринларидан турсинлар!

Узун жағлик, ёқимтойгина, қора тўридан келган йигитча қушдай учиб ўрнидан турди-да, қўл қовуштириб, хонга уч маротаба таъзим қилди, тахтининг пойига пешанасини қўйиб, хоннинг маҳсисини эмас, тахтга ёпилган гиламнинг оқ попукларини кафтига олиб ўпди. Шундан кейингина эшон томон ўгирилиб, ҳозиргина хон кийгизган зар ёқалик тўннинг этагини олиб пешанасига сурди. У бу ишларнинг ҳаммасини ўта чаққонлик билан бажарди. Кейин чўкка тушиб, икки қўлини юзига тортиб, ўзича фотиҳа ўқиди-да, ўтирганлар томон юзланди.

— Халойиқ, менга гапириш имкониятини берган улуғ хон ҳазратларидан беҳад миннатдорман, — деб бошлади у гапини.

— Жон-дилдан миннатдорман де, — деди эшон.

— Жон-дилдан миннатдорман, — деб қайтарди Олломурот махсум. — Олган таълим-билимим учун Хивадан, улуғ эшонимиздан ҳам миннатдорман. Халойиқ, айбга буюрманглар, бу ерда улуғ исломнинг кучи, худонинг бирлиги, ҳақлиги, шуҳратпарастликни ёмон кўриши... ҳақида, ҳуллас, талайгина нарсалар хусусида анча гаплар бўлди. Ман оллои таоло ҳақида гап кетганда, унинг ёлғизлигидан шубҳаланаман, унинг ноҳақлигини, шуҳратпарастликни ёқтиришини яшира олмайман.

— Ие, падарингга лаънат, нима дединг? — деди эшон.

— Эшоним, сизнинг тилингиз билан айтганда, худои таолога, хонга қарши ишида сир яширган одам гуноҳкор, дардга гирифтор бўлади. Мен ушбу мажлисда улуғ хонимизнинг ҳузурларида сиримни тўкиб солиб, бор гуноҳим, дардларимдан фориғ бўлиб олмоқчиман. Менинг қўлимга ғалати китоблар тушди. Агар сиз айтганингиздай, китобда айтилган гаплар тўғри бўлса, дунёда исломдан бошқа диндаги одамларнинг ичида ўғрилар кўп. Агар уларни бошқа худо яратган бўлса, албатта, худонинг битталигига шубҳа туғилади. Агар худо битта бўлса, ҳаммага ҳар хил дин бериб, бир-бирига қарши қилиб қўйса, бу албатта адолатдан эмас. Агар худо шуҳратпарастликни ёқтирмаганида, беҳиштни қолдириб, дўзахни йўқ қилган бўларди. Одамзодни қўрқитиб, ўзини доим мақташлари учун дўзахини яратиб қўйипти.

Хоннинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

— Бу жинни-ку!

Одамлар гуриллаб ўринларидан туришиб Олломурот махсумни атрофидан ўраб олишди. У довдираб қолмай, овозини баландлатди:

— Ана, халойиқ, вилоятимизнинг ёлғиз устуни Муҳаммад Раҳим хоннинг дўзахи бўлмагани билан зиндонни, дори бор. Юрт шулардан қўрқиб, сира қаршилиқ кўрсатмай, хонни улуғ дейишга мажбур.

Хон ўрнидан туриб кетди:

— Зиндонга ташлансин!

Эшикдан отилиб икки ясовул кирди. Эшон шогирди учун кечирим сўраб бир нима демоқчи бўлдими, тескари қараб турган хоннинг оёғига йиқилди, салласи юмалаб, чувалиб кетди.

— Улуғ хон олий ҳазратлари, улуғ хон олий ҳазратлари...

Хон қари эшоннинг оппоқ сочли бошига битта оёгини кўйиб, ясовулга:

— Шогирди билан бирга буни ҳам зиндонга ташланг, — деди-да, тоқати тоқ бўлиб амр қилди. — Зиёфат тамом! Тарқалинглар!

Бир ойга яқин тайёргарлик кўрилиб, бутун Хивани оёққа тургазиб, қанчадан-қанча одамларнинг юрагига гулгула солган бугунги дабдабали зиёфатнинг охири бузилиб, кўз очиб-юмгунча тарқалиб кетгани қатнашчиларнинг ҳаммасини васвасага солиб қўйди. Худди энг яқин одами ўлгандай, ҳамма руҳи тушиб, бир-бирлари билан гаплашмай саройдан чиқди.

«Маслаҳат уйи»даги мажлисдан хулоса чиқаролмай, хоннинг таклифига катта умидлар билан эли, халқининг тақдири ҳақида янги хон билан батафсилроқ гаплашман, деб келган Ойдўс ҳам худди ўлик кўмиб қайтаётган одамга ўхшаб қолди. Юзида қон қолмади. Гуё бутун умидлари пучга чиққандай, ўзи билан ўзи бўлиб, ёнидаги Эсенгелдини ҳам тамом унутди.

— Отинг қоқилса, ойнадай теп-текис йўлдан ҳам тўнка чиқаверар экан-да, — деди ўзига-ўзи.

Ойдўснинг кайфиятига қараб, индамай келаётган Эсенгелдига бу туртки бўлди.

— Э, муқаддас деб билганинг Хива отингни оқсатгани қачонлар эди.

— Ҳа, сиз ҳам шу ердамидингиз?

— Ҳа, шу ердаман.

— Қорақулоқ, — деди Ойдўс тишини гириҳ қилиб.

— Сен ҳам кўп ўқидинг. Олломурот махсус мадрасадан бугун телба бўлиб чиққан бўлса, сен аллақачонлар телба бўлиб чиққансан. Қорақулоғинг нимаси, бадбахт?

— Тўрамурот сўфининг қорақулоғисиз деяпман-да.

— Ҳамма гап ўшанда, билиб қўй.

— Тирқиш топиб, хон ҳузурида бўлдинг. Энди Қўнгирот ҳокимига нима дейсан?

— Тўрамурот сўфининг олдига бориш айб эмас, аммо мен сен билан бўламан. Айтмоқчи, кеч кириб қолди, тунайдиган еринг бўлмаса, мен билан кета қол.

— Йўқ, уйга қайтаман.

— Унда мен ҳам кета қолай.

— Тунги совуққа чидайман десанг, ўзинг биласан.

Шаҳардан бир оз чиқишгандан кейин:

— Ойдўс, сен қулоқ соласанми, солмайсанми, ўзинг биласан. Сенга айтадиган гапим бор, — деб гап

бошлади Эсенгеди. — Мен имон тарафдориман. Халқни бўлма. Иниларингдан ажралма. Уларга қўшил. Отанг айтган эди, агар иниларингдан ажралсанг, адашасан, деб. Сен бир тараф, иниларинг бир тараф, икки ёқа бўлиб кетяпсизлар. Тўрамурот сўфи икки ёқани бирлаштирадиган кўприк бўлмоқчи. Бундан фойдаланиб қол. Хонга тил тегизиш мен учун муносиб эмас. Лекин Оломурот махсум дилидаги бор гапини айлантириб Хиванинг фақат шу хони ҳақида гапирган бўлса керак.

— У бола чиндан ҳам кўп ўқиб, телба бўлиб қолипти.

— Балки шундайдир. Аслида хоннинг обрўйини тўкиш мақсадида Оломуротни ўқитган эшон Тўрамурот сўфининг одами бўлса-чи, унда таажжубланмассан?

— Йўқ, эшон ҳақ. Полиздан битта-иккита итқовун чиққани учун қўли гул боғбонни айблаш адолатдан бўлмайди. Бечора эшонга ҳам қийин.

— Оғзинг куйганини яшириб, бировнинг оғзи куйганини гапиргунча ўзингни ўйла. Эртангги тақдиринг нима бўлишини бир ўйлаб кўр, Ойдўс.

— Сен мени Бегис билан Миржиқнинг орқасидан эргаштириб, Тўрамурот сўфининг этагига йиқитмоқчимисан.

— Ўша этакдан фойда бор, Ойдўс.

— Ўша фойдани сен кўра қол, менга иккала жигаримни қайтар.

— Хор бўласан, Ойдўс. Юртни Хивага сотма!

— Мен эмас, энг аввал ўзинг сотгансан. Маҳрамликдан айрилган кунингдан бошлаб Хивани ёмонлаб, ҳақкага айландинг. Сув ичган қудуққа тупуриш яхши эмас. Эл Туркистондан қочиб келганда паноҳ бўлган, ёрдам берган Хоразмга ёмонлик қилолмайман. Боягина хоннинг бизларни «кенг Хоразмни ўз уйидек кўриб, биз билан бирга чопишадиган қардош халқ» дегани эсингдан чиқдими? Назаримда, бу яхши хонга ўхшайди. Халқни халқдай кўради. У билан ҳали ҳамсуҳбат ҳам бўларман. Қорақалпоқ халқини ўз ёнига олдириб, кичик хонлик тўздираман.

— Сенга хонлик керак экан-да!

— Менга эмас, халққа керак хонлик. Балки, ўшанда сен хон бўларсан.

— Бундай мойли иликни заифларга ушлатарсан, Ойдўс.

— Сен ҳам тушунмайсан. Хивага ўхшаш бир шаҳар қурсак, карвонлар тўхтаб ўтса, савдо-сотиқ қилса, мактаб-мадраса очсак дейман. Хива хонига ўхшаб биз ҳам

ҳар тарафга муллалар юборсак, қорақалпоқ деган халқ бор экан деб, бизнинг шаҳримизга ҳам узоқ-яқиндан одамлар кела бошларди. Ҳозир қандай келсин? Кимга келади? Билиб қўй шуни, ҳа, билиб қўй, — деди Ойдўс ер остидан Эсенгелдига ўгирилиб, куйиб-пишиб гапирар экан. — Биласанми, биз нимаики топсак Хивага ташиймиз. Шунинг учун Хива гуллаб-яшнайди, биз бўлсак бунга хурсанд бўламиз. Борганимизда эса тунаб қолгудек жой топмаймиз.

— Хўш, шундай бўлса, нега ғар хотиндай топганингни Хивага ташишингни қўймайсан?

— Ҳар сафар солиқларни олиб келганимда суяк-суягим қақшаб қайтиб кетишимни ким билади? Ҳеч ким! Ноиложликдан олиб келаман. Агар сенинг айтганингни қилиб, Тўрамурот сўфига қўшиладиган бўлсак, у ҳам қараб турармиди? Иноқлар жуда ўжар бўлишади. Тўрт оёғини баравар босган куни онасининг пешанасига тепиб кетади. Энг аввалги Муҳаммад Амин иноқ сенинг бошчилигингда қорақалпоқлардан фойдаланиб, охири нима қилди? Бир эслаб кўр. Тўрамурот сўфинг худди шундай қилади. Бош эгиб борган кунингдан солиқ солади. Бухоро шафқат қиладими? Қозоқ хонининг раҳми келадими бизга? Ўрис подшюси ачинадими? Асли қўлимиз қисқа бўлганидан кейин, ҳеч кимга ҳам кераклигимиз йўқ.

— Ўзингни бос, Ойдўс. Чиндан ҳам ақлдан озинингга оз қолипти. Гап Қўнғирот хонлиги устида кетяпти. Уруғинг қўнғирот эканлигини унутма.

— Сен билан биз уруғимизнинг номини эмас, бутун қорақалпоқ фарзандларининг бир ёқадан бош чиқаришини ўйлаб ин тутишимиз керак. Шунинг учун менга Қўнғирот хонлиги эмас, қорақалпоқ хонлиги керак.

— Агар шу гапингга одамлар кетингдан эргашса, бурнимни кесиб бераман.

— Ўўxxx!!!

— Осонроқ бўлсин десанг, ўз уруғингни ўйла.

— Сен нима сабабдан қумга ўтириб қолганингни биласанми? Авваллари хон олдида халқ номидан гапириб, маҳрамликни олдинг, кейин фақат ўз уруғингни кўзинг кўриб, тиши билан ин қазийдиган ҳашаротга ўхшаб кетдинг. Шундан кейин ҳамма сендан қочди.

— Гўё сенга ҳамма қучоғини очаётгандай. «Маслаҳат уйи»да нима бўлганини эшитдик.

Ойдўс ерга қараганча, қайтиб чурқ этмади.

«Маман чангалзори» деб аталган ер Амударё билан Хива оралиғидаги қалин тўқайнинг ўртасидан симобдай йилтираб оқиб ётган жилғанинг бўйида. Гўё икки қават четан деворга ўхшаб қалин ўсган чангалзорнинг қоқ ўртасида катта туپ тўранғил бор. Таги серсоя, шинамгина. Ухлаб қолган одам учун ҳам хавфли эмас. Ҳар қандай йиртқич бўлгандаям, бу чангалзорга тумшугини суқолмайди. Бу ерларда овқат топиш ҳайвон тугул, одам учун ҳам амримаҳол.

Ўша ерга етгунча кетларидан биров қувлаётгандай, Қобилнинг юраги бетинч. Етиб келишгандан кейин ўзини босиб олди. Ҳавонинг очилиб кетганидан хурсанд бўлса-да:

— Бугун роса маза қиладиган бўлдик, — деб шерикларига иш бўлиб берди. Бири қўй сўйди, бири ўчоқ қазиди, бири олов ёқди, бири ҳамма отларнинг ёпиғини олиб ерга тўшади.

Шундай деган билан Қобилнинг Ойдўсдан дилхиралиги ҳали ёзилганча йўқ эди. Бир пайт ўзига-ўзи тўнғиллагандай:

— Ойдўс овулимизда арслон, Хивага келса сичқон экан-ку, — деб қўйди.

Дўспан унга қараб ўқрайди. Бу Қобилга таъсир қилмади. Сўйилган қўйнинг терисини шилиб ўтирган Қодирберганнинг олдида борди.

— Овулдан бекор чиқибмиз!

— Ачинадиган ери йўқ, Қобил оға, — деди Қодирберган пичоғини қўнжига қайраб туриб. — Яхши саёҳат бўлди. Шу баҳонада Хивани зиёрат қилдик. Мана бу Дўспаннинг биринчи келиши эди. Ойдўс оға келганидан кейин жиловдори учун йўллик сўраймиз.

— Бий бобо берган жарақ-жарақ пул менинг йўл харажатим, — деди Дўспан ўт ёқиб ўтириб.

— Дўспанам ҳақини бермайди, а? — деди биров.

— Доно бийнинг жиловдори ҳам доно бўлмаса бўладими, — деди яна бир овоз.

— Бу чувриндини доно дегунча тўти қуш десангчи, — деди Қобил Дўспанни мақташганига энсаси қотиб.

Дўспан яна ўқрайди. Бироқ Қобил бу сафар ҳам парво қилмади.

— Бугун мен Ойдўсни тирноғи йўқ айиққа ўхшатдим, — деди у баттар ўчакишгандай. — Иккала укаси унинг шу нуқсони учун юз ўгиришган эканда!

Қодирберганда уруғ номуси уйғонди.

— Тил деган нарса суяксиз бўлади, Қобил оға, эрк берсанг нималар демайди.

— Ҳа, бу ерда қўлдовлилар кўп экан, энди билдим,— деди-да, Қобил, тўшак солаётган йигитнинг ёнига бориб, эгарларнинг устидаги ёстиқларни олиб ёнбошлашга қулай қилиб, ҳар ер-ҳар ерга қўйиб чиқишни топширди.

Намозгар паллада Ойдўслар етиб келишди. Қобилдан бўлак ҳамма истиқболига чиқиб, Эсенгелди иккалаларини кутиб олишди.

— Қобил, — деди Ойдўс узоқдан. — Қалайсизлар? Баракалла, ўчоққа эгалик қилишга ишқибоз экансанку.

Қобил ёнбошлаб ётган еридан аранг қимирлаган бўлиб, қаддини ростлади. Эсенгелди устки чопонини еча туриб, илмоқли гап қилди:

— Қобил бий, Ойдўсга ўтёқарликка ярар экансан.

Кўнғирот уруғининг араз ёши улуғлари биргалашиб келишганига ҳамманинг вақти хуш эди. Эсенгелдининг тиканакли гапи ҳеч қайсиларига ёқмай, ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарашди. Қобил гапнинг замирини тушунмагандай, улар йўғида айтган гапларини андавалаб юбориш мақсадида, усталик билан жавоб қилди:

— Эсенгелди оға, биз Ойдўс билан битта понни бўлашиб еб ўқиганмиз. Биз унга, у бизга ўт ёқсак, айб бўлмаса керак.

— Ҳа, маъқул, Қобил, маъқул, — деди Эсенгелди ноилож.

Ойдўснинг тунд тортган чехраси булут орасидан чиққан қуёшдай яшнаб кетди. Унинг чехраси очилгани бошқаларнинг ҳам кайфиятини кўтарди. Эсенгелди ўз гапидан уялганиданми, бузишга тайрланаётган қўйнинг думбасини карт кесиб, етти туп чангалга битта-битта илиб чиқди.

— Йигитлар, бу макон бугундан бошлаб «Маман чангалзори» деб эмас, «Мойли чангалзор» деб аталсин. Бу яхши тилак.

Шу ерга тўпланганларнинг ҳар қайсиниси бир туп чангалга ёғ қистириб, «Мойли чангалзор, мойли чангалзор», деб такрорлашди.

— Ана, биродарлар, — деб Ойдўс ўрнидан турди. — Қариянинг қўйган номи менга ҳам маъқул бўлди. Ма-на шу ерда Хива хонлиги билан қорақалпоқнинг чегараси. Ойдўс шу ердан орқага бир қадам ўтса — бий, қибла томонга битта одимласа — қул!

Унинг очилиб гаплашиши ҳаммага маъкул бўлди. Ўртадаги ўйнаб-ўйнаб ёнган олов атрофида шод-хурам кулгилар, ҳазил-мутуйибалар авжига чиқди.

Тепада шамчироқ ўрнига юлдузли осмон тўнкарилиб туриши демаса, бу маконлари ҳар қандай ўтовдан қолишмасди... Эсенгелди хуржунда шатранж тахтасини доим олиб юрар эди. Гўштга тўйиб, кўк чой ичиб олгандан кейин, Ойдўс иккаласи шатранж ўйнашга ўтиришди, бошқалар томошабин бўлиб, атрофларига тўпланишди. Битта ўйин тамом бўлгунча узоқдаги овулда ҳўрозлар қичқирди.

Намози бомдоддан кейин ҳаммалари ёстиқларига ёнбошлашиб бир оз мизғиб олишди-да, кейин чошгоҳда йўлга тушишди.

Ойдўс ола оёқ жийроннинг жиловини тортиб, мағрур бошини орқага бурган эди, кўзлари ўткирроқ бир йигит хабар қилди:

— Ҳов анави шу ёққа келаётган қора одаммикин ё хайвонмикин?

Отлиқлар ярқ этиб кунботар томонга қарашди.

— Чол билан кампир-ку, — деди Дўспан кафтини пешанасига қўйиб тикилиб қараркан, — жуда шошиб келишяпти. Их, бечора қоқилиб йиқилди.

Кўпчилик тўхтагани учун Ойдўс ҳам тўхтаб, бепарво ўша томонга қараб турди.

— Ким бўлса ҳам кутайлик, — деди у.

— Менинг кўзим ҳали ҳам иллагани йўқ, — деди Эсенгелди кўзларини қисиб, ўша томонга тикиларкан.

— Ҳов анави бир туп эманнинг орқасида келишяпти, ана ундан ҳам ўтишди.

Чол билан кампир яқинлашиб қолишди. Отлиқларни кўриб, кўнгиллари таскин топгандай, юришларини секинлатишди, тўхтаб, бир-бирларининг пешаналаридаги терларини артишди.

— Бир-бирига меҳрибонликларини қара-я, — деди Ойдўс мийиғида кулиб.

— Ҳа, меҳрибон эдик! — деди чол унга жавобан, лекин ўша заҳоти қаттиқ йўтал тутиб, гапини давом эттиролмай қолди. Кампир чолини бошидан ушлади.

— Офтоб юзли одамлар, — деди бир оз энтикиб. — Озгина сабр қилинлар, чолимнинг нафас қисадиган касали бор. Ҳозир босилади. Кейин арзини айтади.

Отлиқлар уларни ўраб олишди. Чол аллавақтдан кейин тер босган пешанасини оқ қалпоғи билан сидириб, салом берди ва ораларида Ойдўс бий кимлигини

суриштирди. Улар шундоққина Ойдўснинг ола оёқ жийронининг ўмровига яқин туришарди.

— Арзингизни баён қилинглар, мўминлар, — деди Ойдўс мулойимлик билан. — Ойдўс бий мен бўламан.

— Юракда яра, бошда ғавғо пайдо бўди, — деди чол кўкси билан битта олпоқ соқолли иягини ҳассасига тираб. — Қариган чоғимда тангрим ҳассасиз қолдириб, кўздан айирадиган бўлди, ёрдам сўраб келдик.

— Худо аралашган ишнинг чораси бор эканми? — деди Эсенгелди.

— Мўминлар, тушунтириб гапиринглар, — деди Ойдўс Эсенгелдига ўқрайиб қараб қўйиб.

— Бу дунёга келиб кетимизда қолдираётган битта изимиз бор эди, ўзимиздан бурун ўчадиган бўлиб қолди. Ҳа, ҳа, қорақалпоқнинг бийи. Бу дунёга келиб, кампирим билан иккимиз битта калава ўраган эдик, ўрага тушиб кетди, бир учини ушлаб, ёрдам берадиган одам йўқ.

— Ҳой, чол, ҳадеб топишмоқ қилавермай, бор гапни айтсанг-чи, бийлар шошиб туришганга ўхшайди, — деди кампири.

— Энди бизларни бу дунёга келмаган одамлар деса ҳам бўлади, — деди чол бошлари қалтираб; кўзёшларини енгил билан сидираётганида, иягини тираб турган ҳассаси йиқилиб кетди. Ойдўс Дўспанга имлади. Дўспан отдан ирғиб тушди-да, чолнинг ҳассасини қўлига тутқазди, қалпоғини яхшилаб кийгизиб қўйди.

— Йиғламанглар ўзларинг ким бўласизлар? — деди Ойдўс.

— Туркманмиз, — деди чол тупугини ютиб.

Отлиқлардан баъзилари бу одамларни туркманларнинг ичига ўтиб, туркманлашиб кетган қорақалпоқлар бўлишса керак, Ойдўснинг номини эшитиб, аллақандай илтимос билан келишгандир, деб ўйлаб туришган эди. Ҳайрон бўлишди: «Туркманларнинг биз қорақалпоқларга қандай арз-доди бўлиши мумкин?»

— Айтинг-чи, мўмин, сизни қайси қорақалпоқ хафа қилди?

— Қорақалпоқдан эмас, хондан жабру жафо кўриб ўтирибмиз, ёлғиз ўғлимиз ўлимга ҳукм қилинди.

Ҳамма:

— Хондан?! — деб ҳайрон бўлишди.

— Ҳа, хондан!...

— Хон бизнинг гапимизга қулоқ солармикан? — деб иккиланиб сўради Ойдўс.

— Билмадим, Ойдўс бий. Шаҳардаги одамлар қорақалпоқларнинг Ойдўс бийига учрашиб кўр, дейишди.

Ойдўснинг чехрасига ним табассум югурди, ўзига ишончи ортгандай бўлди.

— Биздан олдин ҳам орага одам солганмисиз?

— Одамлар Кўнғирот ҳокимига бор деганига, қидира-қидира Тўрамурот сўфи деганини топувдик. У «хўп», деб кетган эди. Қайтиб қорасини кўрсатмади. Хон унга ўчакишиб, боламизни зиндондан чиқариб, шу бугуноқ дорга осадиган бўлипти.

— Ўғлингиз ким? Нима гуноҳ қилган?

— Мадрасада ўқиётган эди. Исми Олломурот. Куни кеча хон даргоҳида жин урипти. Кўп ўқиса шунақа жинни бўладими, билмадим. Бу мадрасада туркман кўкармайди. Бир вақтлар шу мадрасадан Махтумқули ҳам «жиннисифат» бўлиб чиққан дейишади. Хуллас чироғим, кўп гапнинг фойдаси йўқ. Жинни бўлса ҳам ўз боламиз, ўзимизга бировнинг соғ боласидан ортиқ. Дорга гирифтор қилмай, ёрдам қил, Ойдўс бий. Илоҳим умринг узоқ бўлсин!

Ойдўс хаёлга чўмиб, оғир жумбоқ олдида қолган одамдай, анчагача индамади. Бу дақиқада у нималарнинг хаёлини суриб тургани номаълум, лекин кўзлари сузилиб, ўнг қўлини чаккасига қўйган, отининг югани чап қўлидан бўшаб тушиб кетганди.

— Эсенгелди қуда, биродарларим, — деди у бир вақт ўзига келиб. — Сизлар кетаверинглар, мени кутмай қўя қолинглар. Таваккал қилиб, хонга бир учраб кўраман.

— Ҳурмат деган нарсa қайроқ тош билан баробар. Ойдўс, — деди Эсенгелди. — Қайроқ тошдан ўринсиз фойдалансанг, бузилади ё шартта синади.

Ойдўс унинг гапига қулоқ солмади.

— Дўспан, мин отингга!

— Ишқилиб, бахтинг очилсин, сафаринг ўнгидан келсин, Ойдўс бий, — деб чол-кампир барабар қўл кўтариб, дуо қилишди.

Ойдўс Дўспанни эргаштириб, Хива томон йўл олди.

14

Кўп йиллардан бери Ойдўснинг отини етаклаб, уйда бўлса чопари, бирон ёққа кетса ҳамроҳи бўлиб ўрганган Али жиловдорликдан осонгина воз кечган

бўлса ҳам, аслида дили оғриётганини энди сизди. Назарида илгарилаб кетиб қолган карвондан адашган саёққа ўхшайди. энди уни ҳеч ким изламайди, назардан қолди. Уй ичидагиларга сездирмасликка ҳаракат қилгани билан, ичига чироқ ёққан билан ёришмайди. Унинг кайфиятини катта ўғли пайқаб қолди.

— Ота, жиловдорликдан бутунлай бўшадингизми?

То ҳаёлига дурустроқ бир фикр келгунча, ўғлининг гапидан ҳайрон қолган одамдай, унга қараб мийиғида кулиб турди. Хотини дардчилроқ аёл. Ишга ярамайди, аммо ўқдай тили бор. «Онанинг саломатлиги ёмонлашиб қолганлиги учун узоққа юрмайдиган бўлдим», демоқчи бўлиб турди-да, ранги офтобда қолган қоғоздай сарғайиб кетган жуфти ҳалолига тегиб кетмасин, деб қўрқди.

Жали бетоқатлик билан яна сўради:

— Одамлар Ойдўс дадангни ёмон кўради дейишяпти, шу ростми?

— Бекор гап, — деди Али тўсатдан. — Биласанми, Ойдўс бий туғишганларига бермаган «давлатбоши» хўкизини менга инъом этди.

— Нима учун?

— Ўғлингга келин оладиган бўлсанг, қалин бўлсин, деди.

— Вой, барака топгур-эй, — деди кампир хурсанд бўлиб. — Ундай бўлса, Жалига келин қидир.

Оила аъзоларининг ҳаммаси қарагани учунми, Жали лавлагидай қип-қизариб кетди.

— Агар кўз остингга олиб юрганинг бўлса айт, болам, — деди онаси чеҳраси ёришиб. — Уйимизга келин тушиб, Умаржонимнинг қозон-товоқдан қутулганини кўрсам, ўлсам армоним қолмасди.

Бу фикр акасига ҳам, укасига ҳам маъқул тушиб, ўчоқ бошидаги гангур-гунгур суҳбат алламаҳалгача давом этди. Жали аввалига уялиб турган бўлса ҳам кейин кўнгли кимдалигини айтиб қўя қолди. Бу Маман бий овулидан Гулимбет «сўксанар» деган одамнинг қизи экан. Бўлғуси қудасининг «сўксанар» лақабидан чолкампир роса кулишди. Она Жалининг кайфиятини тушунди.

— Жуда яхши бўлипти. Қизи ҳам пишиққина бўлади, бу ҳам Жалининг толеи, — деди.

Али индамади. Тонг отиши билан йўлга отланиб, «сўксанар» билан қудалашгани кетди.

Худди шундай бўлишини кутиб тургандай, кўчала

кутилмаганда от дупури эшитилди. Жали югурганича ташқарига чиқди. У тўсатдан пайдо бўлган Бегис билан Миржиқни кўриб, ҳайрон бўлиб қолди. Ҳали ҳаёлига ҳеч нарса келиб улгурмай, Миржиқ югуриб ёнига келди.

— Жали, отангни орқасидан кўриб қолдик. Ойдўсининг ранжитганига чидолмай, кўнгил чигилини ёзиб келгани чиқиб кетяптими, деб индамадик.

Жали индамади.

Бегис яқинлашди.

— Ҳа, бола, оғзингга сўк солволганмисан?

Бегис ҳар томонга аланглаб қаради.

— Атрофингга бир назар ташла, — деди Жалига.

Жали теваракка назар солган эди, ҳар тарафдан отланиб келаётган овулдошларига кўзи тушди. Тушунолмай елкасини қисди.

— Отангнинг номусини ҳимоя қиласанми?

— Қандай номусини?

— Жали, сени ақлли йигит деб юрсак, ҳали шунақа пандавақимисан? Ойдўс бий отангни куч-қуввати борида роса ишлатиб эди носвойдай тупуриб ташлагани-чи?

Жали Бегис билан Миржиқни кўчиб кетишгандан бери энди кўриб турган бўлса ҳам, отаси тўғрисида булардан бунақа гап эшитаман, деб сира ўйламаган эди, оғзи очилиб, анқайиб қолди.

— Қани, бўла қол, Жали, — деди Миржиқ. — Йигит бўлсанг отингни мин. Маъносини йўлда тушунасан. Ҳали раҳмат ҳам дейсан.

Жали на онасига, на укасига чурқ этиб оғиз очмади, отхонага кириб, отини эгарлади.

Куда-андачилик расмини бажо келтириб, қалиннинг боши қилиб Ойдўсининг «давлатбоши» ҳўкизини олиб кетишга келган Али ўғлини бир кун кутди. Ўғли келмади. Овулдан йигирмата йигит бўлиб кетишганини эшитса ҳам, ҳеч нарсадан гумонсирамади, ҳўкизни олиб бориб, ташлаб келди. Энди кўнгли таскин топиб, бемор хотини билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришганда Жали келиб қолди. Ун кун ичида жуда ўзгариб кетибди. Елкалари чуқур тушиб, ранги ҳам анча кетиб қолган. Кўзлари бежо. Ота-онаси унинг бу кўринишидан ташвишга тушиб, қаерда бўлганини ҳар қанча суриштиришмасин, аниқ жавоб бермай, ухлагани ётди.

Азонда ҳам ҳеч нарса демай, чала-чулпа нонушта қилиб, отланиб чиқиб кетаётган эди, отаси отининг жиловидан ушлади.

— Қаёққа?

Жали бир зум сукут қилиб турди-да:

— Аскарий машққа, — деди.

— Мақсад?

— Ойдўсдан ўч олиш.

— Бий бобо, де, ўқимаган!

— Сотқинга ҳурмат ярашмайди.

— Нима дединг, тилинг кесилгур?!

— Ўз туғишганлари шундай дегандан кейин, нима дейсан, ота.

— Туш отдан!

Жали ўжарлик қилиб, отини буриб кетмоқчи бўлди. Отаси жаҳл билан оёғини кўтариб юборди. Бундай қилади деб сира хаёлига келтирмаган йигит отнинг нарёғига мияси билан йиқилди.

Фарзандига ўдағайлаб ўрганмаган ота ерда тўлғаниб ётган ўғлининг бошини силамай, хафа бўлиб уйга кириб кетди.

— Шоввозим, нега бундай рангинг ўчиб кетди?

Али хотинининг саволига жавоб бериш ўрнига ўғли Умарга:

— Ташқарига чиқ — деди.

Бирон кор-ҳол юз берганини тушунган она ҳам ўғлига эргашиб ташқарига чиқди.

Жали ҳатто йиғлашга ҳам ҳоли келмай, от босган итдай оғзини каппа-каппа очиб, гингшиб ётарди.

— Бу ёққа чиқ, отаси?!!

Али вужудига титроқ турса ҳам қимирламади. Она бечора юраги ўртаниб, уни яна ёрдамга чақирди. Али шундан кейингина ўрнидан турди. Тепасига келиб, Жалининг бўйин умуртқаси синганини кўрди, бироқ хотинига сир бой бермай, ўғлини суяб ичкарига олиб кирди-да, ўчоқнинг тепасига дарров ўрин солдириб ётқизди.

Тушга яқин ташқаридан Бегиснинг овози эшитилди:

— Жали, ваъданг қани? Нега кечикдинг?

Али югуриб ташқарига чиқди.

— Бегис, бу нима қилганингиз, ўз уйимиз ўзимизга зиндон бўлади-ку, — деди йиғламсираб.

— Ойдўсдан кўр. Бизнинг овулимиз зиндон эмас, офтобдай чароғон. Истасанг кўч, арава юбораман. Кўнғирот ҳокими солиқдан озод қилади.

— Иним-эй, ўша Кўнғирот ҳокимининг ўзи ким? Халқнинг халқдан фарқи бор, деган гап бор. Бир ҳо-

вучгина қўнғиротликларга суянгунча, бўйингизни Хива билан тенглаштирсангиз бўлмайдими?

— Назаримда, Ойдўсни ҳам йўлдан оздирган сен бузуқбошимисан дейман, — деди Бегис найзасини қўтариб. Алини қийма-қийма қилиб ташлагиси келди-ю, яна шайтонга ҳай бериб, шартта ўгирилиб, қайтиб кетди.

15

Ойдўс шаҳарга кираверишда жиловдорининг ҳар кўринган нарсага ҳайрон бўлиб, анграйиб қолаётганини кўриб, писанда қилиб қўйди.

— Дўспан, унақа қилма. Насиб қилса, ҳали кўп келасан. Отнинг думига қара-чи, хас ёпишмабдими? Ҳа, ундай бўлса, маъқул. Ҳамиша ёдингда бўлсин, бу шаҳарда олдидан ўтказиб юбориб, кетингдан куладиганлар бор.

Худди шу пайт олдиларидан жарчилар мадрасанинг арвоҳ урган Олломурот исмли ёш мулласининг бугун қатл этилишини хабар қилиб ўтишди.

Ҳамманинг оғзида дув-дув гап.

Бозор кеча ўтиб кетганига қарамай, шаҳар кўчалари одамларга тўлиб кетган. Эчкидай бир-бирларини итаришган одамлар, тор кўчани талашиб, олдинга қараб югуришади.

— Тушундингми, Дўспан? — деди Ойдўс чуқур нафас олиб. — Жарчига пул берсанг бас: «Фалончиникига ошга», деб айттирсанг ҳам, «дарвозабон келди», деб қичқиртирсанг ҳам шундай бамайлихотир жар солавереди. Бир мўминининг дорга осилишини эшитиб одамларнинг кўчага сиғмай кетганларини кўрдингми? Ҳайрон қоласан, нега энди одамлар бирининг тақдирига бири шунчалик лоқайд экан, а?

Дўспан Ойдўсни бунчалик юмшоқ қўнгил, раҳмдил деб ўйламаган эди. Гапларини эшитиб ҳайрон қолди.

— Одамзоднинг дунёга келиши ҳам, бу оламдан кетиши ҳам қизиқарли бўлса керак-да, бий бобо. Баъзиларнинг ўлими тириклигидан кўра кўпроқ қизиқтиради кишини.

Ёшгина жиловдорининг худди юз йил яшаган қариялардай муҳокама юритиши Ойдўсни хурсанд қилди. Бироқ хурсандлигини билдиргиси келмади.

— Ҳа, шундай дегин. Дўспан.

— Билмадим, бий бобо, айтдим-қўйдим-да. Хон

бировни дорга осиши олдидан нега овоза қилишини шу одамлар тушунмайдими дейман? Ўлаксанинг исини сезган қузғундай, ҳаммаларининг қанот қоқиб югуришларини. Ахир хон «менга қарши чиқсанг, сенинг ҳам кунинг шундай бўлади», дейиш учун жар солдиради-ку?

— Дўспан, анча доно йигит экансан-ку, — деб бий мақтаб қўйди уни. Дўспан эса бийнинг мақтовини эшитиб, бетамизлик қилиб кўп гапириб юбордим шекли, деб лабларини шундай тишладики, узиб олишга оз қолди, ўзи шолғомдай қип-қизариб кетди.

— Хижолат бўлма, Дўспан, — деди бий унинг ҳолатини тушуниб. — Отингни тўхтатмай ҳайда. Тўғри дор майдонига борамиз. Мендан бир қадам орқада қолсанг, дарвозабонлар ўртамизга найза тутади. Кира олмасанг мени ёлғиз қолдирасан.

Ойдўснинг бу гапи Дўспанга «сенинг ақлинг керак бўлади», дегандай бўлиб туюлди. Хурсанд бўлиб, тақимини қисиб, отига қамчи солди. Шундан кейин отини бўшаштирмай, бий билан ёнма-ён юриб, дор майдончасининг дарвозасидан ўтиб олди.

Дор атрофини лак-лак одам ўраб олган.

Олломурот махсумнинг бўйнига чилвир боғланиб, оёғи ҳозиргина ердан кўтарилаётган экан. Ойдўс томошага тўпланиб турган одамларни қоқ ўртасидан ёриб кириб, дорнинг тагига борди-да, арқонга қилич урди. Гуноҳкор ерга шилқ этиб тушди.

Ойдўс қиличини қинига тикиб улгурмасданоқ, сарой ясовуллари бир зумда ўраб олишди. Ойдўс бир оз ҳаяжонлангани билан ўзини йўқотиб қўймади. Ясовулларнинг тепасидан кўзташлаб, йигитча бўйнидаги арқонни ечиб, ўрнидан тураётганини кўрди.

— Махсум бола, қўрқмай туравер. Хоннинг амри билан кесилган сиртмоқ яна қайтиб бўйнингга тушмайди. Ота-онангга Ойдўсдан салом айт. Қани, ясовуллар, энди, бизни хоннинг ҳузурига бошланглар, — деди-да, отнинг жировини ясовуллардан бирининг қўлига тутқизди. Ойдўснинг бу қилмишидан ҳайратга тушган одамлар ҳар томондан:

«Астоғфирулло!», «Довжораклигини қаранг!», «Мана буни ботир деса бўлади!..» деб, тасанно ўқий бошлашди. «Меров қорақалпоқлар»... деганлар ҳам бўлди.

Ойдўс бу олағовур гапларга парво қилмади. Масҳара гапларни эшитиб Дўспаннинг зардаси қайнаб кетди.

— Бий бобо, Хивада писмиқ эркаклар ҳам борми дейман.

Довюррак жиловдоридан миннатдор бўлган бий унга жилмайиб қаради-да, ясовулнинг етагида индамай кетаверди.

Улар сўроқхона олдига келиб тўхташди. Ойдўснинг бўйнига беижозат чилвир сололмаган аламзада ясовул шошилинич ичкарига кириб кетди-да, шу кетганича орадан бир ош пишгулик вақт ўтгандан кейингина қайтиб чиқиб, икки кўлини кўксида қовуштирди. Бу унинг «Хон келяпти», деган ишораси экан. Шу ерда ҳозир бўлган ясовуллар орани очиб иккига ажралишди. Ойболтали ясовулларнинг қуршовида Муҳаммад Раҳим хоннинг ўзи кўринди. Ҳамма довулга учраган поялардай ерга эгилди.

— Ҳой, қорақалпоқ! — деди хон ғазаб билан. — Бу қанақа эркалик. Бўйнингга ёғ битиб, кўзингни парда қопладими?

Хоннинг бирйўла жазога ҳукм қилмай, нима гаплигини суриштиришидан Ойдўсга жон кирди.

— Кароматли Хиванинг улуғ хони, от устида ўтирганим учун мени кечиринг, тушишимга ясовуллар изн бермай туришипти.

Отни жиловидан ушлаб турган ясовул индамай тишлайдиган итдай тишларини гириҳ қилиб, Ойдўснинг қамчи томондаги оёғини кўтариб улгурмаёқ, бий чаққонлик билан ўзини отдан ташлаб, хоннинг истиқболига қараб эмаклади.

— Хон олий ҳазратлари, олампаноҳ, — деб гапириб бораверди у. — Сиртмоқни кесишдан муддаом, сиз марҳаматли хонимизни оламга машҳур қилгим келган эди. Йиллар ўтиб, авлодларимиз «Улуғ Хоразмда Муҳаммад Раҳим хон ўтган экан, у ўзига қарши чиққанлардан ўч олган, аммо у шундай мурувватли хон бўлганки, оз сонли қорақалпоқ халқининг Ойдўс исмли бир фарзанди хонга эркалик қилиб амрини бузганида улуғ хон уни жазодан озод қилган дейишсин», деган ниятда эдим. Мен гапимни тамомладим, хон олий ҳазратлари, амр этсангиз, мана, бошим пойингизда.

Ойдўс, боши қайрилиб синган жўхоридай эгилиб, қимир этмай туриб берди. Хон бир зум ўйланиб туриб, икки ёнидаги ясовулларга бир-бир қараб олиб, Ойдўснинг томирлари бўртиб чиққан елкасидан кўзини узмай:

— Қўнғирот ҳокими қандай одамлигини биласанми? — деди.

— Хива улуғ Хоразмнинг кўзи бўлса, Қўнғирот ҳокими тескари киприк. Хива улуғ Хоразмнинг оғзи бўлса, Қўнғирот ҳокими сўйлоқ тиши, улуғ хонимиз.

— Озодсан, қорақалпоқ!

Хон шундай деди-да, шартта изига бурилди. Боядан бери тўпланиб, буйруқ кутиб турган ясовуллар хон қайтиб кириб кетган эшик ёпилгунча, яна тариқдай жипслашиб, кўз очиб-юмгунча кўпикдай тарқаб кетди.

Дўспан Ойдўсни қўлтиғидан кўтариб отига мингизай деб турганида Қутлимурот иноқ пайдо бўлди.

— Ойдўс бий, бугун бизга меҳмон бўласан.

Ойдўс ҳозиргина бўлиб ўтган воқеани ўнги ё туши эканини ажратолмай, довдираганча Қутлимурот иноқ кетидан эргашди. Дўспан ҳам улардан орқала қолмай, иккала отни етаклаб кетларидан эргашди.

16

Хива хонлигининг орқа чегарасидаги Қўнғирот шаҳарининг ҳокими Тўрамурот сўфи чуқур илдиз отган, хон даражасида донг чиқармаган бўлса ҳам Хоразм вилоятидаги энг юксак чўққилардан бири, шаҳар атрофи ҳамда Орол денгизининг кунботар тараф ёқаларидаги элатларга ҳукмдорлик қилади. Хива хонидан жабр кўрган кўҳна урганчлик туркманлар билан бирга қорақалпоқларнинг айрим уруғлари ҳам уни афзал кўрадиган бўлиб қолишган.

Шаҳарда сарой қурдирмагани билан ҳовлиси Хоразмдаги иккинчи кўркем жой. Йил мавсумларига қараб кўшклари, ҳовлилари бор. Ёши эллик-эллик бешларнинг оралиғида бўлса ҳам соқоллари қоп-қора. Бошига киядиган оқ қалпоғи, салласини ҳусн учун эмас, сўфилиги учун кияди.

Агар ғазаби кўзиб кетса, оппоқ салла тагидаги юзи шолғомдай қизариб кетар эди. Мана, ҳозир у ёлғиз ўзи нимадандир дарғазаб бўлиб ўтирибди. Олдидаги хонтахтага тирсақларини тираб, бурун катаклари керилиб нафас олаяпти. Усиқ қошли қовоқлари юмилиб, кенг пешанаси тиришган. Ким рўпарасига келса, ғажиб ташлайдиган важоҳатда.

Кўп жойларда ўзини босиқ тутиб, атрофидаги одамларнинг ҳар қайсинисига мос, мулойим сўзларни топиб гаплашадиган, «билимдон» деб ном чиқарган одамнинг бундай кайфиятда ўтириши ажабланарли эмас эди. Му-

хаммад Раҳим хон уни мадраса зиёфатига таклиф қилмади. Бу ҳам майли, ўзи азалдан мошлари очилмайди. Энг алам қиладиган жойи, кўҳна урганчлик туркманларга содиқлигини кўрсатолмай қолди. Орага тушгани учун Олломурот махсум осиладиган бўлди...

Ўзидан кичик иниси Хўжамурот аразлашиб, Хивага кетиб қолган эди. «Ҳаммаси ўшанинг хунаримикан, — деб ҳам ўйлади, — жигардан чиққан душман ҳар қандай душмандан ҳам ёмонроқ бўлса керак...»

У шундай хаёллар билан ўтирганида Айтмурот даканг кириб, Хивада қолдирилган айғоқчининг келганини хабар қилди.

— Қандай янгилик олиб келибди?

— Олломурот махсум омон қолибди, — деди Айтмурот даканг.

Тўрамурот сўфи хурсанд бўлишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмади. Хабар олиб келган сийрак, чўққи соқол, пажмурдагина одам экан. Остонадан ҳатлаган заҳоти эмаклаб келиб, ҳоким билан қўл олишди-да, буйруғини кутиб ўтирмай, янгиликларни тўкиб сола бошлади.

— Олломурот махсум ўлимдан қутулди...

— Хон ахир юмшабди-да?

— Ундай эмас, тақсир. Ойдўс бий қутқарди уни. Довюраклик кўрсатиб, сиртмоқни кесиб юборди.

— Сиртмоқни кесди?!

— Кесди, тақсир. Шундай қилиб, ўзи ўлимга гирифтор бўладиган бўлиб турган эди, йўлини топди, қутулиб қолди...

— Қандай қилиб?

— «Хива улўғ Хоразмнинг кўзи бўлса, Қўнғирот ҳокими тескари киприк, Хива Хоразмнинг оғзи бўлса, Қўнғирот ҳокими сўйлоқ тиш», деб қутулди.

— Бас қил! Йўқол!

Тўрамурот сўфи анчагача ғазабдан қалтираб, ўзини босолмай ўтирди. Айтмурот даканг ҳам, хабарчи ҳам чиқиб кетди. Ёмон тушдан ҳовлиқиб уйғонган одамдай: «Мен у тулкига кўрсатиб қўяман, — деди тишларини гижирлатиб. — Иккала инингни битта юганнинг икки қайиши қилиб оғзингга сувлиқ қилиб солмасам, жағингни айирмасам, отимни бошқа қўяман...»

Ўғри мушукдай оёқларининг учида юриб, яна Айтмурот даканг кирди-да, Бегис билан Миржиқнинг келганларини хабар қилди. Тўрамурот сўфи ўрнидан туриб, юз-кўзини ювди, чақиринглар, деб ишора қилди.

— Ўҳ-хў, қўш шунқорларим, келинглар! Сизларни кўрмасам, негадир дарров соғиниб қоламан, чол Эсенгелдидан хабарларинг борми? Саломатми?

— Хивага бориб келипти, сизга салом айтди, — деб иккалалари учун Бегис жавоб берди.

— Қандай янгиликлар бор, шунқорларим? Эшитдиларингми, Ойдўс туркманнинг жинни мулласини дордан озод қилиб, ўлимга маҳкум бўлган экан?..

— Хаҳ!

— Ҳа, Бегис шоввозим, кўрқиб кетдинг-а. Жигаринг ёмон бўлганда ҳам кўз қорачиғи, ачинасан. Кўрқма, Ойдўс омон қолипти. Айтмурот, сен ташқарига чиқиб, меҳмонларга дастурхон ҳозирламайсанми? Ана шунақа, жигарларим. Гапириб ўтиринглар.

— Топширигингизни бажо келтирдик.

— «Ойдўс овули»га ҳам бошлаб ҳужум қилдик, — деб Миржиқ унинг гапини тўлатди. — Йигирма йигити бизларга қўшилди.

— Шундай, улуғ Қўнғиротнинг ҳокими, — деди Бегис. — «Солиқ тўламайсизлар» деганимиздан кейин юрт сиз томонга ўтяпти, Ойдўснинг қўли остидаги ўттиз хонадон ҳам бизнинг овулимизга кўчиб ўтди.

— Жуда яхши хабар топиб келибсизлар, шунқорларим, қорақалпоқ, эли азоб тортса, суяк-суягим сирқирайди. Виждонсиз Хива хони халқдан солиқ юлгани юлган, аммо халққа яхшилик қилиш эса, занғарнинг тушига ҳам кирмайди. Ахир, сизлар ҳам ҳамма қатори элсиз... Агтанг, ҳали кучим оз-да...

— Бизнинг элимизда ҳам мадраса қурилиб, миноралар солиниб, сершовқин бозорлар бўлармикин?

— Айтмоқ-чи, тўплаган йигитларингиз қаерда?

Қўнғирот ҳокими жавобдан қочиб, чалғитаётганини иккалалари ҳам пайқашмади.

— Элгелди билан машқда қолишди.

— У одам ким? — деб сўради ҳоким ҳайрон бўлиб.

— Миржиқнинг қайнағаси.

— Ҳа, Эсенгилдининг ўғлими? Танидим. Бироқ, отаси, болам хумкалла, дер эди.

— Жондулла ҳўтик деган ўжар бир йигит бор. Етимлардан кўтардик. Қалпоғини ол десанг, бошини қўшиб олиб келади, — деди Миржиқ.

— Ҳозирги замонда одамларга баланд келиб, «мана бу ерни айланасан» деб, молхонага қозиқ қоқиб берсанг, айланаверади, — деди Бегис.

Тўрамурот сўфи хурсанд бўлиб, шарақлаб кулди,

эшикнинг тагида ҳеч ким йўқмикин, деган андишада ташқарига бир мўралаб олди.

— Жуда соз, жуда соз, шоввозларим, — деди у ва кулганида кўзларидан чиққан ёшни сидирди. — Ойдўс билан ярашиб кетганларингда жуда яхши бўлар эди-да. Қандай яраштиришимни билолмай, ақлим ҳайрон. Бироқ шохсиз серка ўзини улоқ дер экан.

Ака-уканинг кўзлари чақнаб, акалари тўғрисидаги совуқ хабарни эшитишга шошилишди. Ҳоким айтишга шошилмай, сукут қилди. Айтмурот даканг дастурхон ёзиб, нон, новвот қўйиб кетди.

— Севган халқининг ота-боболарига тил тегизиш ақллилик нишонаси эмас, — деб Қўнғирот ҳокими гапиришга шошилмай, дастурхонга қўл узатди-да, оғзига бир бўлак новвот солиб, сўриб ўтирди, ака-укани роса интиқ қилиб қўйиб, кейин гап бошлади. — Қорақалпоқларнинг бир бобоси Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ҳасасини ўғирлаб, қарғишига учраган, деган ривоят бор. Ойдўснинг қилиқлари ўша кўнгилсиз ривоятни эслашга мажбур қилади.

Икки ака-уканинг номуси келиб, бир-бирларига қарашди. Тўрамурот сўфи уларнинг нозик ерларига тегиб кетганини тушунди.

— Билак бир бўлгани билан бармоқ бўлак, жигарларим. У билан сизларнинг йўлларингиз бошқа-бошқа демоқчман. Дилимни ранжитган нарса шу бўлдики, Ойдўс хоннинг ҳузурига бориб, Қўнғирот ҳокимига қанот бўлиб кетган иккита иним бор, бири тескари кипригим, иккинчиси сўйлоқ тишим, дебди. Бири юлинмаса кўзимни чиқаради, иккинчиси суғурилмаса оғзим қийшайди дебди.

Бегис билан Миржиқ «Ҳоким рост айтаётганмикин?» деган гумонсираш билан ер остидан бир-бирларига қараб олишди.

— Балки, бу гапларимга ишонмаслигингиз мумкин, — деди Тўрамурот сўфи уларнинг кўнгилларидан ўтган гапни дарров пайқаб. — Ҳа, бу замонда шубҳа билан яшаш керак. Бурун бўлмаса, икки кўз бир-бирини еб қўйган бўларди. Ойдўснинг ёш жиловдорини гапиртира олсангиз, ўзи ҳаммасини айтиб беради.

Энди ишонмасликка ҳожат қолмади.

— Улуғ Қўнғиротнинг ҳокимидан сўра, деган одамларнинг илтимоси бор эди, — деди Миржиқ журъатсизлик билан қўрқа-писа.

— Халқ сўра деган илтимосни сира ичингга ютиб

кетма, шунқорим, гуноҳ бўлади, ҳам кўнглингни хижил қилиб юради.

— Халқимизнинг тарихи сизга беш бармоғингиздай маълум. Боболаримизнинг рус подшосига хат ёзиб борганини ҳам биласиз. Аммо энди ўша томонлари нима бўларкин?

— Биз халқ билан хонмиз. Сиз халқ билан ботир ва полвонсиз. Шунинг учун ҳам барчани Хива хонига солиқ тўлашдан озод қилмоқчимиз. Ўзларингизга маълум, халқнинг кўпчилиги нимани талаб қилса, кеманинг бошини ўша томонга қараб буриш бизнинг вазифамиз. Бунга нима дейсиз!

«Кўнғирот хонлиги халқдан солиқ олмай яшайди-ми?» — деб сўраш ҳеч қайсинисининг хаёлига келмади.

— Сиздай пайғамбарсифат одамнинг йўлига пояндоз бўлса арзийди, — деди Бегис. Бу гап Миржиққа маъқул бўлган, бўлмаганлиги номаълум қолди.

Илгариги келганларида бундай лаганбардорликни билмайдиган йигитларнинг баравар жавоб бериб, бир-бирларига қарши чиқишмагани Кўнғирот ҳокимини ҳар қачонгисидан ҳам хурсанд қилиб юборди. Хонларга хос ҳаракат қилиб чапак чалиб, Айтмурот дакангни қақирди.

— Ботир шунқоримга янги қилич, найза, қалқон келтир. Полвон шунқоримнинг елкасига тўн ёп.

Айтмурот даканг мийиғида кулиб юргани билан ҳокимнинг бу ака-укага ихлос қўйиб, ялтоқилик қилаётганига жуда ғашли келарди. Бу гапни эшитиб, афти эски маҳсидай бужмайиб кетди. Бироқ, ноилож, буйруқни бажо келтиришга мажбур бўлди.

— Қутлуг бўлсин, иниларим, сизларга битта уй ажратилган, бориб дам ола туринглар. Янгидарёлик қорақалпоқларнинг ҳам ёрдами керак бўлиб қоладиганга ўхшайди. Шунинг йўлини ўйланглар. Бир оздан кейин мен ҳам бораман. — Тўрамурот сўфи Айтмурот дакангнинг этагидан тортиб шивирлади:

— Кўрангни кўриган итга «чироғим» деган билан боланг бўлиб қолмайди. Эсанг қотмай, улар билан яхши муомалада бўл. Югур, кетларидан етиб ол.

17

Кутлимурот иноқникига келишганда Ойдўсни ҳайрон қолдирган нарса унинг кенг соя ташлаб турган гужум тагига қазилган ҳовузи ҳам эмас, турли мевали

дарахтлар ўтқазилган ҳовли-жойи ҳам эмас, эшигида хизмат қилиб юрган ҳисобсиз қулларию уйдан икки юз қадам келадиған, пояндоз солинған қоронғи кўчаси ҳам эмас. Бундай шароит Хиванинг бадавлат, қўли баланд кўпчилик бойларида ҳам, саройда хизмат қиладиган баъзи вазирларда ҳам бор. Ойдўсни ҳайрон қолдирган нарса — иноқнинг меҳмонга диққат-эътибори. У баъзан бир мақтанчоқ бойларга ўхшаб «анави ерим ундай, манави ерим бундай қилинган, анави ёғочни фалон ёқдан келтирдим, мана бу узумнинг бундай хосияти бор...» деб мақтанмади.

Иноқникида шон-шавкатли бойлик бутун қорақалпоқ элида йўқ бўлса ҳам, Ойдўс у ёқда турсин, ҳатто жиловдори ҳам бундай жойларни кўра-кўра кўзи тўйиб кетган одамдай, пинактарини бузишмади, ҳеч нарсасига суқланиб назар солишмади.

Иноқ Ойдўсни жиловдоридан ажратмади, ҳамма ёғига янги гиламлар тўшалган катта хонага олиб кирди-да, бемалол ўтириб суҳбатлашсин дегандай чиқиб кетди.

Дўспан эшикка яқин ўтирган эди, аста бошини кўтариб, деворга қоқилган гиламлардан тортиб, тўрқовоқдаги беданагача бир-бир қараб чиқди.

— Дўспан, бегликни бузма, ҳеч нарса билан қизиқмаётгандай бепарво ўтиравер, — деб шивирлади Ойдўс. — Жуда чидамасанг, ҳеч кимга сездирмай томоша қил.

Қанчадан-қанча кўзёшларга сабаб бўлган, қанчадан-қанча бармоқларни уринтирган гўзал гиламлар билан шолчаларни аямай, устига чиқиб ўтирганига Дўспаннинг кўнгли кўтарилиб кетдими, ўтирган ерида бир қўзғалиб, эркин нафас олди-да, итоат билан қўлларини тиззасига қовуштириб ўтирди.

Уй эгаси эшикдан кира солиб меҳмоннинг қандай ўтирганини, чарчаган-чарчамаганини суриштирди, кейин бола-чақасининг, эл-халқининг омон-эсонлиги билан қизиқди. Хуллас, бошқаларга гап бермади.

Ойдўс ҳам ундан ҳол-аҳвол сўрамоқчи эди, иложи бўлмади, иноқ ўз саволлари билан сира навбат бермаганидан ўкинди. «Булар бизнинг ҳол сўрашимизга муҳтож эмас, хоннинг ҳол сўрашига маҳтал... пастдагининг ҳол сўраганидан нима фойда, шикоят қилганда нима ёрдам қиларди? Ҳатто, агар биз аҳволингиз қалай?» деб сўрасак, кўнглига келиши ҳам мумкин...»

— Улуғ хон ҳазратлари сизнинг номингизни эскидан эшитиб юрар эканлар. Жуда маъқул тушиб қол-

дингиз. Хон ҳазрати олийлари ўта камтар одамлар, — деди бир маҳал иноқ.

Ойдўс «қуллуқ, қуллуқ», деб қайта-қайта қўл қовуштиришдан бўлак ҳеч нарса демади.

Ўзини бу ерда йўқдай ҳис қилиб, индамай чой ичиб ўтирган Дўспан ўз юртида ҳеч ким қилмайдиган қилиқни—бийнинг қандай келиштириб қўл қовуштиришини ҳайрон бўлиб кузатиб, кулгисини пиёласи билан яшириб ўтирибди.

Мезбон аста-секин очилди.

— Улуғ хонимиз Қўнғирот шаҳарининг ҳокими Тўрамуротнинг сизга қаршилигини, арзимаган нарсадан аразлашиб қолган иниларингизни айнитиб, сизга қарши гижгижлаб юрганини эшитиб жони ачиётганини кун иечагина менга гапирган эди. Сиз бугун жуда боқладингиз. Қўнғирот ҳокими энди шаҳаридан қувилади. Бунинг учун лашкар ҳам ҳозирланган.

Ойдўс ҳайрон бўлиб қолди. «Унда «Маслаҳат тепадаги кенгашимиздан ҳам хабари бўлса керак... Қандай? Қандай қилиб?»

— Биз бир айб иш қилиб қўйганмиз, — деди Ойдўс сабри чидamay.

«Қандай айб иш экан?» дегандай, Дўспан унга ҳайрон бўлиб қаради. Бий уни пайқамади.

— Ростини айтганда, айб бизда эмас, айб ўзида, — деб Ойдўс ўз хатосини тузатди. — Сизлардан борган чопарни ўлдирганмиз.

Иноқ илон чаққандай, кўзлари олайиб кетди.

— Сизми?

Ойдўс ўзини йўқотмади.

— Ҳа, мен ўлдиртирдим. Оғзига тезак тикдириб кўмдирдим. — деб у чопарнинг ўлимини бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилиб берди.

— Сиз мард одам экансиз, тўғри қилибсиз, — деб иноқ бош ирғади. — Буни хонга билдиришнинг ҳожати йўқ.

Қутлимурот иноқнинг гапидан ўлган чопар хонга жиян бўлиш у ёқда турсин, танишлиги ҳам йўқлиги маълум бўлди. Агар хон унинг бу қилмишларини эшитса, ундай бурови бўшаб қолган одамни албатта жазога дучор қилади, деган маъно чиққани учун Ойдўс қайтиб бу ҳақда гап очмади.

«Бий бобо, пайтдан фойдаландинг-ку», деб Дўспан ичида қойил қолиб ўтирипти.

— Сизни эртага улуғ хонимиз ҳузурига чақиртира-

ди. Арз-ҳолингиз бўлса бугун ўйлаб, пишитиб олинг, — деб тайинлаб қўйди гап орасида иноқ.

Ойдўснинг чехрасида хурсандлик аломати пайдо бўлди. Агар хон билан суҳбатлашадиган кунга етишса, элга солинадиган солиқнинг миқдорини камайтиришини, элнинг номини чиқаргудек битта шаҳар қуришга ёрдам беришини, халқнинг ярим тоғанини қоплайдиган кийимни ўзлари қўлда тўқишлари учун имконият туғдириб, пахта экиш учун чигит беришини ва экишни ўргатадиган одамлар юборишини илтимос қилмоқчи эди. Буларнинг ҳаммасини хон маъқул кўрадимиз, кўрмайдимиз, ҳозир шуларни иноқ билан маслаҳатлашиб олмақчи бўлди. Уйлаб юрганларини ўртага солди.

Қутлимурот иноқ Ойдўснинг бу фикрларини зўр қизиқиш ва мамнуният билан эшитди.

— Узоқни кўрадиган одам экансиз, эл-халқим деган одам сизчалик бўлар, — деди иноқ гапининг охирида.

Палов олиб келинди. Ошдан кейин сўйилган тарвуз билан бир лаганда узум, бир лаганда олма кирди.

— Ойдўс бий, сизнинг энг катта бойлигингиз нима? — деб сўради иноқ овқат устида.

— Мана менинг бойлигим, — деб Ойдўс кафтларини кўрсатди. У инилари билан бўлак бўлиб кетганидан кейин деҳқончиликка аралашиб, қўлларини анча қавртириб олган эди. Иноқ кулди.

— Дуруст, дуруст. Қани, жиловдорингизнинг қуличи?

Дўспан иккала қўлини ёзди. Кўп меҳнатдан офтобда куйган жундор билақлар, доим таёқ тутиб келган кафтлар иноқнинг муҳаббатини кўзғади.

— Бу катта бойлик, Ойдўс бий. Яна нимангиз бор?

— Балиққа, қамишга, яйловларга боймиз. Лекин, маконимиз чивиннинг кони. Шаҳардан борган меҳмонлар чидашмайди.

— Бош бойлик — бирдамлик. Хўш, бу томондан қалайсиз?

Иноқнинг бу саволидан Ойдўснинг тирсак томирига пичоқ урилгандай бўлди. Нима қилишини билмай қолди. Яширган маъқулмикан ё ростини гапиргани тузукмикан?

Бийни ўйлаб олсин дегандай, уй эгаси уларни танҳо қолдириб, яна ташқарига чиқиб кетди.

Муҳаммад Раҳим хон тахтга мингач, хонликни мус-

тахкамлашнинг бирдан-бир йўли чегаранинг этагини кенгайтиришда деб таъкидлаб, вазирларидан маслаҳат сўраганида, Қутлимурот иноқ қорақалпоқлар ҳақида фикр айтиб, бу бир-бири билан сира келишолмайдиган халқни тўлалигича хонликка қаратиб олишнинг йўлларини белгилаб берганидан Ойдўс беҳабар эди.

— Дўспан, нима дейсан, уй эгаси қалай? — деди кулиб.

«Билмадим» деган дудмол жавобни хуш кўрмайдиган янги жиловдори:

— Дилингиздагини топиб гапиргани яхшида, — деди.

Ойдўснинг ўзига ишончи ошди.

Мезбон қайтиб кириб, яна жойига ўтирди.

— Улуғ иноқ, сиз айтаётган бойлик кам бизда.

— Тушунаман, Ойдўс. Илгари кўрганимда ҳам нимадан бой, нимадан камбағал эканингизни кўзингиздан уқиб олардим.

— Маслаҳатингиз борми, улуғ иноқ?

— Хон нимадан бойлигингизни билади. Лекин ҳузурига борганингизда, даставвал нимадан камбағаллигингизни айтинг, ёрдам сўранг. Хоннинг вақти зиқ бўлишини билсангиз керак. Энг зарурини айтиб қолганингиз маъқул. Пахта экиш ва шаҳар қуриш ҳақидаги тилагингизни хонга ўзим етказаман. Шерғози хон солдирган мадрасадан туркманнинг осий бандаси Махтумқулидан кейин орадан олтмиш йил ўтмай яна бир худо беҳабар туркман чиққанига Муҳаммад Раҳим хоннинг ғазаби ошиб кетди. Менга янги мадраса қуришни маслаҳат берди. Яқин орада бошласам керак. Ана ўшанда сизнинг шаҳрингизга ҳам уста юборишни ўзиммамга оламан! Солиқни камайитириш хусусидаги илтимосингизни хоннинг кайфиятига қараб айтарсиз.

Ойдўс бий соқолининг учини ямлаб, ўйланиб қолди. Ўйлаган сайин уй эгасига бўлган ишончи ҳам, муҳаббати ҳам ортиб борарди. Иноқ унинг хаёлларига ҳалақит бермаслик мақсадида, уларга ўрин солдириб бериб ўз ётоғига чиқиб кетди.

Ойдўс бомдод намозига турганида уй эгаси кириб қолса керак, деб кутди. Аммо мезбондан дарак бўлмади.

Ёшлигига қарамай мўйловлари буралган, кўзлари митти бўлса ҳам бўртиб чиққан, келбатли бир йигит кирди. У Қутлимурот иноқнинг ўғли Муҳаммаджон эди. Йигит меҳмонларга ўзини таништириб, Марига

бориб, кечаси кеч қайтгани ва уларни безовта қилмаслик мақсадида кирмагани учун узр сўради. Отасининг бомдод намозини хон билан бирга жомеда ўқишини, шу важдан саҳарлаб саройга кетиб қолганини айтди.

Ойдўс «бизнинг тақдиримиз ҳақида ҳам гаплашадиган бўлипти», деб кўнглидан ўтказиб хурсанд бўлди-да, зориқиб унинг қайтишини кута бошлади.

Иноқ чошгоҳда хурсанд қайтди, эшикданоқ гапириб, меҳмонларни ёлғиз қолдириб кетгани учун узр сўраб кирди.

— Айбга буюрмайсизлар-да, сизларни олиб кетгани келдим. Ҳозир хон саройига борамиз.

Бу хабарни эшитиб, Ойдўснинг кўзлари чақнаб кетди. Дўспан хурсандлигидан қанот қоқиб, учишга ҳозир турарди.

— Агар малол келмаса, жиловдорингиз шу ерда қолаверса, — деди иноқ.

Ойдўс ичида «бу қандай ҳурмат-а, ишқилиб охири бахайр бўлсин-да», деб ўзига-ўзи гапириб ўрнидан турди.

Арзхонада узоқ кутишга тўғри келмади.

— Қорақалпоқ бийи, димоғлар чоғми, кайфлар яхшими? — деб хон қабулхона эшиги очилиши билан гапириб кириб кела бошлади. Ойдўс камоли ҳурмат билан икки букилиб тураверди.

— Бўлди, қаддингизни тикланг, — деди хон. — Сизнинг барча тилакларингизни Қутлимурот иноқ менга етказди. Ҳаммаси ўринли. Сизнинг номингизга, албатта, битта шаҳар лозим. Элингиз, албатта, пахта ҳам экиши керак. Яна қандай тилагингиз бор?

— Улуғ хонимиз, шаҳар шаҳардан, жой жойдан ё паст, ё баланд, одам одамдан ё ақлли, ё ақлсизроқ бўлгани билан халқ халқдан ё паст, ё баланд, ё ақлли, ё ақлсиз бўлмайди, деган ривоят бор. Хоразмнинг биқинига келиб жойлашган биз ҳам халқ эдик. Сизнинг шарофатингиз билан биз ҳам хонлик деган ном олсак, деган орзуйимиз бор.

Хон ўйланиб турмади.

— Қорақалпоқларга албатта хонлик керак! Ўтов тикадиган одам даставвал ип-ипчиғини ҳозирлаб, кейин ер танлайди. Хонлик ҳам шунга ўхшаш нарсас. Энг аввал қорақалпоқларнинг ҳаммаси битта ақлли бийга бўйсунадиган бўлиши керак. Ўша ақлли бий, турган гап сиз бўласиз. Агар ўзингиз бош бўлсангиз, барча уруғларни сизга бирлаштириб беришга тайёرمىз. Ян-

гидарёликларнинг ҳаммасини кўчирамыз. Сизнинг те-варак-атрофингизга жойлашишади. Ҳа, шундай. Сиз-дай доно кишининг тилагини ерда қолдирмаймыз. Ке-чаги баҳоингизга мувофиқ тез кунлар ичида Қўнғирот ҳокимининг товонига совун суртилиб, шаҳардан қувиб чиқарилганини эшитасиз. Яна қандай тилагингиз бор?

— Элнинг солиғи...

Хон Ойдўсга давом эттиргани бермай, гапни ўзи илиб кетди.

— Солиқни қирқамиз. Ҳозир йилига икки минг тилла. Шаҳар қурилишига ёрдамни хазинадан оласиз,— деб хон эшикда турган ясовулларга ияк кўтарди. — Қорақалпоқ бийи зерикиб қолипти. Кўнгли кўтарил-син!

Ойдўс яна бирон нарса деб улгурмаёқ, битта эшик-дан саз янгради, иккинчи эшикдан нуқул бир хил қи-зил кўйлак кийган хипча бел қизлар ўйнаб кириб кела бошлашди.

Хоннинг ваъдалари, қилаётган ишларидан кўнгли тўлган бий бу иззат-икромни биронта ҳам қорақалпоқ кўрмаганига афсусланди, аммо ўзининг тириклигидан хурсанд бўлиб, жўшиб кетиб: «Бу дунёда қандай лаз-затлар бор-а?» — деб қўйди аста. Хон эшитиб қолди шекилли, иноқнинг қулоғига алланималар деб шивир-лади. Бирон ёмон гап бўлса керак, деган фикр Ойдўс-нинг хаёлига ҳам келмади. Қўниш учун ҳозирланаётган қушлардай қўлларини қанот қилиб ёйиб, жуда нозик-лик билан хиром этаётган қизлардан кўзини узмай, хаёли оламни кезиб чиқди. «Шаҳар солдириб, элимга хонлик олсам, албатта шундай қизларни тўплайман, уларнинг ўйинларини бир ўзим томоша қилмай, хал-қимга ҳам кўрсатаман. Эзилган бечора халқим мендай раҳм-шафқатли фарзандидан хурсанд бўлсин».

Орадан битта овқат пишар-пишмас вақт ўтгандан кейин хон қарсак урди. Қизлар ҳурккан кийиклардай тирқирашиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлишди. Алла-қайси эшикдан кирган бир одам Ойдўснинг олдида зар ёқали тўн олиб келиб қўйди.

— Улуғ хон ҳазратларининг сизга атаган сарупола-ри.

Ойдўс ўрнидан ирғиб туриб, шоша-пиша хонга таъ-зим бажо келтирмоқчи эди, хон ўрнидан туриб, чиқиб кетаётган экан, кўланкасига эгилиб, таъзим қилиб қолди, холос.

— Бошингизга бир умрга бахт қуши қўнган одам-

сиз, — деди Кутлимурот иноқ саройдан қайтишаётганларида. — Улуғ мартабали хонимиз бугунгидек олижанобликни ҳеч қайси вазирга қилган эмас. Буларнинг ҳаммаси ўзингиз айтганингиздай, оз сонли қорақалпоқ халқининг эрка бийи бўлганингиз учун.

Ойдўс овоз чиқармай кулди.

— Кўпи сизнинг шарофатингиздан, улуғ иноқ.

— Хон олий ҳазратларининг қулоғимга шивирлаганларини пайқадингизми?

— Пайқадим.

— Қорақалпоқлар машҳур «Гулойим», «Арслон» дostonларини яратган халқ. Гулойимнинг авлодларидан қирқтасини тўпласа, шундай ўйин-кулги ўзларида ҳам бўлар эди. Яхшиси, бизнинг саройимизга бера қолсин, ҳар келганида ўзи ҳам кўриб туради, деди.

— Хонда қирқ кишининг кўзи, ақли бўлади деган гапга энди ҳақиқатан ҳам ишондим. Улуғ хонимиз менинг дилимдагини топибдилар.

Кутлимурот уйга қайтиб келганларидан кейин Ойдўсга эмас, унинг жиловдорига чопон кийгизди. Лекин Ойдўсга ўта камтарлик билан улуғ мартабали хонга тенг Ойдўснинг елкасига чопон ташлашга журъат қилолмаслигини айтиб, хижолатлигини билдирди ва баҳорда экин-тикин ишлари бошланишидан олдин ўн ботмонча чигит юборишни ваъда қилди.

— Ойдўс бий, — деди иноқ хайрлашар чоғида. — Хон ҳазрати олийларининг дастлабки вақтлардаги ёрдами сизга қарши баъзи уруғларнинг ғазабини кўзғаб қўйиши мумкин.

— Ҳар қандай ёрдам учун кўлимиз кўксимизда, улуғ иноқ.

Ойдўс кайфи чоғ, хурсанд қайтганини кўрган Дўспан, шунча иззат-икромдан кейин ўзини қандай тутиб, отини қандай ҳайдар экан, деб разм солган эди, ўша-ўша юриши, кўп гапирмади ҳам. Фақат унинг ҳайрон қолдирган бир иши шу бўлдики, «Мойли чангалзор»дан бир одим ўтишгандан кейин отдан тушиб, бир қисим тупроқни олди-да, пешонасига босди.

— Дўспан, — деди яна отига мингандан кейин. — Сен аччиқ билан чучукни, қуйқум билан тиниқни тенг ютиб, ҳар қандай азоб-уқубатни қилт этмай ҳазм қилиб келаётган халқнинг фарзандисан. Лекин ҳар қандай иродали одамнинг ҳам кўнгли баъзан чинни идишдай нозик тортиб қолади. Ортиқча нарса сиғмай, чирс этиб синади ё ёрилиб кетади. Сен ҳам ҳамиша

кўрганларингни, сезганларингни, мендан эшитганларингни ичинга сиғдира олмай, синиш ё ёрилиш даражасига етсанг, худди янги гап топгандай, менинг ўзимга айт. Бирон нарсани тушунмасанг, ҳоли ерда сўраб ол, тортинма...

Дўспаннинг кўнгли чиндан ҳам кўтарилиб кетди. Пайтдан фойдаланиб, ўйлантириб юрган нарсаларни сўрай бошлади.

— Бий бобо, боя нега бир сиқим тупроқни олиб пешанангизга суртдингиз?

— «Мойли чангалзор»дан бу ёғи ўз тупроғимиз, ўз еримиз. Илгари бундай одатим йўқ эди. Дорнинг арқонини кесганимда ўз еримнинг тупроғини кўрмасам керак, деб қўрққан эдим. Бу шукур қилганимнинг белгиси. Инсон қаердан қайтмасин, она Ер тупроғини оёғига эмас, пешанасига босиши керак.

— Боя иноқ бизни кузатаётганида сизга қарши баъзи уруғларнинг ғазаби қўзийди, деганида рози бўлган одам билан ҳозир ўз тупроғини пешанасига босаётган одам ўртасида фарқ борга ўхшамайдими?

Ойдўс кулди. Жилвдорининг ақлли саволидан хурсанд бўлиб кулди.

— Тўғри, Дўспан. Бундай қараганда иккиюзламачиликдек бўлиб кўриниши мумкину, аслида эса ундай эмас. Подачининг ҳоли ўзингга маълум. Бу замонда эгизак бузоқлар ҳам ялашмайдиган бўлиб кетган. Кенг далада тепишиб, сузишиб юрган асовлар бир хонага қамалишса бир-бирларини ялаб-юлқашади. Бунга эришиш учун куч ишлатиш керак, таёқ керак.

— Фаҳмлашимча, бий бобо, уруғлар орасида бирлик, иноқлик ўрнатмоқчисиз. Ундан кейин-чи?

— Ўзи оз халқнинг ҳозирги аҳволи эртага яхшилашига умид йўқ. Биласанми, бугун тўйиб, эртага оч қолгандан, эртага тўйдиришга кўзинг етса, бугун оч юрган афзалроқ. Шунинг учун бутун халқимиз бир ерга тўпланса, ҳеч қачон хўрланмайди.

— Бий бобо, роса миянгни айнитдим-а?

— Сўрайвер, балки менинг ҳам сендан сўрайдиган вақтларим бўлар.

— Ўз элимизда қилмайдиган мулозаматни қилиб, ким билан суҳбатлашманг, қўлингиз кўксингиздан тушмаганига ҳайрон бўлдим.

— Пайқадингми, хиваликлар жуда илм-маърифатли халқ. Илм-маърифат дегани нима? Одоблилик, бир-бирига мурувватлилик. Бу Хивага хос азалий одат. Биз

сахройилик қилиб, хиваликларнинг бир-бирлари билан шундай муомалада бўлишларини ёқтирмаймиз. Бу яхши эмас. Хўкиз сўйганда суғориб сўйсанг, кўнглинг тўқ бўлади. Ҳозир бу кетишимда овулга боргандан кейин юртга «мурувват куни» деган кунни жорий қилишни мўлжаллаб кетяпман.

— Шундай қилсангиз, балки ёмон бўлмас. Бироқ, бий бобо, Хивага ҳар томонлама ҳавасим келди. Одамлари бир-бирларини сийлашади, шаҳарлари озода...

Ойдўс ўзича яна хаёлга берилди.

Дўспан унга халақит бермади.

18

Янгидарёлик Маманнинг овули бошқа овуллардан тамоман фарқ қилади. Бир томони мавж уриб турган мовий денгиз, иккинчи томони ёзда кўм-кўк майса, қишда бийдай дала. Бегона йўловчилар овулни баъзан узоқдан денгиз ўртасидаги кичкинагина ўтовга, баъзан боши-кеи кўринмайдиган ялангликда тўхтаб қолган ўркак-ўркак кум уюмига ўхшатишади.

Миржиқ кеча кечқурун денгизни даладан, далани денгиздан ажратолмай, қош қорайгунча бу ажойиб манзарани томоша қилиб ўтирди.

Маман билан қилган суҳбати самарали бўлгани учунми, Миржиқ азонда, йўлга отланар чоғида, яна бир томоша қилмаса кўнгли жойига тушмаслигини пайқайди.

Меҳмоннинг астойдил завқланаётганини четдан кузатиб турган уй эгаси хурсандлигини кўрсатгиси келмай, ерга қараб, астагина кулиб қўйди-да, меҳмоннинг ёнига келди.

— Қалай?

— Бундай макондан бир умр айрилиб бўлмайди, оқосоқол.

— Ўрганган қўлга кирли ҳам момикдай туюлади.

Миржиқ серкиллаб кулди.

Шамол қувиб келаётган қорамтир булутлардан қуёш чиқиб турганига қарамай гоҳ ёмғир ёғиб, гоҳ тиниб турибди.

— Булутга қара, кулга булғанган пахтага ўхшайди,— деди Маман орага чўккан жимликни бузиб. — Агар яна ётиб қолсанг, кечгача орқа томонларни сайр қилардик.

— Раҳмат, оқсоқол. Соғ бўлсак, ҳали кўп келармиз.

Маман уйга келган меҳмонни овулидан анча ергача кузатиб қўйишга одатланган эди. У ҳам отланди. Бундан хурсанд бўлган Миржиқ уни мақташга тушиб кетди.

— Оқсоқол, Қўнғирот ҳокимини жуда хурсанд қиладиган бўлдингиз-да.

— Агар юртимизни иноқлаштириб, қайтиб яраштириб қўйишга бош қўшадиган одам топилса, биз талашиб ўтирмаймиз, иним. Ҳамроҳ бўлишга ўрганган халқмиз.

— Бизнинг Ойдўсимиз доим оталик қилгиси келади.

— Одамнинг ўз одамгарчилигини кўмгиси келмагани ота бўлишга интилишида эмас, иним. Бу йўлда сўқирлик билан сулув сўқирликнинг фарқини ажрата билиш керак.

— Жуда ақлли гап айтдингиз, оқсоқол.

Мақтовни ёқтирмайдиган йилқимижоз бийга Миржиқнинг ўз жигарини ёмонлаши унча ўтиришмади. «Бунақалардан нима фойда, нима маъни чиқарди булардан?» деган хаёл билан, сал нарироққача кузатиб бориш ниятидан қайтиб, унга оқ йўл тилади-да, бу ёғига кузатиб боролмаслигини айтди.

Миржиқда у билан суҳбатлашиш иштиёқи зўр эди. Насронийлар яшайдиган қўшни овулини кўрсатишни илтимос қилди.

Кўкдаги булут тош тепага тўпланиб, яна томчилай бошлади. Маман бир зум ўйланиб турди-да, отини кунботиш томонга — денгиз тарафга бурди. Миржиқ унга эргашди.

Маманнинг овулидан сал нарида бор-йўғи ўнтача қамиш четанлардан ташкил топган русларнинг овули бўларди. Бу жой янгидарёликлар учун томошахонадек бўлиб қолган. Негаки, бу овулда савдогар — купеснинг темирчилар устахонаси жойлашган. Бу устахона элнинг ҳожатини чиқаради.

Аслида юртни жалб қиладиган одам Никифоров деган темирчи уста. Бу йигит бир қарашда ориқ кўрингани билан мускуллари бўртиб-бўртиб чиққан ўттиз беш ёшлардаги новча, миқти одам. Доим оловга яқин турганлигиданми, танаси қорайиб чарм тусига кирган, соқол-муйловлари учини ёлқин ялайверганиданми, халта, ўзи одамшавандагина. Илтимос билан келганларнинг ишини битказмагунча тиниб-тинчимайдиган

одам. Қорақалпоқчани яхши билади. Фақат, афсуски, ихтиёри ўзида эмас. Тимофеев деган савдогарнинг ёллаб олган устаси. Тимофеев устахонага кириб келганида қалтираб, қамчидан қўрқиб қолган қисир биядай типирчилаб, Яков исмли ўн яшар ўғилчасини олдиға қандай чақирганини билмай қолади. Ўғли ҳам зийраккина. Кела солиб дам боса бошлайди. Чунки, келганлардан битта-яримтасининг босқон босаётганини ё болға ураётганини кўрса, Тимофеевнинг жони чиқиб кетади.

Тимофеев сержаҳл, мумсик одам. Қорақалпоқ овуллари билан шунча йил қўшни бўлса ҳам «йўқ», «бор»дан бўлак бир сўз ўрганолмаган, савдо қилаётганда имо-ишора билан ё Никифоров ёрдамида муомала қилади. Унинг ўзи борида темирчига келганларнинг иши осонлик билан битмайди, ҳатто бел ясатмоқчи бўлган одам ҳам уч кун пичан ўриб беришга ё уйини сувашга мажбур, ҳеч бўлмаганда тўқайға чиқиб, ўтин олиб келади. Жуда иш топилмай қолса, устахонани тозалаттиради, уйини супуртиради...

Бир ойчадан бери янги иш бошлади. Балиқ сақлайдиган хужра солдириш учун ер қаздирыпти. Битта яхши томони, у уйида кам бўлади, кемасига ўтириб, аллақаёқлардан қанд, чой олиб келади. У йўғида ҳамма устанинг атрофида гирдикапалак, ҳамма иши тушиб келаверади. Маманнинг бу томонга йўл бошлаганининг сабаби у Тимофеевнинг йўқлигини биларди. Тимофеев иккаласининг сира мошлари очилмайди. Маманнинг хуш кўрмаслигининг сабаби Тимофеев уни бутун бир уруғнинг бошлиғи деб андиша қилмай «жинғил» дебми, «жунгил» дебми гапирди, иш букюришга ҳаракат қилади. Маман шу одамни эсласа, бутун рус элидан кечиб юборгиси келади, фақат шу Никифоров туфайлигина заҳар-заққум бўлса ҳам ичига ютиб, индамай келади. Маман, турган гапки, буларни Миржиққа билдирмади. Устахонага бемалол кириб-чиқиб юрган овулдошларини кўриб, илдам ўша томонга юрди.

Иккалалари отларини жинғилга боғлаб, ичкарига киришди.

Никифоров одатдагидек яланғоч бўлиб олиб, қипқизил темирға болға урарди. Жундор йўғон билаги билан пешанасининг терини сидириб, Маман билан қўл олишди. Миржиқдан ҳам ётсирамади.

— Хўжайин йўқми? — деди Маман.

— Агар шу ерда бўлса, биз бемалол юрармидик? —

деб унинг ўрнига жавоб қайтарди Маманнинг овулдошларидан бири. Никифоров у одамнинг гапидан кулиб, хўжайиннинг келадиган вақти ҳам бўлиб қолди, деди.

Бу хабардан ҳамманинг эти жунжикиб, юраги увушиб кетди. Маман ҳам шошиб қолди. Лекин ўзининг бутун бошли бир уруғга бийлиги ёдига тушиб, сир бой бермасликка ҳаракат қилди, Тимофеевнинг келадиган вақти бўлиб қолганини эшитиб, саросимага тушган одамларга Миржиқни таништира бошлади.

Миржиқ Янгидарёга келиб-кетиб юргани билан «Ўрис овул»га сира ўтмаган эди. Уста Никифоровнинг чехрасида ўзига яқинлик, илиқлик сезган бўлса ҳам, хўжайиннинг келишини эшитиб, одамларнинг безовта бўлишганини кўриб, у ҳам ўзини ноқулай сеза бошлади.

Эшикдан афт-башараси қоракуя, қотма, найнов бир одам мўралаб, ҳеч ким билан саломлашмасдан:

— Уста, олиб келдим, — деди.

— Ҳозир, ҳозир! — Никифоров унинг кетидан чиқиб кетди-да, икки марта икки қоп кўмир кўтариб кирди.

Бояги қотма одам эшикни яна очиб:

— Халойиқ, янгиликни эшитдиларингми? — деди.

Ҳамма у томон ўгирилди. Аллаким:

— Ичкарига кириб гапирсанг-чи, сўксанар, — деган эди:

— Қўлимда ҳўкизимнинг бошвоғи бор, — деди у хафа бўлмасдан. — Овул томонга бир жарчи югуриб кетаётган экан. Ойдўс юртимизга хонлик олармиш. Бунинг нишонаси сифатида элда «мурувват куни»ни тайин қилармиш.

Ажойиб янгиликдан хурсанд бўлиб, оғзи очилиб турганлар тескари қарашди. Баъзилар Миржиқнинг юзига тикилишди.

— Гулимбет сўксанар, — деди ичкаридагилардан бири. — Сенга хонлик керакми?

— Мен қаёқдан билай. Ойдўс айтган бўлса керакдир-да.

— Бир-бири билан мурувватли бўлишга қандай қарайсан?

— Менга маъқул.

— Ундай бўлса, қари ҳўкизингни доим етаклаб юргандан кўра, сўйиб, элни тўйдирсанг-чи!

— Ойдўснинг етти бобосидан менга тирик етиб келган ҳўкизни сўйиб жинни эканманми?

Миржиқнинг юраги шув этиб, ташқарига чиқди. Қарағай шоҳли, олабел «давлатбоши»ни кўриб, кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди. Одатига кўра югуриб бориб, ҳўкизнинг узун шоҳларини силади.

— Бу ҳўкиз сизнинг қўлингизга қандай тушди?

Гулимбет сўксанар Миржиқнинг номини эшитгани билан ўзини танимас эди, афтига тикилиб туриб:

— Сени Ойдўсмисан десам, ёшсан, ўзинг кимсан? — деди ва жавоб беришини кутмасданоқ саволига жавоб бера бошлади. — Қизи борнинг коми — аждаҳонинг коми билан баробар. Домимга тортган эдим, эшигимга келиб боғланди.

— Ойдўс қиз олмоқчимми?

— Жилвдорининг ўғлига қизимни сўратган. Шу ҳўкиз учун ёлғиз қизимни бердим. Ойдўснинг давлати менга ўтсин, дедим.

Миржиқ оёғи билан ер чизиб, ўйланиб турган эди, бугдойнинг сомонидай сариқ сочини хилпиратиб, югуриб келаётган бир бола: «Хўжайин! Хўжайин!» деб устахонага шўнғиб кетди.

Совуқ хабардан бу ердаги одамлар сичқоннинг инини минг тиллага олиб, ҳамма ўзини эшикка урди. Шошиб қолиб, бири қўйнига белкурагини, бири кетмонини, яна бири ўроғини тикди. Миржиқ ҳам ичкарига кирди.

Кемадан тушиб, уч-тўртта одамга юк орқалатиб келаётган Тимофеевнинг икки кўзи устахонада эди. Аланимадан шубҳаланиб, тўғри келиб, эшикдан ичкарига қаради.

— Никифоров!

Унинг овози арслон наърасига ўхшаб кетди. Никифоров югуриб ташқарига чиқди. Тўпланганлардан бири бўшаган болғасини олиб, қизиб турган темирга урмоқчи бўлган эди, устанинг ўн ёшлардаги ўғли, дам босишдан тўхтаб, болғани ушлаган одамни нари итарди:

— Тегма! Хўжайин отамни савалайди.

Тимофеев нима учун устачиликка Никифоров билан ўғлидан бўлак одамни яқин йўлатмаслигини баъзилар энди фаҳмлашди. «Қизғанади... Ўзлари ўрганиб олишса, ялинмай кетишади... деб қўрқади...»

Тимофеев Никифоровни қойиётганида гап орасида уларга таниш «жингил», «жунгил» деган сўзни бир неча марта ишлатди. Лекин улар бу гапнинг чин маъносини билишмасди. Никифоров ҳеч қачон тушунтирган ҳам эмас. Эшикдан қовоғини солиб кирди-да:

— Тарқалинлар! — деди одамларга. — Хўжайиннинг айтишига қараганда, ишсиз одамларнинг бунақа тўпланиши ман этилганмиш.

Унинг дилида айтолмаган яширин гапи борга ўхшайди, аммо ҳеч ким сўролмади. Сўраганлари билан айтмаслигини билишарди.

— Овулдошларингга хабар қилиб пул олиб келинлар, — деди Никифоров. — Хўжайин бу сафар жуда асл чой, қанд, рўзада сйдиган хурмо олиб келипти. Яхши чойнак-пиёлалари, мис товоқлари ҳам бормиш.

Гулимбет сўксанар жилпанглаб:

— Никифор, сенга ҳам худо берипти, — деди.

Никифор Тимофеев томонга қараб олиб, аста жавоб қайтарди:

— Ернинг бетини бахмал қилиб юборганда ҳам хўжайин битта дўппилик берадими бизга?

Одамлар харид қиладиган нарсаларини маслаҳатлашишиб, гала-говур билан тарқалишди.

Миржиқ Маман билан хайрлашиб, тўғри уйига кетди.

19

Янгидарёга жойланган машҳур икки овулни «Кўк ўзак» бўйидаги уруғларга боғлайдиган йўл қалин қамишзордан чиққач, кенг ялангликда иккига ажраларди. Миржиқ ўша айрилишга етганида кунчиқар томонда кўтарилган чангни кўриб, «Балки Бегислардир», деб кўнглидан ўтказди. У янглишмаган эди.

Кўнғирот ҳокимининг топшириғи билан Бегис йигирма отлиққа бош бўлиб, манғит уруғига жўнаган эди. Бунинг боиси ҳоким Уринбой бийнинг одатини билгани учун «кўп отлиқни кўрса, ваъда беради, ваъда берса, албатта бажаради», деган фикрда эди. Аммо «ўрис табиатли Маманнинг ҳузурига эса ҳозирча қўйнига қўл солиб кўр», деб Миржиқнинг ёлғиз ўзини юборган эди.

Бегис Миржиқдан бир кун олдин кетган эди. Кутилмагандаги бу учрашувдан иккала ака-ука ҳам хурсанд бўлиб, оппоқ тишларини ялтиратишиб, узоқдан бир-бирларига кулиб келишяпти.

— Оллои таолонинг ўзи йўлимизнигина эмас, тақдиримизни ҳам туташ қилиб яратган, — деди Бегис. У шундай деб, кетидан келаётган йигитларга қаторлари-

ни бузмай, олдинроқ кета туришни буюрди, ўзи Миржиқдан сўради:

— Сафаринг баракали бўлдими?

Миржиқ жавоб ўрнига иржайиб кулди:

— Каттадан бўлсин.

— Тўрамурот сўфи жуда одам танийдиган экан, айтгани келди. Ҳокимни кўрса, йўлига чопонини пояндоз қилишга тайёр. Бироқ, Ўринбой мендан гумонсираётганга ўхшайди. Ойдўсга етказиб қўймасми-кан деб, жуда эҳтиёт бўлиб гаплашди.

— Менда гап кўп, — деб энди Миржиқ топиб келган гапларини тўкиб-солишга шошилди. — Ҳаммадан ҳам менга Янгидарёнинг ҳавоси ёқди. Ростини айтсам, жуда яхши дам олдим.

— «Ўрис овул»га бордингми?

— Бордим. Тимофеев деган хўжайиндан ҳамма Хива хонидан қўрққандай қўрқар экан. Занғарни салобатини! Уни кўрганда Маман бий ҳам қалтираб кетди. Никифоров деган устаси ўзимизнинг қорақалпоқлар каби оддийгина экан.

— Ие, Миржиқ, жуда қизиқсан-а. Қорақалпоқларда Тимофеевга ўхшаган золимлар йўқми? Ўзимизнинг биттамыз-чи?

— Маман бийдан билганим шуки, Тимофеев деса, у бутун руслардан бешиб, Никифоров деса, бутун русларни бағрига босишга тайёр экан. Бечора, ўт билан сувнинг оралиғидаги бир жон. Лекин, ундан битта гапни эшитиб, ҳайрон қолдим. «Биз подадек эргашиб юришга ўрганиб қолган халқмиз», деди-я!

— Тўғри-да, Ойдўсга ўхшаб «қорақалпоқ хонлигини тузамиз», деб керилишнинг нима кераги бор. Саҳройи халқ пода бўлиб юрадиган оломон бўлади-да.

— Бу фикрни Ойдўснинг эсига солган ўзинг эмасми?

— Мен Хивага тўланадиган солиқни назарда тутдим. «Қорақалпоқ хонлиги» деган гап ақлга тўғри келмайди.

— Чуқурдаги қирқ йиллик умрдан тепадаги бир йиллик умр афзал, деган ақидамдан қайтмайман.

— Ойдўс бўлиб кет-э!

Миржиқ хафа бўлмади.

Бегис катта акаси ҳақидаги фикрини давом эттириб, Ўринбойнинг овулига Ойдўснинг жарчиси келиб «мурувват куни» жорий қилинаётганини хабар қилиб кетганини айтди.

— Ўзим кўрмадим, лекин ўшанақа отлиқ Маман бийнинг овулига ҳам борган экан. Айтмоқ-чи, ўша овулда «давлатбоши» ҳўкизимизни кўрдим.

Бегиснинг кўзлари чақчайиб, Миржиқ мени алдаётган бўлса керак, деб эшитганини ёлғонга чиқармоқчи бўлди:

— Хазиллашма-е! — деди.

— Рост. Алининг ўғли уйланаётган экан. Шунга ҳўкизимизни қалин қилиб берибди.

— Унда анави йигитларимни қайтараман. «Давлатбоши»ни олиб кетамиз.

— Қизишма, Бегис. Мен ҳам олиб кетишни ўйладиму, кейин ниятимдан қайтдим. Ойдўснинг у ҳўкизни ўз ихтиёри билан бергани — бахтидан айрилгани. Ҳали бармоғини тишлаб ўзимизга ялиниб келади. Ўшанда ҳаммасини юзига солиб, гинг дегани қўймаймиз.

Бегис ҳўкизни қайтариб олиб кетишдан айниган бўлса ҳам бари бир юраги алғов-далғов бўлиб қолди.

«Кўк ўзақ» бўйидаги овуллардан бирига яқинлашганда, олдинда кетаётган йигирма отлиқдан бири:

— Бегис оға, — деди тўхтаб. — Анави овулдан чиқиб кетаётган Дўспан-ху, чақирайми?

— Чақир!

Дўспан Қутлимурот иноқ елкасига ташлаган чопонни кийиб юарди. Унга худди ўзига бичиб тикилгандай ярашиб, озғин юзига қизғиш ранг бериб турган қизил чопон ҳамманинг кўзини олди, ҳавасларини келтирди. Дўспан ким қандай кайфиятда турганига эътибор ҳам бермади. Отидан тушди. Бегис билан Миржиққа ўта мулойимлик билан қўл узатди.

— Нима қилиб юрибсан, қорақулоқ? — деди Бегис. Жавоб бериб улгурмасидан, отлиқлардан бири:

— Устидаги чопонни қасрдан олганийкин-а? — деди ҳайрон қолиб.

Миржиқ ҳам Дўспанни роса саволга тутди. Дўспан ўзини йўқотмади. Бий бобосининг топшириғи билан «мурувват куни» жорий қилинганини овуллардан овулларга хабар қилиб юрганини, «чопонини» бий бобосининг дўсти Қутлимурот иноқ кийгизганини айтдик.

— Ўзи нима олди?

— Бий бобомники зар ёқали чопон. Хоннинг ўзи кийгизди.

Улар қалин қамишзорга киришганларида Дўспанни қочиб кетади деб хавфсираб, ўрталарига олишди.

— Қани, гапир. Хивада қандай янгиликлар кўр-

динг? — деди Бегис шоша-пиша. — Бир оғиз ёлғон гапирсанг, ўласан.

— Биринчидан, мен ёлғон гапирмайман, иккинчидан, сизлар мени ўлдирсаларинг айб бўлади. Учинчидан сизларни нималар қизиқтириши менга номаълум. Ундан кўра, сўранглар.

— Ҳа, тилинг кесилгур, — деди Бегис истехзо билан кулиб, — қани, вақтни бекорга ўтказмайлик. Ойдўс хонга кимни ёмонлаб сарупо олди?

— Ундай деманг. Бегис оға. Бий бобо бировни орқасидан бадном этиб, сотиб юрадиган номардлардан эмас.

Миржиқ кўзларини ола-кула қилиб, Дўспанни ғажиб ташлагудек ўқрайди.

— Тўғрисини гапир, хонга нима деди?

— Дилидагилардан бўлак ҳеч нарса демади.

Бегис ҳам, Миржиқ ҳам, Дўспан бундай басма-бас гаплашади, деб ўйлашмаган эди. Сал юмшашмаса, дурустроқ жавоб олишолмасликларини тушунишди.

— Ростини айт, Дўспан, бий оғам жуда чарчаган-а.

Дўспан Миржиқнинг юзига ажабланиб қаради.

— Бий бобо унча-мунчага чарчайдиганлардан эмас.

— Қариб қолди демоқчи эдим.

— Манман деган икки йигитни кўтариб ургудек кучи бор ҳали.

— Об-бо жувонмарг-эй, нима деяпсан ўзинг? — деди Бегис эгар устидан олдинга энгашиб, дўқ қилиб. — Ойдўс сенинг эмас, бизнинг туғишганимиз. Адашса, жонимиз ачишади.

— Туғишганига ачинадиган сизлар эмас, бий бобомга ўхшаганлар.

— Ўйлаб гапир, пушаймон ейсан. Хонга ялиниб сарупо олдимми?

— Бий бобо ундай пасткашлардан эмас.

— Хонни кўрқитдимми?

— Бий бобо ундай қуруқлардан эмас.

— Бўйнига тушадиган дор арқонидан қандай қутилди?

— Донолик билан.

— Ростини айт, кимни сотди?

— Қора бошини ўлимга тикди...

— Тушунмадингми, ҳозиргина Бегис нима деди? У сенинг эмас, бизнинг жигаримиз. Агар тўғрисини гапирмасанг, бир ёқлик қиламиз-қўямиз. Олдини олишимиз керак.

— Бу гапингиз маъкул, оғалар. У кишининг душмани кўп экан. Ҳатто сизлар ҳам душман экансизлар.

— Нима дединг?

— У бизни душман дедими?

— Бий бобо ҳамма билганларини дуч келган одамга айтиб юрадиган енгилтабиат одамлардан эмас.

— Кўп ҳаддингдан ошма!

— Оғалар-эй, ҳадеб ёлғон гапларга ишонаверманглар-да!

— Энди сен ювиндихўр ҳам ақл ўргатадиган бўлдингми?

— Бий бобонинг душманлари билан гаплашиш мен учун гуноҳ, қўйиб юборинглар!

— Ҳа, шайтон! — деб Миржиқ унинг қўлидан жилони юлиб олди-да, гирибонидан ушлаб қаттиқ силтади. Дўспаннинг кўзларидан ўт чиқиб кетаёзди.

— Хонга қандай ваъдалар бериб, биз тўғримизда нималар деганини айтмасанг, ўласан!

— Ўлмайман, ўлдиришга юзларинг чидамайди.

— Ҳа, ювиндихўр! — деб Бегис ҳам иккинчи ёнидан келиб қамчисини нуқди. — Сенинг ўлимингни ким суриштирарди? Биласанми, итдек ўлиб кетасан. Билиб қўй, ўлиш ҳеч гап эмас, ҳамма ҳам ўлади, аммо ўлгандан кейин кулги бўлган ёмон. Ойдўс тақими бўш етимнинг ҳолини билмай отга мингизиб нима қилар экан, деб одамлар устидан кулишади. Ҳа, бий бобонгни ҳам кулги қиласан.

— Наҳотки, шунчалик ёвуз бўлсаларинг?

— Кўп гапни қўй, хонга Ойдўс нима деди?

— Эшитганингиздан бўлак айтадиган гапим йўқ, овора бўлманглар!

— Йиқит, — деди Бегис.

Миржиқ Дўспаннинг дод-войига қарамай, уни эгардан юлқиб олди-да, битта оёғини узангидан бўшатиб, бошини ерга осилтирди. Отнинг жилови Бегиснинг қўлида эди. У отнинг бошини бўшатиб, шу алфозда ҳайдаб юбораман, деб огоҳлантирди. Сўнг ичини кемириб ётган саволини берди.

— Энди ростини айт, қайси биримиз тескари киприк, қайсинимиз сўйлоқ тиш?

Дўспан қўли билан ерга тираниб, осилиб ётган ҳолича Ойдўс кимни сўйлоқ тишу, кимни тескари киприк, деганини айтиб берди. Лекин ака-укалар ишонишмади.

— Оламда йўқ занғар экансан. Агар тирик қолсанг

бориб айт. Ойдўснинг «бир-бирови билан мурувватли бўлиш керак», деб жар солдирган гапи бемаънилик. Аммо биз шафқатли одамлармиз. Ойдўс Қўнғирот ҳокимига бош эгиб борса, кечирамиз.

— Бий бобо Қўнғирот ҳокимига эмас, Қўнғирот ҳокими бий бобога бош эгиб келади. Оғалар, бий бобонинг мана бу гапига амал қилинглар. «Лаънати Тўрамурот сўфининг юраги сиқилса итдай уриштирадигани, бошига қора кун келса, душманга қарши қалқон қиладигани содда қорақалпоқлар».

Миржиқ хахолаб килди.

— Ҳой қурумсоқ, билиб қўй. Лаънати Хива хонининг ичи қизиса оёғига ип боғлаб ўйнатадигани, оч қолса талатадигани, бошига қора кун келса, қорақалпоқни душманига қалқон қиладигани ўша бефаросат Ойдўс.

Шу пайт қамишзор орасидан ола тасир от қўйиб, «Бегис оға, Миржиқ оға!» деб қичқириб келаётган отлиқнинг овозини эшитиб, Миржиқ «шу ердаман!» деб овоз берди. Қамишзорни қоқ айириб, Элгелди чиқиб келди.

— Фалокат! Бегис оға, фалокат! Хива хони Қўнғиротга кўп сонли лашкар юборипти. Ҳоким сизларни ҳузурига чорлаб, қочиб юрибди.

Бегис билан Миржиқ Дўспанни отига қайтариб миндиришни ҳам, ё шу ҳолича отини қамчилаб юборишни ҳам унутиб олдинда кетган йигирма отлиқнинг кетидан от қўйишди. Кутилмаган янгиликни эшитиб, ҳеч нарсага қарамай шаталоқ отиб қочишганигами ё Қўнғирот ҳокимининг шаталоқ отиб қочганини эшитиб хурсанд бўлганиданми, Дўспан тиржайиб, ўзини ростлаб олишга ҳаракат қилди, лекин ҳоли келмади. Бурнидан қон оқди. Оти эгасига ёвузлик қилинганини тушунгандай, қимир этмайди. Дўспан бир амаллаб оёғини узангидан бўшатиб олди. Шундан кейингина эркин нафас олиб сўкинди. «Лаънати сўфи, ўтовинг қайтиб тикланмагур».

Йўл-йўлакай у хаёл суриб кетди: Икки инисининг берган азобини бий бобога айтсамикан ё айтмасамикан? Йўқ, айтмаганим маъқул. Эшитса, шундай ҳам жаҳли чиқиб юрган одам, иниларининг овулига қурол-яроғ билан отланади. Унда бегуноҳ қон тўкилишига сабабчи бўлади.

Ойдўс Хивадан шу сафаргидай кўнгли тўлиб, хурсанд бўлиб қайтганини эслай олмайди. Пойқадами қутлуғ келган ёш жиловдоридан ҳам хурсанд. Хоннинг ваъдаларини, Қутлимурот иноқнинг хонга қўшимча айтган гапларини дилида қайта-қайта эслаб, неча мартаба ақл элагидан ўтказди. Муҳаммад Раҳим хондай гапга тушунадиган, шинаванда, бир сўзли хон билан ҳеч қачон суҳбатлашмаган, учрашмаган. Хон назарида, жуда келишган, нуқсонсиз ажойиб инсон бўлиб туюлди. Овулга қайтиши билан, дилига тугиб қўйганларини аста-секин амалга ошира бошлади. Қодирберган билан бирга уч-тўртта отлични тўплаб «мурувват куни»ни жорий қилаётганини овуллар бир ўйлаб кўришсин деб, хабар қилгани жўнатди. Дўспанни ҳам улар билан бирга юборди.

Ойдўс кўнгли хотиржам бўлган бўлса ҳам, кўш қаноти қулаган ўтовда ёлғиз қолиб тубсиз зиндонга йиқилиб кетаётгандай ҳис қиларди ўзини. «Бегис билан Миржиқ ёнимда бўлишлари керак эди», дейди хаёлан. «Ҳузурларига бир боришим керак, — деган қарорга келди бирдан. — Муҳаммад Раҳим хоннинг қилаётган одамгарчилигини, оз халққа оқибатини, ваъдаларини айтишим керак. Хафалигимни эслатмасам, хоннинг Тўрамурот сўфидан дарғазаблигини тушунтирмасам, саёз сувнинг балиғидай сузиб юрган ўжар жигарларим ҳам хоннинг найзасига илиниб қолишлари мумкин. Қирқ қиз тўплаш ҳақидаги фикрни ўртага ташлай. Бу билан нима кетади? Балки, яна бир оз қизишиб олармиз... Йўғ-э! Катта бош эгиб борса, димоғ-фироғ қилиб ўлишиптими? Тирноқни этдан ажрата олмайсан, албатта. Ким билан борсам экан? Ҳозирча ёлғиз борганим маъқул!»

У шундай қарорга келганидан кейин, вақтни ўтказиб ўтирмади.

Туянинг қўш ўркачидай бир жуфт ўтов узоқданоқ кўзига иссиқ кўринди. Овулдан кўзини узмай боряпти. Овул ўғри урган мачитдай бефайз. «Йигитлари доим далада аскарний машқда бўлади, дейишарди. Шу ростмикан?» — деди ўзига-ўзи. Яқинлашиб қолганида Миржиқнинг шошилишч отга миниб жўнаб кетганини кўрди. Ўтов олдида тўхтаб: «Ким бор?» деб чақирди.

Қизил ёпинчиғини бошига қия ташлаб Хуморсулув

чиқди. У Ойдўсга таъзим қилиб, отдан тушишини илтимос қилди.

— Эркаклар қаерда?

— Уртанча қайнағам кеча йигирма отликқа бош бўлиб кетган эди, бугун инингиз ҳам жўнаб кетди.

— Анави мени кўрса ҳам кўрмаганга солиб кетиб бораётган Миржиқми?

— Ўша, катта қайнағажон! — деди Хумор қўллари-ни тиззасига қўйиб. — Куёш жамолини кўрсатса, юлдузлар унинг олдида журъатсизлик қилиб, ботишар экан.

— Ҳаҳ, носоз уруғлар! Энди жумбоқ билан гаплашадиган бўлдикми?

— Нима десангиз ҳам энди келинингизман, ростини айтдим, қайнағажон!

— Эр йигитнинг жilовини хотини олса, оқибати шундай бўлар экан-да! — деди-да, Ойдўс отининг бошини буриб шартта кетига қайтди. Хумор катта қайнағасининг қораси кўздан ғойиб бўлгунча, ўша эгилганича қимир этмай тураверди.

Ойдўс бир неча кун уйидан чиқмай хаёл суриб ётди. Бу орада кутилмаган воқеа юз берди — Алининг катта ўғли вафот этди.

У Жалининг ўлими сабабини эшитганда, қўллари-ни пешанасига тираб ўтириб, роса йиғлади. Катта бийнинг бошлари силкиниб, астойдил йиғлагани овулдошларининг кўнглини бузиб юборди, ҳаммалари ув тортиб йиғлашга тушишди.

Дўспан қайтганда Ойдўс қора уйнинг ёнида чийга суяниб, чўп билан ер чизиб ўтирарди. Ёш жilовдорининг йиғлаб келганини овозидан таниди, лекин олдига чақирмади. Дўспан ўзини бир оз босиб олганидан кейин мотамсаро ота ё онанинг кўнглини сўраш мақсадида у ёқ-бу ёққа аланглади. Қараса, ўғлининг ўлимига ўзини сабабчи деб билган Али ўз пешанасига ўзи қўш қўллаб уряпти. Афт-башараси шишиб кетган. Касалманд хотини аламига чидолмай сочларини ёйиб бетини юмдалаяпти. Ўн уч ёшлардаги кичик ўғли Умар ҳамма йиғлаётгани учунми, дам кўзларини юмиб йиғлаб, дам акасининг устига ёпилган чойшабни очмоқчи бўлиб интилади.

«Отаси йиғлаб, онаси сочини ёйиб бетини юмдалаган, укаси чирқиллаган ўликнинг қандай армони бўлсин?» — деб ўйлади Дўспан. Сўнг Алига таъзия билдириб, ўрнидан турди. Чийга суяниб, ҳали ҳам пешана-

сига қўлини тираб, ғамбода бўлиб ўтирган Ойдўснинг ёнига келиб, аста салом берди. Ойдўс бошини силки-тиб алик олди, холос. Негаки, у ҳали ўйини ўйлаб бўлмаган эди: «Мени деб, эл бирлиги деб ўғлини шу кунларга гирифтор қилган одамга қандай яхшилик қилсам бўлар экан? Нима қилганда унинг ярали кўнглига малҳам топилар экан?»

Дўспан унга Қўнғирот шаҳарига ҳужум қилинганини айтмоқчи эди. Лекин, ҳозир фурсати эмасмикан, деб ўйланиб қолди. Бу юришга алоқаси бор бий бобонинг балки амалга оширадиган ишлари бордир? Агар кечиктирилса, унда оқибати нима бўлади? У Ойдўснинг тепасига энгашиб қулоғига аста шивирлади.

— Хива хони Қўнғирот шаҳарига юриш қилибди, бий бобо.

Ойдўс пешанасидан қўлини олди. Кўзларининг жияги қип-қизариб, ранги бир оз синиққан. Бу хабарни эшитиши билан юзига қон югурди. Аммо тилига келган биринчи сўз:

— Бегис, Миржиқлар тирикмикан? — деган гап бўлди.

— Мен ўшаларга келган хабарчидан эшитдим.

Алининг уйи атрофида икки-учтадан бўлиб ўтирган одамлар орасида жонланиш, ғала-ғовур пайдо бўлди.

Ойдўс узоқ ўйлаб ўтирмади. Одамларни бир чеккага чақариб, Дўспан топиб келган янгиликни хабар қилди.

— Тўрамурот сўфи энди бамисоли яраланган қашқир, — деди у оғзига қараб турган овулдошларига. — Яраланган қашқирнинг аҳволини биласизлар, дунёда бор махлуқот унга душман кўринади. У бу ёққа қочиши мумкин. Овул бола-чақалари кўрқиб кетмасин. Ҳозир уй-уйларингга тарқалинглар-да, йўлга отланинглар. Қодирберган, сен бош бўл, овулдаги оти бор йигитларнинг ҳаммаси отланишсин. «Кўк ўзақ»ни ёқалаб кетаверинглар. Келса, аяманглар. Алининг ўғлини ерга қўйишимиз билан мен ҳам етиб бораман.

Уларни жўнатиб бўлиб, Ойдўс Алини ташқарига чақирди-да, юрт бошида туғилган хатарни айтди.

— Тақдир шу бўлса, илож қанча, — деди Али хафаконлик билан. — Битта менинг қайғумга шерик бўлман деб, ҳамма балога гирифтор бўлмасин, катта бий. Сиз ҳам отланаверинг.

— Мардлигингга қойилман, Али, лекин йигитни тезроқ ерга қўйишнинг ҳаракатини қилайлик.

Али қаршилиқ қилмади.

Орадан сал вақт ўтмай, Жали дафн этилди.

Ойдўс отига миниб, энди «Кўк ўзак» томонга йўл олган ҳам эдики, отини шошилиш чоптириб келаётган Дўспанни кўриб қолди. Ҳовлиқиб, отини қамчилаб, йўлни кесиб чиқди.

— Қаерга кетиб қолди?

— Ўтиб кетди, «Кўк ўзак»нинг нарёғи билан кетди. Янгидарё тарафга кетишяпти.

— Сувга чўккан хасга ёпишади, дегандек, бизнинг ҳўкизларимиз ҳам бирга кетаётгандир.

— Бегис оғани танидим. Миржиқ оға йўқ.

— Қодирберганлар қани?

— Ҳозирча шу томонда юра турамиз деб, сизни тинчитишга жўнатишди мени.

Икки ўт орасида қолган Ойдўс бир оз бўшашди.

Намозгар маҳалида у Алиникига қайтиб келди. Ҳамма тарқаб, ёлғиз қолишибди. Али хотини ва ўғли уч ерда бўйинтуруқдай буралиб ётишибди. Олов ўчиб қолибди. Бемор она тинмай йўталади. Лахта-лахта қон тупуради.

Ойдўс умри бўйи ҳеч кимга бунчалик ачинмаган эди. Ташқарига чиқиб, бир кучоқ ўтин олиб кирди. Энди олов ёқиб юбормоқчи бўлиб турганида, Али одам кирганини пайқаб, бошини кўтарди-да, «ҳов, катта бий, ҳов, кўйинг», деб ўчоққа ўзи унади. Ёйилган сочларининг остидан кўзлари мунчоқдай ялтираган она, ўчоқдаги иссиқ кулга қўлини урган эди, «ҳмм!» деб тортиб олди. Бечора куйган бармоқларини шошапиша оғзига тикди. Онасининг инграган овозига Умар чўчиб уйғонди. Ойдўс бийнинг ўт ёқиб ўтирганини кўриб, туши ё ўнги эканини ажратолмай, анграйди. Бирпасдан кейин акасининг жасади ётган бўш жойга қаради-да:

— Акажон! — деб яна хушидан кетди.

— Бечора ўғлим акасининг ўлганини ерга қўйилганидан кейин билди, — деди Али.

Боёқиш она бармоқларига пуфлаб-пуфлаб, боласининг тепасига энгашиб, бошини силади.

Йигит бўлган ўғлидан айрилган мотамсаро эр-хотинни қандай овунтиришнинг иложини тополмай, бирпас ўтиргандан кейин, Ойдўс:

— Али, — деди. Унинг овозидан юраги зардобга тўлиб кетгани сезилиб турарди. — Белингни маҳкам боғла. Ўлим ҳақ, эртами-кечми ҳамманинг ҳам бошида

бор. Кўз ёшидан фойда йўқ. Кўриб турибман, аёлинг эзилиб кетибди. Бу бечора ҳам дам олсин. Катта ўғлингга унаштирган келинингни энди кичкина ўғлингга тушир.

Юзи заъфарон онанинг кўнгли бир оз таскин топгандай, сал қаддини кўтарди.

— Илоё, кам бўлманг, катта бий.

— Келиннинг отаси ҳасисроқ одам экан, рози бўлармикан? — деб иккиланди Али.

— Ўзим ўртага тушаман.

Алининг ҳам, хотинининг ҳам бир оз чехралари ёришди. Ойдўсни узоқ дуо қилишди. Ота-онасининг овозлари хотиржам чиқа бошлаганига Умар кўзини очиб, худди акаси тирилиб келаётгандай эркаланиб, ўчоқнинг ёнига интилди.

Али ўрнидан туриб, ўчоққа қумғон қўйди. «Мен чой ичсам, бу бечоралар ҳам бирон нарса ютар», деган хаёл билан Ойдўс ўрнашиб ўтирди...

21

Бир хаёлга чўмса уккига ўхшаб, қимирламай қоладиган Ўринбойни илгари кўрмаган одамлар, яқинига келишга кўрқишарди. Сабаби бадқовоқлиги уни жуда сержаҳл одам қилиб кўрсатарди. Бундай вақтларда унинг энг яқин одамлари ҳам бетма-бет келишга журъат қилишолмайди.

Кўнғирот ҳокимининг топшириғи билан Бегис келиб кетгандан кейин унинг қовоқлари тушиб, шунақа тунд ўтирадиган бўлиб қолган.

Отасини ва у билан суҳбатлашишга мажбур бўладиганларни кўнгилсизликдан фақат катта ўғли Давлатназаргина халос қилиши мумкин эди. Давлатназар аввал отаси Бухородан ёллаб олдириб келган мулланинг қўлида, кейин Бухоронинг ўзида ўқишни битириб, ёш бўлишига қарамай, мулла Давлатназар номини олган.

— Ота, Қуръондан сура ўқиб берайми? — дейди шундай вақтларда у отасига.

Идрокли фарзандининг билими билан мақтаниб юрадиган ота дарров ўзига келиб, бир оз юмшайди. Шундан кейин оёқ учида юришларини демаса, оила аъзолари ўзларини анча эркин ҳис қила бошлашади.

— Ота, мунча хаёл суравермасангиз? — деб сўради ўғли отасидан бир куни ёлғиз ўтиришганда.

— Хаёл сурмайдиган замонмас, ўғлим. Баъзан ўзимни жуда ёлғиз ҳис қиламан.

Ўғли ҳайрон бўлди.

— Ёшсан, болам, ёшсан, — деди у ўғлининг чеҳрасида ҳайронлик аломатини кўриб. — Боғ-роғли, давлати зиёда одам қандай қилиб ўзини ёлғиз ҳис қилсин, одам фақат ўлар олдидагина ўзини ёлғиз ҳис қилиши мумкин, демоқчимисан? Балки, шундайдир. Ёлғизлик туйғуси ҳозир бир менинг эмас, барча уруғларнинг бошига тушиб турипти. Ойдўс ўз уруғи билан Хивага қўшилса, инилари Қўнғирот ҳокимига қўшилса, Маман қозоқ хонига суянса, бу бизнинг ёлғиз қолганимиз эмасми? Бухоро амири биздай якка-ёлғиз уруғни боғига қўриқчи қилиб қўяди дейсанми?

— «Маслаҳат уйи»да Ойдўс бий ҳам шуни айтмаганмиди? Бўлмаса, унга қўшилиб қўя қолайлик.

— Сира иложи йўқ. Ойдўс елкамизга миниб олади.

— Ахир ким бўлмасин, бари бир тепада бўлиши керак-ку?

— Биз юқори туришимиз керак. Каромат Бухородан. Уруғимиз Ойдўснинг уруғидан эмас. Ойдўс ҳозир ким? Икки инисидан айрилган оёқ-қўлсиз гавда.

— Хивадан дорга осилиш ўрнига сарполар кийиб келгани-чи?

— Шунинг учун ҳам энди у хавфли.

— Хавфсираманг, ота. Бухоро амири қўллайдиган бўлса, нимадан қўрқамиз?

— Билмадим, болам, кўкси жароҳатланмаган битта ҳам бий қолмади элимизда.

— Ўтган сафар Бегисга ҳам тайинли жавоб бермадинг?

— Тўрамурот сўфининг тулкилиги мени кўп ўйлантиради. Бегисни йигирма отлиқ билан юборгани — бизни қўрқитмоқчи бўлгани. Рост, ҳозирги замонда қуруқ гапга кўнадиган одамлар қолмаган, фақат куч билан кўндириш мумкин.

Ота-боланинг суҳбатлари ҳали ниҳоясига етиб ҳам улгурмаган эдики, ўтёқар йигит бир даста жингил кўтариб, янгилик олиб кирди.

— Кунботар тарафда қалин чанг кўриняпти.

— Ана холос, — деб Ўринбой ирғиб ўрнидан туриб кетди. — Бегис келиб кетганидан кейин уруғимиздан навкар тўплаб, номард душманларга қарши жанг қилмоқчи бўлиб юрувдим. Кўрдингми, яна ғафлатда қолдик. На тайёргарлик бор, на тўплагудек йигит. Агар

душман бўлса, қўл қовуштиришдан бўлак иложимиз йўқ энди.

Ўринбой ўғлини қўлидан етаклаб ташқарига чиқди-да, мезанага кўтарилишди.

— Отлиқлар кўп, душманга ўхшайди, — деди ўғли.

— Ойдус томонидан келаётган бало десанг-чи.

— Нега энди Ойдус деб ўйлайсан?

— Оёқ-қўлидан жудо бўлган гавда нима қиламан деса, қилаверади, болам. Яхшилаб қара. Юришлари сустроқ, чарчаганга ўхшамайдими? Отлари мункиб-мункиб келмаяптими? Балки, қочқинлардир. Туш. Отланиб, олдиларига чиқ. Душман бўлса муҳлат сўра, қочқин бўлса тўхтама, қораси юқади. Ниятлари тўғри ўткинчилар бўлса, бу ёққа қайир, бир кеча меҳмон бўлишсин.

Мулла Давлатназар мезанадан тушди-да, кўранинг офтобруё томонига боғлоғлиқ яланғоч отига ирғиб миниб, чопиб кетди.

Ўринбой кўзлари толгунча киприк қоқмай тикилиб, олдинда келаётган отлиқни таниди. Тўрамурот сўфининг оқ самани. Унинг кетида келаётганларнинг ичида боши, қўли, оёғи боғлоғлиқ ярадорлар ҳам бор.

«Худодан беумид занғар, бошига ёлғизлик тушган элатларни босиб келаётган бўлса керак, — деб ўйлади Ўринбой. — Қаршилиқ кўрсатиб, шунча аскарларини ярадор қилган қайси овул экан?»

Тўрамурот сўфини қуршаб келаётган отлиқлардан иккитаси тўдасидан ажралиб, биттаси Давлатназарнинг отини жиловидан тутди, иккинчиси қучоқлаб отдан туширди.

«Бу қандай ҳурмат бўлди?» — Ўринбой ҳамон ҳайрон бўлиб тикилиб турарди. Бир маҳал Давлатназарни эгар-жабдуқли отга миндиришди-да, Тўрамурот сўфининг ёнига олиб боришди.

«Яхши ният билан келаётган бўлса керак», деган хаёл билан Ўринбой мезанадан тушмасдан, овулдошларига доврўғ солди.

— Бу ёққа чиқинглар, овулимизга азиз меҳмонлар келяпти!..

Отлиқлар овул чегарасига етиб келишгунча, мезананинг теварагига анчагина одам тўпланиб қолган эди. Ўринбой уларнинг олдиларига тушиб, келаётганларнинг истиқболига юрди.

Тўрамурот сўфи тўхтади.

— Қадамларингизга ҳасанот, — деб қичқирди

Ўринбой. — Манғит элатига хуш келибсизлар! — деб овулдошларига битта имо қилган эди, ҳаммалари отлиқларнинг ёнига ўтиб, биттадан отнинг жиловини ушлашди.

Кўнғирот ҳокимининг йигитлари овул одамларига ишонишса ҳам яроғларини беришмади. Улар Ўринбой кўрсатган ўтовларга бўлинишди.

Тўрамурот сўфи билан Бегис Ўринбойнинг уйига киришди. Табиатан камгап мезбон меҳмонларнинг қош-қовоғига қараб, биронталарининг гап бошлашларини кутиб, жим ўтирди.

Кутилмаганда бостириб келган Хива хонининг лашкарларига қарши туриб беролмай, шаҳарини ташлаб қочган Тўрамурот сўфи уч кундан бери туз тотмаган эди. Дастурхонга қўйилган зогораларни кетма-кет оловда иситтириб, мойга ботириб ейишдан оғзи бўшамайди. Бегис унинг пиёласига чой қуйиб, исиган зогорани ейишга қулай қилиб, синдириш билан овора.

Ўринбойнинг катта ўғли Давлатназар хизмат қилиб, кириб-чиқиб юрибди.

Еган-ичгани энди жойига тушгандай бўлиб, Тўрамурот сўфи ёнидаги болишга ёнбошлади. Унинг гаплашишга ҳам мадори йўқ эди, шундай бўлса ҳам сир бой бермай:

— Ўринбой, қарчиғайдай ўғлинг бор экан. Илоё, ёмон кўзлардан ўзи асрасин! — деди.

Уй эгаси қўлини кўксига қўйиб, астагина, «айтганингиз келсин», деди.

Тўрамурот сўфи унинг нима деганини тушунмади, шу ёнбошлаганича мушукдай «хур-хур» қилиб пинакка кетганича хуфтонда уйғонди. Қулоғида ғувиллаган овоздан қутулмоқчи бўлиб, бошини сарак-сарак қилган эди, кўзи Бегисга тушди.

— Жигарим, ҳали ҳам ўтирибсанми? Ҳа, майли. Йигитлардан хабар олсанг қандай бўларкин?

— Айтмурот даканга ишониб ўтирибман.

— Жуда яхши, жуда соз, жигарим. Аскарбошининг гаплари навкарларга куч-қувват, мадад беради. Сен бўлмаганинг учун шундай аҳволга тушиб ўтирибмизда.

Бегис ўрнидан туриб, керагага осиб қўйилган яроғ-аслаҳаларини тақиб чиқиб кетди.

— Анча тузук, анча ақлли йигит-да, — деди Тўрамурот сўфи бир оз ёришиб. — Иниси Миржиқ ҳали ёшроқ. Аммо иккаласи ҳам зўр йигитлар. Аттанг, ўша

душман бостириб кирган куни улар Қўнғиротда йўқ эди-да. Бўлмаса, хиваликларга бўш келмас эдик. — Бегис билан Миржиқни мақтагани Ўринбойга ҳам, ўғлига ҳам ёқмаганини сўфи тушунди. — Ўринбой биз сотқин Ойдўснинг касофатига гирифтор бўлдик. Биласизми, Ойдўс текин ўлжа қидирадиган ит. Оддийгина ит эмас, шухрат қувадиган ит. Бўйнига дорнинг арқони тушай деб турганда Хива хонига ҳаммамизни ёмонлаб, тирик қолган сотқин! **Ҳа**, у ўлардек шайтон одам. Хон унинг олиб борганини инобатга олади-да, яшшамагурнинг елкасига чопон ҳам ташлабди. Тўғри, унинг иккала иниси ҳалол йигит, ўзи эса ўйнашдан бўлган экан, занғар...

Қўнғирот ҳокимининг куйиб-пишиб гапиришини эшитиб, ёмон кўрган одамнинг устига истаганча мағзава ағдаришини билмаган уй эгалари, оғизларини очиб, анграйиб қолишди.

Тўрамурот сўфи ертўланинг дудбуронидай роса буруксиди... Унинг нима учун бунчалик куйиб-пишиб кетаётганини на Ўринбой, на унинг ўғли тушунишмагани билан у ўзини тиёлмасди. Охири гапнинг ростига кўчди.

— Ойдўснинг касрига Хива хони кутилмаганда устимизга юриш қилиб, боғ-роғ, давлатимиздан айирди.

Худди бошларидан бир челақ совуқ сув куйилгандай, ота-бола индаёлмай қолишди.

Бегис қайтиб кирди.

— Ўринбой, — деди Тўрамурот сўфи телбаликдан ҳозиргина тузалгандай, ўзини қўлга олиб. — Сизнинг ҳузурингизга келишдан мақсадим, Бухоро амири томонга ўтмоқчиман. Илгариги йиллар бориб гаплашганимда улуғ Амир, Хивага тош улоқтирган инсондан ёрдамимни аямайман, деган эди. Ўшанда сизни ҳам тилга олиб, мақтаган эди.

— Бориб келаман, меҳмон, бориб келаман. Кимдаким Хивага душман бўлса, унда у бизнинг дўстимиз бўлади. Маман бий ҳам шундай.

— **Ҳа**, унинг олдида Миржиқни юборган эдим.

У ҳали оғзидаги гапини тугатиб улгурмаган ҳам эдики, кечки салом билан Миржиқ кириб келди. Эшикдан кириши билан ҳамма оғзига тикилганини кўриб ўтирмасданоқ олиб келган хабарини етказди.

— Бу сафар ундан иш чиқмайди.

Тўрамурот сўфининг юрагига пичоқ санчилгандай, афт-башараси бужмайиб кетди.

— Маманнинг ўзи шунақа тутуриқсиз, меҳмон, — деди Ўринбой. — Жуда ўрис табиатли одам. У ёлғиз Хива хонинигина эмас, «русларни ёмон кўради» деб, Бухоро амирини ҳам хуш кўрмайди. Шунинг учун бизларни ҳам душман деб ҳисоблайди.

Тўрамурот сўфига эндиги гап-сўз ёқмай қолди.

— Миржиқ, чарчадинг, жигарим, ўтир, бир-икки пиёла чой ич. Кейин Айтмуротнинг ўрнига бориб, уни бу ёққа жўнатиб юбор. Бегис жигарим, йўлда тайинланган гапларимни эсингдан чиқармаган бўлсанг керак-а? Маманнинг олдига ўзинг бор. Кўнмаса, ўзидан кўрсин, Миржиқ билан гаплашарсан. Ўринбой, ўлимдан бўлак ҳамма нарсанинг олдинроқ бўлгани яхши. Йўлга отлан. Ўғлинг қолсин. Менинг ярадор йигитларимга кўз-қулоқ бўлиб турар. Балки... Ҳа, Бегиснинг ўзи айттар.

Кўнғирот ҳокими аввал ухлаб қолиб, кейин сергаплик қилиб ҳасратга тушиб кетганида уй эгаси бўғин-бўғинларидан бўшашиб, давлати қайтган одамга туз берганига юраги ачишиб, кўп нарсалардан умидини узиб қўйган эди. Меҳмоннинг бирдан жонланиб, ҳаммага ҳар хил топшириқ бера бошлаганини кўриб, ўзини худди ҳали шоҳи синмаган ҳурматли одамнинг қаршисида ўтиргандай ҳис қилди. Сўфининг кўкрак кериб айтаётган гапларининг ҳаммасини маъқуллаб, қайта-қайта бош эгиб ўтирди.

Тўрамурот сўфи кийимларини ҳам ечмасдан, ёнидаги ёстиққа бошини қўйган заҳоти яна уйқуга кетди. Атрофида ўтирганлар ҳам шоша-пиша ташқарига чиқишди. У қуш уйқули одам эди. Қари мушукдай бирпас хуриллаб, бирдан кўзини очди-да, бошини силкитиб-силкитиб, йўл кийимларини қўйиб, янгигина уйқуга кетган уй эгасини уйғотди.

— Овқатланмайсизми? — деди Ўринбой меровсираб кўзларини уқаларкан.

— Бўри озиғи йўлда бўлади.

Ўринбой шошилинч кийинди...

* * *

Бегис апил-тапил яроғ-аслаҳаларини тақди-да, Миржиқ билан Давлатназарни бир чеккага чақириб, Тўрамурот сўфининг топшириқларини айтди.

— Мен беш-олтита отлиққа бош бўлиб, Миржиқ билан бирга Маманнинг овулига жўнайман. Миржиқ у

ёқдан тўғри «Кўк ўзак»ка қайтади. Ҳар овулдан навкар тўплайди. Давлатназар, сен биз келгунимизча овулинг-даги ёш йигитларнинг бошини бирлаштириб тур. Кейин гаплашамиз. Ҳокимимиз Бухородан ёрдам олиб келиши аниқ. Ўшанга қўшимча бўладиган навкарларни шу овулдан тайёрлаш иккаламизнинг зиммамизга юкланди.

22

Маман денгиздан ажралган қўлларнинг қайси биридан балиқ овлаш қулайлигини билиб келиш учун йўлга чиққанида кўприк устида аллақаяёқдан келаётган Эсенгелди сариқ билан Отабек полвонга дуч келиб қолди. Уларнинг юзлари ташвишли кўринарди. Маман ҳовлиқиб, салом-алиқдан ҳам бурун нима гаплигини суриштирди. Эсенгелди сариқ нафаси тикилиб Қобилни учратганини, ундан Қўнғирот ҳақида кўнгилсиз хабар эшитганини, бунга Ойдўс сабабчи бўлганини айтиб, сотқин Ойдўс энди бизни — янгидарёликларни нишонга олаётганмиш, деди.

Маман соқолини тутамлаб:

— Эшитдим, — деди. — Миржиқ келиб кетди. Ҳоким ёрдам сўраган экан «икки қашқирнинг ўртасига ташлайдиган қўйим йўқ», деб қайтардим.

— Вой... — деб Эсенгелди сариқ нимадир демоқчи бўлиб турган эди, нарироқдан келаётган Тимофеев билан Никифоровни кўриб, гапи оғзида қолди.

Тимофеев овулларга камдан-кам чиқарди. Лекин ҳар сафар отда чиқса, отининг жиловидан ушлашга эринганиданми, ё бўлмаса асовлигидан қўрққаниданми, уни Никифоровга етаклатиб келарди. Ҳозир эса тамом бўлакча: Никифоровнинг отига мингашиб олибди. «Балки, бу савдогарнинг нияти холисдир».

— Хўжайинимга мендан ишончли тилмоч йўқлигини биласизлар, — деди Никифоров изоҳ бериб. — Гулимбет «зиқна»дан «мурувват куни» деган янгиликни эшитганимни айтган эдим, хўжайинимга жуда маъқул тушди. Шу удумни ўйлаб чиқарган одамга таъзим қилиб келаман, деб келяпти.

— Хўжайинингга айт, уста — деди Маман. — Бундай удумни бошламоқчи бўлган одам Ойдўс бий. У ҳозир орамизда йўқ. Бироқ бу удумни бутун элатларимизга ёямизми, йўқми, бу ҳали номаълум. Чунки, бу ақл

Ойдўсдан эмас, Хива хонлиги саройидан чиққан, деган гумонимиз бор. Хива хони эса бизга душман.

Никифоров Маманнинг гапларини хўжайинига таржима қилиб берди.

— Ҳар қандай яхши ишни душмандан ўрганиш ҳам доноликка киради. Биз русларнинг улуғ подшоҳимиз Пётр I кўпгина яхши урф-одатларни, ҳатто сипоҳларнинг кийинишигача Европадан ўрганиб келган. Ўшанда Европанинг баъзи мамлакатлари русларни қумурсқадай оёғининг тагига олиб янчиб ташлаш ниятида эканлиги оламга маълум эди.

Никифоров гапираётганида Тимофеев Маманларнинг қиёфасига разм солиб, уларнинг ҳам ажабланиб, ҳам маъқуллаб туришларини кўриб, хурсанд бўлди.

— Бу купес бирон ўй билан чиққанга ўхшайди, сўраб кўр, — деди Эсенгелди сариқ.

Никифоров хўжайини билан тиллашиб олиб, бундай деди:

— Хўжайин Амударё орқали юқоридаги мамлакатларга бориб, савдо қилмоқчи. Шунга Отабек полвонга ўхшаган бақувват йигитлардан йигирмата салдовчи керак, деяпти.

Орага жимлик чўкди.

— Никифоров, буларга тушунтир, — деди Тимофеев тоқатсизлик билан. — Менинг мурувватимдан кўз юмиб, жаҳлимни чиқарадиган бўлишса, чой, қанд олиб келиб сотиш у ёқда турсин, темирчилик дўконимни ёпиб қўяман. Агар ақлларини ишлатиб салдовчиликка олганим, уларга кўрсатган мурувватим бўлади. Йўқ дейишса, қозоқлардан, қалмиқлардан олиб келаман, илтимос қилиб юрган ўзбеклар, туркманлар ҳам кўп.

Унинг кайфи бузилиб, оғзидан сачраган тупуклари соқолига қиров бўлиб ёпишди. Отабек полвон мийиғида кулиб:

— Ҳар кимда бир мурувват бор, — деди-ю, кўзи шу томонга қараб келаётган Ойдўсга тушди. — Ана, мурувват кунини ўйлаб топган одам келяпти.

Тимофеев отидан ирғиб тушди-да, тулки телпагини қўлига олиб, Ойдўснинг олдида бош эгди.

Рус савдогарининг таъзим қилганини кўриб, Ойдўс кулимсиради. Кутилмаган учрашув Маманни бир оз ноқулай аҳволдан чиқарди. Ойдўсга унинг нима учун таъзим қилаётганини тушунтирди.

— Жуда соз, жуда соз, — деди Ойдўс. — Демак,

яхши одатларни жорий қилишимизга ғайридинлар монелик қилишмас экан-да. Маман, мен Гулимбет «зиқна»никига келган эдим. Гаплашиб, келишиб олдик.

— У кишининг халтасига тегмасанг ёнбошидан гўштини кесиб олсанг ҳам миқ этмайди. Қандай гап эди?

— Алининг катта ўғли қазо қилган эди, қизини кичкина ўғлига сўраб келувдим.

— Кап-катта одам уялмай-нетмай, ўн уч яшар болага ўн саккиз яшар қизни сўраб юрганини!

Тўсатдан эшитилган овозга ҳаммалари ўгирилиб қарашди. Бегис билан Миржиқ ўнга яқин отлиқни бошлаб пастдан кўтарилиб келишаётган экан.

— Хондан сарупо кийганидан буён бу кап-катта одам боши билан юрадиган бўлиб қолган, — деди Миржиқ отлиқларнинг олдида тўхтаб.

Бегис елкасини қашиган бўлиб, тиржайиб, Ойдўснинг жавобини кутди.

Тимофеев бу манзарани кўриб ҳайрон бўлди. Кейинги келганларнинг олдидаги икки йигитга қараб туриб ака-ука бўлишса керак, деб кўнглидан ўтказди. Аммо уларнинг Ойдўсга жуда ўхшашликларини кўриб, ҳайронлиги яна ҳам ошди. Бу қанақаси бўлди? Бир-бирларига қарашларидан душман дейсиз, кўринишларидан эса жигарга ўхшашади, ҳатто холлари ҳам бир хил — чап қошларининг устида... Фарқи шуки, Ойдўснинг холи пешанасининг ажини устига чиқиб қолганидан каттароғ кўринади. Бегиснинг холи ажиннинг орасида йўқолиб, Миржиқнинг холи бўлса, тўлқинли сув юзидаги пўкакдай гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай турарди. Тимофеев Никифоровдан астагина уларнинг қариндош ё қариндош эмасликларини сўраб олди. Ака-ука эканликларини билгач, хотиржам тортиб жилмайиб тураверди.

Ойдўс иккала укасига қараб:

— Гўдаклар, — деди зардаси қайнаб. — Тўрамурот сўфининг олабаргак қўрғони ер билан яксон бўлганига юрагингиз ачишиб кетганидан гапнинг баланд-пастини ҳам ажратолмайдиган бўлиб қолибсизлар-да? Юрт эса «мурувват куни»ни ўтказамиз деб ўтирибди. Мана бу рус купеси ҳам бош эгди, сизлар эса мурувватдан мутлақо четда қолиб кетяпсизлар, ҳайф сизларга йигит номи!

Ойдўснинг гаплари Бегисга таъсир қилмади, у пинагини бузмай, серкиллаб кулди.

— Хонга қирқта қиз тўплаб бераман деб ваъда қилган эмишсан, шу ростми?

— Ойдўс ҳақида нима дейишса — рост, ёлғони бўлмайди, — деди Ойдўс зарда билан. — Мен қизларни тўплаганда, уларга хунар ўргатишни ҳам кўзда тутганман.

Бегис билан Миржиқ унга қаттиқ ўқрайиб қарашди.

Тимофеев Никифоровдан сўнгги гапларнинг маъносини суриштириб олиб:

— Каттаси анча андишали кўринади, — деди. — Сен Ойдўсга бундай де. Агар кўп қиз тўплайдиган бўлса, уларга кашта тикишни ўргатишга сенинг хотининг ни бош қилиб, уни бутунлай озод қиламан.

Никифоровни ҳам, хотинини ҳам, ўғлини ҳам Тимофеев сотиб олган. Улар бошларини бўшатиб олиш учун ҳали яна бир неча йил ишлашлари лозим эди. Никифоров хотинининг бепул озод бўлишини эшитиб, хурсанд бўлиб кетганидан, хўжайинининг гапини дарров таржима қилди.

— Раҳмат, купес, раҳмат, — деди Ойдўс Тимофеевга миннатдорчилик билдириб, кейин қовоғини солиб иниларига қаради. — Оғзидан она сути кетмаган полопонлар, афт-башарангиздан «бир вақтлар ўрисларни кофир дейдиган Ойдўс, энди айнидингми?» демоқчи бўлаётганингизни кўриб турибман. Қизларимизни мулмончиликдан айнитмай ўргатса, зарари йўқ.

Унинг фикри Пётр I ҳақида ҳикоя қилганлари билан бир ердан чиққанидан хурсанд бўлган Маман пайтдан фойдаланди.

— Ойдўс бий, балки Хивадан воз кечиб, боболаримиз орзу қилган йўлни тутарсиз.

— Хивадан воз кечиш — халққа қаратилган меҳр чашмасининг кўзига қум сепиш билан баробар бўлади, Маман, — деди Ойдўс. — Мен ўрисларга ишонмайман.

— Ойдўс одам эмас, бўрон, сира кўз очиргани қўймайди, — деди Бегис.

— Бас қилинглар!

Ойдўснинг ғазабидан иккала иниси сесканиш у ёқда турсин, устига ёпирилиш ниятида йигитларига им қоқиб, бир ерга тўплана бошлашди.

Ойдўс ҳам қайсарлик қилиб, чекинмади:

— Отларингизнинг бошини тортинглар, мана бу насиҳатим ёдингизда бўлсин: бировни дўст билиб ҳар қанча мақтанганингда ҳам, бошқа бировни душман фаҳмлаб ҳар қанча ёмонлаганингда ҳам бирон кун бу-

нинг аксини айтиб баҳолаш учун озроқ ўрин қолдириш даркор.

Ака-укалар ўртасидаги тортишув борган сари авж олиб, овул устида қон тўкилишига сабаб бўлмасин деб, Маман ёши улуғнинг ёнини олди.

— Ойдўс, қизларни яхши ният билан тўплайдиган бўлсангиз, биз ҳам ёрдам берамиз.

Ойдўснинг чехраси бир оз ёришди.

Тимофеев одамгарчилик қилиб, яхши ният билан уч ака-уканинг отига текин тақа қоқиб беришлигини билдирди.

Ялангликда париллаб овулга қараб учган қушнинг кетидан елиб келаётган Қобил кўринди. Ойдўс ҳам қуш солишга қизиққан одам бўлиб, Тимофеевга бошқа бир сафар келишини айтди-да, Маман билан хайрлашиб, Қобил келаётган томонга от қўйди. Тўп бузилди. Тимофеев Бегис билан Миржиқни овулига эргаштириб кетди.

— Кўрдингизми қандай адоват бошланганини, — деди Маман ўзи билан қолган икки овулдошига. — Энг ёмони, булар бизнинг овулимизга ўралашиб қолишди. Купес Тимофеев ҳам тўнини тескари кийиб олибди.

— Уста Никифор бир келиб, хўжайинининг асл ниятини айтиб кетмасмикин? — деди Отабек полвон.

— Келади. Тимофеев ҳам келади. Унга салдовчи йигитлар топиб беришимиз керак. Лекин ҳаммасидан ҳам бугунги тўқнашувнинг оқибати ёмон бўлади. — деди Маман. — Кутилмаганда ё Ойдўсми, ё Бегисми, ё Миржиқми, ё бўлмаса ярадор қашқир Қўнғирот ҳокимими овулимизга бостириб келса, нима қилишимизни билмай қоламиз. Бизга суянчиқ бўла оладиган энг яқин хонлик қозоқ хони экани бутун юртга маълум. Бир тўпланиб, қозоқ хонлигидан ёрдам сўрашни маслаҳатлашмасак бўлмайди.

Учалалари индамай, кетма-кет юриб, овулга қараб йўл олишди.

23

Ойдўснинг Қобилни тўхтатишдан мақсади, ўжар иниларидан тезроқ ажралишгина эмас, Қобилда иши ҳам бор эди.

Қобил Ойдўснинг отини кўрган заҳоти яна қушимни ўлдиргани келяптими деб хавфсираб, қушининг

панжасидаги қуённи сўйиб ҳам улгурмай, ерга улоқтирди, қушини қўлига қўндириб олди. Ойдўс унинг фикрини тушунмади, қушини ўлдиргани ҳозир ёдида ҳам йўқ эди.

— Қуённи нега ташладинг? — деб қичқирди узоқдан Қобилга.

— Ориқ экан.

Ўт-ўланларнинг ичида билтанглаб, ўмбалоқ ошиб ётган қуёнга эътибор беришмади.

— Оламнинг ҳузур-ҳаловати сенгами дейман Қобил. Нечта олдирдинг?

Беш-олти тўп тўранғилнинг орқасида қуш кўтарган икки отлиқ кўринди. Улар Қобилнинг шогирдлари эди. Ов илинадиган чилвирга қуён билан қирғовулларни қатор тизиб, эгарнинг қошига осиб қўйишибди. Қобил жавоб бериш ўрнига ияги билан уларга ишора қилиб, тиржайди.

— Қобил, қайтасанми?

— Майли, қайта қолайлик, Ойдўс. Анави Бегис билан Миржиқларнинг ёнидаги битта отга минташганлар ким?

— Купес ўрис билан темирчи устаси.

Қобил ортиқ улар билан қизиқмай, қушларини мақташга тутинди. Гап орасида кетига ўгирилиб, ёрдамчилари кўтариб келаётган қушлар билан Дўспанга қараб қўяди.

— Сен овчиликка жуда ишқибозсан, — деди Ойдўс унга. — Битта отга қирғовул босиб Хива хонига совға қилсанг бўлмайдимми?

Бу ўй Қобилнинг дилида аллақачон пишиб юрган эди, хурсанд бўлиб, яна кўзлари кулимсиради.

— Хон буни совға ўрнида кўрармикин?

— Қушнинг гўшти кимга манзур бўлмайди? Сени мукофотласа ҳам ажаб эмас. Хон юртимиздан қанча кўп одамни таниса, бизга шунча яхши, анча ишларга фойданг ҳам тегиши мумкин.

— Айтмоқчи, Қўнғирот ҳокими ёрдам сўраб Бухорога кетибди, дейишади.

— Хивани ким безовта қиларди, дейсан? Қўнғирот ҳокими бир қўғирчоқ, холос.

— Ҳозироқ Хивага жўнайверайми?

— Йўлингни берсин!

Ойдўс Қобил билан хайрлашгандан кейин, Дўспанни ёнига чақирди.

— Чарчамадингми?

— Бий бобо, нега отингизга тақа қоқтирмадингиз?

— Менга купес ўриснинг одамгарчилиги қоққоннинг оғзига қўйилган хўракка ўхшаб туюлди. Бир кун бўлмаса, бир кун олдимдан чиқиб, отингни бепул тақалаганман деса, яхши бўлмайди.

Дўспан жавобдан қаноат ҳосил қилди шекилли, индамади.

Овулга қайтиб собиқ жиловдорини хурсанд қилгани билан ўзининг кўнгли тинчимайди. Куролланган ўнга яқин йигитни бошлаб юрган иккала иниси кўз олдидан кетмайди. Назарида, ҳеч қандай гуноҳи йўқ бир одамнинг қонини тўкиб, аллакимларга зўрлик қилиб юрганга ўхшайверишди. Қобилга маслаҳат бериб, уни хон ҳузурига жўнатганига ҳам пушаймон ея бошлади. Шу кетишда муродига етиб қайтса майли-я, акс ҳолда яна Ойдўс айбдор, яна Ойдўс лақиллатган бўлиб чиқади.

У беҳаловат ўйларидан қутулиш мақсадида яна отланди. Бир неча кун қўшни овулларга меҳмон бўлиб қайтди.

Мана у яна уйида. Ёлғиз. Тирсагига қўшалоқ ёстиқ қўйиб, ёнбошлаб ётибди. Жиловдори кириб, хонтахтанинг устига бир чойнак чой билан битта пиёла қўйиб чиқиб кетди. Ойдўс қимирламади. Кўзлари ўчоқдаги қип-қизил чўғда. У ўзига-ўзи ҳисоб бера бошлади. Илгариги ҳамма орзу-умидлари назарида бенатижа қолгандай эди. Энг муҳими, Кўнғирот ҳокимининг иши пачава... Хон қолган ваъдаларини ҳам ўринлатса ажабмас. Бироқ эл бу ишларга тайёрмикан?

У қўшни овулларга бориб «мурувват куни» тўғрисида, қирқ қиз тўплаб, ҳунар ўргатиш ҳақида гаплашиб кўрганида, одамлар қандай қарашганини хаёлидан ўтказди. Ажаб эмас, агар хитой уруғининг битта бийи ҳатто ёлғиз қизини қирқ қизга қўшиб бераман, деган ваъдасининг устидан чиқса, «мурувват куни»га ҳам ҳеч ким қарши эмасга ўхшайди. Фақат амалга оширилса, бас. Қачон ва қай тарзда? Ҳамма бир-бирига илиқ гаплар айтади. Сўкишиш, бир-бирини койиш мумкинмас. Кучлилар заифларга ёрдам беради, кам-кўстини тўлдиришади. Яна?..

Хаёли шу ерга етганда кечагина иниларидан келган миш-миш ёдига тушди. Бегис Ўринбойнинг овулида кўп йигитларга бош бўлиб, аскарий машқлар ўтказатганмиш. Миржиқ эса ҳар овулга бир шўнғиб, навкар тўплаб юрганмиш. Тунда Янгидарёдан уч от олиб келиб, овулининг етимларини миндириб кетганмиш.

«Сўқир гувалаклар, — деди у пичирлаб, — олов ичига кириб кетаётганингизга фаҳмингиз етмайди...»

Ташқарида ўйнаб юрган икки ўғилчаси бир-бирларини итаришиб, ҳовлиқиб ичкарига киришди.

— Ота, ота, кўп отлиқ, жуда кўп отлиқ!..

Ойдўс ирғиб турди. Хонтахта устидаги чойнак ағдарилиб ўчоққа тўкилди, олов писиллаб, кул тўзони кўтарилди.

Овулнинг орқаси билан ҳисобсиз отлиқ ўтиб боряпти. Булар Кўнғирот ҳокимига ёрдамга келаётган бухороликлар билан янгидарёликлар эди. Ойдўс Ўринбойни кийимидан таниб, унинг одамларини гижгизлатмай, индамай ўтиб кетаётганига ҳайрон бўлди. «Ҳа, ҳали енга олишига ишончи йўқ, бўлмаса, шу ёққа қайрилиб: «Ҳой Ойдўс, Бухоронинг кучини кўрдингми», демай кетмас эди».

Ойдўс сўфининг ҳали енгишига ишончи йўқ, деган фикр билан ўзини юпатди.

Шундан кейин битта жума ўтмаёқ «Кўнғирот ҳокими ўз ўрнини қайтиб эгаллади», деган хабар тарқалгандан кейингина, у, Хивага хабар етмай, ғафлатда қолишганини тушуниб, бармоғини тишлаб қолди...

Унинг Ўринбой тўғрисидаги гумонлари тўғри чиқди. У Кўнғиротдан ғалаба қозониб, гурур билан қайтаётганида, Ойдўснинг ўтови ёпиғини қамчи билан кўтариб, бундай деди:

— Ойдўс! Хивами, Бухороми? Бай-бай, сен эмас, иниларинг азамат! Улар сенга ёмонликни раво кўришмади. Бўлмаса оёғингни осмондан келтирар эдик.

Ойдўс ташқарига югуриб чиқди.

— Ўринбой, гар-гар кекириб, тўйдим деганинг қизиг-а?

— Ха-ха-ха... Ойдўс қорақалпоқ... Шу аҳволинг билан хон бўлмоқчимисан... Ха-ха-ха. Йигитлар, Ойдўс «хон»нинг молларини ҳайданглар!

Ўринбойнинг буйруғига маҳтал бўлиб, ҳезланиб турган ўттизтача отлиқ овулнинг ўртасидаги қўрага қамаб қўйилган молларни чиқариб қува бошлаган эди, овулнинг йигит-яланглари худди ер тагидан чиққандай югуришиб келиб, молларнинг олдини тўсишди.

Отлиқлар отлиғлигини қилиб, яқинлашганларни қамчилай бошлашди. Пиёдаларнинг сони кўпроқ эди. Бўш келишмай, баъзиларининг узангиларига ёпишиб, икки ўртада уруш бошланиб кетди...

Ойдўс зудлик билан отига миниб, қичқирди:

— Овулдошларим, аралашманглар! Булар бир оқшомнинг чивини. Олишиб, қишлаб қолишига сабаб бўлманглар.

Унинг совуқонлик билан шундай дегани овулдошларига танбеҳ бўлди. Улар «бир оқшомнинг чивини»га йўл беришди.

Ўринбой отлиқлари билан бирга олдиға тушган молларни ҳайдаб бадар кетди.

Ойдўс ҳар қанча сир бой бермайман дегани билан, юрак-бағри ўртаниб, куйиб қолди. Энди Хивага хабар қилиш ҳам кеч...

* * *

Совуқнинг заҳри синиб, бир оз ҳаво илий бошлаган кунларнинг бирида Ойдўс офтобрўя ерда отининг ёлини тараб турган эди, эшиги олдиға келиб тўхтаган қари Эсенгелдиға кўзи тушди. Бироқ сиполик билан совуққина саломлашди-да, қўрани тозалаб юрган Дўспанға «отидан тушир» деб ишора қилди.

Эсенгелди кейинги учрашувларидан кейин яна ҳам мункиллаб қолибди. Қадди яна бир оз букилган, овози ҳам хириллаб қолибди, олдинги гердаишлари ҳам йўқ.

— Ойдўсжон, ҳам суюнчи сўраб, ҳам тўйни маслаҳатлашай деб келдим, — деди мулойимлик билан Эсенгелди.

Қария ҳар қанча ялтоқланиб гапиргани билан Ойдўс юмшамади, унинг нима демоқчи бўлаётганини тушунмай, елкасини қисди.

— Миржиқ ўғил кўрди, муборак бўлсин, чироғим!

Бу янгилик Ойдўснинг ўжарлигини синдирди.

— Э-ҳа, ўзингизға ҳам муборак бўлсин! Астоғфирullo, умр ҳам сувдай оқиб ўтиб кетяпти. Дарров йил бўлибди-да?

Энди у қарияни эъозлаб, ичкариға олиб кирди, ечинишиға, ўтиришиға ёрдамлашди. Қария жойлашиб ўтирар-ўтирмас, келишдан асосий мақсадини айтди.

— Мени сенинг ҳузурингға Тўрамурот сўфи юборди, чироғим. Сени иниларинг билан яраштирмоқчи.

— Тулки сўфи думини ҳар томонға ликиллашиб кўраётган экан-да.

— Ундай эмас, Ойдўсжон. Фарзанд — мурод бўлади. Энди эски гиналарни йиғиштириш керак. Тўрамурот сўфи ҳеч кимдан қарздор бўлиб қолишни иста-

майди. Миржиқ ўғлига катта тўй бериб, қайси томондан қанча меҳмон чақирса чақираверсин, чиқими менинг бўйнимга, деяпти.

— Боланинг баҳонаси билан ғалабасига тўй қилмоқчи экан-да. Майли, мен аралашмайман.

— У сенинг худди шундай дейишингни билувди. Аммо учала туғишганни бир-биридан ажратгим келмайди, тўйга Ойдўс бошчилик қилсин, деди.

Ойдўс ўйланиб қолди: «Бу қандай бўлди? Хурматимга сазовор бўлмаган, иродасиз одамларимнинг ҳузурига бориб, тўйини бошқараманми? Шундай қилсам, ўзимни ўзим оёқости қилган бўламанми ё жигарлик бурчимни адо этган бўламанми?.. Буларнинг ҳаммаси шум сўфининг ўйлаб топган найранги. Борсам ҳам, бормасам ҳам юрт ичида гап қилади. Борсам, Ойдўс бош эгиб келди, дейди. Бормасам, Ойдўс иш бузуқи, ўз жигарига муҳаббати йўқ одамдан нимани ҳам кутса бўларди... дейди. Хуллас, қандай йўл билан бўлмасин, мени тузоғига илинтирмоқчи? Илантириб бўпти!..»

— Ойдўсжон, одамларнинг баъзилари оқтеракни, баъзилари гужумни маъқул кўришади. Оқтерак осмонни кўзласа, гужум соя бўлади. Томири путурдан кетган куни униси ҳам, буниси ҳам, «мен ўзимни ўзим нима қилдим?» дермиш. Энг аввал ўзингни иззат қил, ўзгаларнинг ҳаваси келсин. Чақалоқ бўлиб бешик талаб қилма, мураса қил чироғим.

— Эндиги бешигимиз тобут эканига кўзим етади.

Эсенгелди чол бир нарса демоқчи бўлдим, эски тўрангилнинг пўстидай серажин юзи бир оқарди, бир бўзарди, лаблари пир-пир учиб соқоли серкиллаб кетди.

Ойдўс бир муддат хаёл суриб ўтиргандан кейин, сал юмшади.

— Майли, борсам бора қолай.

— Ана, бу бошқа гап, чироғим.

Ойдўс ичидан қайнаб келаётган зардасини аранг босди...

24

Уч кун босим булут қоплаб ётган баҳор осмони эртага чоршанба деган куни кечга томон очилиб, эртасига қуёш чарақлади. Чошгоҳга етар-етмас овул ичи қумурсқадай ўрмалаган оломонга тўлди. Ҳамманинг кайфияти яхши, чехраларда илиқлик, табассум...

Миржиқнинг янги туғилган ўғлига берилаётган зиёфат тамом бўлакча: қозоқ, туркман, ўзбек овуллари-дан, Хива, Шаббоз, Кўҳна Ургенч, Қўнғирот шаҳарларидан меҳмонлар чақирилган.

Шу бугунгидай йигин кўп йиллардан бери ҳеч қайси овулда бўлмаган эди. Меҳмон тушмаган хонадон йўқ. Кун қизигандан-қизиб, бирин-сирин йиғилаётган тўп-тўп шод-хуррам меҳмонлар қизиқ-қизиқ хангома-ларга берилишган. Ким қайси миллатдан, қайси шаҳардан қанча ва қандай одамлар билан келганини, совға-саломга нималар олиб келганини гаплашишади. Баъзи бировлар арзимаган нарсадан аразлаб, афсусланиб бош чайқайди, танглайларини тақиллатишади. Яна бошқа бировлари Ойдўснинг бу тўйда ҳам етим-ларга мол улаштиришига умидвор бўлиб юрибди. Қаршилар эса Ойдўснинг ғақ дейишга тавба қилган ғоз бўлиб қолганини исботлашга ҳаракат қилишади. Хуллас, ҳар оғизда ҳар хил гап. Уйин-кулги, томошага ишқибозлар эса бугун бўладиган курашларда ким ғолиб чиқишини тахмин қилиш билан овора. Лекин энг бош тортишув Ойдўс билан инилари ўртасидаги муносабат хусусида. Ҳаммани ҳайрон қолдирган нарса, улар яна қандай топишишдийкин, деган савол.

Чиндан ҳам Ойдўс анча нохуш кайфиятда келган эди, иниларининг қадимдагидай «ака»лаб, чаққонлик билан кутиб олишгани унга таъсир қилди, кўнглини юмшатди. Уруғ қарияларининг маслаҳатига Эсенгелди чол биринчи бўлиб гапириб, Ойдўснинг тўйга бошчилик қилишни зиммасига олганини айтганида, бошқаларнинг индамай шунга рози бўлишгани унинг ишончини мустаҳкамлади. У куни билан тинчимай, меҳмон тушган уйларга бирма-бир кириб, ҳар тўп меҳмонлар билан ўта мулойим, тўйбошчиси сифатида ҳол-аҳвол сўрашиб чиққан бўлса ҳам, инилари билан ҳамон дили хира эканлиги душман кўзларга сезилиб турарди, хўжақўрсинга жилмайиб қўйгани билан очилиб гаплашмайди.

Чошгоҳда икки жарчи чиқиб, томоша ўтадиган жойни эълон қилди. Лапарчи қиз-келинчакка тўла арава-лар, ажойиб арғумоқлар, эшаклилар аралаш пиёдалар овулнинг орқасидаги ялангиликка қараб оқаверди.

Кумуш совути ялтиллаган отлиқ оломонни иккига айириб, жар солиб кетяпти:

— Халойиқ, халойиқ, чақалоққа Эрназар деб ном қўйилди? Эр — назар!..

Баҳорнинг елпиб эсган мулойим шамоли, меҳмонлар боши узра чирқиллашиб учган қушлар, кишнашган отларгача — ҳамма-ҳамма «Эр — назар!» дегандай шовқин-суронли овозлар узоқ-узоқларга янгради.

Тўйга келганларнинг кайиятига разм солиб юрган Миржиқ фурсат топиб, Бегисга шивирлади:

— Бизнинг Ойдўсимиз нима бўлганда ҳам калта-фаҳм одам. Тўйда юртнинг ҳаммаси ҳам хурсанд бўлавермайди деган эди, бу хурсанд бўлмаганими?

— Ундай дема. Ўзи ҳам ич-этини еб юрган бўлса керак...

Томоша майдонига отланаётганда Ойдўс, нима учундир, кийимини ўзгартириб, хоннинг сийлаб елкасига ёпган зар ёқали қизил чопонини кийиб чиқди. Кетида Дўспандан ташқари яна учта жарчи эргашиб юрибди.

Кўпчиликнинг назари жарчиларда эмас, Ойдўснинг устидаги хон кийгизган қизил чопонда эди.

— Мақтаниш учун, бошқаларга кўз-кўз қилиш учун кийган, — деб энсаси қотди баъзиларнинг, баъзилар Ойдўсни сўқди ҳам. Бироқ фойдаси нима, ҳар ким ўз ёғида қоврилгани қолди. Жарчилари билан жиловдари қуршовида келаётган Ойдўс ўзини жуда эркин, бамайлихотир ҳис этар, бошини мағрур тутиб келарди. Ола оёқ жийрон эгасига ўхшаб, бошини ғоз тутиб борарди.

Бир томондан Қобил чиқиб қолди. Ойдўс Хивага қандай бориб келганини сўрамоқчи эди, ўзи гап бошлаб қолди:

— Ойдўс, хон парранда гўштини жуда яхши кўрар экан, дуруст сарпа кийгизди.

— Жуда соз-да. Нега кийиб чиқмадинг?

— Янаги сафар қушбегининг чопонини кийгизмоқчи, ўшанда кийиб чиқарман.

— Ҳа, шошқалоқлик қилмаганинг маъқул. «Бўз ёвмуг»нинг қани?

— Йигитларим томоша майдонига олиб кетишди.

— Зотдор отлар ҳам талайгина. Аммо, эндиги умидимиз сендан, Қобил.

— Ҳали олдида от туширгани йўқ. Албатта. Ойдўс, бирники мингга, мингники туманга...

От чопиладиган ерга минбар ўрнатилган эди. Ойдўс отини Дўспанга ушлатиб, элнинг уруғ бошлиқлари, қўшни халқлардан чақирилган меҳмонлар билан бирга минбарга кўтарилди.

Жарчилар даставвал пойгачилар ўн беш айлана қилишини, ҳар айлана уч чақирим эканлигини эълон қилди.

Баъзилар ўн уч айлана бўлсин деб таклиф қилишди, аммо Ойдўс таклифга қулоқ солмади.

Минбардагиларнинг ўзаро ғала-ғовурлари ҳали бошилиб улгурмаёқ, йигирма чавандоз пайдо бўлди. Қайси от кимники эканлиги эълон қилингандан сўнг, пойгани бошлашга фотиҳа беришди.

Биринчи айланишда отларнинг сафи бузилмай ўтди. Минбардагилар отларга ўзларича белги қўйиб, қайси бири ғолиб чиқишини мўлжал қила бошлашди.

Доирани уч айландан кейин, пойгачилар сони сийраклашди. Буни кўриб отбоқарлар, от қўйган уруғ бошлиқлари типирчилаб қолишди, томошабинлар орасида ғала-ғовур кўтарилди.

Туркманлар қўйган бир жуфт отнинг Ойқашқа номлиси бир зумда ҳамманинг диққатини ўзига тортди. Йирик гавдали, чаққон от экан. Чавандоз йигит тинмай жиловини тортиб боряпти. Ойқашқа билан изма-из келаётган Қобилнинг бўз ёвмити. Қадам ташлашига қараб, «Бўз ёвмит ғолиб чиқади», дейишди баъзилар. Қозоқлар қўйган Олабел билан уч от — ҳаммаси бўлиб етти от олдинга ўтиб, ёнма-ён кета бошлади.

— Тўққиз... ўн... ўн уч.

Отлар сони камайган сари жавдираган кўзлар ҳар томонга аланглашни қўйди. Томошабинлар энди иккига бўлиниб, бир гуруҳи Ойқашқанинг ғолиб чиқишига умид боғлай бошлашди, баъзилар Қобилнинг «Бўз ёвмит»и ғолиб чиқса керак, деб тахмин қилишди.

Ўн тўртинчи давра, Чавандозлар отларини икки ёқлама қамчилашга тутинишди. Отлар оппоқ кўпик бўлиб кетди. Ниҳоят, сўнгги давра қолди. Ҳамма игна устида ўтиргандай. Ҳар томондан шовқин-суронли овозлар эшитилди.

— Ҳой, четдан от қўшма, ҳисоб эмас, ҳисобга кирмайди! — деб қичқирган овозларни эшитадиган қулоқ йўқ. Отлар бир-бирларини қувлашиб, ҳамон илгарилармоқда. Ниҳоят, отлар маррадан ўтди...

Орқароқдаги томошабинлар қайси от олдин маррадан ўтганини билолмай қий-чув кўтаришди.

— Ҳой жарчилар! — деб қичқирди Ойдўс. — Қани, бўлинглар, туркманнинг «Ойқашқа»си биринчи ўринни эгаллаганини эълон қилинглар. Мукофотига қозоқ

биродарларимиз олиб келган қўш норнинг биттасию яхши белбоғ...

Минбардан норози овозлар эшитилди.

— Мукофот Бўз ёвмитники эди.

— Ойдўс одамларни оёғидан чалишини қўймайди,— деб тўнғиллади Қобил. — Ўн уч айланишда ҳаммаша совринни мен олиб келганимни билгани учун бугун жўрттага ўн беш айланишини тайин қилди.

Яна бир қур отлар чопиб кетди. Аммо норози овозлар босилмади, эндиги соврин кимга насиб бўлиши кўпчиликни қизиқтирмай қўйган эди. Кўплар пастга тушиб, отларига минишди.

Баковулнинг ҳукмидан норози томошабинлар қизишиб, шовқинлашиб, бақаришиб, байрам анчагина бузилган эди. Кураш ҳақидаги хабардан кейин шовқин-сурон бир оз босилиб, кўпчилик ўша томонга оғди. Баъзилар турган еридан қимирламади, баъзи бировлар эса арғимчоқ ўйинини томоша қилишга тўпланишди.

Ойдўс ёшлигида арғимчоқ ўйинига жуда ишқибоз эди, ёшлигиданоқ катталар қаторига қўшилиб қолгани уни бу севимли ўйиндан тезроқ ажралишга мажбур қилди. Шунда ҳам, бари бир, арғимчоқ ўйинини кўрса, ҳали-ҳали битта ўгирилмай ўтиб кетолмайди.

Баландроқ тепаликка қурилган арғимчоқнинг бир қанотига қизлар, иккинчи қанотига йигитлар чиқиб олишган. Аллакимлар уларни тартибга солиб, учуриб турибди. Арғимчоқ ўйинига мукофот белгиланмаганди. Ойдўс арғимчоқ учаётганлар ёнидан ўтиб кетаётиб, бирпас тўхтаб томоша қилди. Дарахтнинг учигача кўтарилиб, ҳатто ўтиб қайтаётган йигит-қизга ҳавас қилиб тикилди. Қизнинг ҳарир, ой сурати чизилган кўйлаги шамолда ҳилпираб, қучоқ очиши демаса, ортиқча эгилмайди. Йигит эса енгил учар экан, беозор қучоқ очиб, беозор қайтиб, қизни олиб учиб турибди.

— Йигит ким? — деди Ойдўс Дўспанга.

— Доғистондан келибди.

— Э-ҳа, жуда соз. Доғистонликлар азалдан дорбоз халқ. Ҳой, чавандоз, ма, менинг белбоғимни анави арғимчоқдаги йигит тушганидан кейин белига боғлаб қўй, — деб Ойдўс белидаги оқ ипак белбоғини ечиб берди.

Улар яна бир томошага дуч келишди. Кўлнинг оралигида қалин қамишзорда бир тўда одам алланимани

томоша қилиб турибди. Ойдўс оломонни ёриб ўтолмай, узоқ турди. Ўртада бир қўлига оқ рўмол ушлаган аёл ўйнамоқда. Баъзан уялгандай бўлиб, бетларини беозоргина тирнаб, қўшиқ айтмоқда. Овози ўта ёқимли, ўзи эса жуда қувноқ... Иккинчи қўшиғида нолиш оҳанги пайдо бўлди. Юксак тоғдан пастга қараб зор-зор йиғлаб, ёрини излаб келаётган қозоқ қизининг зорини тасвирлади. Ҳамма турган ерида қотиб қолди, кейин, келинчак, қўшиғини яна ўзгартирди. Орзусига эришган ўктам қизнинг қилиқларини қилиб, шод-хуррам сакраб-сакраб ўйнади... Томоша қилиб турганлар хурсанд бўлишиб, кўнгиллари кўтарилди.

— Бу ким?

— Маманнинг овулидаги ўрис устанинг аёли, — деди Дўспан.

— Ҳа, тушундим. Хўжайини олижаноблик қилиб, эри билан бирга юборибди-да. Азаматлар тўйга қуруқ келишмабди. Битта бешик ясаб келишибди. Астоғфирулло! Қорақалпоқча, қозоқчани сувдай ичади-я! Анави жувоннинг ўйинига маҳлиё бўлиб, оғзи очилиб қолганлар ким?

— Хитой уруғининг қиз-жувонлари.

Ойдўс елкасини қашиди. Орқасида турган бийларга қаради. Бийлар ўйинни бепарво томоша қилиб туришарди.

— Биродарлар, — деди Ойдўс уларга қараб. — Ўрис аёлнинг ҳам тўйга хизмати катта. Рўмол совға қилсам қандай бўларкин?

Ойдўс бугун нима қилса ҳам ҳақли эди. Шерикларининг жавобини ҳам кутмай, хуржунидан ўн икки қаричлик рўмол олиб, Дўспанга ташлади.

— Ма, олиб бориб бер.

Никифоровнинг хотинига рўмолни топшириб, бийларнинг кетидан аста юриб келаётган Дўспаннинг қулоғига уларнинг гийбатлари чалинди.

— Ойдўс тўйни тўй қилиш учун эмас, бузиш учун юрганга ўхшайди.

— Сен нима деб ўйловдинг? Бу Кўнғирот ҳокимининг оға-иниларни, бир-биридан биратўла юз кўрмас қилиб юбориш учун ўйлаб топган найранги-да, билдингми?

— Ойдўсчалик ақлли бўлганингда сен ҳам бий бўлардинг, қўйсанг-чи!

— Бий бўлиш учун ақл шарт эмас, сочадиган дунёнг бўлса бас.

Дўспан уларнинг ораларини ёриб ўтиб, отига қамчи босди.

— Халойиқ, туҳмат қилиш гуноҳ бўлади.

Унга бир нарсга деб улгуришмадими ё бўлмаса унинг гапи таъсир қилдими, ишқилиб оғзи бўшлиқ қилганлар Дўспаннинг кетидан анграйиб қолишди.

Ойдўс отининг жоловини Дўспанга тутқазга солиб, қизил чопонни елкасига ташлаб, курашга тўпланганларнинг ўртасини ёриб кирди.

Томошабинлар тараф-тараф бўлиб ўтиришарди.

Ҳар тарафнинг олдида уч-тўрт полвон ечиниб, ернинг ўзига чордона қуриб ўтириб олган.

Ойдўс бирга келган бийлар ва меҳмонлари билан белгиланган ўринни эгаллашлари ҳамон жарчи кураш бошланишини эълон қилди.

Кўнғирот шаҳридан келганларнинг орасидан ола чопонлик, ғулабирдан келган биттаси йўғон, жундор билакларини шимариб, тайтанглаб юриб, ўртага чиқди. Бу «Йўлбарс» деб ном қозонган кўнғиротлик полвон эди. У тўнкадай бўлиб, бармоқларини бир-бир ялаб, курашга тушишга ҳозир турибди.

Янгидарёликлар ўтирган тарафдан Отабек полвон ўртага чиқди. Кўп йиллардан бери янгидарёликларнинг шуҳрати бўлиб келган, аммо ёш полвон Миржиқ чиққандан кейин номи сояда қолаёзган Отабек полвонга даврада ўтирганлар омад тилашди.

Полвонлар қўл олишишди.

Иккаласининг бўйи бир бўлгани билан гавдада фарқ катта эди. «Йўлбарс» полвон ғулабирдан келган, буқабўйин бўлса, Отабекнинг пайлари бўртиб-бўртиб чиққан, яғринлари кенг, қорни кўбиздай тортилган эди.

Томошабинлар Отабекка омад тилаб шанғиллашадди.

Кўнғирот шаҳаридан келган меҳмонлар ўз полвонларининг голиб чиқишига ишонишарди. Бефаросатлик қилиб, бақаришиб ўтирган томошабинлардан кулиб қўя қолишди.

Полвонлар кўз очиб-юмгунча бир-бирларини белларидан олишди.

«Йўлбарс» полвон ҳам чаққон, ҳам кучли эди. Отабекни чалиб юборди. Отабек учиб тушди.

«Йўлбарс» полвон мардлик қилиб, у ўрнидан туриб олганича тегмади. Отабек тупуриниб, яна белидан олишга интилди. Бу сафар у дарғазаб арслондек таппа

босмоқчи эди, «Йўлбарс» полвон чап бериб, яна чалиб юборди. Отабек яна ер кучоқлади.

Томошабинлар Отабекнинг томири узилган дарахтдай, ҳадеб гурсиллаб йиқилаверишидан хафа бўлишди, лекин сир бой бермай нафасларини ичларига ютишди.

Отабек энди эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилишга туришди. Икки қўлини олдинга чўзиб, «Йўлбарс» полвоннинг бирон ери қўлига илинса, юлиб оладигандай, ҳамла қилди. Қўнғиротлик полвон ҳали чарчаганича йўқ, ўлжасини пойлаб ётган қашқирдай, кўзлари ўт бўлиб чақнаб турибди. Уларнинг қулай фурсат пойлашлари узоқ давом этди. «Йўлбарс» полвон аста-секин яқинлашиб, бирдан босади, худди шу пайт ушлаб олишга интилган Отабек яна юзтубан йиқиладиган бўлиб, гандираклаб кетади-да, аранг қаддини ростлаб олади, кейин яна шартта бир-бирларига ёпишишади. Бир сафар Отабек қулай фурсатни топиб, «Йўлбарс» полвонни қаттиқ қисиб, кучоқлаб олди, инқиллаб кўтарди. «Йўлбарс» полвон оёғи ердан кўтарилгани билан, битта оёғини Отабекнинг оёғига тўғаноқ қилди-да, унинг кучоғида дам олиб тураверди. Энди ҳақиқий куч синашиш бошланди. Отабек уни қўйиб юбормади. Қаттиқ қисиб кўтара бошлади. Кам-кам этлари таранг тортилиб, аъзойи бадани қизарган сайин «Йўлбарс» полвоннинг юзидан қони қочиб, тўғаноқ қилган оёғи ёзила бошлади. Бир вақт Отабекнинг «хап» деб қичқиргани эшитилди. «Йўлбарс» полвоннинг оёқлари саланглаб, кўтарила бошлади. Отабек рақибини ёши улуғларга кўрсатиб ташлаш учун ўша томонга ўгирилиб, бир кўтариб ерга урган эди, «Йўлбарс» полвон абжир мушукдай ерга тикка тушди, яна ҳамлага ўтди. Отабек бир оз эсанкираб қолди. Ҳайрон бўлиб, яна олиша кетди... Яна аввалги усуллар такрорлана бошлади. Улар ёқалашишмади... Кураш бир таом пишгунча ўтадиган вақт давом этди. Отабек рақибини неча марта ушлаб, неча марта кўтариб ташлади. Бироқ «Йўлбарс» полвон ҳар сафар мушукдай оёғи билан тушаверди. Охири бориб иккаласининг ҳам бурнидан қон келди.

Ойдўс ўрнидан турди.

— Тўхтатинглар!

Иккала полвон буйруққа қулоқ солмай, яна бир-бирларига ёпиша кетишди.

— Тўхтатинглар, — деб Ойдўс курашни тўхтатди. — Мукофот «Йўлбарс» повлонники.

— Нотўғри, — дея қичқирди кўпчилик.

Ўз тўйи бўлгани учун ноилож турган Миржиқ югуриб ўртага тушди.

— Фирромлик қилма, Ойдўс! Бўлмаса ўзим тушаман.

— Кураш тушиш учун куч билан бирга абжирлик, ҳадис керак. «Йўлбарс» полвоннинг ҳадиси сенда ҳам йўқ. Миржиқ! Ана шунинг ўзи мағлубият билан баробар.

Миржиқ Ойдўс берган баҳога рози бўлди, ё ўз тўйи бўлгани учун бузуқчилик қилгиси келмадими, ишқилиб қайтиб жойига ўгирди. Аммо даврадаги олаговур тинмади. Ўртага телпак борми, қалпоқ борми, дўппи борми отилаверди. Баъзилар Ойдўсни юрт обрўсини тушуришда айблашса, бошқа бировлари Отабек майли-ку, лекин, Миржиққа тенг келадиган полвон йўқ, деб мақтанишди. Ойдўс бу гапларга эътибор бермади. Пинагини бузмай, навбатни кейинги полвонларга берди...

Шундан сўнг жарчилар кўпкари бошланишини эълон қилишди.

Бу — маълум мақсадни кўзда тутган ўйин эди. Улоқчилар бир ёқадан бош чиқармаса, ўртадан улоқ олиб чиқиш қийин. Шунинг учун отлиқлар тарафларга бўлинишди. Қорақалпоқ улоқчиларининг сони меҳмонларникидан ошиб кетмасин, деб таъкидлаб қўйилди. Агар бу сафар ҳам ғолиблик қўлдан кетса, қорақалпоқларнинг тумшуги осилиб кетади. Шунинг учун бир тўда отлиқлар Ойдўс турган ерга келиб, Бегиснинг улоққа қўшилишини ўтинишди.

— Чаптастарни четда қолдирманглар, — деди қозоқ бийи Ойдўсга.

— Қўшинглар, қўшинглар, — деб ўзбеклар билан туркманларнинг меҳмонбошилари ҳам бу фикрни маъқуллашди.

— Бегисга хабар қилинглар! — деди-да, Ойдўс улоқчилар орасига улоқ ташлади.

Битта тоғорачадаги донни талашаётган юзларча товуқларга ўхшаб, ҳамма отлиқлар бир ерга уюлди. Тўпланганларнинг бошида эса қамчилар оқ илондай тўлғанади, қаттиқ қийқириқ, «торт-торт», «бос-бос!» деган овозлар эшитилади. Тўпнинг орасини ёриб киришнинг иложини қилолмаганлар, отларнинг устига от суришади...

Бир вақт битта тўда қолган ҳамма оломонни олдинга тортиб кетди. Бу уч шаҳардан келиб бирлашган ўзбек улоқчилари эди. Улар орасидан Юсуфжон чавандоз де-

ган қора отлиғи орадан ажралиб чиқди. Бир ёғидан туркманлар, иккинчи ёғидан қозоқлар осилиб бормоқда. Қора отлиқ аста-секин тўдадан ажралиб чиқди. Кетидан қозоқ отлиғи етиб бориши билан улоқни ёнидаги иккинчи отлиққа узатди. Лекин, ажабки, унинг оти таққа тўхтади. Чопиб келаётган отлиқлар шаҳд билан ўтиб кетишди. Бу ҳали улоққа қўлини етказа олмай келаётган қорақалпоқ отлиқларига ўнг келди. Ҳаммалари унга пашшадек ёпишишди. Худди шу пайт орқада қўнғир отини ўйнатиб келаётган Бегис кўринди. Ойдўсдан тортиб, отларнинг оёғи орасида ўралашиб, улоқни томоша қилиб юрган пиёдаларгача хурсанд бўлиб кетишди. Бегис гуж бўлиб турган тўдага ўзини уриб, улоққа энди яқинлашганида, яна уч отлиқ тўдани олдинга суриб кетди. Булар яна ўзбек отлиқлари эди. Ўша қора отлиқ Юсуфжон чавандоз яна улоқни олди. Оти роса ўргатилган экан, илон юриш қилиб, анчагача тутқич бермади. Агар унинг мақсади фақат соврин олиш бўлганида, бирикки айланиб қочиб, улоқни минбарга олиб бориб ташларди. Аммо у бундай қилмади. Полопонларини учишга ўргатаётган она қушдай, нуқул айланиб чопади, бирон йўлдошига бериб, уни қўриқлайди. Битта бўшроғидан улоқ қозоқларга ўтиб қолди. Яна қув-қув бошланди. Қочган одам улоқни битта шеригига ўтказиб улгурди, у иккинчисига... учинчисига... Аввалги ўзбек отлиқнинг усули билан ўйин анча қизиди. Лекин биттаси тажрибасиз экан, оқ қалпоқлик туркман чавандоз унга тенглашиб, улоқни бир зумда илиб кетди. Оти жуда чопқир экан, Ойдўслар турган тепага чопадиган йўлнинг ёпиқлигини кўриб, кунботиш томонга югурди... Яна қув-қув бошланди. Кўпчилик бу сафар ҳам улоқни унда узоқ қолдирмади. Туркман отлиғи улоқни кетида келаётган шеригига ташлашга мажбур бўлди. У улоқни тақимиға босиб ёнидагилар осилишидан кўрқиб, четдан чопиб келаётган йўлдошига ўтқазди. У аввалги ёвмитига узатмоқчи, бўлиб турганида, қозоқ отлиғи етиб келиб қолди. Икки отлиқ тенглашиб, анчагача талашиб боришди. Қозоқ отлиғи улоқни эндиgina олиб чиққанида Бегиснинг қўли улоққа тегди. Улоқни бир зумда олиб қочган эди, ёнида олабел от минган янгидарёлик бир йигит пайдо бўлди... «Ҳой, биродар, менга узатсанг-чи», — деди у Бегисга. Олабелли отнинг кетидан қорақалпоқ отлиқлар келишаётган эди. Бегис ўз кучига ишонибми, уларга чап бериб қочган заҳоти яна қўлга тушди.

Ойдўс муштини тишлади. «Оббо! Уйин қилиб

юришларини қара...» Бир вақт улоқ ерга тушиб кетди. Яна ўйин бошидаги аҳвол юз берди. Ҳамма бир ерда уймалашган, қамчилар ҳавода илондек ўйнаган... «Шув-шув», «торт-ҳа, торт!..»

Бу манзара узоққа чўзилмади, тўдани икки отлиқ яна олдинга эргаштириб кетди. Уларнинг бири ўзбек отлиғи, иккинчиси қозоқ отлиғи эди. Кўз очиб-юмгунча ўзбек отлиғининг шериклари олдинга ўтиб, уни ажратиб олишди. Энди улар улоқни бир-бирларига узатишмади, улоқ олиб келиб ташланадиган минбарга отлиқларнинг ҳаммаси биргалашиб кетди. Минбарга яқинлашганларида улоқ яна қўлга тушди. Бу сафар Олабелли от минган чавандоз улоққа чанг солди. Олабелли отнинг чавандози олғиргина экан, ўзини орқага ташлади. Уни отлиқлар қуршаб олишди. Худди шу пайт Бегис етиб келиб, улоққа қўл чўзди, аммо чавандоз улоқни бермади. Ойдўс яна муштини тишлади: «Ҳа, пешанаси шўрлар»... Улоқ Олабелли отлиқнинг қўлидан чиқиб кетди... Йўлини топиб, улоқни яна Бегис олди. Агар у улоқни қўлга киргизса, ҳадеб «ҳа, ҳа, ҳа» деяверар эди. Унинг ўша «ҳа, ҳа, ҳа»сини эшитган пиёдалар от босади, деб кўрқиб ўтирмасдан, бир тўда отлиқлар билан аралашиб кетишди. Бироқ, бу кўпга чўзилмади. Ёнига етиб келган шерикларига бермай, яна улоқдан айрилди...

Улоқ яна ерга тушди... Яна ўйин бошидаги манзара қайтарилди... Олабелли от минган чавандоз йигит шиддат билан оти устидан энгашиб, отларнинг туёғи орасидан улоқни кўтарди. Оти оғзидан кўпик сочиб, қушдек учиб кетди. Ҳеч ким етолмай қолди. Минбар томон юрса, яна қуршовда қолиш хавфи туғилди... Агар Бегисга узатса, минбар яқин эди. Яна улоқдан айрилди... Шундан сўнг улоқчилар яна бир ерда уймалашиб қолишди.

Улоқ кун ботгунча давом этди...

Ёши улуғлар турган минбарга улоқни ташлашнинг иложи бўлмади, аммо ўйинни тўхтатиш лозим эди.

Ғолиб ким?..

Бир маҳал оломоннинг икки томонига икки жарчи югурди:

— Ғалаба ўзбекларники! Совринни ўзбек улоқчилари олади!

Норози томошабинлар бош бийлар турган минбарга эмас, Миржиқ билан Бегис турган томонга қараб, жанжал кўтаришди:

— Агар ор-номусингиз бўлса, Ойдўсга эрк берманглар!

— У сотқин!

— У сизларнинг обрўларингни тўкиб юрибди!

Миржиқ яқин турган араванинг устига чиқиб, оломонга савол берди:

— Пайқадиларингми, улоқ кўпроқ қайси отлиқнинг қўлида бўлди?

— Бегиснинг! «Олабелли»нинг! — деб шовқин солди кўпчилик. Баъзи бировлар: «Во ажабо, улоқни кўпроқ қора отлиқ ўзбекнинг қўлида кўрдик-ку», дейишди. Бироқ бу овозни «Бегиснинг», «Олабеллининг» деган ҳайқириқлар кўмиб кетди.

Миржиқ аравадан туша солиб Бегиснинг отига мингашди; улар бош бийлар турган минбар ёнига боришди. Кетида юзлаб пиёдалар алланималар деб ғовур-ғовур қилишади.

— Оғалар! — деб Миржиқ Бегиснинг елкасидан тутди-да, от устида тиккайди. — Балки буни мен айтишим одобдан эмасдиру, лекин соврин нотўғри берилди. Анави ўжар Ойдўсга буни айтинглар.

— Аслида совринни бизнинг «Олабел» олиши керак эди, — деди Ўринбой минбардан.

— Майли, ишқилиб, Бегисми ё «Олабел»ми олишса, бас! — дейишди орқадан кўпчилик.

Ойдўс жаҳл билан олдинга ўтиб, пешанасининг терини сидирди.

— Биродарлар, озгина сабр қилинглар. Кўриб турган нарсангизни нега тушунтиришни талаб қиласиз? Ҳайронман! Агар мен совринни ё Бегисга, ё «Олабел»га берсам, ноҳақлик қилган бўлардим. Агар кўрган бўлсангиз, улар улоқни бир-бирларидан қизганиб алоҳида-алоҳида ўйнашди. Ўзбек отлиқлари бундай қилишмади, улоқни бир-бирларидан, шерикларидан қизганишмади. Шерикларига кўп узатишди, йўлдошларини ўйнатишди. Аҳиллик билан ўйнашди... Мен соврини бирдамликка бердим... Усулга бердим.

Томошабинларнинг кўпчилиги қулоқ солмай, яна шовқин кўтаришди. Қош қорайгунча Ойдўсни роса сўкипди. Ойдўс уларнинг ғала-ғовур, маза-бемаза гапларига аввалига парво қилмади, охири, тоқати-тоқ бўлиб, яқин турганларни қамчилаб ўзига йўл очди-да, кетида келаётган жарчилардан бирига:

— Хуфтондан кейин оқинларнинг айтишуви бўлишини хабар қил, — деди.

Айтишувга қозоқлардан бўлак меҳмонлар тайёр эмас экан. Қозоқ оқинининг қорақалпоқ оқини билан айтишуви далада, гулхан атрофида бўлди.

Куни билан тўйни ўзича кўриб, ҳар хил томошаларга бўлиниб юрганларнинг ҳаммаси энди оқинларнинг айтишувига тўпланишди.

Аввал қозоқ оқини қўлига дўмбирасини олиб, қўшиқ билан қозоқ элидан қорақалпоқ халқига салом топширди. Қорақалпоқ оқини ўз навбатида «Хуш келдингиз» қўшиғи билан элининг меҳмондўстлигини таърифлади. Шундан кейин улар басма-басига айтишувга ўтишди.

Қозоқ оқини созга ҳам, сўз ўйинига ҳам жуда уста экан. Таърифни халқининг қадим тарихидан бошлаб, мамлакати тарихини даврларга бўлди, ҳар даврда ўтган ботирларини, одил хонларини, сулувларини, доноларини, саҳоватли одамларини таърифлаб, роса мақтади... Унинг таърифлашига қараганда, қадим ўтганлар орасида донолари, ботирлари, сулувлари кўплигидан қозоқларнинг олдига тушадиган халқ бу оламда бўлмаган... Шоир бугунги қозоқ элини таърифлаб, ўша донолар билан ботирларнинг авлодларини, ерининг кенглигини, молларининг ҳисобсизлигини, қимизига довр мақтаганида, тингловчилар мойдай эриб, қозоқ элига кўчиб кетиш кайфиятига тушиб қолишди.

Қорақалпоқ оқини ҳам роса дўмбирасини чертиб, сўзларни қофиялашда қозоқ оқинидан қолишмагани билан таъриф у тавсифи тамом қозоқ оқиннинг теска-риси бўлиб чиқди. Қадимда ўтган на бир донишманднинг, на бир ботирнинг, на бир одил хоннинг номини тилга олди. Унинг таърифига қараганда қорақалпоқ халқи умр бўйи чуқурларда яшаб келган, баъзан, бир тасодиф билан бошига озгина офтоб теккани демаса, шамол қувиб, доим ўтов тикиб келган... Оқин ҳозирги аҳволни таърифлаганда, тингловчиларнинг кўз олдида суви оз, пашша-чивини сероб, тор-танқис макон, учарини ел, қўнарини қўл биладиган мунгли эл намоён бўлди... Баъзилар кўнгли бузилиб хўрсинди, баъзилар кўзига ёш олди...

Навбат яна қозоқ оқинига ўтган эди, у яна жўшиб, яна қанчадан-қанча ботирлар билан доноларнинг номларини тилга олиб, бутун халқни юртига меҳмонга тақлиф қилди.

Қорақалпоқ оқини бу сафар ҳам биронта доно ё ботирнинг номини тилга олмади, тингловчилар гоҳ

юксакликка чиқиб шамоллаган, гоҳ қамоқда қолиб, димиққан ҳолатга тушиб ўтиришди... Азонга яқин айтишув тўхтатилиб, Ойдўс ўртага чиқди.

— Биродарлар, айтишувда қозоқ оқини ютди!

Тўпланган оломон шовқин кўтарди:

— Яна ноҳақлик!

Ҳар томондан сўкиш садолари эшитила бошлади. Бурнининг катаги пириллаб турган ғулабир бир йигит Ойдўснинг бурни тагига келиб:

— Ойдўс бий, — деди тишларини гириҳ қилиб, — Ўз халқини сева билмаган қандай беномус одамсан? Ақлсизлигинг билан ўз халқингни оёқости қилдинг-ку.

Ойдўс агар иложини топса, йиғиннинг охирида «мурувват кун» ҳақида гапирмоқчи эди, ҳатто кунини ҳам белгилаб, шартларини тушунтирмоқчи эди. Таъна тошлари ўйлаб қўйган гапларини хаёлидан учириб юборди. Меҳмонларнинг кўзида аламини ичига ютиб ўзини аранг босиб турган эди. Энди бурнининг тагига келиб ғудайиб турган сурбетнинг гапи уни ақлдан оздираёзди. Ғазаб билан кўкрагидан итариб юборди.

— Йўқол, мишиқи, бефаросат! Мен ўз халқимни севмаганимда, унинг тақдирига жоним ачимаганида шундай қилармидим? Биродарлар, энди тарқалинглар, лекин тушунинглар, мен сизларни алдамадим!

Томошабинларнинг баъзилари қизишиб, олдинга интилиб, меҳмонлар билан аралашиб турган бийлар тўдасига ҳамла қилмоқчи бўлган эди, орага отлиқлар тушишди...

Ойдўс бу сафар ҳам довдирамади. Айтишув учун мукофотга ажратилган битта бедовни қозоқ оқинининг олдига ўзи кўндаланг қилди.

— Раҳмат, оқин, — деди. — Сен ўз халқингнинг ҳақиқий донолари, ботирлари, судувларини, маконингни дўндириб таърифладинг. Бизнинг оқинимиз эса фақат йиғлаб берди, холос... Сен таърифлаган авлодларга тасанно: ёшлар доноликдан, ботирликдан, судувликдан ибрат олади, ажойиб маконини қўриқлайди; бизнинг оқинимиз эса на ўтган-кетганларимизнинг, на ҳозирги авлодимизнинг фазилатини кўра билди. Раҳмат, қозоқ жигарим!

...Томошабинларнинг норозилиги кечаси билан босилмади, улар Ойдўс ётган уйнинг атрофида роса айланишди, баъзилари бостириб кириб, иссиқ ўрнидан олиб чиқиб нимта-нимта қилмоқчи, қудуққа ташламоқчи ҳам бўлишди. Бироқ, Ойдўс омон чиқди. У азон

паллада димоғи куйган инилари билан хайр-хўш ҳам қилмай, кетишга рухсат сўраган меҳмонларга ижозат бериб, ўзи ҳам йўлга тушди.

* * *

Дабдабали тўй тамом бўлгани билан у ҳақдаги овозанинг довриғи тинмади. Икки-уч киши бўлиб ё тўп-тўп бўлиб кетаётганларнинг ҳаммасининг оғзида шу гап.

— Тўй жуда катта бўлди, тан бериш керак.

— Гапингни қара-ю, Олло таоло берса, ҳеч гап эмас.

— Ойдўс, назаримда, балиқни чуқур ердан қидир-япти.

— Қидираверсан, ҳали жиловдорининг чопонига ҳам зор бўлади.

— Ойдўснинг сотқинлигига энди ишондим. Битта ҳам қорақалпоққа мукофот бермаса-я. Сотқинлик бундан ортиқ бўладими?

— Сен қаёқдан биласан, балки бирон ўйлагани бордир.

— Нима ўйлагани бўларди? Ойдўс туянинг йўлга тушган қумалоғи, ҳали бутун юрт тойиб йиқилади.

— Яна Ойдўсни ғажияпсанми?

— Овозингни ўчир!..

— Ким ҳурматга лойиқ де?

— Биламиз, Қўнгирот ҳокими.

— Нима учун?

— Миржиқнинг ўғлига тўй бердириб, ёлғиз Миржиқни эмас, бутун элининг номини оламга ёйди.

— Қайси оламга?

— Дунёнинг тўрт бурчагидан одам келган бўлса, яна қайси олам бўлсин?

— Ўзинг ҳам қуруқ аравани шалдиратиб олиб қочасан-да.

— Ие, қозоқ келса, ўзбек келса, туркман келса, доғистонлик келса, ўрис ҳам бўлса, ундан ортиқ оламда яна ким бор? Бир замонлари боболаримиз юрти-мизнинг номи чиқсин деб ўрис элидан асир ҳам ушлаб ўтиришган.

— Агар ўшанда элнинг номи оламга ёйилган бўлса ҳам, шўрпешана халқ бўлиб ёйилган.

— Рост, қорақалпоқлар на кураша олади, на чавандозликни эплайди, на улоқ чопа олади, на ўйинни

билади. Чайир-чечанлиги ҳам йўқ, деб куладиган бўлди о л а м .

— Фақат яхшилаб йиғлаб беради, дейишади.

— Йиғлаш билан кулишда ҳамма ҳам баробар.

— Ана, ечими бу ёқдан чиқда...

Шу тақлиддаги бошсиз-оёқсиз гаплар, тортишувлар давом этаверди.

Тўйга келган меҳмонлар ҳам тинч кетишаётгани йўқ.

...Қозоқларни ўз овулларининг чегарасига етгунча кузатиб қўйиш учун янгидарёликлар бирга кетишган эди.

— Ойдўс ҳарқалай тўғри йўл тутди, — деди Маман баъзиларнинг гапларига қарши. — Нега дейсизми? Мукофотларнинг ҳаммасини меҳмонларга улашади.

— Маман, сен иккиюзламачи одамсан, — деб унинг гапини бўлди Ўринбой.

— Қарға ўз номини айтиб қағиллайди.

— Сен унинг ўрис аёлга рўмол инъом этганини мақтайсан. Ҳой Маман, сенинг ҳам Ойдўсга ўхшаб, Хива хонининг кавушини яламай юрганингга ҳайронман.

— Ўринбой, қизишма. Ойдўснинг бирдан-бир хатоси — боболарининг йўлидан четда юрганлиги. Бўлма-са, ақлли одам. Менимча, у ўз халқини астойдил яхши кўрганлигидан мукофотни ўзиникига бермади.

Гапга қозоқ бийи аралашди.

— Маман, мен ҳам сенинг фикрингдаман. Мукофотни ўз одамларига бермагани, бир ори келсин дегани. Ори келганлар шу кундан бошлаб яхши чавандоз, чаққон улоқчи, уста полвон, халқини нимага чорлашини биладиган чайир одам бўлишга ҳаракат қилишади. Мен унинг бу ишидан ўрнак олиш керак, деб ўйлаб келяпман.

— Меҳмон, кўнглингизга келмасин, сиз Маманнинг гапини қандай маъқулласангиз, бухороликлар ҳам менинг гапимни шундай маъқуллашади.

— Ноинсоф! — деб Маман бурнини жийирди.

Ўринбойнинг улар билан бирга кетишга энди ортиқ тоқати қолмади. Йўлда яйловига бурилиб ўтмоқчи эканини баҳона қилиб, отлиқлари билан тўпдан ажралиб қолди.

* * *

Туркманларни ўз овулининг чегарасидан ўтгунча кузатиб қўйиш учун Асан бий бирга йўлга чиққан эди. Улар орасидаги бош суҳбат ҳам уч оға-ини ўртасидаги муносабат.

— Нима бўлганда ҳам Ойдўс феъли кенг одам, — деди туркманларнинг меҳмонбошиси. — Агар у Тўрамурот сўфи билан аниқ тил бириктирганида, сўзсиз Қўнғирот хонлиги пайдо бўларди. Тўрамурот шунинг учун ҳам катта тўй бердириб, унга бошчилик қилдирган.

— Сиз ҳам Хива хонига қаршимисиз?

— Биз хонга эмас, хон бизга қарши. Олломурот деган мулламизни жиннисан деб дорга осмоқчи бўлганида, Ойдўс қутқариб қолибди.

— Ойдўснинг сояси қошига эмас, узоққа тушади.

Туркмени Асан бийдан сал норози бўлиб, кўзларини кўшоғиз милтиқнинг оғзидай қилган эди, у кўрмади.

Бир оз жимликдан кейин Ойдўс ҳақидаги турли-туман гаплар яна янгиланди...

* * *

Хива билан Шаббоздан келганларни бошлаб кетган Қобил уларга навбат бермай гапиряпти.

— ...Ойдўс шум одам. Унга рост гапиришдан кўра ёлғон сўзлаш, устомонлик қилиш осон. Хива хони, Хива хони дейди, бироқ қўйнидан тоши тушмайди. Мукофотларнинг ҳаммасини сизлар олишларинг лозим эди. Қозоқларга, туркманларга, қўнғиротликка бериб лаганбардорлик қилди. Бирваракайига кўп кеманинг бошини ушлаб, охири сувга фарқ бўладиган нонинсоф у...

Меҳмонлар унинг гапини бўлишмагани билан бир-бирларига им қоқишиб, кўз қисишиб, Қобилга сездирмай, ўзаро кулишиб келишарди.

* * *

Эгасининг чуқур хаёлларга ботиб кетаётганини сезгандай, ола оёқ жийрон ора-сира пишқириб қўйиб, аста-аста қадам ташлаб кетяпти. Жиловдор ҳам силталамай, ҳатто бор-йўқлигини сездиргиси келмагандай

йўл бошлаб кетаётган отини ўз ҳолига қўйиб, бий бобосининг ўй-фикрларини ўзича тушуниб олишга ҳаракат қилиб кетяпти. «Чиндан ҳам, бу қандай бўлди? Ўз одамларимизга битта ҳам мукофот бермади... Иниларига жаҳл қилиб шундай йўл тутдимикан? Бургага аччиқ қилиб, кўрпани оловга ташладимикан? Ё тапни қайтарадиган одамларга қўйнида тош олиб юриши ростмикан-а? Сира ҳам тушуниб бўлмайди... «Ўз халқимни севмаганимда, тақдирига жоним ачимаганда шундай қилармидим.. — деганини қандай тушуниш керак? Шумлигини яширганими ё бўлмаса қиладиган ишини қилиб қўйиб, кечирим сўрашнинг йўлини тополмай тулкилик қилганими?.. Ҳов, бий бобомга шак келтириб, осий бўлмадиммикан? — У пастки лабини тишлаб, ўз-ўзидан сиқилиб кўзини юмди, фикри бирдан ўзгарди. — Мукофот бермагани, халқини севганидан бўлса-чи? «Ғолиб чиқдик, йиқитдик, енгдик, чечанлик қилдик...» деганда юрт нима зиён кўради? Нима фойда қилади?.. Ҳа, ҳа, тушундим, юрт ҳозирги аҳвол билан қаноатланиб, ҳеч нарсани ўрганишга ҳаракат қилмайди, деб бу ишни жўрттага шундай қилган...».

Бир маҳал Ойдўс бошини кўтариб, Дўспан томонга ўгирилди, мийиғида кулиб, сўради:

— Дўспан, нималарни ўйлаб келяпсан?

— Бий бобо, мукофотларни тақсимлашингизга мен ҳам тушунолмай қолдим.

— Сенингча, «Қорақалпоғлар ғолиб келди, йиқитди, енгди, чечанлик қилди...» десак нима бўлур эди?

Дўспан ўз фикри бийнинг фикрлари билан бир ердан чиққанидан хурсанд бўлиб, дадил жавоб берди:

— Халқ ҳозирги билганига қаноат ҳосил қилиб, ҳеч нарсани ўрганишга ҳаракат қилмас эди.

— Ана, тўғри тушунибсан. Бизнинг одамларимиз отнинг ёлига ёпишиб чопса мен улоқчиман, чавандозман, деб кўкрагига уради. Ўзининг оғирлигича юк кўтарса, полвонман, деб гердаяди, тўрт оғиз сўзни бирига қовуштириб, эшитувчиларнинг завқини келтирса, оқинман деб юртга жар солади. Лекин бу касби корларда қандай сир бор, ўрганишмайди. Ана шу сабабдан шундай қилдим. Уялишсин дедим, кўпроқ билишга тиришишсин дедим...

Улар суви тортилган кўлни ёқалаб кетишаётиб, бир ерда гўнғиздай ер ковлаб, егулик илдиз териб юрган оч одамларга дуч келишди.

Бундай манзара таниш бўлишига қарамасдан,

Ойдўс худди ёруғ дунёдан зулматга кириб қолгандай, кўзларини юмиб уқалади ва ҳеч нарсани кўрмагандай, ўтиб кетаверди. Дўспан унинг кайфиятини пайқамади.

— Вой, бий бобо, тўйда «сен е, мен е» бўлган текин овқатга манавилар юборилсами?

Бийнинг юраги ўртаниб, жиловдорига кўзини олайтирди.

— Биз шуларнинг қорнини ўйлаб юрибмиз-да!

Йўргаклоғлиқ боласини бағрига босиб, йўлда қўл чўзиб турган бир аёлни кўриб, Ойдўс, халтасидан битта кумуш танга олиб ташлади. Аёл бунга қаноат қилмагандай, ҳамон қўлини чўзиб турарди. Ойдўс яна битта танга ташлаган эди, аёл: «Нон, боламга нон!» — деди йиғламсираб.

Ойдўс қасққа отланадиган бўлса ҳам, хуржунига албатта бир жуфт нон солиб оларди. Хуржунининг кўзини очишга унналган заҳоти беҳол аёл, боласини қучоқлаб келиб, узангига бошини тиради. Унга нон узатаётган Ойдўснинг кўзи йўргакдаги болага тушиб, баноғоҳ «ие», деб юборди.

Аёл чўчиб боласининг юзига қаради-ю, овозининг борица фарёд уриб йиғлаб юборди, Ойдўс узатган нон ерга юмалаб кетди.

Оч онасидан сут чиқмай қолгач, йўргадаги бола аллақачон ўлиб қолган эди. Аёлнинг фарёдини эшитиб, егулик илдиз териб юрганлардан бири алпон-талпон югуриб келди.

— Нима бўлди?

Аёлнинг тик қарашга, гапиришга ҳам ҳоли келмай, ўтириб қолди.

— Вой, шўрим!

— Агар сен отаси бўлсанг, анави сочилиб ётган иккита тангани ол. Анавига қара, нондан азийз нима бор? Хотининг босиб олай деяпти, ол, манавини ҳам қўшиб, болангни дафн эт, — деб яна иккита танга узатди-да, олдинга юриб кетди.

Шундан кейин иккалалари ҳам чурқ этишмади.

«Кўк ўзак»нинг бўйида дўмбира чертиб, мол ўтлатиб турган подачининг ёнида қўшиқ айтаётган қизнинг овози Ойдўсни ўгирилиб қарашга мажбур қилди. Қамишдай нозик, хипчагина қиз уларга орқасини ўгириб турарди. Ойдўс унинг кимлигини сўрамаган бўлса ҳам, юзидан қизиқсиниб қолганини пайқаган Дўспан, тушунтирди:

— Бу қиз анави подачининг туғишган синглиси, бий бобо.

— Қиз тўплаётганимизда эсимга соларсан.

— Қачон бошлайсиз, бий бобо?

— Эртадан қолдирмай «Маслаҳат тепа»даги утовни овулнинг ўртасига олиб келинса, ўша катта ўтов қизларники бўлади.

Улар эшагидан тушиб кетган утин гарамини эплай олмай, йўлни тусиб турган Алига дуч келишди. Ойдўс Дўспанни унга ёрдамлашиб юборгани қолдирди.

— Али, келин туширишни тезлатмасанг, ишинг қийин экан, — деди у овулга ёлғиз ўзи жўнар экан.

25

Ўғилли бўлган кунидан тортиб то тўй тарқагунча меҳмон кутишдан чарчаган эр-хотин эндигина дам олишга фурсат топишди. Тўй тарқагандан кейин Бегис Кўнғиротга кетган эди, ҳозир уларга у-бу дейдиган одам йўқ. Иккалалари ҳам хотиржам. Миржиқ ўнг томондаги кўрпачага юзтубан чўзилиб, бошини ёстиққа қўйган. Хумор ҳам чап томондаги кўрпачанинг устига ёстиқ ташлаб, ёнбошлади-да, боласини эмизишга ту-тинди.

Миржиқ дам олиш ниятида чўзилган бўлса ҳам миясида минг хил хаёллар ғужғон ура бошлади. У нуқул Тўрамурот сўфи тўғрисида ўйларди. «Қанақа одам ўзи?». Мен унинг кими бўлибманки, шунчалик яхшилик қилади? Қашқирга қопқон қўймаса, бекордан-бекорга тўқайга гўштлик иликни ташлармиди?..»

Хаёлига тайинли жавоб келмади. Юкига юк қўшилгандай, аъзойи бадани оғирлашиб, бўгин-бўгинлари сирқиради, бошини у ёқ-бу ёққа бурди.

Хумор аввалига уни дам оляпти, деб ўйлаган эди, ҳадеб бошини қимирлатаверишига қараб туриб, бир сирли жумбоқни ечолмай, гаранг бўлаётганини пайқадди. Тўйда келган бешиклар юқорида қатор қилиб те-риб қўйилган эди. Хумор эрига халақит бермаслик учун ўша бешикларни томонга қила бошлади.

Чақалоқ аввалги кундан бошлаб ота мерос бешикка беланган эди. Чунки, ота мерос бешик аввал Ойдўсники бўлган, кейин унда Бегис ҳам, Миржиқ ҳам ётган. Раҳматлик она ўлар чоғида «кенжа ўғлимда қолсин», деб Миржиққа васият қилиб кетган...

Хумор бешикларга қараб ётиб, бир-бир баҳо бериб чиқди. Отадан мерос бўлиб қолган бешик бу атрофда йўқ, мустаҳкам ёғочдан ясалган, ҳали ҳам жуда чиройли. Аттанг, фақат йўрғаси оғирроқ-да. Бошқа бешиклар ҳам унга ўхшайди-ю, лекин уларнинг йўрғаси енгил кўринади. Аммо ўрис олиб келган бешик бутунлай бошқача. Тўрт оёқлик, арчадан ясалган. Гир атрофи панжара. Агар ўрнидан туриб сакрамаса, бола ундан йиқилмайди. Қўлвоғи, тувак, сумак ҳам керак эмас. Тагига битта кўрпача ташланса бас, боланинг ўзи бемалол ётаверади. Жуда қулай экан деб, ўшанга ётқизиб кўргиси келди. Ўғлининг юзига «Сен нима дейсан?» дегандай тикилди. Унинг нафас олишига бир зум разм солиб турди-да, жилмайди: «Ўрис бешикка солсам, ўрис бўлиб кетмасмикансан?...»

Ота мерос бешикнинг асбобларини офтобга олиб чиқиб ёйиб келган эди, чақалоқни таваккал қилиб, ўрис бешикка ётқизиб кўргиси келди. Ўрнидан туриб, ичига кўрпача ёзди.

Миржиқ ҳали ҳам ўз хаёллари билан банд эди хотинининг ишига эътибор бермади.

— Тўрам, — деди Хумор чақалоғини бешикка ётқизмоқчи бўлиб туриб, — Эрназарни ўриснинг бешигига ётқизиб кўрмоқчиман.

Миржиқ бошини кўтармасдан:

— Ўзининг бешиги қани? — деди.

— Бешик асбобларини офтобга ёйиб келган эдим.

— Ундай бўлса, ётқиза тур.

Хумор бу ажойиб бешикка бош фарзандини биринчи маротаба ётқизаётганига эрининг бепарво қараганидан хафа бўлди.

— Тўрам, барака топ, менинг битта маслаҳатимга қулоқ сол.

Миржиқ индамади.

Хумор ўрис бешикнинг бир томонидан ушлади-да, оёқ-қўлини ўйнатиб, эркин ётган чақалоғини аста тебратиб тураверди.

— Агар сен ақлли бўлсанг, аввал менинг нималарни ўйлаётганимни топ, — деди бир маҳал Миржиқ.

— Аниқ билмасам ҳам, ҳарқалай, фаҳмим етиб турибди.

— Қани, айт-чи, нималарни ўйлаяпман, — деди Миржиқ бошини кўтармасдан.

— Ўртанча қайнағам иккаларинг йўлдан тойиб қоляпсизлар.

— Замонанинг ўзи тойдирапти кишини.

— Эгри йўлдан ҳам тўғри юрса бўлади.

Миржиқ ёнбошини кўтариб, хотинига ўтирилди.

— Тўрамурот сўфи чексиз ақлнинг кони эмасми?

— Ҳар қандай юксак тоғнинг ҳам тепаси бўлади, тўрам. Урмаласанг, чиқасан.

Миржиқ қаддини ростлади.

Хумор чақалоғининг бетига рўмолини ёпиб, бешикка суяниб чўккалади.

— Менинг фаҳмимча, тўрам, бий қайнағамга яна қандай қилиб зарба беришнинг йўлини ўйлаб ётибсан.

— Вой-бў, турган-битганинг ақл экан-ку!

— Нима деб кесатсанг кесатавер, тўрам. Болалигимдан отамнинг сизларни роса гап қилиб, кўргани кўзи йўқ бўлиб юришини кўп пайқаганман. Ўшанда у бий қайнағамни ҳақиқатни кўра биладиган мерганга, ўртанча қайнағамни милтиққа, сени ўққа ўхшатар эди. Ҳозир ораларингдан иноқлик қочди, милтиқ билан ўқ мос келмай, унинг қўлида отилмай қолди...

Миржиқ роса тепки еган одамдай зўрға қимирлаб, ёнидаги ёстиққа ёнбошлади, эркаклик ғурури тутиб, аёлга бўш келгиси келмади ва зарда билан ўшқирди:

— Қўйнингга хиваликни киргизмоқчи бўлса ҳам Ойдўсни ҳурмат қиласан-а?

Хуморнинг қизил олмадай юзи докадек оқариб, жаҳл билан чиқиб кетмоқчи бўлди-ю, тагин номим ёмонга чиқиб қолмасин деб, шайтонга хай берди. Эрига норози оҳангда бошини чайқаб, кўзлари сузилиб ўтириб қолди.

— Ойдўс туя ўзимиздан чиққан бало. Шундай катта маъракада битта ҳам қорақалпоқ мукофот олмади, бу қандай қабиҳлик? Энди халқимиз ҳақида оламга қандай гап тарқатилишини биласанми?

— Тўрам, Қўнғирот ҳокимининг гапига кириб, қудукда қолиб кетаётганга ўхшайсан. Қудукдаги одамга осмон тор кўринишини биласанми?

— Овозингни ўчир!

Чақалоқ чир этиб йиғлади. Хумор ўрнидан тура солиб, боласини қўлига олди, бағрига босиб ташқарига чиқиб кетаётган эди, Миржиқ кетидан қичқирди:

— Бешикларга Эрназарнинг орқасини бир-бир тегишиб ол-да, ота мерос бешикдан ташқари ҳаммасини бу ердан олиб чиқиб кет.

Хумор бешикларни ошхона ўтовга битталаб ташиёттиб, кунботиш томондан келаётган бир тўда отлиққа

кўзи тушиб қолди. Уларнинг орасидан отасини таниб, дарров эрига хабар қилди. Миржиқ отилиб ташқарига чиқди.

— Ие, Қўнғирот ҳокими-ку, болани ол, остонага пояндоз сол.

Қўнғирот ҳокими жуда басавлат кўринди, халфа билан жарчидан ташқари ёв-яроқли ўн отлиқнинг ўртасида келяпти. Овулга киришлари билан Эсенгелди чол олдинроқ етиб келиб, ҳурматли меҳмонни қандай кутишнинг йўлларини куёвига тез-тез тушунтирди. Миржиқ кўшни уй томондан ўзи тенги бир йигитни чақирди-да, пояндоз қилиб, кигиз ёздирди.

— Қўнғиротнинг хонини отдан кўтариб ол, болам, — деб қайнатаси гапириб турибди. — Катта одам ҳурматни яхши кўради, маҳсисига пешанангни тегизиб, чопонининг этагидан ўпиш ёдингдан кўтарилмасин.

Буларнинг ҳаммаси Миржиққа ўта хўрлик бўлиб туюлса ҳам, эътироз билдирмади.

Тўрамурот сўфи бўсағага келиб, оқ чорлоққа ўхшаш отининг жиловини шартта тортди.

Миржиқ салом бериб қўл олишди-да, отдан тушишини илтимос қилди. Сўфи пинагини бузмасдан, чиройли қилиб қирқилган соқолини сийпалади.

— Ўғил қутлуғ бўлсин, — деди у от устида ўтирганича кўнгил сўраган бўлиб. — Қалай шунқорим, ҳимматимдан кўнглинг тўлдими? Ойдўс хўкиз қалай? — деди охири чидолмай, — Тўйга аталган молларни яна улашаман демадимми? Ҳа, тушунаман, шунқорим, айтишдан ийманиб турибсан. Бегисдан ҳаммасини эшитдим. Сенга туғишганинг салом деб юборди, жигарим. Бутун Қўнғиротнинг ихтиёри ҳозир Бегиснинг қўлида, шаҳарни кўриқлаб қолди. Ойдўс одам эмас. Унинг учун ўзгалар у ёқда турсин, жигарлари ҳам тўйга кийиб борадиган чопон. Бундай раҳбар халқнинг пешанасига битган сариқ сўғал.

Қўнғирот ҳокимининг ёнини олиб, ҳозиргина хотини билан тортишиб ўтирган йигитга бу гаплар малол келиб, нима қилинишини билмай турган эди, орқадан қайнатаси келиб шивирлади:

— Ие, болам, улуғ меҳмоннинг қаршисида довдираб қолдингми, қани, маҳсисига пешанангни тегиз. Ҳа, баракалла, энди этагидан ўп, ана, ана, роса чарчабсан-ку. Қани, отдан кўтариб ол-чи!

Миржиқ ноилож қайнатасининг айтганини қилиб, ҳокимни кигиз пояндозга кўтариб туширди.

Баҳорда энг хавфли ёв — сув. Ҳаддан зиёда тошса, овулни ғарқ қилади, паст тушиб кетса, экинларга чиқмай қолади. Хуллас, «Кўк ўзак»нинг ҳар иккала қилиғи ҳам офат. Шунинг учун ҳам юрт бошлиқлари баҳорда дарёнинг овул томондаги қирғоғига қоровул қўйишга қарор қилишди.

Миржиқнинг тўйидаги яхши ниятлари бесамар чиқиб, кўпчиликнинг норозилигига сабаб бўлганига Ойдўс қаттиқ афсусланди, назарида, овули душман қуршовида қурол-яроқсиз қолгандан ночор, ғариб кўрина бошлади. Шу фикр хаёлига келди дегунча, юраги ўртаниб кетарди. Ёлғиз қолиб, нохуш фикрларнинг асири бўлмай деб, ҳар куни иш топади. «Маслаҳат тепа»даги ўтовни овулнинг ўртасига қўчириб келиб тиктирди-да, барча овулдошларини тўплаб, бир неча кун «Кўк ўзак»нинг ёқасини кўтартириб, шиббалатди.

Алининг кичик ўғлига келин туширди.

Шу тўйда ютгани — овулнинг қизларини баҳона билан ўн бир қанотли ўтовга киргизди, ўзларича ўйинкулги қилишларига имкон берди. Ўтов атрофига эркакларнинг яқинлашишини тақиқлади. Шунинг учунми, бу ўтов бора-бора қизларнинг базмхонасига, топишмоқ, байт айтишадиган, бир-бирлари билан сирлашадиган жойларига айланди.

Ойдўс битта ниятининг амалга ошаётганидан хурсанд эди.

«Кўнғирот ҳокими Миржиқнинг уйида тушлик қилиб кетипти», деган овоза қулоғига етиб, яна қайфияти бузилди. «Бу энди хурсандчилик бошлаган одамга ёвузнинг пичоқ кўрсатиши», деди ўзига ўзи ва хоннинг ҳузурига боришга қарор қилди. Худди ўша куни кечга томон эшигининг олдида икки отлиқ билан икки эшак минган одам келди.

— Сизнинг ҳузурингизга бизни улуғ хоннинг ваъдасига биноан Кутлимурот иноқ юборди, — деди отлиқлардан бири. Ойдўс ўз қулоқлари, кўзларига ишонмай, эсанкираб қолган бўлса ҳам улар билан сўрашди. Келганларнинг иккитаси қурувчи уста, иккитаси пахтакор эканликларини билиб, юзи булут орасидан чиққан қуёшдай ёришиб кетди. Чехрасидаги қайғу аломати йўқолиб, ўрнини табассум эгаллади. Ўз даврида қанча хонларнинг ваъдаларига ипсиз боғланиб, пичоқсиз сўйилган бий:

— Ваъдасига вафодор хон учун жонингни қурбон қилсанг арзийди, — деди икки букилиб. — Биродарлар, хурсанд бўлинглар, энди бизнинг тупроғимизда ҳам шаҳар қурилади, пахта экилади!

У юртининг келажаги ҳақида ҳаёл суриб, кечаси билан ухтолмай чиқди. Пахта усталарини саҳарлаб уйғотиб, теварак-атрофни айлантирди. Лекин, афсуски, бу атрофда чигит экиш учун шароит йўқлиги аниқланди. Ойдўснинг қовурғалари майишиб, чигитни пахта усталари билан бирга Қобилнинг овулига жўнатишга мажбур бўлди. Энди унинг олдида овулдошлари билан маслаҳатлашиб, шаҳарнинг ўрнини белгилаш вазифаси турарди. Бу масалани ҳал қилиш ҳам анча қийин бўлди.

Баъзилар Бўрчи тоғининг тепасини кўзласа, бошқаларига қушхонанинг қуйи томони маъқул кўринди. Учинчи гуруҳ эса, шаҳар Амударёнинг шундоққина ёқасида бўлсин деб, шўх жилғанинг бошини кўрсатишди. Бештепа тоғлари билан Хўжақўл бўйлари ҳам тилга олинди. Биттасининг танлаган жойи иккинчисига ёқмайди. Бир ерга сув чиқариш қийин бўлса, иккинчи жойни тошқин босади. Бир ер серсув, ўтлоқ бўлса, иккинчи дашту биёбон.

— Шаҳарни карвон йўлидан четда барпо этиш ҳато,— деди Ойдўс. — Зеро, шаҳар йўл бўйида тикланса, бож пули олинганда ҳам талай фойда кўриш мумкин. Бунинг устига, мол-ҳолимизни сотиш имконияти туғилади.

Бу гап ҳаммага маъқул тушди, эртасигаёқ, беш-олти отлиқ хивалик усталарни ёнларига олишиб, карвон йўлларининг атрофини кўздан кечириб келгани Қизилқумга кетишди.

У томонлардан ҳам қулай жой топишмади. Орол денгизига туртиб кирган ярим оролларнинг бири маъқул тушган эди, Ойдўс «шаҳар бутун қорақалпоқ ерининг киндигига қурилиши керак», деб туриб олди. Охири ҳаммалари шу фикрга қўшилишди.

— Қорақалпоқ ерининг киндиги ўзимизнинг овулимизда, — деб тили бийронроқ бир одам «Ойдўс овули» шаҳар қуришга жуда мос эканлигини исботлашга ҳаракат қилди.

Хуллас, яшаб турган маконларини ўзлари ҳам унчалик яхши билмасликлари маълум бўлди. Овулни «Маслаҳат тепа»га чиқиб кўздан кечирмоқчи бўлишди.

Ҳеч ким «йўқ» демади.

Хоннинг бир сўзлигидан, оз сонли халққа кўрса-
таётган ҳимматидан беҳад хурсанд бўлган Ойдўс қуш-
дай учиб, дам овулдошларининг олдига тушиб, дам
алланималарни тушунтириб, ҳар гапининг орасида
Муҳаммад Раҳим хоннинг авлод-аждодини дуо қилиб
кетяпти.

«Маслаҳат тепа»га боришганида ҳар ким ўз хаёлига
берилиб, бир зум ҳеч ким ҳеч нарса демади. Жимлик-
ни Ойдўс бузди:

— Ана, биродарлар, ҳов анави катта майдон — хон
саройи боп жой, ўнг ёнбошидаги тепаликка мезана,
сўл томонига юз ҳужралик мадраса қурилади.

— Дарвоза қайси томонда бўлади?

— Бизнинг шаҳримизда дарвоза иккита бўлиши ке-
рак. Бири Хивадан, иккинчиси ўрисият ва қозоқ элла-
ридан қайтаётган карвон кирадиган дарвоза бўлади.
Қамишзорни ёқиб юборсак, карвон саройига жой очи-
лади.

Усталар Ойдўс кўрсатган ерларнинг ҳаммасини
маъқул кўриб, режа тортиш учун минг қулоч каноп
билан тўрт-беш юз қозик керак бўлишини айтишди.
Бу хабар тезда овулга тарқатилди.

Кечаси билан ҳар бир хонадон ип эшди, қозик
йўнди...

Ойдўс азонда усталар билан бирга шаҳар учун мўл-
жалланган ернинг атрофига олинадиган девор ўрнини
белгилаб қозик қоқиб, каноп тортишга кетаётганида
Дўспанни бир чеккага чақириб, бундай деди:

— Янгидарёга бориб, барча янгиликларни хабар
қилиб кел. Маман бизга дўст бўлса, қирқ қиз тўплашга
ёрдам берсин. Узукка солинган ёқут кўздай сулув қиз-
лар бўлсин. Қизларимизнинг билим-ҳунари зиёда бў-
лиши учун ўзга халқдан устоз керак. Шунинг учун
менинг номимдан илтимос қил, Маман ўрис овулига
сен билан бирга борсин, купеснинг ваъдасини эсига
солиб, устанинг хотинини бу ёққа жўнатсин.

Пахта усталарини Қобилнинг овулига бошлаб кет-
ган Қодирберган хурсанд бўлиб қайтди:

— Бий, оға, худо бераман деса ҳеч гап эмас экан.
Оллои таоло биздек оз сонли элга раҳм қилиб, боши-
миздан зар сочадиганга ўхшайди. Қобил бий хурсанд
бўлиб кетди. Ери пахта экинга қулай экан. Энди
Ойдўсдан қилиб юрган ҳамма гина-қудуратимни унут-
дим, деб қолди.

— Хурсандчилик кўп бўлгани яхши, барака топ,

Қодирберган, — деб Ойдўс канои тортиб кетаётганларнинг кетидан шошилди.

27

Бугун жума бозори. Чошгоҳга яқин кун роса қизиди, лекин ҳеч ким иссиқни писанд қилмайди. Кўнғиротга олиб келадиган ҳамма арава йўлларда, сўқмоқларда ярим чақирим ораллиғида чангдан ҳеч нарса кўринмайди. Турли-туман тоифадаги бозорчилар, инига қайтаётган қумурсқалардек, қатор тизилишиб, шаҳарга кириб, сиғиб кетишяпти.

Пешинда, бозор авжи қизиган паллада бозорчилар кўрага қашқир киргандаги кўйлардай ўзларини четга уришди, ўртада кенг йўл очилди. Кўнғирот ҳокими шаҳарлик яқин савдогарлар, бойлар, уруғ бошлиқлари қуршовида ўтиб кетди. У Хива хонига таассуб қилиб, кенг ўмровли, катта, оқ чорлоққа ўхшаб арабий отининг бошини қаққайтириб, шукуҳ-салобат билан чиқди шаҳардан. Шаҳарнинг кунбоши тарафидаги очиқ майдонда ўтказилаётган аскарларнинг машқларнинг боришини кўздан кечириш учун кетяпти. Бегис билан учрашишга ваъдалашган эди. Кўриниши бир оз ташвишли. Аскарбошини хафа қилиб қўйишдан кўрқади. Бироқ буни йўлдошларига сездирмаслик учун бошига соябон тугиб кетаётган икки ёнидаги суворийга қайрилиб қарамайди, йўл ёқалаб бош этиб қолаётган фуқароларнинг биронтасини ҳам кўрмайди, бутун диққат-этибори олдинда: «Бегис жаҳл билан қайтиб келмаётганмикин?» Ҳокимликдан бир маротаба ажралиб, ўрнини қайта эгаллагандан кейин шаҳарга кирадиган йўлларнинг бошига уч-тўрттадан отлиқ соқчилар қўйган эди. Ўшалардан иккитаси ҳокимга бугун Хивадан келаётган шубҳали бир отлиқни тутиб қўйнидан қамиш-най топишганини, найнинг ичидан чийратилган қоғоз чиққанини айтишди.

— Қани?

Кўнғирот ҳокимининг овозида бетоқатлик сезилди. Соқчилардан бири қўйнидан бир қарич қамиш-най чиқариб, кўш қўллаб ҳокимга узатди. Ҳоким қамишни қирс эткизиб синдирди-да, ичидан буралган қоғоз чиқариб, эгарининг қошига ёйди, салласининг бир учи билан кўзларини артиб, ўқий бошлади:

«Азизим Тўрамурот, хатни кўриб ҳовлиқма, хон

сенга қарши эмас, ҳозир бутун қорақалпоқ элини босиб олиш учун ҳозирлик кўрмоқда.

Авваламбор, худои таоло иккаламизни баробар му-родимизга етказсин. Иншоолло етамиз ҳам! Омин! Би-ламан, сен мендан хафасан. Кечир мени. Яқинда сен тушимга кирибсан. Сен улкан бақатеракнинг учида ту-рибсан, олам пойингда. Сендай жигаримга хизмат қи-лиш мен учун катта бахт. Шунинг учун Хивадаги аҳ-волни сенга ёзиб юборишни лозим топдим.

Ойдўс хон амрини бузиб, дорнинг арқонини кесган бўлса ҳам, ўлимдан қутулиб қолганидан хабаринг бор. Хоннинг раҳмдиллиги сарой аъёнларини ранжитган эди, охири шу масалада ғовға кўтарилди. Хон уларни жазолаш ўрнига кулиб туриб: «Биласизларми, қорақал-поқлар — уюридан бўлиниб қолган бир тўда йилқи, кимда-ким йўлини топиб, тушовласа, отлар бир умр ўшаники», дебди, шу билан жанжалкашлар жим бўлиб қолишибди.

Бу йил баҳорда «Ойдўс шаҳри» ўрнини белгилаш учун иккита уста жўнатилибди. Шаҳарнинг ўрни бел-гиланибди, ҳатто теварак-атрофига девор ҳам олина бошлабди, деб эшитдик. Сарой аъёнлари бунга ҳам норозилик билдиришибди, хон эса «биласизларми, Амударёнинг этакларида чигит унмайди, шаҳар маса-ласига келсак, ҳозирча у Ойдўснинг номи билан атал-са ҳам, орқа томонимиздан бостириб келадиган душ-манимизга қалқон бўлади», деб яна босиб қўйибди уларни.

Яқинда хоннинг маслаҳатчиси билан суҳбатлаш-дим. Хон қорақалпоқларни енгса, энг орқадаги қозоқ-лар билан қўшни элатларини ҳам Бўрчи тоғидан бу томонга кўчиртирмоқчи. Бу ишни Ойдўс бийнинг ўзи-га қилдирармиш. Қандай амалга оширишини билсам, яна ёзарман.

Сенинг нима мақсадда «бир тўда йилқи»ни суянчиқ қилиб, Ойдўснинг икки инисининг жиловини билагинг-га ўраб олганингнинг маънисини энди тушундим. Ақ-линг атоқли Хива хониникидан ортиқ экан.

Ноаҳил қорақалпоқ эли, бир-бири билан бирлаша олмай, ҳар томонга сочилиб ётибди. Агар янгида-рё-ликларнинг бир қисми ўрисларнинг қўли ости деб қо-зоқ хони томонига, иккинчи қисми Бухоро амири то-монига ўтиб Ойдўсга қарши чиқса, бу сенинг бахтинг. Иложи бўлса, Хива хонидан олдин ҳужум қил. Агар енгсанг, биронта овулни жойида қолдирма, Кўнғирот-

нинг атрофига тўплаб, ўша ерга жойлаштир. Бу ишларни, балки, Ойдўснинг икки иниси амалга оширар. Улардан қандай фойдаланишни ўзинг яхши биласан. «Ҳар элнинг қуёнини ўз ити билан овла», деган нақл ҳаммага маълум. Ақл тарозисига солиб кўрарсан.

Айтмоқчи, «Ойдўс битта ўтовга сулув қизларни тўп-лаяпти», деган янгиликни ҳам эшитдик. Бундан қандай мақсадни кўзда тутган, ақлим ҳайрон. Аммо бу ҳам сенга қўл келишига имоним комил. Хат ёзиб, бош эгиб қолувчи қариндошинг — Хўжамурот деб билурсан».

Тўрамурот сўфининг кўнгли алғов-далғов бўлиб, хат берган соқчиларни излади. Уларнинг ов итларига ўхшаб икки ёнида йўртиб келишаётганини кўриб:

— Хатни ўқидингларми? — деб сўради.

Чап томондагиси қотма, қоп-қора одам эди, ҳокимнинг олдига югуриб келиб, найзасининг учини пешанасига тўғрилаб, онт ичди:

— Ўқиган бўлсам, кўзим чиқсин!

Ўнг томондагиси:

— Алифни калтак деганим учун мактабдан қувилганман, — деди.

— Буни олиб келган одам қани? — деб сўради ҳоким чап томондаги соқчига ўгирилиб.

— Нарирокда, бир дарахтнинг тагига боғлаб қўйибмиз.

— Қайтиб бориб сўранглар, агар ўқиган бўлса, дарҳол машқ майдонига олиб боринглар, нишон қилдирамиз, ўқимаган бўлса, қўйиб юборинглар. Хат ёзиб юборган одамга биздан дуойи салом айтсин.

Улар машқ майдонига етишганда Бегис икки кўзи йўлда бўлиб, диққат бўлиб турган эди. У югуриб келиб, ҳокимга ҳол-аҳволни баён қилди-да, навкарларнинг жуда чарчашганини айтди. Сўфининг талабчан аскарбошидан бир оз жаҳли чиқди-ю, аммо навкарларнинг орасида Миржиқни кўриб, ўзини босди.

— Миржиқ қачон келди, жигарим?

Саволни эшитиб Бегиснинг чеҳраси ёришди.

— Кеча, улуғ ҳоким.

— Жуда соз, жигарим, жуда соз.

Юз таноблик кенг даланинг ўртасига ҳар қулоч ерга ичига сомон тиқилган қоп — душман тимсоли ўттизта тулум қўйилган бўлиб, ялангликнинг биринчи ярмида юзта отлиқ, иккинчи ярмида юзта пиёда аскарлар туришибди. Ҳоким уларнинг олдиларидан от чопиб

ўтиб, машқни бошлайвериш учун Бегисга рухсат берди.

Миржиқ отини қамчилаб, навкарларни оралаб шиддат билан ўртадаги тулум томон бурилди-да, уларга бирма-бир қилич уриб ўтди, ялангликнинг нариги бошидан яна кетига қайтиб, қилич ўрнига қўлига чўқмор олиб, тик қолганларини чўқмор бўлан уриб йиқитиб, ҳокимнинг олдига келиб тўхтади.

— Яхши, баракалла, — деди ҳоким оғзининг таноби қочиб.

Бу орада бир тўда пиёда аскарлар югуриб келишиб, тулумларни яна тиклаб қўйишди. Бегиснинг таклифига биноан отлик навкарлар бирма-бир кўздан ўтказила бошлади.

Кун оғиб, савдо-сотиқдан қайтаётган бозорчилар тўхтаб, машқларни томоша қила бошлашди.

Навкарлар яхши тайёргарлик кўришаётган экан, аскар бошининг ўзичалик маҳоратли бўлишмаса ҳам бир-бирларидан сира қолишмади.

Ҳар бир аскарнинг уруш усулини ўта диққат билан кузатиб турган ҳоким ҳар гал «Яша!», «Қойил!» деб қичқириб, уларни руҳлантирар, томошабинларнинг кўпайиб бораётганидан хурсанд бўларди.

— Кучи-қудратимиз кўп эшикларни очишга қодир бўлиб қолибди, — деди бир вақт йўлдошларига қараб.

Пиёда аскарлар тулумларнинг олдига тез бориб, таёқлаб йиқитишлари керак эди. Навбат уларга етганда, натижа унча яхши бўлиб чиқмади, бу ҳокимни ранжитди.

— Эссизгина, яна отлар керак экан, отлар! — деди афсусланиб.

Бегис намозгарда машқларни тамомлаб, аскарларига ўнта-ўнта бўлиб шаҳарга қайтишларига рухсат берди-да, ўзи ҳокимнинг ҳузурига келди, пешанасининг терини сидириб, мақтов эшитмоқчи бўлди.

— Азаматсан, чироғим, азаматсан!

Бегис тиржайиб, ёнида турган Миржиққа қаради.

Икки туғишганнинг ташқи қиёфалари қандай ўхшаш бўлса, кайфиятлари, ҳокимга ташлайдиган назарлари ҳам ҳамини бир хил бўларди. Ҳоким уларни бу сафар икки хил кайфиятда кўриб, машқ хусусида қарама-қарши фикрдамикан булар, деб ўйлади. Ҳоким Миржиқнинг кўнглини кўтариш пайига тушди.

— Қачон келдинг, жигарим? Эрназар соғ-саломатми?

Ҳоким гўдак фарзандини катта одамдай кўриб сўраганини эшитиб, Миржиқ ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. Икки юзига қизил югуриб, ўғилчасининг қилиқларини ҳикоя қилиб берди. Тўрамурот ҳоким унинг гапларини ихлос билан, оғзини очиб тингладида, Эрпазарни биринчи кўргандаёқ отасига ўхшаб азамат йигит бўлиб етишишига кўзи етганини айтиб, кейин Ойдўс овулидаги янгиликларни суриштирди.

Худди отларнинг оёғи тагидан чиққандай кўримсиз бир пиёда лўп этиб, ҳоким тумшугининг тўғрисида пайдо бўлди.

— Улуғ ҳоким, Ойдўс овули ҳақида мен айтиб бера қолай, — деди у бўйиннинг пастлигини билдиргиси келмай, оёғининг учида туриб.

Пак-пакана, сап-сарик бу одамнинг гапи маъқул бўлгани билан унинг ўзини танимагани учун ҳоким, бу ким, дегандек Бегис билан Миржиққа ўғирилди.

— Бу йигитнинг исми Жондулла хўтик, — деди Бегис. — Миржиқ уйланганида мол олган етимлардан. Ўрнингизни қайта эгаллашингизда сизга навкар бўлиб хизмат қилган. Миржиқ кечикканига хавотир олиб, чақириб келгани юборган эдим. Ўзидан уч кун бурун етиб келди.

— Қани, хабарини эшитайлик.

— Қисқа қилиб гапир, — деди Бегис.

Жондулла хўтик худди жўжахўрозга ўхшаб, оёғининг учида турган кўйи бидирлади:

— Ойдўснинг овулида янги шаҳар қурилиши авж олиб кетибди. Ўтовида қизлар базми. Маматнинг овули ҳам, Хитой уруғи ҳам қизлар юборибди. Битта ўрис аёл ҳам келиб қўшилибди.

Тўрамурот сўфи бу ҳақда аллақачон эшитган бўлса ҳам, Бегис, Миржиқлар билан ҳали гаплашмаган эди.

— Жондулла, сенга битта от керак экан. Боравер, ўзимиз топиб берамиз, — деди ҳоким ва хурсанд бўлиб кетганидан шериклари томон қуёндай сакраб кетаётган Жондулланинг кетидан бир зум қараб турди-да, кейин йўлдошларига, «қани, кетдик», деб ишора қилди. Отлиқлар йўлга тушишди. Ўзи Бегис билан Миржиқни тўхтатиб:

— Кичик шунқор, мен сендан хафаман, — деди ўпкалаган одамдай. — Хива хони игна берса, эвазига пичоқ ундирмагунча тинчимайди. Мен-чи? Мен бўлсам сенга пичоқ бериб, эвазига игна ҳам ололмаяпман. Майли, шунқорларим, бу гапларни қўяйлик. Мен сиз-

ларга бир сирни айтай. Аскарларнинг тайёргарлигидан чиндан ҳам кўнглим тўлди. Энди иккалангиз бошлиқсиз. Агар эл-халқим деган мард йигит бўлсаларинг, юртни теварак-атрофингизга тўпланг. Яхшиси, бор аскарлар билан нариги томонга ўтиб, сўзга кирадиганларини бу томонга кўчиринглар. Шунга қараб, ҳар уруғга жой белгилайман. Ҳа, жигарларим, бу Кўнғирот сизларники. Бўлмаса, Ойдўс бутун элни Хивага кўчиради.

— Ойдўснинг акли ўтмаслашиб кетяптими деб кўрқаман-да, — деди Бегис.

— Тўғри айтасан, житарим. Бўлмаса, мусулмон аёлларнинг орасига ғайридин аёлни қўшиб қўярмиди? Миржиқ, сен нега индамайсан? Ё ҳўкиз шохига урса туёғи зирқираяптими? Ойдўс қирқ қизни ҳунар ўргатиш учун эмас, хонга совға қилиш учун йиғяпти. Унга панд бериб, қизларнинг ҳаммасини қўлга туширишимиз керак. Кўрқманглар, бизда ёмон ният йўқ, каниз қилмоқчи эмасмиз. Бари бир бировларнинг боласи. Бойларга сотамиз. Отлар камлик қилиб турганида, бу бизга фойда. Бегис, сен нима дейсан?

— Ойдўснинг иши дўзахийлик.

— Мен очигини гапирадган одамман. Кимда-ким дўзахийни ўлдирса, савоб топади. Ўйлаб ўтирадиган ери йўқ, жигарларим. Жони бор махлуқ деб илонни ўлдирмаслик, қанчадан-қанча бегуноҳ одамларнинг умрига зомин бўлиш демакдир. Майли, кенгашиб кўринглар, натижасини кейин айтарсизлар. Янгидарёликлар ҳам икки ёққа бўлиниб туришибди. Ўз элингизни бирлаштириш, бир ерга тўплаш фақат иккалангизнинг қўлингизда. Ойдўснинг иши бузуқилик. Мен кетдим. Бегис, бечора етим хурсанд бўлсин десанг бояги хўтик деганингни жиловдорликка ол. От бўлса, топиб бераман.

Бегис билан Миржиқ элидан адашган ғарибдай, лом-мим деёлмай, турган ерларида қотиб қолишди.

— Ниятига сира тушунолмаяпман-да!

Миржиқнинг бетоқатлиги Бегисни сергаклантирди.

— Нимани тушунолмайсан? Ҳокимними? Ойдўсними? Замонними?

— Ҳаммасини ҳам!

Бегис инисининг қора булут босгандай тунд тортган башарасига қараб туриб, қаттиқ хўрсинди.

— Қани, Миржиқ, шаҳарга қайтамизми? Лекин, ўйлаб кўр, Тўрамурот сўфи чин маънодаги хон. Сен билан менга туғишганимиз Ойдўсдан ҳам меҳрибон.

— «Ҳар элнинг қуёнини ўз ити билан овла», деган нақл бор. Бу киши шу нақлга амал қилиб иш тутиб юрган бўлса нима дейсан?

Бегиснинг кўзлари бир зумда сўниб, инисининг гапига кирадиган бўлиб турди-да, кейин яна ўзини қўлга олди.

— Бекорга бундай деб ўйлаяпсан, Миржиқ. Ҳоким ниҳоятда ҳалол, тўғри одам. Ўзинг гапларини эшитдинг-ку. Қўнғирог бизларники, ўз халқимизни бирлаштириш бизнинг қўлимизда. Ойдўс элни Хоразмга сотиб тамомлайди, йўқ қилади. Унга хонлик керак, бизнинг иккаламизга эса, элнинг бирлиги керак. Энг муҳими, ҳоким учун тўйга кийиладиган тўн эмасмиз. Аскарбошилиқни бизга берса, бундан ортиқ яна нима бор?

— Қўрқаман, Бегис. Ҳоким қон чиқармай сўядиган қассобмасмикан, деб қўрқаман. «Хива хони игна берса, эвазига пичоқ ундурмагунича тинчимайди...» деганининг маъносини тушундингми? Бу гапини илгари ҳам бир эшитганман. Ўзинг биласан, соя-салқинда бетимизга парда тутиб яшолмаймиз. Ойдўсдан шунинг учун ҳам ажратишдик. Нега келмай юрганимнинг сабабини айтай. Ҳокимдан кўнглим совиди. Қутлуғ бўлсинга борганида чопонининг этагини ўпдирди, маҳсисига пешанамни суртдим, отдан кўтариб туширдим. Биласанми, тўйга берган харажатини миннат қилиб, ҳали соясига салом бердиради. Менга: «Сенга пичоқ бериб, эвазига игна ҳам ололмаяпман», дегани, яна отимнинг оёғига йиқилиб, чопонимнинг этагини ўпмадинг, деб гинахонлик қилгани, тўйга қилган харажатининг эвазига, бошимни олса ҳам, унинг олдида сира паст тушгим келмайди. Бу эр йигит учун хўрлик-ку, Бегис. Сен учун ҳам хўрлик.

— Ҳар нима бўлганда ҳам ҳоким феъли кенг одам. Шу тўй билан сенинг ўғиллик бўлганингни қанча жойга маълум қилди. Ойдўснинг шўри қуриди, деявер. Гарчи одамлар унга ҳеч нарсага уқувинг йўқ экан, деб қичқиришмагани билан, лекин ҳамма у ҳақда шундай фикрга келиб қолди. Ахир қондош-жондош бир элмиз, миллатмиз. Совриннинг биронтасини ҳам ўзимиз ололмаганимиз, ахир шармандалиқ-ку! Бу гапни эшитганида ҳоким: «Ботирлари, полвонлари кўп халқни тириклай гўрга тикиш-ку бу», деб бирам дарғазаб бўлди, асти қўяверасан.

Миржиқ Бегиснинг жиғибийрони чиқиб кетаётга-

нига парво қилмай, Қўнғирот ҳокимининг ўнг қўли Айтмурот даканг бугун нега кўринмаётганини сўради.

— Кўҳна Ургенчга Хуросондан от жаллоблари келар экан, ҳоким уни ўша ёққа юборди. Энг олди отлар сен билан меники. Боя ҳоким гапининг орасида Ойдўсни ўлдиришга ишора қилганини тушундингми?

— Бу билан нима демоқчисан?

— Биз уни ўлдирмаймиз. Қўлидан бор ҳуқуқини олиб, элга бошчилик қилолмайдиган қилиб қўямиз.

— Бизлардан айрилганидан кейин дасти қанчалик қисқариб қолганини ўзи ҳам сезиб юргандир. Бегис, кел, беаъни гапларни қўяйлик. Сен ҳам ўз йўлингдан қолма, мен ҳам кетай.

— Қаёққа?

— Уйимга. Яна бир ўйлаб кўрай. Отларимизга тақа қоқиб берган уста ёдингдами? Ушанга учраб кўраман. Шунча касб-корни эгаллаб, Амударё орқали кема билан юқоридаги мамлакатларга қатнаб юрган одам тайинли бир маслаҳат беришга қодир бўлса керак-ку, ахир. Бўлмаса, Маман бийнинг ҳузурига бораман. Гина-кудурат сақламайдиган, жайдари одам. Агар ўзи билан тенг кўрса, ўшаларга қўшиламан. Агар у бўлмаса, Ойдўснинг қўлига қайтиб бораман, балки яна ўзининг олдинга қайтиб келарман. Ишқилиб, яхшилаб ўйлаб кўришим керак.

— Келин билан маслаҳатлашасанми?

— У ҳам беақлга ўхшамайди.

— Миржиқ, қўй, номарднинг ишини қилма. Ўзинг йўғингда хотинингнинг олдига меҳмон юборган жигарингни жигар дема!

— Эски гапни қўзгагунча, ўзингга бир қара.

Бу гап Бегисга оғир ботиб, қўли беихтиёр ғилофдаги қиличининг дастасига борди, кейин ўзига келиб ҳовуридан тушди.

Улар Қўнғиротга яқинлашиб қолишганда ўтовларини аравага ортиб, отларга, эшакларга, ҳўкизларга кўч кўронини юклаб, болаларини эргаштириб, катта-кичик молини етаклаганча кўчиб келаётган ўнлаб хонадонларга дуч келишди. Бу манзарани кузатиб турган Бегиснинг лабларида табассум пайдо бўлди.

— Бу ҳокимнинг жонига малҳам бўлади. Нобон бошлиқни ким қора тортарди? Кунда аҳвол шу. Юрт Қўнғиротга қараб оқяпти. Бизнинг овулларимиз ҳам шу томонга кўчиши керак. Сен ҳам кўчиб кел.

Миржиқ бу гапларга қулоқ солмай, ҳокимнинг чор-

дарасига қайриладиган ерда шартта отининг жиловидан торгди.

— Хайр, Бегис, мен кетдим.

Бегис эътироз билдирмади.

28

Али келин туширди-ю, ўғлининг ғамини бир оз унутгандай бўлди.

Ўтовининг ёнига қамиш қўш тикиб, кампири билан кўчиб чиқди. Тонг отди дегунча биринчи қиладиган иши — Ойдўснинг уйи атрофини супуриш, қўрасини тозалаш. Шундан кейингина ўз уйига қарайди, Ойдўс келинининг қалинига «давлатбоши» ҳўкизини берганидан хурсанд. Баъзан уни мақтаб, «Бу ҳам бир-бирига мурувватли бўлишнинг бир кўриниши», деб қўяди.

Али бугун Ойдўсникида нонушта қилиб, чошгоҳга яқин келди-да, овулининг офтобрўя томонига бўйра ёздириб, кампирга пўстлоқ танлатиб, арқон эшишга ўтирди. Чол-кампир ишга киришишса қараб ўтиролмайдиган ўғли от суғоришга кетди, келини болта олиб, ўтин майдалашга тугинди. На қайнана, на қайната ҳали шу маҳалгача келинларига тикилиб қарашмаган эди. Келиннинг қарс-курс қилиб ўтин ёриши эшитилмай қолди. Чол ялт этиб келинига қаради. Ёшгина келинининг кенг яғринли, забардаст бир йигитнинг кетидан анқайиб қараб турганини кўрди. Келин қайнатам кўриб қолар деган фикрни хаёлига ҳам келтирмай, ақл-ҳушидан айрилиб, анчагача тикилиб турди. Йигитнинг қораси ўчиши билан сал нарироқдан Дўспан ўтган эди, келин яна қип-қизариб кетди. Ҳатто қўлидан болтаси тушиб кетганини ҳам пайқамай қолди.

«Дили бузилдимикан, унга нима керак? — дегандай, чол-кампир ялт этиб бир-бирларига қарашди, бироқ чурқ этишмади. Иккалалари ҳам ер остидан келинни кузата бошлашди, назарларида келинлари чиндан ҳам безовталанаётганга ўхшаб кўринди. Кўзи олма-кесак теради, аллакимни излайди. Чол-кампир яна индашмади. Бироқ чолнинг юрагига ғулғула тушиб қолди: «Ишқилиб, панд бериб, қочиб кетмаса бўлгани». Энди у келинининг мақсадини тушунишга аҳд қилди.

Кечаси ўз ёнини, ўзи чимчилаб, кўзини илинтирмай, қора уйдаги ўғли билан келинининг ҳаракатларига қулоқ солиб ётди. Бир вақт келинининг пиқиллаб йиғлаётганини эшитиб, кампирини аста туртиб уйғотди.

Кампир шарпасиз уйғонгучи эди, бошидан кўрпасини кўтариб, бир зум индамай ётди-да:

— Уял, шўри қайнаган, уял, — деди шивирлаб. — Келганидан бери шунақа йиғлаганини эшитаман. Қиз бечора ўзининг унаштирилган куёвини эслайди-да, ахир.

— Йўқ, кампир, бунинг юрагида бир дарди бор.

— Балки қариндош-уруғларини соғинаётгандир.

— Ёнидаги пандавақи уйғониб, юпатса бўлади-ку.

— Қўйсанг-чи, отаси, норасида болани пандавақи дема.

Ёшликдан йўқчиликнинг азобини бирга тортишиб келган аёлига қаттиқ гапириб ўрганмаган чол нима қилишини билмай, уҳ тортиб қўя қолди.

— Биз уни хонадоннинг бошлиғи деб юрибмиз...

— Ўн уч яшар норасида нимани биларди?

Парчагул жим бўлгани билан ёстиғига бетини босиб, унсиз йиғлаб ётган бўлса керак, Умарнинг яна ёлворгани эшитилди:

— Қўйсанг-чи, Парчагул, қўрқмагин. Эрталаб отам билан онамга йиғлаб чиққанингни айтаман. Илашиққа чиқмай, бирга ётинглар, дейман.

Парчагул хиқиллаб-хиқиллаб ётиб, жим бўлиб қолди.

Али келинининг нимани истаб, нимага йиғлаётганини энди тушунди. Юраги орзиқиб кетди. Кампирни уйғотмасдан, бармоғини тишлаб хаёл сурганича тонг оттирди.

Азонда ўғлига панд-насиҳат қилиб, ақл ўргатгудек бир йигит қидирмоқчи бўлди-да, «Йўқ, бу бировга овоза қиладиган гап эмас», деган қарорга келиб, ўғлини олдига чақирди.

— Ўғлим, сен кечаси уйғониб, келин билан гаплашишинг керак.

— Бир ухласам, сўфи азон айтганини эшитиб уйғонаман, ота.

— Уй эгаси ҳам шундай қиладими? Сергакроқ ухлашга ўрган.

— Кечаси гаплашмасам нима қилади?

— Бўлмаса келин хафа бўлади-да.

— Нимани гаплашаман?

— Нимани гаплашишингни келин ўргатади. Аммо уйғотишга мен уйғотаман.

— Яхши.

— Яхши дема, қандай уйғотасан, де. Тун ярим бўлганда мен ўрнимдан туриб, сигирга қозиқ қоқаман. Тақиллаган овозни эшитишинг билан ўрнингдан турда, келинни уйғот. «Нима дейсан?» деса, «Гаплашайлик», де.

— Хўп.

Ўша куни Али ярим тунда ўрнидан туриб ташқарига чиқди-да, бирпас қозиқ қоққан бўлди. Кейин уйга қулоқ солди. Ўғлининг уйғониб:

— Парчагул, — деганини эшитди.

Келин аллақачон уйғоқ ётган бўлса керак, дарров:

— Лаббай, — деди.

— Кел, гаплашайлик.

Парчагул унинг болалигидан ҳингиллаб кулди.

— Нега куласан?

— Отамнинг ҳаракати бўлмаса, кечаси гаплашишимиз қийин экан-да. Сабр қил, отам ётсин.

Али шоша-пиша тўқмоқни ташқарига улоқтириб, қамиш чайласига кирди. Аста қулоқ солган эди, келинининг ҳам, ўғлининг ҳам овози эшитилмади. «Пандавақи яна ухлаб қолди шекилли», деб тахмин қилди-да, турли хаёлларга бориб, Парчагулнинг сўнгги гапини кўнглида қайтарди: «Отамнинг ҳаракати бўлмаса, кечаси гаплашишимиз қийин экан-да...» Бу нима дегани?

Шу-шу у кечасию кундузи «Бу нима дегани?» деб ўйлаб юрадиган бўлди. Баъзан ёш, гўзал келинига кўз қирини ташлаб, қадди-қоматига маҳлиё бўлиб қолади. Хотини унинг нега ўзгариб кетганини сўраса, жавоби битта: «Бу нима дегани?»

Хотини ҳайрон:

— Отаси, ақли ҳушинг жойидами?

Али сира индамайди.

Унинг кўнгли алғов-далғов: «Келинининг қовундай етилиб турган пайти. Эркак керак бечорага, эркак. «Тенгингни топ», деб рухсат бериб юбориш керакми? Йў-ў-ўқ. Орага катта бий Ойдўс тушиб, «давлатбоши» ҳўкизини берган, қудачилигимиз бузилса, унда нима бўлади? Юрт: «Ойдўс чала ишнинг ўртасига тушган экан», деб уят қилмайдими... Умр бўйи оч-юпун, бийнинг отини етаклаб, ер супуриб йиққан молларим ҳаромга чиқадами? Йў-ў-қ, куйдириб қўймайман...

Молим ҳалол... «Аёл киши зар тўла сандиқ... Кимнинг қўлига тушса, ўшаники...» Алининг ичи лаҳча чўғ бўлиб ёнди, нима қилишини билмай, боши саранг бўлиб қолди. «Замоннинг қизи замоннинг тилини билади. Энди бу эшикдан чиқолмаслигини тушунади. Ҳа, ҳа...» «Отамнинг ҳаракати бўлмаса, кечаси гаплашишимиз қийин экан-да!.. Бу анойилик билан айтилган гап эмас...» У ухламасдан тонг оттирди.

Алининг ёлғиз қари ҳўкизи бор эди. Кузда шерикликка сўйиш учун боқиб қўйибди. Унинг ўт-еми, парвариши Парчагулнинг зиммасида. Бир маҳал келинининг кўрага кириб, тўнғиллаб юрганини эшитиб қолди.

— Тур, тур дейман! Қанақа ёнбошини кўтаролмайдиган ҳўкизсан?

Али соқолининг учини тишлаб донг қотиб қолди. «Менга тегизиб айтаяптими?»

— Келин! — деди охири чидолмай.

— Лаббай, ота!

Али нима дейишини билмай, шошиб қолди.

— Ҳўкиз чарчаптими?

— Иш қилмай ҳам чарчайдими, ота, қариб қолган-да.

Келиннинг бу жавоби ҳам отага илмоқли туюлди. Кўрага қараб юрди.

— Ота, кавушингиз ифлос бўлиб қолади, — деди Парчагул. — Ўзим тургазаман.

Али кетига қайтди.

У яна кечаси билан ухламай, келинини ўйлади. Кун билан уйнинг юмушлари билан айланишиб, ҳеч нарсани ўйлашга қўли тегмайдиган келинининг кечаси ҳали ҳеч нарсанинг фарқига етмайдиган ўғлининг ёнига кириб, шу хонадонга келин бўлиб тушганига пуншаймон ейишини ўйлаб, афсусланди, хўрсинди, кечалари алаҳлаб чиқадиган бўлиб қолди. Бугун ҳам шундай бўлди.

Уйғоқ ётган қайната ичида яна келинининг гапларини такрорлади: «Отамнинг ҳаракати бўлмаса, кечаси гаплашишимиз қийинга ўхшайди», «Ҳўкиз чарчабдими? Иш қилмай ҳам чарчайдими, ота, қариган-да...» У бу гапларнинг ҳаммасини битта ипга тизиб, бирдан нияти бузилди. «Ие, ахир унинг гаплари ўқ-ку, тўғри мени нишонга оляпти. Бечора қиз энди менга ҳам рози бўлганга ўхшайди. Ҳа, мол тўлаган эшикдан энди чиқиб кетолмаслигини билади. Худо кечирсин мени...»

деди-да, илондай сирғалиб аввал кўрпасидан, кейин эшикдан аста чиқди. Ичкарига қулоқ солди. Ўғли хурхур қилиб ухлаб ётибди. Келин жим, «Менинг турганимни билиб, жўрттага кирсин деб, индамай ётган бўлса керак», деди ичида ва ўзини шунга ишонтириб, бирпас дир-дир титраб турди-да, кейин таваккал қилиб киришга жазм қилди. Эшик берк эди. Эпчиллик билан, овозини чиқармай, эшикнинг иллагини туширди. Юраги дириллаб, тиззалари қалтираб, яна бирпас тўхтади. Туйнукдан тушаётган ой нурида ял-ял ёниб ётган оппоқ тана чолнинг юрагини кўрғошиндай эритиб юборди. Ёғочдай бармоқлари ҳаракатга кирди. Тўлган ойнинг юзидаги доғдай бўлиб, оппоқ тананинг устида сочилиб ётган қора зулфларини кўтарди. Худди шу дамда бор ҳуши бошидан учиб, келиннинг иссиқ лабларига қовжираган муздек лабларини босди. Тўрангилнинг қуриган шохидай қўллари тошдай қўш анорни чангаллади.

Қиз худди илон чақиб олгандай, «Вой опа!» деб юлқиниб ўрнидан турди.

— Жим, — деди Али. — Мен, мен... Нега қалтирайсан? Қалтирама? Аёл зоти зар тўла сандиқ...

Ҳали ўзига келиб улгурмаган келинчак қичқираш ўрнига:

— Зар тўла сандиқни кўтаргудек кучли билак керак!— деди.

— ...ҳовлиқма, никоҳингни ўзимга ўқиттираман...

— Вой, ота, бу сизмисиз! Вой-вой! Уялмадингизми?— деб Парчагул яна кўрпасига ўралиб олди.

— Жим бўл, нима бўлса бўлди. Шерзоднинг отаси ҳам келинини ўзига никоҳлатган. Нима қилай, пандавақи, қалин молингни эса батамом бериб бўлдик.

— Одамзод шундай ифлосми? Туринг, чиқиб кетинг...

— Ўтинаман, соқолим ҳурмати, сенга бари бир эмасми? Ҳали куч-қувватим бор ўзингни бос, енгиллик қилма!

— Ҳозир йўқолмасангиз қичқираман.

— Унда ҳозир ўлдираман.

— Ўлим номусдан кўрқинчлимас, йўқолинг.

Али чиндан ҳам ўлдирмоқчи бўлиб, қўлини пичоқнинг қинига олиб борди.

Ишнинг жиддий тусга кирганини кўрган келинчак қотиб ухлаб ётган Умарнинг кўрпасидан тортиб, силкитиб юборди.

— Ҳой бола, турсанг-чи!!!

Умар дик этиб бошини кутарди.

— Яна қўрқдингми?

— Анавини қара!

Ўғлининг уйқули кўзини дарров очиб улгурмаганидан фойдаланиб, Али ўзини эшикка урди. Бир томони қийшайиб турган эшик тарақлаб ерга тушиб кетди. Қамиш чайлада ётган кампир уйғониб овоз берди.

— Ҳа, нима бўлди? Тинчликми?

Уйда шовқин-сурон кўтарилди, она, келин, ўғил қўрқишиб, бир ерга тўпланишди.

Она нима бўлганини сездими, қайтиб ҳеч нарсани суриштирмади. Умарнинг «нима бўлди, нима гап ўзи?» деб суриштиришига Парчагул «ётавер, эрталаб айтаман», деб қўя қолди. Азонда эса унинг уйғонишини кутмасдан, тура солиб, сандиқдан ёпинчигини олиб, бошига ёпинди-да, уйдан чиқди. Бечора она ҳаммасини тушунди, бироқ йўлидан қайтаролмади, кўзларига ёш олиб:

— Худо бахтингни очсин, биз ғарибларга раҳминг келсин, чироғим, — деб қолаверди.

* * *

Ойдўс гўё панд емаган оламдай хурсанд, кайфи чоғ. Бунинг сабаби, овулида ҳаёт учун кураш ҳар қачонгидан ҳам қизғин тус олган. Кўчада саланглаб юрадиган бекорчилар, саёқлар, эшикма-эшик тиланчилик қиладиган гадойлар ҳозир анча камайиб қолган. Овулдошларининг айримлари бўлғуси шаҳарнинг пойдеворига босиладиган чангал, тол чопиш, хандақлардан лой чиқариш билан овора.

Қизлар ўтови атрофида ҳам жонланиш пайдо бўлди. Ўтовнинг офтобрўя томонига чиқиб, иш тикишиб жимгина ўтирадиган қизларнинг орасига ўрис аёл келиб қўшилиши билан аҳвол батамом ўзгарди-қўйди. Ўтовдан чанқовузнинг овози, қизларнинг қўшиқлари эшитиладиган бўлиб қолди. Улар ўзларини эркин тутиб, бемалол ўйнаб-куладиган бўлишгани сари, Ойдўс ўтов атрофидаги қоровулларни камгап, жиддий, бақувват, овул бўйича энг тотув, энг иноқ оилаларнинг эркаклари ҳисобига кўпайтирди. Битта-яримта саёқ юрадиган эркакларнинг қизлар ўтови томонга қадам босиши у ёқда турсин, назар ташлашига ҳам имконият қолмади. Ота-оналар энди қизларидан хавотир олмайдиган бўлишди.

Ойдўс шулар билан андармон бўлиб, иниларини ҳам ёдидан чиқарди, чап қошининг устидаги мошдай холининг қора тусга кирганини ҳам пайқамади. Бироқ баъзи-баъзида бошини қашиб: «Биздай оз сонли халқнинг қизлари от минишни, яроғ осишни ҳам ўрганса ёмон бўлмас эди», деб ўйлаб қўярди. Афсуски, ҳозир бунинг иложи йўқ, тушунади. Шунинг учун ҳам бу фикрини ҳеч кимга ёрилиб айтмади.

Яқиндан бери унда бир гумон пайдо бўлган: Хон ваъдасини бузмасмикан? Шундан кейин у шаҳар пойдеворини тиклашга юборилганларни, чигит экишга келган пахта усталарини эслаб, яна кўнгли бир оз ёришади. Бу ишларнинг боришидан хабардор қилиб келиш учун Хивага бориб келишни мўлжаллаб турарди-да, чақириқсиз, солиқсиз боришнинг ҳисобини тополмади. Ҳозирги фикри-зикри «мурувват куни»ни тезроқ йўлга қўйиш. Ким қандай тушуниб, қандай ўтказса ҳам майли, лекин ўша кунни белгилаш керак. У тонг саҳардан шуларни ўйлаб, бармоқ букиб, кун санаб ўтирганида ташқарида қадам товуши эшитилгандай бўлди.

— Али!

Ҳеч ким индамади.

Орадан сал вақт ўтмай, эшик тиқирлагандай бўлди.

— Кимсан?

— Менман, бий бобо, — деди қиз боланинг овози.

«Ўтовдаги қизлардан биронтасига нимадир қилди-микин», деб ўйлаб, Ойдўс ирғиб ўрнидан турди-да, апил-тапил кийиниб, ташқарига чиқди.

Эшикда Парчагул турарди.

— Ҳа, кел қизим, тинчликми?

Парчагул бошқа биров йўқми, дегандай ёпинчиғининг тагидан теvarак-атрофга олазарак қаради. Бий бир сир борлигини англади.

— Айтавер, қизим.

Парчагулнинг қизил юзи сарғайиб, пистадай бурни қизарган, қовоқлари шишиб, чақнаб туралиган кўзлари сўник... Юзини бийга кўрсатишга уялиб, ёпинчиғини кўзига сал тортди-да, бўлган воқеани аста гапириб берди, бий дарров тушунди.

— Ўзи қаёққа кетди?

— Билмадим.

— Яна ким билади?

— Сиздан бўлак ҳеч ким, бий бобо.

Ойдўс қош-қовоғи уйилиб, ерга қараганча қолди.

Парчагулнинг ёшли кўзлари ёпинчиқнинг тагидан ялтираб, ундан қандай мурувват кутиб турганини ҳам пайқамасди. «Айтмасдан, сувга чўкиб, ўлиб қўя қолсам бўлармиди? Йўқ, келиб, яши қилдим, юртнинг отаси — бий бобо билиб қўйсин!..»

Ойдўс анчадан кейин бошини кўтарди. Кўрада отларга ем бериб юрган Дўспанни кўриб, унинг олдига борди.

— Отимни эгарлаб бўл-да, манави қиз билан гаплаш, агар менинг олдимга қандай арз билан келганини яширмаса менга айт. Ҳозир кийиниб чиқаман.

Дўспан оғирқарвон бий бобосининг каллаи саҳардан жиғибийрон бўлиб юрганидан ҳайрон бўлиб, Парчагулнинг олдига борди.

— Али отанинг ўрнига ҳовлини супургани келдинг десам, нима воқеа юз берди?

Дўспаннинг ишонч билан гапиришидан бий бобо сирдош жиловдорига ҳамма гапни айтибди деб ўйлаб қизнинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Ўлдим-ку, Дўспан. — деди. — Туғишган келинига қайнатанинг қўл тегизиши одамзод тарихида бўлганми ўзи? Тириклайин ўлдим, энди мен ўламан.

Дўспаннинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди, ранги қув ўчиб кетди.

Ойдўс шахдам чиқиб, отининг ярим бўшаган тўрвасини юлқиб олиб улоқтириб юборди-да, узангига оёқ қўйганида ёнига келган Дўспанга қаради.

— Айтди, бий бобо.

— Ундай бўлса, ҳозир «Кўк ўзак» тарафга бошлаб кет-да, ўлдир. Мен Алини ўлдириб келаман.

Ойдўс ортиқ ҳеч нарсга демай, отига ирғиб минди-да елиб кетди. Дўспанга бий бобосининг амрини бажармасликка илож қолмади. Ўтовга кира солиб, керагага илиғлик пичоғини олиб, қўйнига солди.

— Қани юр, Парчагул, «Кўк ўзак» тарафга бориб, ака-сингилдай сирлашиб келамиз.

Қиз «мени ўлдирар экан», деб хаёлига ҳам келтирмасди, бироқ Дўспан ёш йигит эмасми, кўрқиб, унга шубҳа билан қараб қўйди.

— Қани, юра қол, — деди Дўспан шошириб. — Юрт уйғониб қолмасидан кетайлик. Бўлмаса уятга қоламиз..

Қиз ноилож унинг кетидан эргашиди.

Ойдўс Алини уйига қидириб бориб, қай тарафга кетганини сўради-да, қамчини ёқтирмайдиган ола оёқ жийроннинг сағрисига шилт этиб уриб, тўқайга қараб қуюндай учиб кетди.

Шунча шошилгани бекор кетди, гумон қилган буталарининг орасини қидириб, у ёқдан-бу ёққа югурди, тополмади. Вақт пешин бўлди. «Ўзини сувга ташласа, танаси қалқиб юзага чиқиши мумкин», деган хаёл билан «Кўк ўзақ»нинг бошига қараб юрди. Бундан ҳам натижа чиқмади. «Бундай уятсиз одамнинг ўзини ўлдиришга иродаси етмайди, балки кечаси йўлга тушиш учун бир бутанинг тагида пусиб ўтиргандир», деган хаёл билан кетига қайтиб, чангалзорга кирди. «Миржиқнинг овулидан паноҳ изламасмикан?» деган ўй хаёлига келиши билан йўлда келаётган бир отлиққа кўзи тушди. Синчиклаб қараса, Миржиқнинг ўзгинаси. Тагида ўша тўриги бепарво келяпти, бошида ҳам эски қора қалпоғи, узун қора мўйловларининг учи қулоғи томонга буралмай пастга осилиб ётибди. Ойдўсни кўрмай, хаёл суриб кетяпти. Ойдўс унга индамай ўнг томонидаги катта тўранғилга бурилган эди, бир шохига осилиб, оёқлари саланглаб турган Алини кўриб қолди.

— Миржиқ, бу ёққа қара, — деди-да, бир зумда тўранғилнинг тагига етди. Отининг туёғи тагида хазон шитирлаб кетди. Али бўйнига белбоғини солиб, аллақачон жон таслим қилган эди.

Миржиқ Бегис билан ўша хайрлашиб кетганича ҳеч қасрга қайрилмай уйига келиб, бир неча кун ўйлади. Ўзи билан икки оғаси тутган йўлнинг тўғри ёки нотўғрилигини кўрсатадиган бирон йиғин, бирон воқеа қолмади. Ҳаммасида Ойдўс тутаётган йўл тўғрига ўхшаб туюлди. Уни Тўрамурот сўфи билан солиштирган эди, Ойдўс баъзи ишларда ундан ақллироқ кўринмаса ҳам, ҳар қалай, жигар, қариндошлик туйғуси уни устун қўярди.

Хуморнинг сўнгги гаплари ҳам далда бўлди. Агар Ойдўс қовоғини уймай, ўтган гапларни юзимга солмай, жигарим деса, тушунса, у билан бирга бўлай деган қарорга келди. Шундай бўлса ҳам Ойдўсга бетга чопарлик қилиб гапирган гаплари ёдига тушиб, юзим шувут, башарасига қандай қарайман, деб ўйлаб келаётганида Ойдўснинг ўзи олдидан чиқиб қолгани, чақиргани уни хурсанд қилиб юборди. «Ишим ўнги-

дан келяпти», деб кўнглидан ўтказди-да, ўша томонга юрди.

У етиб келганида Ойдўс от устида туриб, қиличи билан шохга боғлоғлиқ белбоғнинг учини кесиб улгурган эди.

— Қани, отдан туш, — деди у Миржиққа. — Итга ит ўлими. Тагини қаз. Ётган ерига кўмиб кетамиз.

Миржиқ Алини таниб, Ойдўсга шундай ёмон кўз билан қарадики, пастга осилиб турган мўйловлари ҳам тиккайиб кетди.

— Қандай ноинсоф одамсан? — деди у отидан тушмай. — Шунча йил хизматингни қилган мўминни нега итга тенг қиласан? Сенда меҳр-оқибат, виждон борми ўзи?

— Гапни кўпайтирмасанг-чи. Ўликни тупроққа қўйиш тирикларнинг иши. Туш дедимми, туш!

— Сенга хизмат қилган одам ҳам бир, устингдаги эски чопонинг ҳам бир экан-да. Бу одам сен учун ўз боласини уриб ўлдирди.

— Мени кўрганда гапириб қолиш шартми?

— Отингни жиловидан тутганлар дастингдан осилиб ўлса, гапирмай нима қилайлик? Одамнинг косасини оқартирмайдиган бошчининг кимга кераги бор? Шундай қилаверсанг, бир кун эмас бир кун Дўспаннинг ўзиёқ гум қилади сени.

— Менда сен билан гаплашиш иштиёқи йўқ, мавридини топдинг, гапириб қол.

— Момақалди роқ кучли гумбурлаган сайин ёмғири майда бўлади. Сен ҳам ўшанақа ўткинчи момақалди роқсан. Довулинг кучли, аммо кетидан ёмғир эмас, кўз-ёши ёғилади.

— Гапиравер, баъзан мушук ҳам арслондай керилади.

— Йўқ, мен эмас, Бегис эмас, сен мушуксан. Ҳақиқатдан кўрқасан. Тушунтириб бер, нега қадамингда кўзёши оқиб қолаверади?

— Нега сен ўзинг бу оламнинг паст-баландини тушунмай туриб, баланддан келиб гапирасан-а? Зулматдан кейин нима келишини биласанми?

— Зулматдан кейин ёруғ кун келади, демоқчимисан? Бундай деб қилмишларингни хаспўшлаб, юртни алдама! Ёруғликнинг кети яна зулмат.

— Сенинг бу гапинг қудуққа йиқилган гиёҳванднинг юқорига қараб, «осмоннинг бори шу экан», дейишига ўхшайди. Шундай деб, кенг осмонни Қўнғи-

рот ҳокимининг тушунчасига тенглаштира. Зулматдан кейин — зиё!

Ойдўс унинг эгардан тушмаслигига кўзи етди-ю, отидан тушиб, қиличининг учи билан ўликнинг тагини чуқурлаб, гўр қазий бошлади.

— Мен сен билан суҳбатлашмоқчи бўлиб келаётган эдим. Бекор қилган эканман. Сен бу одамни жигарларингдан ҳам ортиқ кўрар эдинг, энди хўрлаб қўйибсан. Энди билсам, бизларнинг ўлимимиз ҳам сен учун битта саёқ итнинг ўлиmidан ортиқ бўлмас экан.

Ойдўс индамай, ишини қилаверди.

Миржиқ чидолмай отдан тушиб, ўликни Ойдўс қазиган чуқурга тушириб қўйишга ёрдамлашди. Биргалашиб устига тупроқ тортишди-да, кафтларини тўранғилга суркаб-суркаб, отларига минишди. Бир оз юришгандан кейин, Миржиқнинг сабри чидамади.

— Қани, гапир!

— Қурбақа вақиллаганда одамнинг индамай тургани маъқул. Ўзинг гапиравер.

Миржиқнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Хива хони тил учида қўллаб турганига, бошимдан ой чиқди, деб хурсанд бўляпсанми? Юлдузларга зеҳн сол. Қўнғирот ҳокимидан ибрат ол. Суянган тоғинг Хива хони тош девор эмас, тухумнинг пўчоғи эканлигини биласанми? Оғзингга лой сувайди. Юрт ҳозир Қўнғиротга кўчяпти. Халқ сен ўйлаганчалик кўр эмас, яхши, кучли одамни паноҳ тартади.

Ойдўс унинг гапларига ўта хотиржамлик билан қулоқ тутиб, бир оғиз ҳам жавоб қайтармади. Миржиқ баттар жиғибийрон бўлди.

— Давлатинг қайтиб бораётганини ўйлаб кўр. Теварак-атрофингни ўраб турган ўз қўрғонингни ўзинг буз-япсан. Билиб қўй, майдондан кетган мушукни сичқон талайди.

Юрт номига, ота номига иснод келтирган Алининг ишидан ғазабга келган Ойдўсга ҳозир Миржиқнинг гаплари одатдаги даҳанаки жанг бўлиб туюлди. Шунда ҳам Алининг гуноҳи нимада эканлигини айтиб ўтирмай, қовоғини солиб, жеркди:

— Сизлар Қўнғирот ҳокимининг соясисиз, тўтиқушсиз.

Бу гап Миржиқнинг кўксига найзадай санчилди, у отининг бошини кетига бурди.

Парчагулни эргаштириб, то «Кўк узак»ка етгунча, Дўспан нукул, бегуноҳ одамни қандай ўлдираман, деб ўйлаб келди. Қиз унинг асил ниятидан беҳабар, эргашиб келаверди. Улар «Кўк ўзак»ка етиб, бир оз юришгандан кейин, Дўспан қизни пастда қолдириб, тепага чиқди. Қуёш худди чўгдан ясалган баркашдек бўлиб, қамишзор устидан кўтарилиб келмоқда. Дўспан унга қараб туриб. «Ҳозир сен бир ёш жонни олиб кетасан», деди ичида. У овулга назар ташлади. Типпа-тик осмонга қараб ўрлаб бораётган сийрак тутундан бўлак ҳеч нарса чалинмади кўзига, азон палладан чакаги очиладиган итларнинг ҳам овози эшитилмайди.

Дўспан қиз томон ўгирилди. Қиз турган ердан илгари ўйиб-ўйиб анча тупроқ олинган, анча чуқургина хандақ эди. У: «Бечора қиз, анча қулайгина ерда қолган экансан, бир оз эркин нафас ол», деб кўнглидан ўтказди-да, яна орқасини ўгириб олди. «Кўк ўзак» лиммо-лим бўлиб, жимир-жимир қилиб оқиб ётарди. «Пичоқ билан ўлдиргандан кўра, қўйлагининг ичини тупроққа тўлдириб, сувга итариб юборсам нима қилар экан?...» У ўз хаёлидан ўзи қўрқиб кетди. Қиз ҳеч нарсадан беҳабар, Дўспаннинг ҳаракатларини кузатиб турарди, унга тик қаролмай, ёпинчигини сал пастга тушириб, юзини яширди.

Дўспан юқорида у ёқ-бу ёққа юриб, аста пастга тушди-да, қўйнидаги пичоқ сопидан қўлини олмай, қизнинг олдига яқинлашди. Қиз бирон нарсани сезгандай кетига тисарилди.

— Нимадан қўрқасан? — деди Дўспан қўлини қўйнидан тортиб. Жавоб ўрнига ёпинчиқ остида чақнаб турган қора кўзлардан икки томчи ёш юмалади. Дўспаннинг юраги жиз этиб ачиниб, аъзойи бадани бўшашиб орқасига ўгирилди-да, кетимдан юр, деб шивирлади. Улар энди тепага кўтарилишди. Қиз Дўспаннинг вожоҳатидан ёмон бир нияти борлигини пайқаб, сал орани узоқроқ қолдириб юрди.

Дўспан ўйланиб қолди: «Ўн гулидан бир гули очилмаган қизни қандай ўлдираман? Бий бобо сўраганида ҳеч нарсани айтмади, деб қўя қолса бўлмасмиди? Йўқ, ёлғон гапириш мумкин эмас, ёлғон гапирган одам бахтсиз бўлади...»

У ўйлаб, ўйлари чалкашган сайин, юриши ҳам ўзгарди, қиз баттар қўрқиб, бирдан орқасига ўгирилиб,

менга ҳамла қиладиган бўлса, тутиб олмасин деб, ёпинчиғини бошидан олиб, буклаб, қўлиғига қисиб олди. Ўзи қочишга тайёр бўлиб турди.

Йигит бир ерга етганда тўхтаб, кўз қирини ташлаб, қизнинг сув бетига тушган соясидан уч-тўрт қадам орқада тўхтаб турганини кўрди-да, кетига ўгирилди. Кутилмаган манзарадан лол бўлиб қолди: рўпарасида отаси таърифлаган сулув турибди. Кенг яғринлик, тўлагина, билаклари йўғон, сочлари тим қора ва жингалак, ҳар қандай йигит жон-жон деб оладиган бир гўзал!

Йигитнинг нияти бирдан ўзгарганини қиз сезмади, аммо кўнглидаги гапни айтишдан ҳам тортинмади.

— Дўспан, — деди овози бир оз қалтираб. — Ўринингдан қўзғалмай эшит. Азондан бери мени эргаштириб, қандай ўлдиришнинг иложини тополмай юрганингни сездим. Қайнатам билан ўртамизда бўлиб ўтган ҳодиса элнинг, миллатимизнинг номига иснод, бошлиғимизнинг пешанасига суртилган қоракуя бўлишини тушунаман. Бунинг оғзимдан чиқариш ниятим йўқ эди. Бироқ эл бошлиғига билдиришни маъқул топдим. Ҳар бир одамнинг битта сирдоши бўлмаса, ёрилиб ўлади. Мен сени бий бобонинг ҳам жиловдори, ҳам сирдоши деб ўйловдим. Шунинг учун айтдим. Ўтинаман, мени ўлдирма, манави ёпинчиғимни олиб қолиб, бий бобога «ўлдирдим», деб битта ёлғон гапирсанг, худо кечирар. Кўрқма, юртимизда ҳеч кимнинг кўзига кўринмай ғойиб бўламан. Миржиқнинг ўғил тўйида келган доғистонлик йигит билан аргимчоқ учиб, бир-икки оғиз гаплашган эдим. Ўшани излаб кетаман. Бўлмаса қозоқларнинг олдига бораман, балки ўзбеклар ё туркманлар орасида паноҳ топарман. Ўшаларнинг олдига бориб, бировларнинг қирини ювсам ҳам куним ўтади. Фақат тирик қолдирсанг бўлди, мен яшашни истайман. Анави тош тепадан нур сочаётган қуёшни, кўм-кўк осмонни, оёғингнинг тагида оқиб ётган манави зилол сувни, анави кенг яйловни қандай кўзим қийсин?! Ишонавер, Дўспан, ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмайман.

Полизга қўйилган кўриқчидай қотиб қолган Дўспаннынг юраги ўртангандан ўртаниб, мадори кетди, аъзойи бадани увушиб, қора булутдай уюлган қовоқлари очилиб, тунд чехраси аста-секин ёришиб, қиз томон юзтубан йиқилди. қўйнидаги пичоғи учиб кетди. Қиз «ўзига пичоқ урмадимикин» деб гумонсираб, қинидаги пичоқни олиб, у ёқ-бу ёғига қаради-да, ўзи-

нинг қўйнига яшириб, йигитнинг устига ёпинчигини ташлади.

— Хайр, Дўспан, раҳмат. Пичоғингни мен олиб кетдим.

— Кетма, Парчагул, бирга... — деган садо чиқди йигитдан.

Дўспанни шу аҳволда ташлаб кетишга қизнинг ҳам кўнгли бўлмади, тепасига чўнқайди. Йигит бир маҳал ўзига келиб, ўрнидан турди.

— Пастга тушиб, бирпас дам олайлик. Парчагул. Мен ҳам бирга кетаман.

Пастга тушиб, майсаларнинг устига ўтиришгандан кейин Парчагул шундай деди:

— Ундай дема, Дўспан. Ватанни ташлаб кетган йигитни юрт сотқин дейди.

— Сен билан бирга бўлсам, осмоннинг тагида ҳам-ма ер ҳам менга ватан.

Қиз индамади, йигит ҳам қайтиб эзмаланиб ўтирмади.

Уларнинг узоқ чўзилган жимликларини қамишнинг шитирлаши бузди. Иккалалари чўчиб бошларини кўтаришди. Ойдўснинг ўзи келиб қолган экан. Ранглари қув ўчиб, барабар ирғиб туришди-да, қўл ушлашиб ўзларини ола оёқ жийроннинг оёғи тагига ташлашди. Аммо биронтасидан садо чиқмади.

Ғазаб билан келаётган бийнинг ёшлиғи ёдига тушдими, ишқилиб, мукка тушиб, отининг икки оёғини қучоқлаб ётган ёшларга раҳми келди.

— Туринглар. Али ўзи учун ҳам, келини учун ҳам жазосини тортди. Аммо юракда пайдо бўлган туйғу бир умр сўнмаслигига аминман. Қани, қўлларингни фотиҳага очинглар, омин денглар, қўша қаринглар, болаларим!

— Омин, бий бобо.... Омин... Омин...

Кўзларида ёш чақнаб турган икки ёш, бу ҳодиса тушлари ё ўнглари эканини ажратолмай, осмондаги қуёшдай очилишиб, лабларига табассум югурди. Ойдўс кўздан нари бўлиши билан тунги оққан юлдуздай бир-бирларига отилишди.

29

Ўйлагани бўлмай, кайфи бузилиб келаётган Миржиқ овулига яқинлашганда бир қумтепага чиқиб, отининг жоловини тортди-да, овулига назар ташлади. Бу

овул илгари икки одамнинг номи билан аталарди. Энди эса ёлғиз ўзи бош бўлиб қолди... «Нурни орзу қилсанг, ёлғиз ўзингга тушса ҳам бўлмас экан, куйдираркан», деб кўнглидан ўтказди Миржиқ. Шундай бўлса ҳам кўнгли бир оз таскин топгандай бўлди, бироқ овулнинг паст-баландига тикилгани сайин безовталанаверди! Овул бир чеккаси синган тошгами, тешилган ғалвиргами ўхшайди. Уйлар камайган, одамлар сийраклашган, чеҳраларида завқ-шавқ нишониси йўқ, молхоналардаги моллар ҳам озиб кетганга ўхшайди, суйкалишмайди, тепишмайди.

«Аввал-охир мени шу аҳволга солиб кетган Бегис, сенга нима десам бўлади? Битта ўзинг кўчиб қўя қолмай, қанча одамларни сарсон қилдинг...»

У қумдан тушди. Ҳеч ким олдидан чиқмади, ўзи ҳам битта-яримтани учратиб қолишни истамасди. Негаки овулдошларидан биронтаси учрашиб қолиб, ilmoқли гап қилса, қизишиб, ўлдириб қўйиши ҳеч гап эмас эди.

Миржиқ уйининг олдига келиб тўхтади. Хумор отининг дупурини узоқдан эшитиб, чиқиб йўлини пойлаб турар, отини ўзи боғлар эди. «Бугун мени қайтиб келмайди, деб ўйлаётган бўлса керак», деган хаёлга борган бўлса ҳам, хотинининг чиқиб кутиб олмагани жаҳлига жаҳл кўшиб, қовоғи уйилди, отини ўзи қантардида, хотинини бир савалаш мақсадида қамчисини ушлаб, ичкарига кирди.

Хумор боласини чўмилтириб, энди орқа-бошини ёғлаётган эди, эрини кўриши билан ирғиб ўрнидан турди. Отасига эргашиб, эшикдан совуқ кирганигами, ё онасининг иссиқ бағридан пастга тушганигами, чақалоқ чириллаб йиғлай бошлади. Миржиқ бирдан Хуморни уриш ниятидан қайтди, устидан чопонини ечгунча жаҳидан тушди. Қамчисини кераганинг бошига илиб, ўғлининг тепасига энгашди. Онасининг қўлига ўтиб йиғлашдан тўхтаган чақалоқ катта қора кўзларини ялтиратиб қараб турибди.

— Сенга салом беряпти, — деди Хумор.

Миржиқ чақалоқнинг жажжигина бурунчасидан астагина чимчилаб, ёнбошидаги кўрпачага ўтирди.

Эрининг дарғазаб бўлиб келганини кўрган Хумор боласини шоша-пиша бешигига беллади-да, ташқарига чиқиб бир кучоқ жинғил кўтариб кирди, ўчоққа олов қалаб юборди.

Миржиқ яна ўз хаёлларига фарқ бўлиб, чой қайна-

гунча бошини кўтармади, икки акасининг бир-биридан ўжарлиги, ўзбилармонлиги кўз олдидан нари кетмади...

Хумор гоҳ бешик тебратиб, гоҳ чойнак-пиёлани артиб, гимирсиб юрди.

Олдига дастурхон ёзилиб, чой келганда, Миржиқ бир мучаси синган арслондай оғир хўрсинди.

— Худои таолонинг одамни ўладиган қилиб яратганига минг қатла шукур.

Хумор «нега ундай дейсан?» деб сўрамаса ҳам, эрининг турқи тароватидан кўрқиб, шахло кўзларини сузиб унга ўгирилди.

Ойдўс билан бўлган ҳозирги учрашувдан қаттиқ ранжиб, хўрлиги келиб қайтган Миржиқ, «Тирик юриб, қариндошларингдан куйганингдан кўра, Алига ўхшаб ўлиб қўя қолган ҳам яхши», деган хаёлга борган эди, ҳозир ўша нияти ёдига тушиб, беихтиёр хўрсиниб қўйди-да, бошини сарак-сарак қилди.

— Одамзодни ҳар қанақа ёмон хаёллардан халос қиладиган бирдан-бир йўл — ўлим.

— Нега бундай дейсан, тўрам?

— Бу дунёда ёмонлар кўп.

Хумор эри тилга кира бошлаганига бир оз хурсанд бўлган бўлса ҳам, эзилиб гапирган гапларини эшитиб, беихтиёр кўзига ёш қалқди. Бешикда ётган чақалоқнинг пешанасини тириштириб, йиғламоқчи бўлаётганини кўриб, уни тебратиб ўтириб, эрига тасалли берди:

— Хафа бўлма, тўрам. Агар бу оламда ёмонлар ҳам яшамаганда, киши яхшиларнинг қадрига етмаган бўларди.

Миржиқ ажабланиб хотинига қаради — хотиржам тортгандай ёнбошлади-да, қуйиб қўйилган чойни ҳам хўпламай, пинакка кетди.

Хумор чойнак-пиёлаларни йиғиштириб, эрининг устига кўрпа ташлади.

Миржиқ шу ухлаганича азонда уйғонди.

Юзи, кўзларидан чарчоғи кетгандай кўринса ҳам, дили вайрон эди, шундай бўлса ҳам ўзини қўлга олиб, ўғилчасини тиззасига ўтқазиб нонушта қилди.

Хумор эрига нима бўлганини тушунди.

— Кексалардан хафа бўлиш керак эмас, тўрам, деди у. — Яхшилардан ҳам доим нуқсон топишга интилган одам яккаланиб қолса таажжубланарли ери йўқ.

Миржиқ хафалигини сездирмасликка ҳаракат қилиб, жилмайган бўлди. Хуморнинг ҳали айтадиган гап-

лари бор эди, аммо эрининг сир бой бермасликка ҳаракат қилаётганини кўриб, ортиқ ҳеч нарса демади-да, сув олиб келиш баҳонаси билан қовоқни кўтариб ўтовдан чиқди.

Миржиқни яна ёлғизлик чулғаб олди. Бирдан ёшлигида эшитган бир гап ёдига тушиб кетди. «Усти йиртилганига бировни айбдор қилиш — гуноҳ». Миржиқ шу гапдан хулоса чиқариб: «Овулимнинг етим бўлиб қолганини бировдан кўришим, мен учун ҳам номардлик», деган қарорга келди. Шу пайт ўғли йиғлаб қолди. Бошини ҳадеб у ёқ-бу ёққа қимирлатаверганини кўриб, оёқ-қўлини бўшатолмай диққат бўлаётган бўлса керак, деб ўйлади-да, ҳужрадан ўрис бешикни олиб кириб, ичига жой солди, ўғлини бешигидан ечиб, ўша бешикка ётқизди. Бола овунди. Уни тебратиб туриб, ўзича гапирди:

— Сен ҳам эркин бўлишни истайсан-а? Кўрдингми, ота мерос бешикда ҳозиргина йиғлаб ётган эдинг, қўл-боғсиз кенг бешикка тушиб, мана энди, оёқ-қўлингни бемалол ўйнатиб ётганингдан хурсандсан. Катта бўлганигда сенинг тақдиринг қандай бўлар экан? Мени танияпсанми, ўғлим? Нима қилай? Маслаҳат бер. Ҳеч нарса демайсанми? «Ўзинг биласан, ота», дейсанми? Майли. Йўқ, айт-чи, болам, мен кимлар билан бўлай? Хива биланми. Қўнғирот биланми... Бухоро биланми. Қозоқлар биланми... Ўрислар биланми? Ахир маслаҳатлашмай иложим қанча? Гапирсанг-чи, болам. Ҳозир замон шунақаки, ҳар ким ўз кўмочига ўзи кул тортади. Битта кўрпанинг тагида тепкилашиб катта бўлган ака-укалар ҳам катта бўлгандан кейин ота ўчоғига тупуриб ўзига қўр тортади, болам. Сен «Бола учун отанинг соқоли ҳам қўрғон», деган нақлни биласанми? Шунинг учун сира гапирмай, ўйнаб ётибсанми? Мана бу бешигингни совға қилганлар томонига борайми? Қўй, ўғлим, пешанангни тириштира, мен унчалик нодон, манман одам эмасман. «Иккаламиз ҳам жиловдорликка ўрганган халқнинг фарзандимиз». Шу гапни топиб айтган одам менга ёқади, ўшанинг олдига борайми?

— Тўрам, ким билан гаплашяпсан? — деб кулиб кириб келди Хумор.

— Илгари ота фарзандга ақл ўргатса, энди ҳаммаси чаппасига айланиб кетяпти.

— Қўйсанг-чи, тўрам. Карвонбоши адашса, уни кетидагилар йўлга солишади.

— Адашдинг деб, Ойдўснинг қулоғига ёсин ўқисанг ҳам қор қилмайди.

— Ёғингарчилик ўз вақтида бўлса, дур сочади, тўрам. Ҳали ҳам кеч эмас, кичик бўлганинг учун сен биринчи бўлиб ҳовурдан тушишинг лозим. Бий қайнагам ўта ақлли одам, тушунади.

— Мен кеча ундан жуда тўйдим, агар яна ўша ҳақда гап очадиган бўлсанг, мендан яхшилик кутма.

— Ие, Эрназарни кенг бешикка ётқизибсан-ку? — деди Хумор гапни чалғитиш мақсадида.

Миржиқ индамай бориб кўрпачага чўзилди. Яна хаёл сурди...

Ҳафталаб хаёл сурди...

У аниқ бир қарорга келолмай юрган кунларида Жондулла ҳўтик хат олиб келиб қолди.

— Бегис огадан.

Миржиқ шоша-пиша очиб, ичида ўқий бошлади.

«Дуойи салом. Қароғим Миржиқ, сен онамизнинг «сутқуритар» кенжасисан. Шунинг учун эркалигингни ҳам, ўжарлигингни ҳам кечириш мен учун фарз. Сўнгги сафар: «Ёши кичкина, қаёққа ҳам борарди», деган хаёл билан сени қайтармаганимга ҳали ачинаман.

«Доно одамнинг бир томчи сиёҳи содда одамнинг бир қошиқ қонига тенг», деб ота-боболаримиз бекорга айтишмаган. Доно ҳокимнинг паноҳига келиб, кўп нарсани ўргандим. Ростини айтсам, сендан кечирим сўраб хат ёзишни ҳам доно одам маслаҳат берди.

Али Ойдўсдан хафа бўлиб жонига қасд қилиб, ўзини тўрангилга осибди, келини Дўспанга никоҳ қилинибди, деб эшитдим. Буларнинг ҳаммасига Ойдўс сабабчи эканлигини мендан кўра яхшироқ биласан. Бахти қайтган одамнинг эшаги ҳар қадамда қоқилиб, соясидан илон чиқали. Ойдўснинг бахти қайтди, энди у хор бўлади. Номи юртга машҳур акамизни хор қилиб қўймай, уни тўғри йўлга солиб юбориш иккаламизнинг ҳам бурчимиз.

Қорақалпоқларга битта ҳам шаҳар йўқ, деб уни айблаганим ёдингдами? Энди у бечора шаҳар қурдириш билан овора. Кўнғиротдай тап-тайёр ўз шаҳримиз. Кўнғирот хонлиги пайдо бўлса, унинг маркази бўладиган шундай шаҳар турганда, юртга ортиқча азоб-уқубат келтирадиган бу машмашанинг нима кераги бор?

Одам ёшлигида хаёлпараст бўлади, дейишарди, бизнинг Ойдўсимиз қариган чоғида ҳам хаёлпарастлик қилиб қирқ қиз тўплаётганига нима дейсан?! Сира ҳам

ақлга сирмайдыган иш-ку. Энди ўша қизларни Қўнғиротга олиб келмаса бўлмайди.

Ўжар иним, сен Тўрамурот сўфининг этагини ўпганингни ўзингга ор билиб, хўрлик деб хафа бўлибсан. Нимасига оринг келади? Бунинг нимаси хўрлик? Менга бир вақт Маман: «Биз жиловдорликка ўрганган халқмиз», деб айтди демаганмидинг ўзинг? У жуда тўғри айтган. Бизга бировнинг этагини ўпиб яшашдан ўзга йўл йўқ. Тўтиқуш чиройли бўлгани учун эмас, одамларнинг гапини қайтаргани учун ҳам қадрли.

Бу ерда мен аскарбошиман. Сен ҳеч бўлмаганда бош полвон бўласан. Ойдўсни энг хўрматли қариялардан қилиб, тўрга ўтқазиб қўямиз. Бунинг учун уни ҳозирги довдирашларидан зўрлаб бўлса ҳам қайтариш хусусида ҳоким иккаламиз бош қотирыпмиз. Келсанг сен ҳам шу маслаҳатимизда бирга бўласан.

Айтмоқчи, чавандозларимизнинг сони икки юзга етди. Мен уларга Амударёдан қандай тез сузиб ўтишни машқ қилдирияпман. Яқинда купес Тимофеевнинг кемасини дарё бўйлаб юқорига — Самарқандга тортиб кетаётган Отабекларни кўриб қолдим. «Полвонлик нима бўлди?» деб сўрасам, «Ойдўс бошқарадиган элатда беллашишдан воз кечдим» деди. Ҳоким кемани туттириш ниятида эди, купеснинг отларимизни бепул тақалатиб берганини айтдим. У «яхшиликка яхшилиқ», деб ўтқазиб юборди. Шаҳарга ҳар томондан одамлар кўчиб келяпти. Ҳоким уларга турар жой ажратиб беряпти. Ойдўс овулидан ҳам икки хонадон кўчиб келди. Бизнинг қўлдовлиларга кунботар томондан энг яхши жой тегди.

Кенгашли тўй тарқалмас деганлар, ўйла. Халқимизнинг бахти учун ўйла. Дўстлик, ипи бир узилса, қайтиб улаган билан тугун қолади.

Мактубни ёзувчи ўз жигаринг Бегис деб билгайсан».

Миржиқ хатдан бошини кўтарди.

— Жойлашишга шаҳарнинг қайси томони яхши?

Миржиқнинг саволи ўзига қаратилганини билиб турган бўлса ҳам, Жондулла хўтик ўзини эшитмаганга олиб, кўзини лўқ қилиб ўтираверди.

— Тўрам, мен айтайми? — деди Хумор чойнак-пиёлаларни чайиб ўтириб. — Болалагимда отамдан эшитганимга қараганда, шаҳарнинг кунботар томонидаги овулларга қийин экан. Бозорчилар шаҳарга кетаётганда ҳам, тушдан кейин қайтишида ҳам ўзларини офтобда тоблаб, яйраб ўтиришаркан.

Миржиқ хотинини худди биринчи марта кўраётгандай унга ажабланиб қаради-да, кечгача қора тариқ қовуриб, сиёҳ қилиб қўйишни топширди. Ўзи қамишдан қалам қилиб, азон паллада Бегис жўнатган хатнинг орқасига қуйидагиларни ёзди:

«Ҳар бир ит ўз кўчасида арслон. Ҳозирча ўз кўчамда қоламан. Бироқ сенинг хатингни олганимдан кейин боболаримизнинг «Одамга ёрнинг янгиси, дўстнинг эскиси яхши», деган маталари ёдимга тушди. Урислар боболаримизнинг эски дўсти. Энди Янгидарёга бориб, Маманлар билан, ўрис купеси билан учрашаман».

У хатни аввалгисидай қилиб буклаб, Жондулла хўтика тутқазди.

* * *

Ўшандан кейин орадан кўп ўтмай Миржиқ Янгидарёга келди.

— Айни вақтида келдинг, иним, — деб хурсанд бўлиб кетди Маман. — Қозоқ хонидан ёрдам сўрашга ҳалигача боролмай ўтирибман. Қозоқ халқи курашга ишқибоз. Отабек бурлоқчиликка ёлланиб кетганидан бери нима қилишимни билмай ўтирган эдим. Бирга борасанми?

Кўпроқ юрт кўришга ишқибоз ёш полвонга бу таклиф жуда маъқул тушди.

— Маман оға, у томонларда ўрислар ҳам борми?

— Қозоқ ўрислар аралаш овуллар ҳам топилади.

— Улар ҳам бизларга ўхшаб, бир-бирларидан сояларини қизғанишармикан?

— Қайси халқда, қайси хонадонда чўғини ўзининг олдида тортадиганлар йўқ деб ўйлайсан, иним, мана, борсак кўрамиз, балки ўрнав олгудек ишлар ҳам чиқиб қолар.

Улар тонгда йўлга тушишди.

30

Тўрамурот сўфининг Кўнғиротга қайта ҳоким бўлишига ёрдам бериб, муродига етган бўлса ҳам, Ўринбой бийнинг кўнгли ҳали таскин топганича йўқ. Бунинг биринчи сабаби, қизиққонлик қилиб Ойдўснинг овулини талагани, иккинчи сабаби, қўшниси Маман бий билан ўрталарига совуқчилик тушиб қолгани. Бу-

нинг устига-уштак «Ойдўсга Хива хони ёрдам юборибди, шаҳар солишга киришилди», деган хабарни эшитиб, аъзойи баданига қалтироқ туриб кетди, газабидан телба бўлиб қолишга оз қолди, худди бировни урмоқчи бўлиб, теварак-атрофидан кесак ахтарган сўқирдай, ўзини у ён-бу ёнига урди. Ноилож тақдирга тан беришга тўғри келди. Унинг алғов-далғов кўнглини юпатган нарсаси, бу йил экинлари яхши битгани. Ерга нимаики сочган бўлса, дув униб чиққан.

Куз ҳам бу йил мўътадил келди. Уринбой бий мана, бир неча кундирки, кетма-кет тариқ шопиртириш билан банд. Ҳозир ҳам энг катта тариқ хирмонига туя солдириб, ўзи бир чеккада уюлиб ётган сомоннинг устида уч-тўрт киши билан суҳбатлашиб ўтирибди.

Бошоқлари ўриб олинган майдонда қўйдаёй ёйилиб машоқчилар юришибди.

— Улар ҳам биздан фойда кўришади, — деб машоқчилар юрган томонга ишора қилди у. Иккинчи томондан бир отлиқ қичқириб ўтди.

— Халойиқ, халойиқ, қулоқ солинглари! Шу ойнинг ўртаси «мурувват куни»...

Бу хушxabарни эшитиб ҳамманинг қулоғи динг бўлди. Уринбой уларнинг гурра келиб, ўзларини хирмонга уришларидан кўрқиб, аллақасқдан келиб отидан тушай деб турган ўғлига жарчини қайтариб келишни буюрди. Ўғли дам ўтмай жарчини бошлаб келди. Жарчи сийрак соқол, мўйлови малла, сариқ, қотма бир одам экан.

— Қани, малла соқол, айт, нима қилиб юрибсан?

Жарчи тагидаги ўйноқлаб турган қора отига ўхшаб типирчилаб, Ойдўс топширган «мурувват куни» ҳақида билганларини тез-тез тушунтирди.

— Фақат бир кунми?

— Ҳозирча бир кун, — деди жарчи.

Жарчи кетганидан кейин Уринбой яна бир зум кўнгли безовта бўлиб ўтирди-да, кейин ўғлига:

— Маманнинг овулидан хабар ол, улар нима қилишаётган экан, — деди.

— Маман овулида йўқ, — деди ўтирганлардан бири. — Миржиқ билан бирга қозоқ хонининг хузурига кетибди.

Уринбой пастки лабини тишлаб, овулдошларига сир бой бериб қўйганидан афсусланиб ўрнидан турди.

— Ойдўсларнинг бир ёқадан бош чиқарадиган иноқ оға-ини эмаслигига шукур. Бўлмаса, биттаси бизнинг овулимизга келиб, бошимизда ёнғоқ чақарди.

— Биз қараб ўтираверар эканмиз-да, — деди Ўринбойнинг шерикларидан бири.

— Ойдўсларнинг тухуми қирқ оёққа ўхшайди. — У подачи йигитнинг анқайиб гап тинглаётганини кўриб қолди. — Хой, мунча анқаясан, ҳўкизингни ҳайдасангчи! Сизлар нега қараб турибсизлар, — деб ёнидагиларга ўгирилди. — Ие, сира жонларинг ачимас экан-да? Айланиши сусайган сари ҳар битта ҳўкиз қанча тариқни еб қўйяпти.

Эркаклардан биттаси югуриб бориб, хирмондаги ҳўкизларнинг оғизларидан тариқ пояларини юлиб олиб, савалаб-савалаб юборди.

Отасини бунчалик назари паст деб ўйламаган мулла Давлатназар атрофдагилардан уялиб, гапни бошқа томонга буриб юборишга ҳаракат қилди.

— Оқсоқол, Маманнинг қозоқ хони ҳузурига кетганини сиз қаёқдан билдингиз?

— Ўша овулга қизим тушган, чироғим. Қизимизни кига борган эдим.

— Уларнинг қозоқ хони ҳузурига кетишгани рост, — деб Ўринбойнинг ўзи ҳам бу гапни тасдиқлади. — Биламан, Маман жуда ноқобил. Ноқобил мерган оқсоқ қуён излайди.

Ўринбойнинг кўзлари ўйноқлаб, кутилмаган ёмонликдан гумонсираётган бўлса ҳам, ўғлининг ҳовлиқмаётганини кўриб, хурсанд бўлди. Давлатназар мулла отаси дилидан нима ўтаётганини айтмаса ҳам тусмоллаб билар эди. Ҳозир ҳам унинг яна бирон нарса деб қўйишидан кўрқиб, олдида турганларни қандай тарқатиб юборишни ўйлай бошлади. Шу пайт узоқдан келаётган ёлғиз отлиққа кўзи тушди. У Кўнғирот шаҳаридан келаётган чопар экан. Чопар халтасидан уч бурчак тумор чиқариб, Ўринбойга узатди. Ўринбой туморни у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди-да, пешанасига суртиб, ўғлига узатди:

— Чокини тишинг билан сўкиб, ичидагисини олиб ўқи.

Мулла Давлатназар отасининг айтганини қилиб, туморнинг ичидан бир парча қоғозни олди-да, ичида ўқий бошлади.

«Ўринбой, жигарим, — дейилган эди хатда. — Ўзинг келиб турмасанг ҳам, орқаворатдан ҳол-аҳволингдан хабар олиб тураман. Бу йил экинларингиз яхши бўлиб берибди. Бу ҳам бўлса биз — худо суйган бандаларнинг насибаси. Ишқилиб, ёмон кўздан асрасин.

Кўнғирот кун сайин кўркам тортиб боряпти. Ҳар кун кўчманчиларни қабул қиламан. Шаҳар атрофига халқ қалин жойлашди. Экинларингни йиғиб бўлиб, овулингни шу ерга кўчиришингни истардим. Истаган ерингни ажратиб бераман. Келаси баҳордан чигит эктириш ниятим бор. Пахта экишни биринчи сизларга топширишни лозим топдим. Энг сифатли уруғлар сеники бўлади.

Чавандозларим икки юздан ошди. Сен эски аскарларингни тарқатиб юборган бўлсанг, яна тўпла.

Хивага қарши бўлгани билан ёмон кунда фойдаси тегар деб, ўрисларнинг Тимофеев деган купесини тўхтатмадим. Мени койима. Ушбун иёзувчи Кўнғирот хони деб билгайсан».

Ўғли ичида ўқиб бўлгунча унинг қош-кўзига разм солиб турган Ўринбой хатни ёнидагилардан сир тутиб:

— Оғайнилар, — деди уларга, — анави кичкина хирмонни машоқчиларга бўлиб беришдан ортиқ мурувват йўқ. Машоқчиларни тўпланглар-да, бўлиб беринглар!

Ҳаммалари хурсанд бўлишиб, баъзи машоқчиларнинг номларини айтиб чақаришиб, ўша томонга кетишди.

Ўринбой энди хатни ўқиди, аммо кўнгли жойига тушмади. Дон талашган товукдай бир-бирларини итаришиб, бир сиқим тариқ учун ур-сур қилаётган машоқчиларга завқ билан қараб туриб, чопарга ўгирилди:

— Улуғ ҳокимга биздан дуойи салом айтинг. Баҳоргача ўйлаб кўришга рухсат берсин.

— Ота, ҳоким хафа бўлмасмикин? — деди ўғли тариғи ўриб олинган майдоннинг четида елиб кетаётган чопарнинг кетидан қараб туриб. — Меҳмондорчилик таклиф қилинмади. Хирмондан капсан ҳам бериш керак эди.

— Ажал кутиб, арава йўлида ётган илон эмасман, ўғлим.

— Уйимиздаги уюм-уюм донни кўриб, ҳокимга етказса, бир кор-ҳол бўлмаса, деб кўрқдингми?

— Ҳа, баракалла. Ўз ўғлимсан. Сездингми, хатига қараганда, ҳоким ўзгарган. Анави майдон кейин ўрилиб, дони ҳам кўпроқ тўкилган эди. Ўшани улаштириб юборганимни кўриб кетгани ҳам яхши бўлди.

Ўринбой ўйламасдан қилган иши ҳам фойдали бўлиб чиққанидан хурсанд бўлиб, отини олиб чиқтириб минди.

Тариқзорнинг қибла томонидаги қамишзорда ҳайҳу деган овоз эшитилди. Ўринбой ўғли билан ўша томонга кетди.

— Ҳа, Ўринбой, жуда сезгир одамсан-да, — деди Қобил узоқдан. — Энди сизларникига қайрилиб, бир мантига тўйиб кетай, деган ниятим бор эди.

Уни уйга олиб кетмасликнинг иложи қолмади.

— «Мурувват куни» тўғрисида эшитдингизми? — деб сўради мулла Давлатназар.

Қобил мийиғида кулди.

— Тайёргарлик кўряпмиз. Бу гапни Ойдўс топган. Бироқ яхши бузоқ икки онани эмади деганларидек, Ойдўснинг толси бўлганида, икки инисидан айрилмасди. Ҳар ким ўзича мурувват куни ўтказса бўлаверади.

Буларни у шунчаки, ўзини ўзи юпатиш учун айтаётганини Ўринбой тушунди. Шундай бўлса ҳам тариқзорларни айлантириб, анча машоқчиларни кўрсатиб, уларга битта хирмондаги тариғини улашганини айтиб, мақтанди.

— Ана, Қобил, мурувват дегани шу бўлади, — деб хулоса қилди Ўринбой, — ҳозиргина Ойдўс тўғрисида гап бўлди. Мен ҳам ўз фикримни айтай. Шуҳратпарастлик суяк сурадиган касал бўлса керак. Инилари ҳам акасига торгишибди. Тағин кўнглингга келмасин, сен қайси томондасан? Биласанми, даллолнинг дўсти бўлмайди. Яхши, ҳаммаси ҳазил. Сенингча, элнинг энг хавфли душмани ким?

— Ўқсиз милтиқ икки томонни ҳам кўрқитади, дейишади. Асосий душман ўқсиз милтиқ ушлаганлар.

— Унда Ойдўс, Бегис, Миржиқ — учаласи юртнинг душмани десак бўладими?

Ўғлининг ҳозиржавоблиги билан мағрурланиб юрадиган Ўринбой, бу жавобдан оғзининг таноби қочиб, Қобилга қаради-да, ундан жавоб кутди. Қобил ёш йигитнинг гапга аралашганини хушламай, қарчиғай қўндирган қўлини хиёл кўтариб, қақдини ростлади-да, бир зум сукут қилгач, тилга кирди:

— Уч оға-инининг ўртасидаги қарама-қаршилиқ Хива хони билан Қўнғирот ҳокими ўртасидаги торгишув қандай якунланишига боғлиқ.

Ўринбой Қобилнинг савол билан гапиришга мажбур қилиб, лақиллатаётганини тушунди, лекин ўзини тутишга мажбур бўлди.

— Бу йил пахта эки, дейишувди сени пахтаг қалай?

Қобил пахтасининг унча ёмон ҳосил бермаганини, ўттиз аравага яқин ғўзапоя ўрдирганини, кўсаклари очилгунча ёйдириб қўйганини айтди.

— Ойдўсга берасанми?

— Албатта. Ўн беш аравасини юбораман. Тўплаган қизларига чуватиб олади. Биз ҳам унинг овулига тўрт қиз юборганмиз.

— Бошига ёққан қорни ҳар ким ўзи курайди, — деб Ўринбой ҳали гапининг охирини айтиб ҳам улгурмаган эдики, орқасидан отга яйдоқ минган бир одамнинг ҳовлиқиб қичқирган овози эшитилди.

— Бий оға! Давлатназар! Хирмонни машоқчилар талаб кетди!..

Ўринбой билан ўғли меҳмонни ҳам унутиб, хирмон томон от қўйишди.

Қобил кетаверишнинг ҳисобини топмай, уларнинг кетларидан келса, кўпчилик машоқчилар хирмонни босаётган ҳўкизларни бўшатиб юбориб, хирмонга тушган тариқни ёпирилиб бўлашиб олишяпти. Ўринбой, ўғли, яна бир отлиқ уларни қамчилаб юришибди. Биров белбоғини, биров қўйлагини, кимдир пешматини, яна аллаким қалпоғини тўлдириб олмагунча ўрнидан турадиган сиёқи йўқ.

Қобил Ўринбойни ўлардек ёмон кўргани билан, бу бедодликдан ғазаби қайнаб, ҳушини учириб юборди-да, машоқчиларни бир чеккадан қамчилай бошлади. Дам ўтмай ҳаммаси тумтарақай қочиб кетди.

— Кўрдингми, Қобил — деди ҳансираб Ўринбой пешанасининг терини сидираркан. — Аскарларни бекор тарқатиб юборган эканман.

— Бундай вақтларда аскарларнинг бўлгани дуруст, — деди-да, Қобил, ҳавода учиб юрган қушини чақириб, қўлига қўндириб олганидан кейин, кўкрагини кериб чуқур нафас олди. — Камбағаллар бир ерда хирмонни талаб ўрганишса, ҳамма элатларга юқади... Ойдўс дегани емай туриб, фотиҳасини ўқиб турадиган ярамас. «Мурувват куни» деган балоси одамларни қандай қўзғатиб қўйишини худо билади, хайр мен кетдим.

— Хайр.

31

Баҳор барча жонли махлуқотга «Ол қулим» дейдиган саховатли бўлгани билан, йўғон чўзилиб, ингичка узиладиган вақт, куз эса — пойга марраси. Кимда-ким

кузга етса, маррадан ўтиб, пишиқчиликка етгани. Бу фаслда очлар ҳам тўяди. Тўқлик эса кўнгилларни равшан қилади.

Ойдўснинг «Мурувват куни»га куз кунларидан бирини танлаганининг боиси ҳам шунда эди. Бунинг устига бу йилги куз тўкин-сочин келди, энг муҳими, қорақалпоқ ерида биринчи маротаба пахта етиштирилди.

Кечадан бери «Ойдўс овули» байрам кайфиятида. Ҳар бир хонадон бу маросимга ўзича тайёргарлик кўриб, бисотида борининг энг мазалигини қозонга солиб, ўтган-кетганини таклиф этиб, тўйдириб жўнатмоқда. Йўловчилар, гадейлар шу томонга қайрилиб, хурсанд бўлиб юришибди. Бамисоли наврўз байрами дейсиз. Учрашганларнинг лабларида табассум, қўллари кўксиларида, бир-бирларига салом беришади, ҳол-аҳвол сўрашади. Ўчоқ бошларида гурунг. «Мурувват куни» жорий қилингандан бери Ойдўснинг кўнгли бетинч эди. У бугун эрталабдан бери кайфи чоғ юрибди. Эшигидаги деҳқонларни нонуштага чақириб, улар билан бир дастурхонда овқат ичди. У-бу буюмлари, дон-дунлари турадиган кичкинагина уйини ҳамманинг олдида Дўспанга инъом этиб, эртагаёқ илашнингнинг ўрнига олиб бориб тикишни таъкидлади.

Ойдўснинг фикрича, «мурувват куни» ўтказилганда, оғзига келганини айтишга ўрганган овулда «сен» дейдиганларни «сиз» дейишга ўргатиш, ёшларни катталарга салом беришга мажбур қилиш, овул бошлиқлари келаётганда одамларнинг бетартиб гапириб, бетартиб сўкинишига барҳам бериш, кимнинг кимда ҳақи бўлса ундириб бериш кўзда тутилади...

У овулга худди шундай деб эълон қилдирган эди. Натижасини ўз кўзи билан кўриш учун отлиқ юриш ҳам мурувватсизлик деб, отларни «Кўк ўзак»нинг бўйидаги ўтлоқда тушовлатиб, пиёда овул оралагани чиқди.

«Мурувват куни»ни яхши тушунмаган, қаршилик кўрсатадиган ҳоллар ҳам юз бериши мумкин, деб Қодирберган билан Дўспаннинг ёнига яна иккита норғул йигитни қўшиб қўйди.

Толеига бутун кун бир оз шамолли бўлгани билан чароғон. Дуч келганларнинг ҳам чеҳралари очиқ, салом беришлари, қўл қовуштиришлари, кўз қисишлари, кулишлари ўзларига хос эмаслиги дарров кўзга ташланади.

Уйларнинг офтоб тушиб турган томондан жун ти-

тиб, пахтани чигитидан тозалаб ўтирган кампирларнинг, қарияларнинг гангир-гунгир гаплари бемалол эшитилиб турибди. Баъзилар янгигина топишган бир жуфт қумриларга ўхшаб, ғув-ғув қилишади.

Ўтин қучоқлаб тўқайдан, қовоқ орқалаб полиздан келаётган болалар, қизлар учрашди.

— Қаёққа, болаларим?

Ойдўснинг саволига болалар бир-бирларидан олдин жавоб беришга шошилишди. Баъзилари бировникига ўтин, баъзилари бировникига сув олиб кетаётганларини айтишди. Номи тилга олинганларнинг ҳаммаси бешфарзанд чол-кампирлар, касалманд, ногирон одамлар. Ойдўс буни эшитиб, яна ҳам хурсанд бўлиб кетди, ҳаммаларини бир-бир тўхтатиб, «сен» демай «сиз» деглар деб тайинлади.

Овулдаги бойлардан бири Сарибойнинг эшиги олдида ғала-ғовур кўтариб турган деҳқонларни кўриб, ўша томонга бурилди.

— Биродарлар, нима гап?

— Бой ҳақимизни бермаяпти, — деди деҳқонлардан тили ботирроғи.

Ойдўс овоз бериб, уй эгасини чақирди.

— Бу одамлар нима деб туришибди?

Сарибой минғирлаб, «мурувват кун» мени тинч қўйишсин, ҳақларини кейин бераман, деган эди. Ойдўс кетида турганларга:

— Ушланглар, — деди.

Бояги норғул икки йигитнинг ўртасида Сарибой қўш қашқирнинг панжасига илинган етим кўзидай дир-дир титради. Ойдўс аҳдидан қайтмади.

— Энди кўтариб олиб бориб анави аравага боғланглар. Қани, биродарлар, — деб ҳақини талаб қилиб турганлар томон ўгирилди. — Қани, инсоф билан, тепамизда худо турибди деб, тўғриси айтинглар-чи, Сарибой кимга қанча ҳақ тўлаши керак?

Ҳаммалари шикоятга тушишди:

— Менга бир ботмон жўхори.

— Менга тариқ...

— Менга чорак ботмон пўстлоқ.

— Менга улоқ...

— Дўспан, қўрага киринглар. Қодирберган, сиз хужрасига кириб, қопларни оғзини очинг, — деб Ойдўс ичкаридан бойнинг хотинини чақирди. — Сиз манави йигитларнинг олдида туринг. Деҳқонларнинг ҳақини олиб беришади.

Оқ бўз рўмолини бошига қия ташлаган ёшгина жувон аравага боғлиқ эрини кўриб, мийиғида кулди-да:

— Қайниларим, сизлар ҳам инсоф билан иш тутишлар, — деди.

Оёқ-қўли боғланган Сарибой эшиги олдида бўлаётган ҳодисага чидолмай қичқирди:

— Ҳой, Қодирберган, кичкина қопни ол. Ҳой, Дўспан нега катта эчкини берасан?..

— Йигитлар, Сарибойнинг жағига биттадан туширинлар!.. Ҳа, баракалла, энди «сиз»лашинлар.

Иккала йигит Ойдўснинг амрини бажо келтиришди.

Улар қизлар ўтови ёнидан ўтиб бораётиб, Қобилнинг овулидан олиб келинган гўзапоянинг кўрагини ажратиб ўтирган қизларга назар солишди. Тотув, ҳаракатлари чаққон эди қизларнинг.

— Бугун иш қилмаса ҳам бўлади, — деди Ойдўс Дўспанга. Дўспан қизларга Ойдўснинг гапини етказиб қайтиб келганида, Ойдўс жўжахўроздай олишаётган икки йигитнинг олдида тўхтаб турарди.

— Ажратинлар буларни! — деди Ойдўс кетидан етиб келганларга.

Олишаётган йигитларнинг бурнилари қонаган эди. Ажратмоқчи бўлган йигитларга сўз бермай, дам улар билан олишиб, дам бир-бирлари билан муштлашишарди. Ойдўс биттасини елкасидан тортиб, муштлаб юборди. Мункиб кетган йигит шишиб кетган кўзларини ола-кула қилиб, Ойдўсга тикланди:

— Шу ҳам мурувват бўлдимиз? Нега урасан?

— Нега урасиз, деб айтинг!

Йигит оёғини тираб туриб олди:

— «Мурувват куни»да нега урасан?

Ойдўс уришқоқ йигитлар билан суҳбатни кейинга қолдириб, ҳозир иккаласини икки туп тўранғилга боғлашни, «нега урасиз?» деб айтгунча савалашни тайинлаб, яна йўлида давом этди.

Қодирберган кетидан етиб олди.

— Ҳаммаси айтганингиздай бўлди, бий оға.

Ёнбошдаги ертўладан худди гўрдан тирилиб чиққандай, бели букчайган, кекса бир чол чиқиб келди.

— Ойдўс, бу ёққа туш.

Ойдўс тушди.

Чолнинг ўғли, келини ўлиб, майда-чуйда беш невараси билан турарди. Ойдўс етимларнинг бошларини бир-бир силади.

— Ҳо, азаматлар, ҳали булар боболарига астойдил хизмат қилишади.

Қария индамай улар билан ташқарига чиқди-да, йиғламсираб дуо қилди.

— Етимларимнинг бошини силаганинг минг тилладан афзал бўлади, Ойдўс, илоҳим ўзинг ҳам мурувват кўр!

— Қария, «сиз» деб гаплашинг.

— Саҳройи бўлиб ўсган одамман, ўзим айтолмасам, невараларимга айттираман. Ғам еманг.

— Худо имонингизни берсин.

Яна бир бойнинг эшиги олдида етиштирилган дондан ўз улушини бўлиб олаётган одамларни кўриб, Ойдўс, «Ҳа, қарзларини олишаётган экан», деб мийиғида кулди-да, ундан наридаги тўп томон юрди. Бу ердаги молқўранинг ичи, атрофлари доим ифлос бўлиб ётгувчи эди, бугун топ-тоза қилиб қўйилган. Уйлар, қўраларда битта ҳам мол йўқ. Яйловга ҳайдаб юборилган.

— Тозалик қандай яхши, — деб Ойдўс овулнинг гир атрофидаги сўқмоқлар, гузарларни айланиб чиқди. Ҳар сўқмоқ, ҳар гузарда овулга етиб олишга шошилган тиланчилар, етаклашган, бир-бирига суянган очларга дуч келди. Қодирберган елкасини қашиди.

— Бий оға, овулда оч кўп, бугун бизникида манти пиширишаётган эди. Келаётганларни овқати мўлроқ уйларга тақсимлаб юбориб турсам қандай бўлади?

— Жуда соз-да!

Ойдўс осмонга қараб, тоштепага аллақандай қора булут тўпланаётганини кўрди.

— Дўспан, душман эмасмикан?

— Душман эмас, бий бобо.

Қизлар ўтовининг атрофида манзара аллақачон ўзгарган эди. Ичкарида қувончли кулгилар... Бир вақт «Етим қиз»га чертилган дўмбирага бир қизнинг овози жўр бўлди.

... Ёшлигида ота-онасидан етим қолиб, бўйи етганда акаси билан севган йигитини душман банди қилиб олиб кетган етим қизнинг оҳ-зорини ифодалайдиган бу қўшиқни ҳар гал эшитганида Ойдўснинг юраги ўртаниб кетарди. Овулнинг тинчини бузган бу мунгли қўшиққа маҳлиё бўлиб, таққа тўхтаб қолган Ойдўс, бир гала отлиқларнинг овул атрофидан қуршаб келаётганини пайқамай қолди.

Қўшиқ тамом бўлиши билан Ойдўснинг қулоғига

дупур-дупур овоз келгандай бўлди, бошини кўтариб қараса, теварак атрофдан элликка яқин отлик шиддат билан бостириб келяпти. Шундан у бу манзара туши ё ўнги эканини ҳам, ё мунгли қушиқ таъсирида кўз олдига пайдо бўлган рўё эканини ҳам ажратолмай, ҳайратда қотиб қолди.

«Ана ўзи!» деган таниш овозни эшитганини билади, холос. Биров урдими, ё бўлмаса ўзидан-ўзи ҳушидан кетдими, гуп этиб йиқилди.

Говгумда ўзига келиб, жиловдори билан бирга бир чуқурда, битта арқонга оёқ-қўллари чандиклиқ ётишганини билиб ҳайрон қолди. Дўспан аста инграйди.

— Дўспан!

— Бий бобо, худога шукур, кўзингизни очдингизми? Менга ҳеч нарса қилгани йўқ.

— Нима бўлди?

— Кўнғиротликлар ҳужум қилишди. Ораларида Бегис оғани кўриб қолдим. Сизнинг бошингизга қоп кийдириб, мени «қорақулоқ» деб бир урганини билман.

Ойдўснинг нафаси ичига тушиб кетди. Дўспан суяклари қақшаб, бўғин-бўғинлари оғриётганини билдирмай, лабларини тишлаб ётибди.

Тонг отди.

— Бий бобо, нега одамлар бунчалик шафқатсиз-а?

Кутилмаган бу воқеа юрак-бағрини эзиб, хуноб бўлиб ётган Ойдўс жавоб бериш ўрнига серкиллаб кулди. Дўспаннинг бир оз дили ёришгандай бўлди.

— Шу чуқурда ўлиш мумкинми?

— Халқнинг келажаги ҳақидаги кўпгина режалари ҳали амалга ошиб улгурмаган одам итдай ўлиб кетавермайди. Ким бўлмасин қидириб келади. Лекин билиб қўй, ўлим — тирикликнинг душмани. Душманининг номини тилга олаверишнинг ўзи ҳам қўрқоқликнинг нишонаси.

Дўспан бий бобосини кулдириш ниятида айтган гапининг ҳозир мавриди эмаслигидан уялиб, лабини тишлади.

— Сиз билан бирга бўлсам, менга ҳеч нарса қўрқинчли эмас, бий бобо.

Ойдўс индамади. Бошига кийдирилган қопнинг тешиги бор экан, худди узоқ йўл юриб, чарчаб, энди дам олиб ётган одамдай, ўша тешикдан осмонга қараб, тонгги шамол қувган парча-парча булутларни томоша қилиб, кўнгли бузилди. Аммо шу аҳволда ўлиб кетаве-

ришига ишонмади. «Нега худонинг ғазабига дучор бўлди? Бу қандай гап? Битта Ойдўснинг овули эмас, бутун олам «мурувват куни» ўтказадиган бўлса-чи? Унда ким ғазабга учрайди? Вой, кўрнамак Бегис-эй, бу нима қилганинг?...»

Кун найзага келганда от дупури эшитилди. Дўспан севиниб кетганидан «бу ердамиз», деб қичқириб юборди. Ойдўс унга «жим» демоқчи бўлган эди, улгура олмади. Гурсиллаган овоз тепасига келиб қолди ва бирдан:

— Бий оға! — деган овоз эшитилди.

Бу Қодирберган эди.

— Кечирасиз, кечирасиз, — деб гўлдираб, Ойдўс билан жиловдори қўшиб чандиб ташланган арқонни тиши билан ечишга тутинди. — Лаънатилар тугунига сув қуйишибди.

— Кулги билан кўзёшини умр тугунига ўхшатиб чамбарчас қилиб юборган экан-да, — деди Дўспан.

— Қодирберган, кучга ишониб, пичоқсиз юриш хато, — деди Ойдўс. — Қопни тешигидан йиртиб, қинимдаги пичоқни ол.

Қодирберган Ойдўснинг пичоғини олиб, уларни бўшатди.

Ойдўс чехраси сўлғин, уст-боши, соқоли тўзғиб кетган бўлса ҳам, сир бой бермай, жилмайиб ўрнидан турди.

— Қани, Қодирберган, гапир, овулда аҳвол қалай?

— Босқинчиларнинг дарди — қизларни олиб қочиш экан. ўтовни ўраб олиб, ҳар қайсиси эгарига бир қизни ўнгарди, қиз етмаганлари молларни ўнгариб кетишди. Овулга ҳар томондан одамлар тўпланиб қолгани яхши бўлган экан. Анча қаршилиқ кўрсатишди. Бир қанчамиз уларни Амударёгача қувиб бордик. Қўлимга тушгани Жондулла ҳўтик бўлди. Ўрис аёлни ўнгариб кетаётган экан. Жаҳл билан Жондулла ҳўтикни отидан дарёга ағдариб юбордим. Худди шу пайт бир бўш отлиқ кетимиздан келаётган экан, ўрис аёл бечора ундан қочиб, дарёнинг лабига бориб қолган эди, тўлқин суриб кетди. Қайтиб кўринмади. Бегиснинг сиз тўғрингизда аллакимга: «Кўтариб юролмасанг, жиловдори билан қўшиб боғлагин-да, одам кўрмайдиган ерга ташла, аммо ўладиган бўлмасин», деяётганини эшитиб қолувдим, сизларни қутқаришга шошилдим.

Ойдўс бир зум пешанасини ушлаб ўтиргандан кейин:

— Дўспан, — деди сўниқ, хаста овозда. — Кучинг келса отларни шу ерга олиб кел.

Дўспан у ёқ-бу ёғини ушлаб, гандираклаб ўрнидан турди.

— Қодирберган иним, шу ердан тўппа-тўғри Хивага жўнамоқчиман. Йигит-яланларни йиғиб, ўзинг бош бўлиб, овулга кўз-қулоқ бўлиб тур. Бола-чақаларимга омонлигимни билдир, қўрқишмасин. Аввали худо, қолаверса, хондан ёрдам олиб, юртни бирлаштираман. Эл-халқни оёқости қиладиганлар билан кейин гаплашамиз.

Қодирберган Ойдўснинг гапларини маъқуллаб, бош эгди.

* * *

Ойдўс Хивага келгандан кейин тўғридан-тўғри хон саройига бормай Қутлимурот иноқникига тушди.

Иноқ унинг серташвишлигини афт-ангориданоқ пайқаб, уйга киргунча ҳам бўлмай, ҳол-аҳвол сўрай кетди, юз берган воқеаларни эшитиб, қайта-қайта томоғини тақиллатиб, афсус билдирди.

— Ҳозир улуғ хонимизнинг бошларига бир мусибат тушган, — деди у ичкарига киришгандан кейин. — Туғишган қайнағаси бош қози эди. Пора олгани бўйнига қўйилиб, хон уни зиндонга ташлашга мажбур бўлди. Энди бирон ақлли одам порани ҳалоллаб, қайнағасини қутқаришга ёрдам бермаса, хон касалга чалиниб қолади. Балки, сизни қабул қилолмаса керак.

— Биз таваккал қилиб, қайнағасини қутқаришга ҳаракат қиламиз.

Қутлимурот иноқнинг руҳи енгил тортгандай бўлди.

32

Куз фасли ярмидан ошгач, Янгидарёда қиш кирди деса ҳам бўлаверади. Баъзан ёмғир қуяди, баъзан қор учқунлайди. Аччиқ изғирин эсади.

Бийдек далани ялаб эсган шамол, хас-чўпни, қамишларнинг укпарини чанг билан қўшиб учириб, кўз очиргани қўймайди. Туманга ўхшаш чанг-тўзонга ўрганган қўш отлиқ, табиатнинг бу инжиқлигини писанд қилмай, ёнма-ён юриб, суҳбатлашиб кетишяпти.

Шамол ҳар қанча қутургани билан уларнинг парво-

ларига келмайди. Чарчаган отларнинг думлари елпиллаб, ёнбошда учавергани учун бир зум тўхтаб, отларининг думини туғиб олишди.

— ... Мана, Миржиқ иним, қозоқ хонини ҳам кўрдик, деди Маман отга қайта минибгандан кейин. — Хайронман, хоннинг қуруқ ваъдасидан бўлак яна нима олиб қайтдик? Ишқилиб, Қўнғирот ҳокимими, Хива хоними, Бухороми, устимизга юриш қилмасин-да. Агар ёв бостириб келгудек бўлса, қаршилиқ кўрсатишнинг иложи, имкони йўқ. Хонлар бир-бирлари билан куч синашамиз деб, фуқарони оёқости қилиб нима қилишаркин-а? Бундай ўйлаб кўрган одамга, дунёда ақл етмайдиган нарса жуда кўп... Биттаси биттасидан зўрман дейди... Ё ҳамма айёр бўлиб кетяпти, ё ҳамма ўзича кучлиман, дейди...

Миржиқ қозоқ овулига боришдан олдинги иккиланишларини унутган эди. Чунки, қайси овулга борса, иззат-икром кўрди, кўпгина овулларда тўй устидан чиқиб қолиб, халқи номидан курашга тушди, баъзан йиқилса ҳам қозоқ халқи номига доғ туширмай, совринни бари бир унга беришди. Шуларга қараб туриб, бу элнинг хони яхши бўлса керак, деган фикрга келди. Хон билан суҳбатлашгандан кейин эса бутун орзумидлари саробдай пучга чиқди. Ҳозир у Маманнинг гапларига қулоқ солиб келаётиб, бу алдамчи оламнинг паст-баландини тушуниб яшаш қанчалик оғирлигини ўйлаб қолди: «Нуқул англашилмовчилик...» «Тўғри баҳо, — деди ўзига-ўзи. — Тирик жон бор ерда — англашилмовчилик... Бировни биров ғажиб, ҳамма бир-бирига панд бериш ҳаракатида... Полвонларнинг олишувига ўхшайди... Мақсади нуқул бир-бирининг пайини қирқиш... Рост, биз уч оға-ини бир-биримизни тушунмадик, дейлик, хўш, ўзгалар-чи. Ҳеч кимдан кулиб бўлмайди...»

Маман унга ер тагидан қараб, афтидан алланималарни ўйлаб, диққат бўлиб келаётганини пайқади.

— Миржиқ иним, сира хафа бўладиган ери йўқ. Айёрлик хонликнинг биринчи суянчиги бўлади... Энг муҳими, қозоқ овулларида қанча дўст орттирдик. Бошимизга мушкул иш тушса, хон эмас, ўшалар ёрдам қилишади. Ўзимиз оддий одамлармиз, шунинг учун қозоқларнинг ҳам одмироқ одамлари билан ҳамдам бўлганимиз маъкул... Ўрис подшосига етиб боришимиз маҳол. Боролганимизда катта подшоликнинг дастурхони ҳам кенг, пана қиладиган этаги ҳам кенг эди...

— Маман оға, агар ўрис подшосининг ҳузурига боролсанг, у сендан «қорақалпоқ халқининг сони қанча?» деб сўраб қолса, нима деб жавоб берган бўлардинг?

Маман кулди.

— Қизиқ савол бердинг-ку, иним. Агар ўрис подшосининг саройига қадамим етгудек бўлса ва у мендан шу нарсани сўраса, мен унга: «Қорақалпоқлар қадимги вақтларда чайқалиб турган денгиздан бўлиниб қолган саёз кўлнинг балиқларидек саноғлик қолган», деган бўлар эдим.

— Урф-одати, одоб-ахлоқи, жасорати қанақа, деб сўраса нима дердинг?

— Дунёдаги энг катта денгизларнинг балиғига хос хусусиятларнинг ҳаммасидан унда бор, деб айтган бўлардим.

Кучли шамол бир оз пасайган бўлса ҳам мовий Орол денгизи тарафдаги текис ялангликда юмалаб кетаётган ҳисобсиз шувоқ ўтлар кўринди.

— Тақдири анави шувоққа ўхшашини ҳам айтарминдингиз?

— Албатта, иним.

— Овулингиздаги купес Тимофеев билан уста Никифоров тўғрисида нима дердингиз?

— Тимофеевга ўхшашларнинг баъзи қилиқларини кўриб ўрисият элидан воз кечиб юборгимиз келади, оддий халқдан чиққан уста Никифоровга ўхшашлар учун эса ўрисият подшосининг заҳарини ҳам ютишга тайёرمىз, дер эдим.

Улар шу тарзда суҳбатлашиб, анча йўл босиб қўйишди. Бироқ овулга етиб келишганда уларни кўнгилсиз хабар билан кутиб олишди. Биринчи дуч келган подачиданоқ Ойдўс овули билан қўшни бир қатор овулларга Кўнғирот ҳокими босқинчилик қилганини эшитишди. Аъзойи баданлари бўшашиб, отдан йиқиلىшларига оз қолди. Маманнинг уйига зўрға етиб боришди. Бу ерда уста Никифоров ўғли Ёқуб билан уларни кутиб ўтиришарди. Сап-сариқ сочлари доим тўзғиб юрадиган бу бола қорақалпоқчани сувдай билгани учунми, баъзан Маманникига келса, оғзи сира тинмасди. Ҳозир хомуш тортиб, сўлиб қолибди, сочлари ҳам ҳурпаймаган. Отасининг кўзларида ғам-андух акс этиб турибди. Маман улар ҳасратларини айтмаслариданоқ нима гаплигини дарров тушунди.

— Келмадимми?

— Келмади, Маман, Қўнғирот ҳокими ҳамма қизларни банди қилиб олиб кетибди. Менинг шўрлик аёлим қочаман деб сувга чўкиб ўлибди.

— Бориб суриштирадингми?

— Тимофеев юбормайди. Сенга келиб айтиш учун ҳам уч кун ялиндим. Шу бугун зўрға рухсат берди. У дарё бўйлаб, савдо билан кетаётганида Қўнғирот ҳокимининг кучини кўрган экан. «Хотинингни қидириб борадиган бўлсанг, менга гап тегаси», дейди.

— Бизнинг уруғимиздан ҳам иккита қизни юборган эдик. Улар нима бўлди?

— Шу хабарни ўша қизларнинг ота-оналари топиб келишди-да, Маман.

Миржиқ тилини тишлаб қолди. Маман от қоқиб, чарчаб келганини ҳам унутиб, ҳозирнинг ўзида йўлга тушадиган бўлиб ҳезланиб ўтирибди.

Шу орада Эсенгелди сариқ билан овул каххудолари келиб қолишди. Ойдўснинг овулига юборилган қизларнинг оталари ҳам етиб келишди. Маман уларни гапиртирмасди:

— Ойдўс нима қилаётган экан? — деди.

Баъзи бировлар уни жиловдорига қўшиб ўлдирилган, дейишади, иккинчилар жонини авайлаб Хивага қочган, дейишади.

Уйдан ўлик чиққандай, ҳамма жим бўлиб қолди. Миржиқ юрак бағри ўртаниб, боши берк кўчага кириб қолган одамдай ўтирарди, Маман ҳам бўғин-бўғиндан бўшашиб, қаддини ростлаб ўтиришга ҳам ҳоли келмай, керагага суяниб қолди.

— Эл оғаси ёмон бўлса, элини йўловчилар ҳам талайди, деган шу бўлса керак-да, — деб хўрсиниб қўйди қизи банди бўлиб кетганлардан бири.

— Қизларингни кўра олмадиларингми? — деди Маман уларга қараб.

— Кўрсатмайди. Қайси овулнинг қизи банди бўлган бўлса, ўша овулнинг бош бийи келсин, деяпти. Уларни Хуросонга сотишармиш, деган мишмишлар ҳам юрибди.

Йиртиқ-ямоқ чопонига янгигина қон сачраган Гулимбет «зиқна»нинг ҳовлиқиб кириб келиши ўтирганларни баттар кўрқитиб юборди.

— Ҳа, тинчликми? — деб сўрашди ҳаммалари бир оғиздан.

«Зиқна»нинг гапиришга ҳоли йўқ, икки кўзи ола-

йиб, ўтирганларга бир-бир қараб чиқди-да, кейин йиглаб юборди.

— Хонавайрон бўлдим, оғайнилар, хонавайрон...

— Нима бўлди?

— «Давлатбоши» ҳўкизим ўлди. Музда тойиб ўлса, нима дейсан.

— Шуми?

— Зўрға ҳалоллаб, одамларга донга алмашайлик десам: қари ҳўкизнинг чандир гўшти кимга дори экан, деб ҳеч ким олмаяпти. Замон бузилиб кетган. Одамларда меҳр-шафқат йўқ.

Баъзилар ундан нафратланишди, баъзилар эса масхара қилиб кулишди.

— Қизингдан қандай хабар бор? — деб сўради Миржиқ.

— Сен ўзинг қорақалпоқнинг фарзандимисан? Қизнинг ихтиёри, ахир, мол берган одамнинг қўлида бўлади-ку. Менга деса, пишириб есин, ҳўкизини нима қилай, менга шуни айтинглар.

— Кейин ўйлаб кўрамиз, ҳозир чиқиб тур, — деди Эсенгелди сариқ унга. «Зиқна» қамишдай қалтираб, кўз ёшларини арта-арта судралиб чиқиб кетди.

Кадхудолардан бири Никифоровнинг боласига ачиhib, дастурхондан нон синдириб берди.

Ҳамманинг нигоҳи Маманнинг оғзида. Маман қаддини ростлаб олди-да, чой ҳўплаб ҳўрсинди.

— Ё пирим-эй, олдимда ўпқон бор деб қўрқаверсанг, олдинга босган қадамнинг унмайди. Таваккал қилмагунингча бир иш битмайди. Ё чангинг чиқади, ё донгинг. Отабеклар қаерда?

— Тимофеевга ёлланиб кетди, — деди Эсенгелди сариқ. — Шунча кун салдовчилик қилиб, нима олганини билмайди.

— Кейинроқ бераман деб, лақиллатиб юрибди, — деди Никифоров. — Хўжайиним илоннинг ёғини ялаган одам. Осонгина бировнинг ҳақини бермайди.

— Унда гап бундай, — деди овул кадхудоларидан бири. — Тимофеевнинг кемаси сувдан чиқарибмай, музлаб қолган экан, ўшани чиқаришга кетди.

— Миржиқ, чарчадинг-а?

— Маман оға, агар рухсат берсангиз, ҳозирнинг ўзида йўлга отлансам. Қўнғиротга бораман. Агар тирик бўлишса, мана бу икки кексанинг қизларини, Никифоровнинг хотинини уйларига қайтараман.

— Бўпти, Миржиқ, турайлик дейишга уялиб ўтирган эдим. Турдик бўлмаса.

Маманнинг хотини бир зумда нон, шўрва тайёрлаган эди. Улар роса оч бўлишса ҳам овқат томоқларидан ўтмади. Чала-чулпа овқатланиб, йўлга тушишди.

33

Босқинчиликка юборилган аскарлар қайтиб келганда, ҳоким, даставвал, банди қизларнинг ҳаммаси етиб келган-келмаганини текширди. Амударёдан омон ўтганлардан икки қиз камлиги аниқланди. Қизларни яширган аскарларни тезда топтириб, «ёмон ниятли фирибгарлар», деб айблаб, шаҳарнинг ўртасидаги ариқнинг кўпригига боғлатди, истаган йўловчининг битта-биттадан кесак отиб ўтишига рухсат берди. Ҳокимнинг ўзбошимча аскарларни жазолагани аскар боши Бегисга ҳам маъқул тушди. Бироқ у Айтмурот дакангнинг ўтган сафар хуросонлик савдогарларга йўлиқиб, нимага келишиб келганидан бехабар эди. Уша куни Қўнғирот кўчаларида бир тўда хуросонликлар пайдо бўлиб, ҳоким улар билан шошилишч музокарага киришганини, қирқ банди қизни ўн битта отга алмаштирганини эшитганидан кейингина бу ишларнинг маъзини чақиб, тилини тишлаб қолди.

— Улуғ ҳоким, қизлар Қўнғирот хонлигига хизмат қилдириш учун олиб келинмаганмиди? — деди анграйиб. Ҳокимнинг юмуқроқ кўзларида ҳасрат акс этди, у оппоқ кафтини Бегиснинг кенг елкасига қўйди. Аламдан титраб турганини сезиб, бир пиёла муздек шароб қуйиб берди. Бегиснинг жаҳдан тушмаганини кўриб, эндигина оқ оралаб келаётган соқолини сийпади.

— Жигарим, итнинг нолиши худога етганда, омондан суяк ёғилган бўларди. Бечорага начора. Бировнинг фарзанди — бировнинг хизматкори. Лекин биз Ойдўснинг эгри ишини тўғрилаб юрибмиз. У қизларни Хива хонига бепул совға қилмоқчи эди, биз Хуросон хонига сотдик. Қизлар энди юртларига ўн битта от бўлиб хизмат қилишади.

Фиғони фалакка чиқиб кетган аскарбошисини юпатиш ниятида ҳоким Айтмурот дакангни ёнига чақирди.

— Тўрда турган анави пўстинни олиб келиб елкасига ташла, — деб ияги билан Бегисга ишора қилди.

Даканг ҳокимнинг буйруғини кўз очиб-юмгунча ба-
жо келтирди.

— Айтмурот, энди ўзинг йўлга отлан, — деди ҳоким
ўрнидан туриб. — Қирқ отлиқ билан биргалашиб хуро-
сонликларни кўҳна Ургенчгача кузатиб борасан.
Қайтишда Асан бий овулига кириб, таги оғирларнинг
кўчишини тезлат. Бегис шунқорим, юр, биз отларни
кўриб келамиз.

Отлар энг яхши отхонага жойлаштирилган эди.
Бундай қараганда ҳаммаси туркман «ёвмут»ларидан
унча фарқ қилмайди. Ҳокимнинг ўзи тайинлаган отбо-
қарнинг гапига қараганда, ҳаммаси ҳам оддий отлар-
дан эмас, кароматли тулпорлардан эмиш. Миниб чиқ-
қан чавандоз истаган тепасини талқон қилади, энг
муштаҳкам пўлат ҳам уларнинг туёқлари тагида эрийди.

Бу лофдан Бегиснинг лабларида истеҳзоли кулги
пайдо бўлди.

— Қани, шунқорим, қайси бирини танлайсан? —
деди ҳоким пайтдан фойдаланиб.

— Ҳаммаси ҳам бир.

— Ҳой отбоқар, эртага азонда тўрдаги ола туёқ,
қайчи қулоқ кўк отнинг иккаласини ҳам эгарла. Бири
менга, бири Бегис шунқоримга бўлади. Агар Айтмурот
даканг Асаннинг овулини кўчиртириб келса, бериги
қоратўри ўшаники бўлади. Миржиқ айниб кетмагани-
да, мана бу арслон ўмровли қора отни ўша минган
бўларди.

Ҳокимнинг от кўришга чиққанини эшитган шаҳар
бийлари, бойлар, савдогарлар тўпланишиб йўлини тў-
сиб чиқишди.

— Нукул иқболи баландлар тўпланибсизлар, — де-
ди ҳоким тўхтаб. — Ҳаммангизнинг арзингизни эши-
таман.

Кутувчилар телпаклик, саллалик бошларини эгиб,
қуллуқ қилишди. Ҳаммалари ер тагидан «агар сен бўл-
маганингда айтар эдим», дегандай, бир-бирларига ўқ-
райиб қараб қўйишди.

Ҳеч ким «арзим ёлғиз ўзингизга», дея олмади.

— Арз эмас, улуғ Қўнғиротнинг хони, — деди улар-
дан биттаси. — Нуроний жамолингизни бир кўрайлик,
деб келган эдик.

— Худо умрингизни зиёда қилсин, жигарларим. Ху-
донинг инояти билан иқбол шамолимиз ўнгидан эсиб
турибди. Ойдўснинг эгри ният билан тўплаган қизла-
рини тарқатибгина қўя қолмай, унга панд бериб, Ху-

росонга сотиб юбордик. Бу ишни амалга оширишимизда жигаримиз Бегиснинг хизмати катта. Иқбол шамолининг ўнг эсиб турганига яна бир далил: бизнинг улуғ шахримизнинг гир атрофига кўчиб келиб ўрнашётганлар беҳисоб. Бу ҳаммангизга маълум. Яқинда янгидарёлик Ўринбой бий ҳам кўчиб келиб қолса, ажаб эмас. Хива қўли остидаги Асан бий овулини кўчириб келишга Айтмурот кетган. Бир худо гувоҳ, бир аскарбошим Бегис гувоҳ, Хуросондан олинган ўн бир отнинг бирини Айтмурот даканга ғойибона ҳадя этдим.

Тўпланишганлар орасидан соч-соқоли қордай оппоқ, рангсиз, салласи, чопони, иштони, ҳатто кавуш-маҳсисигача оппоқ, худди тириклай кафанга ўралгандай ориқ бир одам олдинга чиқди.

— Сиздай сахий, сиздай улуғ, сиздай оққўнгил, сиздай одамохун хонни етти иқлим ҳам кўрмаган бўлса керак.

Тўрамурот сўфи ер тагидан ҳаммага бир-бир разм солди-да:

— Ҳали бундай мақтовларга арзимасам керак, азизларим. Аммо сиз айтгандай бўлишга ҳаракат қиламан, — деди.

Бегиснинг ўткир кўзлари узоқда келаётган икки отлиқни таниди: бири Маман, иккинчиси Миржиқ эди. Аммо ҳокимга буни билдирмади.

Аллаким, ҳокимнинг кўчада турганидан фойдаланиб, узоқдан овози бориचा сўради:

— Кўприкка боғланган икки аскар ўлибди, нима қилайлик?

Ҳамма ялт этиб ҳокимнинг юзига қаради. Ҳоким кўш отлиқни кўриб қолди.

— Анавиларга айтинглар агар менга илтимослари бўлса, бир жума кутишсин. Бегис, жигарим, агар йўлини топсанг, ининг билан гаплашавер. Сизлар, тўралар, кўприкдаги ўликларни яна бир кун ўз ҳолига қўйинглар. Бутун юрт кўриб, ёмон ниятли фирибгарларга лаънат ўқисин!

* * *

Маман билан Миржиқ ҳокимнинг қабул қилмаслигини эшитиб, Миржиққа таниш ҳовлида тўхташди.

Миржиқ билан Бегис эртасига ҳокимнинг ёзги чорбоғи ёнида учрашишди.

— Қани, гапир, Бегис!

Ҳокимдан кейинги амалдор сифатида ўзи амр қилиб ўрганган аскарбошига ўздан кичик одамнинг салом-аликдан олдин буйруқ қилиши оғир ботди, шундай бўлса ҳам ноилож жилмайиб:

— Ҳа, иним, кел, кел, — деди.

— Тўтиқушни чиройли бўлгани учун эмас, бировларнинг гапини қайтаргани учун қадрлашади, деган гапнинг маъносини хатингни ўқигандаёқ тушунган эдим. Гапиравер. Қизлар қани?

— Юрт хизматига топширилди.

— Ҳазиллашма.

— Ҳазил эмас. Қирқ қиз ўн бир отга айланди.

Миржиқ биқинига санчиқ тургандай, инграб юборди.

— Бировнинг кўзи кўр бўлса, бировнинг дили кўр бўлади, деб шунга айтишса керак-да.

— Йўқчилик кишининг феълини ўзгартиради.

Топишмоқли жавоблар Миржиқнинг зардасини қайнатиб, агар олдида турган одам жигари бўлмаганда, ҳозир уриб юборадиган кайфиятда эди. Миржиқнинг зардаси қайнаб, ғазабнок бўлгани сари, Бегис, аксинча, босиқлик билан тураверди.

— Миржиқ, бу ерда жанжаллашиш уят, бизникига борайлик. Ўт ёқиб, овқат пишириб бергудек хизматкорим бор.

— Уста Никифоровнинг хотини қаёқда?

— Ажали етди, сувга чўкиб ўлди. Кўп ташвиш қилаверма. Ўрис купесга ҳоким сендан кўра яқинроқ.

— Тўтиқуш, ҳов бирда Ойдўсни айблаб, «Хивага ташиб бўлдинг...» деганларинг эсингдами? Хўш, энди ўзинг нима қиляпсан? Билиб қўй, дили сўқир ботирнинг оладиган мукофоти битта ўқ бўлади.

Бегис юраги туздай ачишиб кетаётган бўлса ҳам, ўзини қўлга олди, базўр жилмайди.

— Сен қуён юрак эдинг-ку?

— Агар сендан кичкиналимни демаса, сени ўзини осмону фалакда кўрган аҳмоқ шақалнинг дўсти — сариқ ит дер эдим.

— Тилинг кесилгур, итга эргашиб юриб, ҳуришни ҳам ўрганибсан-да!

— Ботир кишига хотинчалиш бўлиб, қарганиб юриш ярашмайди.

— Орқанга қара, ҳокимни зиёрат қилгани янгидарёлик Ўринбой келяпти.

Миржиқ унинг бу гапига ичидан ишонган бўлса ҳам, кетига ўгирилмади.

— Гапиравер.

— Миржиқ, кўп ўжарлик қилма, барақа топ, биргалашиб Ойдўснинг жез тирноқларига қолип кийгизиб, ҳурматли қариялардан қилиб қўяйлик.

— Унинг ўзи ҳозир қаерда?

— Қопга солиб келтирмоқчи эдим, олиб юриш қийин бўлиб, одам кўрмайдиган ерга ташлаб кетган эдик, Янгидарёдан ҳаммани ўтказиб бўлиб одам юборсам, тополмай қайтди.

— Ҳоким сенга ой кўриниб, юлдузлардан кўз юмганинг билан бошқалар учун у бир томчи шудринг. Шудринг чўлни қондирмайди, Бегис.

— Овозингни ўчир! Чўли қонмаслиғни билса, ҳеч ким кўчиб келмас эди. Кўнғирот бутун юртнинг зиёратгоҳига айланди. Халқ билади. Халқ агар керак деса, тошдан лой қоради.

— Уят, Бегис, сенга халқ номидан гапириш уят. Ақлли боғбон молхонасини эмас, мевасини мақтайди.

— Узун гап — узун дум. Думнинг узун оёқ тагида қолиши ўзингга маълум. Ҳоким кутиб қолди, мен кетдим. Миржиқ, агар истасанг, ҳоким сизларни қабул қилгунча яна учрашамиз.

* * *

Тўрамурот сўфи Маманларни қабул қилишни бир ҳафтага чўзишининг сабаби, уларнинг сабр-тоқатларини, кейин қўли остидагилар буйруғини қанчалик ўринлатишларини бир синовдан ўтказиш эди. Ўринбойга ҳам шундай муддат белгилаб, ҳокимликнинг одатдаги майда-чуйда ишлари билан банд бўлди. Бегиснинг:

— Ўринбойни нега куттириб қўйдингиз? — деган саволига:

— Ҳаммаси ҳам битта тўқайнинг замбуруғлари, «қизларни қайтар», деб элчилик қилгани келишган, — деди. Аммо Бегисдан «ининг билан гаплашдингми?» деб сўрамади, Бегиснинг ўзи ҳам айтмади. Янгидарёликларни қабул қилиш чоғида ўзини қандай тутишга ҳозирлик кўрди.

Бегис, ваъда қилинган куни азонда ҳокимнинг ҳузурига саломга бораётиб, чап қўлини елкасига осиб олган Айтмурот дакангнинг шаҳарга кириб келаётганини кўрди. Шерикларининг баъзилари ҳам боши, қў-

лини танғиган, икки от етакда эгасиз. Бегис «лаънати хуросонликлар талаб жунатишибди-да», деб кўнглидан ўтказди-да, тўхтамасдан ҳокимнинг эшигига шўнғиди.

— Улуғ ҳоким, дакангни кўргандай бўлдим.

Ҳоким уни бемаҳал келади деб ўйламаганиданми ё бўлмаса ёмон туш кўриб чиққанми, бирдан қизишиб дилидагини тўкиб солди:

— Агар шу келишида Асан бийнинг овулини кўчириб олиб келолмаса, сувюқмас устомонлиги бўлади. Жигарим, мен ниҳоятда лақма, оқкўнгил одамман. Ишончимни оқламаса ундан батамом юзимни ўгираман. Отнинг думига боғлатиб, суягини супурги қиламан.

Худди шу пайт эшик шамол итаргандай аста очилиб, ўтовга ўғри мушукдай писиб Айтмурот даканг кириб келди. Унинг турқини кўриб ҳокимнинг қисик кўзлари олайиб, косасидан чиқиб кетаёзди.

Айтмурот даканг гапириш ўрнига най қамишнинг ичига жойланган хатни узатди.

Ҳоким қамишни ёриб, ичини очишга ҳам чидамади.

— Нима бало бўлди?!

— Кўчнинг олди қўзғалганда хон лашкари етиб келиб, роса қийратди. Асан бий найзасини синдириб, хиваликларга бош эгди. Лашкарни Ойдўс бошқариб келибди. Икки йигитим шаҳид бўлди. Бу хатни менга битта аскар бериб кетди.

Ҳоким хатни очиб, бир қатор ўқимаёқ, қиёфаси тунд тортиб, кенг пешанаси тиришиб кетди.

— Иккалангиз ҳам ташқаридан одам киргизмай гуринглар, — деди ҳоким ҳовлиқиб. — Хатни ўқиб бўлиб, ўзим чақираман. — У эшикни тортиброқ бекитиб келиб, хатни диққат билан ўқий бошлади:

«Иним Тўрамурот, Қўнғиротни дастурхон қилиб, гир атрофига овулларни кўчириб келиб, ўрнаштираётганингдан хурсандман, Аввали худо, қолаверса ўша менинг тушим ўнг келади, омин! Бу хатимнинг маъносини ўтқир зеҳнинг дарров ўқиб олади.

Ойдўс яна келди, бийга эмас, ўғрига ўхшайди. Озиб-тўзиб кетган юзлари тирналган. Аммо ўзи жуда маккор одам экан. Яна Қўтлимурот иноқникига тушибди.

Хон шу кунларда жуда хафа эди. Бунинг сабаби, бир савдойи эшон бош қозининг икки даъвогардан пора олганини кўриб қолиб, тутиб хон ҳузурига олиб

келибди. Биласан-ку, пора — ҳаром. Ҳаром еган одамнинг жойи зиндон. Аммо ўша бош қози ҳокимнинг туғишган қайнағаси эди. Шундай бўлса ҳам оқлашга далил топмай, хон бармоғини тишлай-тишлай, уни зиндонга ташлашга мажбур бўлган эди. Қутлимурот иноқ Ойдўсни эргаштириб келиб, хонга: «Бу масалани ҳал этиш ихтиёрини қорақалпоқ бийига берсангиз», депти. Хон «Агар яхши ечим тополмаса ўзини ҳам унга қўшиб зиндонга ташлайман», дебди. Аризагўй эшонни, уламоларни, вазирларни тўплабди. Ойдўсга ечиш учун рухсат берибди. Ойдўс аризгўй эшоннинг ўзига мурожаат қилиб, «Қадрли эшон, сизга битта савол берайин. Мабодо тишингизга гўшт кирса, уни чўп билан олсангиз ҳалол бўладими, ё тил билан олсангизми?» дебди. «Чўп билан олсангиз — ҳаром, тил билан олсангиз ютиб юбораверасиз — ҳалол бўлади», дебди эшон. «Ундай бўлса, бош қозининг олгани ҳалол, сабаби, пора тил билан олинади», дебди Ойдус. Шу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси Ойдуснинг гапини маъқуллашибди. Хон ўша заҳоти қозини зиндондан чиқаришга буйруқ берибди. Ойдуснинг арзига қулоқ солибди. Ойдус етим боладай, ҳаммасини тўкиб солибди.

Ўн бир от учун қорақалпоқнинг қирқ қизини Хурсонга сотганинг ҳамманинг газабини келтирибди.

Хон иягини силаб, анчагача ўйланиб ўтирибди-да, ҳозир Қўнғиротга бостириб бориш бефойдалигини айтибди: баҳоргача ҳозирлик кўриб, Ойдуснинг ўчини олиб беришни ваъда қилибди. Хон унга баҳоргача шаҳарда яшашга рухсат бериб, гапининг охирида: «Ойдўс, жонга озор бўлади деб заҳарли илонни ўлдирмай, одамларга зарар келтириб юрибсан. Иниларинг заҳарли илон», дебди. Ойдус тушуниб бўлмайдиган қилиб алланималар деб минғирлаган экан, хон унга яна: «Ойдус, ойдан наф кўриб турган одам юлдузларга назар солмас экан», дебди. Ўша ўтиришда Хўжайли ёнида истиқомат қиладиган Асан бий овулининг Қўнғиротга кўча бошлагани ҳақида хабар келиб қолибди. Хон дарҳол кўчни тўхтатиш, солиқ ундириш учун икки юз отлиқ аскар ажратибди. Юз отлиққа Ойдусни бош қилиб юборибди. Хон уни жуда кўтар-кўтар қилиб юборганидан норози бўлган сарой аъёнлари Ойдус чиқиб кетиши билан: «Улуғ хонимиз, қорақалпоқ бийни мақташда жуда сахийлик қилиб юбордингиз-ку», деб эътироз билдиришибди. Шунда хон: «Қулни мақтасанг, тўрага тўшагини беради», дебди. У ёғини ўзинг тушуниб

олавер. Ақлинг Хива хониникидан ортиқ. Битта наси-хатим шуки, бир дона балиқ учун музли сувга тушиш зарар. Бу кетаётган кучга қаршилиқ қилма, хоннинг Ойдўсга ваъда қилган баҳорги юришига зарба беришга ҳозирлик кўр. Шиддатли уруш бўлса керак. Юришни Қўнғиротдан бошлайди. Хоннинг мақсади ҳар ернинг қуёнини ўз тозиси билан овлаш. Ўз юртига қилинади-ган босқинчилик юришига Ойдуснинг ўзини бош қилади. Ойдус ҳам бунга розилик берган. Буни ким ёзганини идрокинг билан ўзинг топиб ол, жигарим».

Ҳокимни безгак тутгандай қалтироқ босиб кетган бўлса ҳам, ҳали орада анча вақт борлигини ўйлаб, кўнгли бир оз таскин топди. Бегис билан Айтмурот дакангни чақирди ва саломхонада кутиб ўтирган Маман билан Миржиқни ҳам чақиртирди.

Улар билан қисқача саломлашгандан кейин хатни тиззасига ёзди.

— Ҳозир манавини эшитинглар, сизлар билан ўшандан кейин гаплашаман, — деди-да, хатни овозини чиқариб ўқий бошлади.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

Ҳоким хатни ўқиб бўлиб, Бегисга узатди.

— Ўз кўзинг билан кўр, шунқорим. Миржиққа ҳам узат.

Бегис хатга кўз югуртириб чиқиб, уни Миржиққа узатган эди, Миржиқ олмади.

— Ана, жигарларим, Ойдўс сотқиннинг найранглари, — деди ҳоким. — Сотқин — одамларнинг орасида — тўнғиз, тўнғизлар орасида — одам, дегани шу бўлади. Одам ҳам шунчалик беномус бўладими? Сизлар ҳозир мендан Ойдўс тўплаган қирқ қиз қани, деб сўраш учун келиб ўтирибсизлар. Мен Ойдўс қизларни Хива хонининг ҳарамига бепул бериб юбормасин деб, уларни бойга бердим ва эвазига юртимизнинг сотқин душманларига қарши курашда мард йигитлар минадиган ўн бир арғумоқ олдим. Энди ҳеч бўлмаганда мингта аскар тайёрлаймиз. Агар маъқул десаларинг, қорақалпоқ элининг номуси десаларинг, ҳар қайсиларингиз учун биттадан арғумоқ тайёр. Энди мен бир оз дам олай, сизлар эса бу таклифимни ўйлаб кўринглар.

Бегис, Айтмурот ўрниларидан туриб, Маман билан Миржиқни гапиртирмай, судрагандек қилиб олиб чиқиб кетишди.

Маман билан Миржиқ Кўнғиротга етиб боргунча жуда осойишта, агар қаршилиқ кўрсатадиган бўлса ҳокимни ер тишлатиш ниятида эдилар. Мана энди бўй бермас кучга дуч келиб, пешаналари тошга теккандай ўта мулойим тортиб қайтишяпти. Икки сирдош одам ичимдагини топ деб, бир-бирларига ҳасрат қилмай, обрўсини туширгиси келмай, индамай келишяпти.

— Бу одам белини маҳкамлаш пайига тушган экан, — деди Миржиқ Амударёга яқинлашганларида.

Унинг Кўнғирот ҳокимини юқори қўйиб гапиргани Маманга маъқул келмади.

— Иним, одам ўрмаласа чиқолмайдиган чўққи йўқ. Фақат уста, ҳийлагар одам экан.

Улар нариги бетдан келаётган солни кутиб туришганда Ўринбой кўринди. У ҳам ҳолдан тойган, бошини қуйи солиб, аллақандай хаёлларга ғарқ бўлиб келяпти. Жилвдори ҳам, худди уни масхара қилгандай, шалвираб қолган эди.

Ўринбой афтидан чарчагандан кўра нимадандир қониқмагандай кўринарди. «Ҳокимдан хафа бўлиб қайтаётганга ўхшайди», деб ўйлади Маман.

Миржиқнинг фикри ёди Ўринбойнинг гапини эшитиш эди. Маман ҳам худди сичқон пойлаган мушукдай, унинг хатти-ҳаракатларини кузатиб турибди. Ўринбой улардан хабарсиз, олдида ҳеч ким йўқдай индамай ўтирибди. У ердан битта чўп олиб, носқовоғининг ичини ковлади-да, нос отди.

Отларни етаклаб, ўзлари солда дарёдан ўтиб олганларидан кейин офтобда отларни куритишди, ўшанда ҳам гаплашишмади.

Кўнғиротга кетишаётганда Маман Миржиқникида кўниб ўтгани учун, энди таклиф қилса ҳам, уникига қайрилмоқчи эмас эди. Ўринбойнинг тундлиги уни шубҳага солиб, Миржиқникида тўхтамаслик ниятини яна ҳам мустаҳкамлади. «Агар Миржиқсиз, ёлғиз ўзим у билан бирга кетсам, менга ёрилса ажаб эмас», деб ўйлади Маман.

Озроқ юришгандан кейин Миржиқнинг овулига қайриладиган йўлга етишди. Миржиқ шерикларига кўниб ўтишни таклиф қилган эди, Ўринбой индамади. Маман миннатдорчилик билдириб, йўлдан қолмай кета қолай, деб ўтинди. Миржиқ унинг дилидагини тундими, ортиқча зўрламади.

— Ўзингиз биласизми? — деди хайр.

Маман бир зум ўйланиб туриб юрагини ёрди:

— Жуда бетинч бўлиб қолдик-да, иним. Овулга бо-рибоқ аскар тўплай бошлайман. Қозоқ хони ёрдам берса, нур устига аъло нур. Ўшанда ҳам аскарбошим ўзинг бўласан, иним.

— Биров сенга, сен бировга тош улоқтирадиган бу замонда индамай ўтиравериш эмас, Маман оға. Ўтин олиб келишга ярамаган араванинг ўзи ўтин, дейишади. Аскарбошиликка ярасам, бир аскарман, хуллас, жан-жалдан четда бўлгандан кўра ичида бўлганим тинчроқ-қа ўхшайди. Бир ойдан кечикмай бориб қоларман.

— Мен уста Никифоровга эски қозонларни тўпла-тиб олиб бориб бердириб, ўқ қуйиб беришни илтимос қиламан Хўп, хайр, иним.

Маман ёлғиз қолганимиздан кейин Ўринбой ёрил-са, керак, деб ўйлаган эди, бундай бўлмади. Ўринбой, Маман кетидан етиб олганини хушламагандай, баттар қовоғи уюлиб кетди. Маман уни гапга солди:

— Ўзи тинч бўлиб олган одам ҳеч маҳал бировга сен мен билан тенгсан, демас экан.

Ўринбой қотиб қолган бўйнини у томон буриб, кўзларини ола-кула қилди.

— Агар тинч бўлиб олсанг, биринчи бўлиб ўзинг шундай қиларсан.

Маман унинг бу гапини асоссиз билиб, парво қил-мади.

— Фил кўтаролмаганини тил кўтаради, дейиш до-ноликка кирмайди.

Улар бир овулга етиб қолишмаганда айтишиб қо-лишлари ҳеч гап эмас эди.

Овул оралаб, кунботиш томондан бу томонга югу-риб келаётган жарчининг овози эшитилди.

— Халойиқ, халойиқ! Эшитмадим деманглар! Ойдўс сотқин! Ойдўс сот-қи-ин! Хивадан лашкар бошлаб ке-либ, Асан бийнинг овулини хонавайрон қилди. Энди у оёқдан қолди, огоҳ бўлинглар. Огоҳ бўлинглар-а-р!

«Муғамбир Тўрамурот сўфи жарчисини бизлардан ҳам олдинроқ жўнатган экан-да, лаънати!» — деган фикр ўтди хаёлларидан, аммо бу ҳақда чурқ этишма-ди.

Ундан кейинги овулда қиблага қараб чопган жар-чининг овози эшитилди:

— Халойиқ, халойиқ! Эшитмадим деманглар, Кўн-фирот ҳокимига ишонманглар! Қорақалпоқнинг қирқ

қизини Хуросонга сотди-и... Ўн битта отга сотди-и-и!!!
Ҳокимга ишонманглар!

— Мана бу Ойдўснинг иши, — деди Маман.

Ўринбой чидамади.

— Нариги овулдаги жарчи ёқмадими?

— Ўзинг нима дейсан?

— Уч туғишган аразлашиб, бутун элнинг қозони чайқалди. Хивада ҳеч гап йўқ эди. Ҳаммасини Ойдўс бузди. Қўнғирот ҳокимида ҳам ҳеч гап йўқ эди, Бегис бузибди. Энди сени Миржиқ захарлаб юрибди.

Маман энсаси қотиб, мийиғида кулди.

— Рост айтаман, — деди Ўринбой қизишиб. — Ҳоким Ойдўс ҳақидаги бир хатни ўқиб бериб, «Қўнғиротнинг атрофига кўчиб келмасанг, борди-келди қилмайман» деди. Илгари бошқача эди. Бухоро амирига бирга борганимизда ҳам бунақалигини сезмаганман. Чамамда, сувни лойқатаётган — Бегис.

— Агар уруш бўлиб қолса, сен қайси томоннинг ёнини оласан?

— Ойдўсга қаршиман. Барча кўргуликнинг сабабчиси ўша.

— Қорақалпоқнинг қирқ қизи Хуросонга сотиб юборилгани нафсониятинга тегмайдими?

— Бари бир, Ойдўс ҳам сотиб юборарди.

— Биринчидан, сотмас эди. Иккинчидан, Хива билан Хуросоннинг фарқи бор.

— Буни қандай исботлайсан?

Маман ишонарли далил тополмай, тутилиб қолди.

— Ана, сен ҳам ўйламай гапирасан. Негаки, сенда Миржиқнинг таъсири бор. Ростини айтсам, овулга бориб, қўлидан келадиган йигит борки, отга миндираман. Ойдўсга қарши отлантираман.

— Ойдўсга қарши бўлсанг, бари бир, Қўнғирот ҳокимига ёрдам берганинг бўлади-ку.

— Унга ёрдам бермайман, бироқ, очикдан-очик қарши ҳам чиқмайман. Қани, сен ҳам ростини гапирчи?

— Мен Қўнғирот ҳокимига қаршиман. Агар кучим бўлса, ҳозир ҳам юриш қилган бўлардим. Қозоқ хонининг ҳузурига бориб, яна ёрдам сўраб кўраман. Агар ёрдам ололсам, Қўнғирот ҳокимига шафқат қилмайман.

— Биламан, Маман, рост гапни айтдинг. Кучинг кўпайса, Ойдўсни ҳам, бизни ҳам оёқ ости қиласан. Нимасини яширай, кучим кўпайса, менинг ҳам олади-

ган учим бор. Ойдўс ҳам, Бегис ҳам, Миржиқ ҳам худди шундай ниятда. Ўз туғишганини ғажиган бу замонда ким кимни аярди? Истаган нарсангни қилавер. Аммо мен энди Бухоро амирига бормаيمان. Ҳафсалам пир бўлган, ёрдам ҳам сўрамаيمان. Ҳар нарсага югуриб боравериб амирнинг олдида жуда майдалашиб кетяпман. Майдалашган одамни кимнинг назари иларди? Ойдўс ҳам Хиванинг кўзи олдида салмоқли кўриниш учун юртни оёқ ости қилиб юрибди. Бегис ҳам шундай. Мен ҳам шундай қиламан. Бухоро амири кучимни кўрса, ёрдам беради. Сен ҳам йўлингдан қолма, қозоқ хонининг ҳузурига бор ё бўлмаса анави ўрислар билан тил бириктир. Яхши... Маман, мен манави овулда бир тўхтаб ўтмоқчи эдим. Бирга бораман десанг юр, йўқ десанг, ўзинг биласан.

Қуёш ботиб, оқшом тушиб қолган палла эди. Ўринбой шундай деб, йўлдаги овулга бурилди. Маман унинг тил учида қилган таклифини қабул қилмади.

Олдинда ҳали Муйтен овули бор. Бу овул олам ташвишларидан анча ҳоли. Тортишувларнинг биронтасига қўшилмайди, бутун миллатнинг кузатувчисидай қулай пайт пойлаб тургандир. Бориб разм солиш керак. Агар биз ҳам шу юрт одамларимиз деса, бирон томонга қўшилсин.

Маман шуларни ўйлаб, отининг юришини тезлатди. Чарчаган бўз от қамчининг зарби билан елиб кетди.

35

Баҳор келиши билан Хива ўзгача кўрк кашф этди. Ўрик, олма дарахтлари қийғос гуллаб, бутун шаҳарни қоплаган, дарахтларнинг шоҳлари деворлардан ошиб гуллаб ётгани учун хонадонларнинг деворлари анвойи хил гуллардан кўтарилганга ўхшаб туюлди. Миноралар билан баланд дарвозалар эса узоқдан кўзга чалиниб, гул билан қопланган шаҳарга аллақандай салобат бериб турибди.

Дарвозалардан турнақатор тизилиб чиққан уч юз отлиқ лашкар шаҳар ташқарисидаги ялангликда тўпланди. Уларнинг кетидан югуриб етиб олган оқ бўз отли аскарбоши — Муҳаммаджон бек, кетига ўгирилиб шаҳарга яна бир бор тикилди.

— Ойдўс бий, — деди у. — Муқаддас, гўзал шаҳримиз шаънига дуо ўқинг-да, тўғри овулингизга бошланг.

Хон билан келишиб ҳамлани Қўнғиротдан бош-лашга қарор қилишган эди. Ёш аскарбошининг саройдан узоқлашмаслариданоқ, буйруқни ўзгартирганидан Ойдўс ранжиди, изоҳ талаб қилгандай, аскар бошига тикилди. Аскарбоши изоҳ бериш ўрнига буйруғини такрорлади:

— Бошланг, Ойдўс бий, кейин тушунаси.

Ойдўс жаҳли чиқиб, тубсиз хаёл денгизига чўмиб, чехраси кўлнинг сувидай кўкариб, отининг жоловини силтаб, аскарларнинг олдида тушди.

Муҳаммаджон бек мўйловини силаб, икки ёнидаги чавандозларига кўзини қисиб қўйди, зарда билан кетаётган Ойдўсни имлаб кўрсатиб, «кўрқоқ, беақлни қара», дегандай мийиғида кулди-да, кутиб турди. Орқароқдаги тўда билан келаётган Дўспан яқинлашганда:

— Ҳой, доно, — деб масхараомуз Ойдўсга ияги билан ишора қилиб... — Анавида қара, шу елкаларда қандай куч бўлсин? — деди.

Ўзидан гавдалироқ йигитнинг кагта бийнинг орқасидан мазах қилгани Дўспанга оғир ботиб, ранги бўзариб кетди.

Муҳаммаджон бек шарақлаб кулди. Аскарбошининг шод кулгиси лашкарларга руҳий куч бериб, юришлари жонланди. Хуноби ошиб келаётган Дўспан бирдан бошини кўтарди.

— Улуғ аскарбошимиз, бий бобонинг нимани хаёл суриб кетаётганини билишни истайсизми?

— Ҳа, ҳа, қани, изоҳлаб кўр-чи?

— Бий бобонинг хаёл суриб кетаётганига ажабланмаса ҳам бўлади, улуғ аскарбошимиз. Бутун юртимизнинг тақдири шу кишининг елкаларида. Аммо ҳозир у киши ёлғиз ўз элимизнинггина эмас, бутун Хоразм вилоятининг тақдирини ўйлаб кетяптилир.

Оддий бир жоловдордан мот бўлгани алам қилди шекилли, аскарбоши:

— Хоразм вилоятининг тақдири ҳақида қорақалпоқ бийининг бош қотириши шарт эмас, — деди-да, отини ниқтаб олдинга қараб кетди. Дўспан аскарбоши бирон ёмонлик қилиши мумкин деб хаёлига келтирмаса ҳам, Ойдўсни узоқдан қоровуллаб бораверди.

Ойдўс чиндан ҳам хаёл дарёсига ғарқ бўлиб борарди. Жаҳл устида хоннинг ҳузурига келиб, мана, анчалашкар билан қайтпти. Энди бутун юртида битта ҳам қарши чиқадиған одам топилмайди. Хўш, оқибати ни-

ма бўлади? Бургага аччиқ қилиб, қишда киядиган тўнани ўтга ташлаётган бўлмасин тагин? Ё яхши орзулари амалга ошиб, эл бирикармикин?..

У, хоннинг маслаҳатига биноан, халқ ичида Қўнғирот ҳокимига нисбатан норозилик уйғотиш мақсадида жар солиш учун Дўсланни юртига юборган эди. Дўсланнинг топиб келган хабарига қараганда, кўп уруғлар Қўнғирот ҳокимининг таъсирида, Хива хонига қаршилик кўрсатишга тайёрланиб ўтирибди. «Тайёрланса тайёрланаверсин, — деди Ойдўс ўзига ўзи. — Хон лашкарига бардош бера оладиган куч йўқ. Мен билган бу эл ҳеч қачон бир-бири билан бирлашолмайди... Тўхта, тўхта, Ойдўс, аскарбоши ҳозирнинг ўзидаёқ хоннинг буйруғини ўзгартирди. Лашкарни Қўнғиротга эмас, бизнинг овулимизга бошлади...» Айтмоқчи омадинг кетибди... «Ўз қўрғонингни ўз қўлинг билан бузиб юрибсан», деган ким эди? Ўз қўрғонимни бузишга кетяпманми? Йўқ... Олдинги хонларнинг даври бошқа эди. Муҳаммад Раҳим хон уларга ўхшамайди. Менинг элимга нисбатан дилига яхшилик нури қуйилган инсон. Бўлак-бўлак бўлиб, бир-биримизга ёв бўлиб яшашимизни яхши кўрмайди, бизларни бирлаштириш тарафдори. Бу унинг олижаноб инсонийлигидан далолат беради!»

У Қутлимурот иноқ билан хон ҳузурига кирганини, бош қозисини зиндонга ташлаб қўйиб, энди нима қилишини билмай ўтирган хоннинг қандай қабул қилганини кўз олдида келтирди.

— Келинг, келинг, Ойдўс қорақалпоқ, — деди ўшанда хон ўта меҳрибончилик билан. — Сиз пўлатга ўхшар эдингиз. Ўзингизни олдириб қўйибсиз. Биласизми, одам бамисоли заҳарли илон. Заҳарини ташқарига чиқариб турмаса, ўзи ўлади. Кўриб турибман, сиз Қўнғирот ҳокимининг ғазабига гирифтор бўлибсиз. Сарғайибсиз. Хафа бўлманг. Ўзингизни қўлга олинг. Ҳаммасининг иложини топамиз.

Халқдан ажралиб қолгани учун Қўнғиротнинг ҳокимлигидан қувилган Тўрамурот сўфи Бухоро амири ҳамда бир неча қорақалпоқ уруғларининг ёрдамида қайтадан ўрнини эгаллаши билан унга қарши ҳужумга ўтиш баҳонаси билан Амударёнинг орқасидаги бутун қорақалпоқ уруғлари ва Янгидарёгача бўлган қозоқ овуллариини босиб олиб, қўл остига ўтказишнинг йўл-йўриқларини ишлаб чиқиб, яширин ҳозирлик кўраётган Хива хони ўз айғоқчилари орқали Қўнғирот ҳоки-

мининг Ойдўс овулига босқинчилик қилиш ҳаракати борлигини билганда маслаҳатчилари билан пинхонга кенгашиб қўйган эди:

«Майли, чўқишсин, чайнашсин, ҳолдан кетишсин...»

У бу хабарни эшитганидан кейин ўзининг юришини кейинроққа қолдирган эди.

Асил мақсаддан беҳабар Ойдўс илгарилар камгап хоннинг унга меҳрибончилик кўрсатганидан хурсанд бўлди. Қутлимурот иноқ билан келишувларига биноан саройда ечилмай турган қийин ишлардан бирига аралаштиришни илтимос қилди. Иноқ бу таклифдан хурсанд бўлиб, зудлик билан қози масаласини ҳал қилиш ҳуқуқини олиб берди. Ойдўс узоқ ўйлаб ўтирмасданок порани тиш орасига кирган гўштга ўхшатиб, ҳалоллаб бериши билан хон ўша заҳоти қозини зиндондан озод қилиш ҳақида буйруқ берди, эвазига Ойдўсни мукофотлади.

— Калитинг олтиндан бўлса, очилмайдиган қулф йўқ, қорақалпоқ бийи, бебаҳо йўл топдингиз, — деди ўшанда хон.

— Қуллуқ, хон ҳазратлари, — деб ўрнидан туриб, яна жойига ўтирди Ойдўс. — Битта сўз ҳам малҳам, ҳам заҳар бўлар экан. Сизнинг қуёшдай илиқ меҳршафқатингиз тушиб, тутаётган йўлим маъқул бўлганидан миннатдорман, улуғ хонимиз.

«...Қўнғирот ҳокими банди қилиб олиб кетган қирқ қизни ўн бир отга алмаштирибди», деган хабар етиб келган куни хон Ойдўсни яна ҳузурига чақириб, бундай деди:

— Биласизми, ақлли бий, қорақалпоқнинг қирқ қизи Хуросонга сотилганини эшитиб, ғазабга келиб ўтирибман. Мусулмон қизларни кофирларга сотган Қўнғирот ҳокими тезда ер билан яксон бўлиши лозим. Ахир, биз сизлар билан илдизи бир мусулмонлармиз, тилимиз туркий, бир дарахтнинг меваларимиз. Лекин сизлар оз сонли, заиф халқсиз. Озчиликка қўл чўзиш, заифларга ёрдам бериш биз учун ҳам фарз, ҳам қарз. Аттанг, Қўнғирот ҳокимининг етовида кетган туғишган иниларингизга қарши курашолмасангиз керак, деб қўрқаман. Ҳозир шошилиш бефойда. Бироқ Хўжайлининг ёнидаги қорақалпоқ овули Қўнғиротга кўчаётган эмиш, бунга қандай қарайсиз?

— Ўқ отган одам милтиғини яширмайди, улуғ хонимиз, — деб иккиланмай жавоб қайтарди Ойдўс. —

Агар лашкар берсангиз, Асаннинг овулига шу бугуноқ отланаман.

Хон унинг илтимосини тезда бажо келтирди. Ойдўс тўхтамай топшириқни бажариб қайтди. Шундан кейин хон унга баҳоргача Хивада яшашига имконият туғдириб берди...

Мана энди у ваъдасида туриб, Ойдўснинг хоҳиши билан уч юз чавандозни отлантирди. Аммо улар гўғри Қўнғиротга қараб йўл олишлари лозим эди, сўнгги дақиқада режа бузилди. Бу хоннинг топшириғими, ё Муҳаммаджон бекнинг ўзбошимчалиғими. Ойдўс бунинг тагига етолмай гаранг. Сўрай деса, ёш аскарбошининг жаҳлини чиқариб юбораманми деб қўрқди.

Ойдўснинг миясида ғужғон ўйнаётган бу фикрларни тушуниб тургандай, Муҳаммаджон бек кетидан етиб келиб, ўзи гап қотди.

— Ойдўс бий, жуда хаёлга ғарқ бўлиб қолибсизми?

— Муз кўчган. Дарёдан ўтиш қандай бўларкин?

— Ха-ха-ха-ха. Шунга бош қотирыпсизми? Орқангизга бир қаранг, ҳаммаси сара, бақувват йигитлар эмасми? Булар дарёни писанд қилишмайди. Лекин, менинг билишимча, йўлимиз ўзгарганидан хафасиз... Билиб қўйинг, бу — ҳарбий сир. Мен сизга айтсам, Қўнғирот ҳокими биз дарёдан ўтаётганимизда бир ҳийла ишлатиши мумкин. Ҳа, кўзларингиздан хафалигингизни кўриб турибман. Ростини айтиб қўя қолай, аввал сизнинг овуллариңизни босиб олиб, Қўнғирот ҳоқимини яланғочлаймиз. Ундан кейин нима бўлишини ўзингиз ақлингиз билан топиб олаверинг. Тўрамурот сўфи типирчилаб қолади. Ха-ха-ха-ха, — Муҳаммаджон бек ўзи мамнун бўлиб кулди. — Айтмоқчи, Ойдўс бий, сиздан сўрайман деб нуқул ёдимдан кўтарилади. Янгидарёлик Маман деганларинг қадимги, номи афсона бўлиб кетган Маман ўриснинг ўзими?

— У аллақачон ўлиб кетган. Бу Маман ўша номи афсона бўлиб кетган Маман ўрис подшосининг ҳузурига кетганида, овулида туғилган.

— Ҳа, шундай денг. Улуғ хонимиз бир гапида Маман ўриснинг ўлгани ёлғон бўлса керак, деб гумонсираган эди.

«Мойли чангалзор»нинг ёнига етганда Ойдўс отидан тушиб, ердан бир қисм тупроқ олиб пешанасига суртди-да, яна ўрнидан туриб, отига минди.

Муҳаммаджон унинг бу ҳаракатини кўриб, ҳайрон бўлди. — Қандай ҳикмат топдингиз бу ердан?

— Қорақалпоқнинг чегарасига келдик, улуғ аскар-бошимиз.

— Хо-хо, оз бўлмаса Хивани ҳам қорақалпоқнинг ҳудудига киргизиб юбораёзбсиз. Майли, майли. Мана энди сизга топшириқ: шу ердан бошлаб йўлимизда ким учраса «Кимга қарамсиз?», «Хонингиз ким?» деб сўрайсиз. Агар Муҳаммад Раҳим хонни танимаса, мен буюраман, сиз жазолайсиз.

Ойдўснинг тепасидан муздай сув қуйилиб, маҳсисигача тушгандай бўлса ҳам, бир оғиз эътироз билдирилмади. Толеига Амударёгача учраганлар ичида Муҳаммад Раҳим хоннинг номини айтмаган одам топилмади.

Биров отининг думига осилиб, биров сол билан ит азобида Амударёдан ўтиб олишгандан кейин Муҳаммад-жон бек тамом ўзгариб, астар-авраси кўринди-қўйди. Аскарбошининг кайфиятига қараб, аскарлар ҳам шод-хуррам бўлиб кетди. Бу Ойдўсни исканжага олиб, аҳволини оғирлаштирди. Аскарбошига тилёғламалик қилиб, бир оз раҳмини келтиришга ҳаракат қилди.

Аскарбоши овул бийига эликта аскар қўшиб, овул эркакларини сўроққа тутишни, кўрс-ўжарларини олдиларига солиб, ҳайдаб келишни буюрди-да, Ойдўсга таъкидлади:

— Хоразм воҳаси тўранғилга бой макон бўлгани билан тўранғилга ўхшаган одамларни ёмон кўраман. Тўранғил пов этиб ёнгани билан кўри бўлмайди.

Ойдўс унинг бу гапни нима мақсадда айтганини тушунолмай, боши қотди, бироқ, кичик аскарбошилар «қойил, бу доно гап», деб бидирлашгани учун у ҳам бош эгиб, маъқуллашдан бўлак чора тополмади.

Орадан кўп вақт ўтар-ўтмас аскарлар бир тўда деҳқонларни ҳайдаб келишди.

Катта тўранғилнинг соясига кўрпача солдириб, овқатланиб ўтирган аскарбоши эски одатига кўра Ойдўсга қаради.

— Сенинг юртинг, ўзинг сўра.

Отлар олдига солиб келинганларнинг нима учун бундай газабга дучор бўлганлари Ойдўсга маълум: улар Хива хонининг номини айтишолмаган. Ойдўс базўр ўрнидан турди ва найза ўқталиб турган аскарларга гап қотди:

— Нима гап, баён қилинглар!

Ёғочдай қотма, совуқ, такаббур биттаси найзасининг учини олдида турган қора мўйловли бир деҳқонга нуқиб:

— Мана буниси ҳақиқий тўнғиз! — деди.

Мўйловли деҳқон кўзлари ўтдай ёниб, тўнғиз деб ҳақорат қилган аскарга эмас, Ойдўсга ўқрайди. Ойдўс биқинига найза тиралгандай, сал ўзини орқага олиб, Муҳаммаджон бекка қаради. У индамай, иягини силаб ўтирганича «сўрайвер, сўрайвер», деб ишора қилди. Ойдўс қаддини ростлади.

— Қани, гапиринглар, муқаддас Хиванинг хони ким?

Ҳар ким ҳар ердан Муҳаммад Раҳим хоннинг номини айтиб, қичқира бошлади. Қовоғидан қор ёғилиб турган мўйловли деҳқон:

— Ойдўс бий! — деди овозини баланд қўйиб. — Халқинг билан бўлсанг, қора кунинг ҳам байрам, деган боболаримиз. Сен ўз халқингнинг бошига қора кун солиб, ким билан байрам қилмоқчисан?

Ойдўс бу гапнинг маъносига етиб улгурмаёқ аскар боши ирғиб ўрнидан туриб кетди.

— Ойдўс бий, биласизми, ҳар гапнинг ўз натижаси бўлади. Ёмон гап дарров эгасига қайтарилиши лозим. Муқаддас Хива хонининг яхшилигини қора кун деб тушунган, улуғ хонга содиқ сиздай ёши улуғ бийга терс сўзлар айтган бу шаккокнинг соқол-мўйлови қирқилсин, қулоғи кесилсин!

Қизишиб кетган аскарбошига Ойдўс эътироз билдирмади, суяк сопли ханжарини қинидан суғурди.

Деҳқоннинг қўллари орқасига боғланди.

Ҳайдаб келтирилганлар шоша-пиша буйруқ берган ёш аскарбошини эмас, зудлик билан унинг амрини адо этишга тушган Ойдўснинг хатти-ҳаракатларини кузата бошлашди. Ўтли нигоҳлар ўзига қадалиб турганидан қўлларига қалтироқ туриб кетган бўлса ҳам, Ойдўс индамасдан мўйловнинг ўнг қулоғини кесиб ташлади-да, соқол-мўйловини қиришни сартарош аскарга топшириб, қўлнинг қонини ёнидаги бир туп тўранғилнинг пўстлоғига артди ва кетига чекинди. Ундан хурсанд бўлган аскарбоши шу овулнинг бийига қиличини ўқталиб:

— Ҳой, кесак одам, бу ёққа кел, — деди.

Овул бийи тулки терисидан тикилган телпагини сал пешанасига кўтариб қўйиб, Муҳаммаджон бек томон индамай икки қадам босди.

— Қани, қайтадан айт-чи, муқаддас Хиванинг хони ким?

— Улуғ Муҳаммад Раҳим.

— Овулдошларинг билан бирга такрорла!

У овулдошлари билан биргалашиб:

— Муқаддас Хиванинг улуғ хони Муҳаммад Раҳим, — деб бир эмас, уч маротаба такрорлади.

— Ойдўс бий, энди сиз нима дейсиз? — деди аскарбоши.

Кўпчиликнинг олдида қўлини қонга бўяб, ўзининг нима қилиб қўйганига тушунолмаб, гаранг бўлиб турган Ойдўс бий, худди уйқудан уйғониб кетган одамдай, бир чўчиб тушди.

— Нимани сўраяпсиз?

Муҳаммаджон бек пиқ этиб кулди-да, унга аҳамият бермай, аскарларига тутқунларни тинтишни, сўнг мулласини олдинга чақириб, овул одамларининг ҳар бирига хива хонининг фуқароси эканлигини таъкидлаб, қуръон ушлатиб чиқишни топширди.

Баъзилар бунга ноилож рози бўлгани билан, баъзиларда норозилик туғдирди. Бироқ ҳеч ким ҳеч қаёққа жила олмай, бир нечта отлиқнинг қуршовида туриб, Хива хонининг фуқаролигига ўтганига иқрор бўлиб, қуръонни ушлайверди. Саҳройилигини, кенг даланинг эркин халқи эканлигини пеш қилиб, бу ишдан қутулиб қолишга ҳаракат қилганлар қора қонига бўялди. Ойдўс бундайларни чавақлади.

Аскарларни текширишга кетган чопарларнинг бири аскарбошининг қулоғига келиб шивирлади:

— Икки аскарни топмадик. Ахлоқи ёмонроқ йигитлардан эди.

Худди шу пайт чекка бир уйдан сочлари ёйилган бир аёл отилиб чиқди-да, Амударё томонга қараб югурди. Ҳамма ўша ёққа қаради.

— Ушланглар, — деди аскарбоши чопарларига.

Ойдаи юзидан қон оққан сулуvgина ёш келинчак Муҳаммаджон бекнинг қошига олиб келинди. Ойдўснинг қазаби қайнаб, келинчакнинг юзига қаради.

— Нима бўлди, чироғим?

— Бу қандай зўрлик, бу қандай босқинчилик! — деди келинчак Ойдўсга эмас Муҳаммаджон бекка қараб. — Ҳой, аскарбоши, ўзини дарёга ташлаб, ўлгиси келган одамни нега қайтартирдинг? Арз-ҳолимни билгинг келдими? Ундай бўлса айт, сизлар элни бирлаштиргани келдингларми ё бўлмаса ночор халқни талаганими? Хоннинг халқни тенг кўриши қани, қани меҳроқибати? Ҳой, аскарбоши, менинг юзим очиқлигидан ҳайрон бўляпсанми? Ундан кўра тавба де. Ўзингнинг

хотинингни, опангни ё синглингни беодоб хоннинг аскарлари зўрласа, нима дер эдинг?

Сержаҳд аскарбоши тутаяиб кетди, олдида турган чопарни кўкрагидан итариб юборди.

— Ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келинглари ўша аскарларни!

Ун нафар отлиқ югуриб кетиб, энг чеккадаги уйдан икки аскарни ҳайдаб келди.

— Қани, келинчак, қара, шуларми? — деди аскарбоши.

Келинчак бошини кўтариб:

— Шулар, — деди. — Халойиқ, муқаддас Хива хонининг одамлари, бўлган гапни айтмай, мана бу икки ҳайвон касалманд эримнинг кўзи олдида ёпишди менга. Эрим инқилаб-синқилаб ўрнидан туриб орага тушган эди, иккаласи уриб ўлдирди.

— Бўлди-бўлди, — деди аскарбоши. — Ҳой чопар, ҳой Ойдўснинг чопари, икковингиз мана бу иккаласини отларингизнинг думига боғланг. Гўшлари бурда-бурда бўлиб, ҳар ерда узилиб қолгунча судранглари!

Ўртани ёриб, икки аскарни судраб кетаётган отлиқларнинг кетидан қараб туриб, Ойдўс ёнидаги аскарбошига миннатдорчилик билдирди.

— Бир қўлингиз тикан бўлгани билан, бир қўлингиз гул — одил экансиз, ниҳоятда одил экансиз, аскарбошимиз.

Муҳаммаджон бекнинг пешонасидан тер чиқиб, қовоғи бир оз очилгандай бўлди. Кунни билан содир бўлаётган зўрликка чидолмай, сиқилиб турган овул одамлари бир оз жаҳдан тушиб, ёш аскарбошига қаратилган ғазабли назарларини юмшатишди. Ойдўс ирғиб отига миниб, овул деҳқонларига қичқирди:

— Халойиқ! Ҳозиргина қандай адолатли иш юз берганини ўз кўзингиз билан кўрдингиз! Муқаддас Хива хонининг ҳар ерда сочилиб ётган қорақалпоқ халқини бирлаштиришдан бўлак мақсади йўқ. Ҳой, тулки телпак, беш-олти жарчи ҳозирлаб, бизнинг ҳузуримизга жўнат, бу одилликни юртга маълум қил. Мақсад — қон тўкиш эмас, овуллар улуғ хон лашкарининг олдида бош эгиб чиқсин! Халойиқ, энди тарқалинглари-да, аскарларга овқат, отларга ем тайёрлаб келинглари!

Муҳаммаджон бек ёш келинчакнинг аччиқ гапига чидолмай қизиққонлик қилиб, икки аскардан айрилгани учунми, ё бўлмаса уларнинг жавобгарлигини ўйлабми, нам тортиб, голиб чиқаётганларига ҳам хур-

санд бўлмай, камгап бўлиб қолди. Энди Ойдўс эпчиллик билан барча қийинчиликларни ўз елкасига олиб, лашкарларини ўнта-ўнтадан қилиб, йигирмата уйга бўлди, азонда ҳаммасини ўзи айланиб чиқиб, нонуш-тадан кейин орқага, ўз овулига қараб йўл бошлади.

Келаси овулга етиб улгурмаслариданоқ ўн отлиқни бошлаб келаётган Қобил бий кўринди. Улар хон лашкарини танишлари билан отларидан тушиб, йўл чеккасида туриб бош эгишди. Бу Муҳаммаджон бекнинг кўнглини бир оз кўтариб, сал чиройи очилгандай бўлди.

— Ана, аскарбошимиз, сизнинг донолигингизнинг оқибати. — Ойдўс уни мақтади. — Арпа экдингиз, буғдой олдингиз.

— Улуғ хонимиз йўлга чиқаётганимизда, «душман кумурсқа бўлса ҳам филдай кўр», деб насиҳат қилган эдилар. Бу одамларнинг орасида биронта яшириниб қолган душман ҳам хавфли бўлади. Ҳар битта хонадоннинг бошлиғи ҳузуримизга бош эгиб келмаса бўлмайди.

Аскарбоши шу гапдан кейин яна салобатли қиёфга кириб, ортиқ ҳеч нарса демади. Яна ҳуқуқни Ойдўс қўлига олди.

— Отлан, Қобил бий, — деди у ва Қобилни аскарбошига таништирди.

Муҳаммаджон бек у билан қисқагина ҳол-аҳвол сўрашган бўлди-да:

— Неча аскар билан қўшиласиз? — деб сўради.

— Қўл остимда тутун тутатган ҳар бир хонадон Хива хонининг ўтини ёқади.

Олдинда бир тўда элат кўринди. Аскарбоши яна жонланиб, лашкарига ёйилиброқ юришни буюрди.

Уч юз отлиқ овулга кириши билан уйларга, ўтовларга ертўлаларга бўлиниб кетишди.

Бу овулда ҳам ўжарлар топилди. Хива хонига тобеликка иқроор бўлмаганлар жазоланди, айримларининг қулоқлари кесилди, баъзиларнинг бурунлари тилинди, бошқаларнинг эса товонларига туз сепилди. Қамчи еган, қўзи ўйилганлар ҳам бўлди.

Шу йўл билан хон лашкари йўлида учраган овулларни бўйсундириб, «Ойдўс шаҳри»га яқинлашиб қолишди.

Бундай воқеалар ўзининг овулида ҳам содир бўлишига қўзи етганиданми, овулига яқинлашган сайин Ойдўснинг қовоғи солиниб, Муҳаммаджон бек эса яна жонланиб, устунликни ўз қўлига ола бошлади.

Шаҳарнинг қораси кўриниб қолгандагина Ойдўснинг чехраси булут орасидан чиққан ойдай ёришди, чунки Қодирберган бошчилигида шаҳарнинг барча халқи хон лашкарини қаршилаб, нон-туз билан чиқди.

Бундан аскарбоши ҳам хурсанд бўлиб, анча юмшадди, чарчаган лашкарларини хонадонларга бўлиб жойлаштириш йўлини ўйлаб кўришни Ойдўсга топширмоқчи бўлиб турганида унинг қулоғига алланималарни шивирлаётган Қодирберганга кўзи тушиб, «Хатар борми?» деб сўради. Ойдўс илон чаққандек тўлғаниб:

— Кўнғирот ҳокими бу томонга юришга ҳозирлик кўраётганмиш, — деб юборди.

— Майли, бостириб келса, келаверсин, — деди Муҳаммадjon бек пинагини бузмай. — Аммо сиз жарчи тайёрланг. Биз урушга эмас, сизнинг шаҳрингизни қургани келганмиз. Жарчилар бу хабарни теварак-атрофга зудлик билан ёйишсин. — Аскарбоши орқасига ўгирилиб, ўзидан бўлак ҳаммани отдан туширди, узангида турганича, найзасини баланд кўтариб мурожаат қилди:

— Хоразм арслонлари, қулоқ солинглар! Улуғ хиваликларга топширилган иш — озчиликка раҳнамолик қилиш, заифларга ёрдам кўрсатиш, мақсадимиз — Ойдўс бийнинг битмай қолган шаҳарини қуриб бериш. Аттанг, Кўнғирот томондан бизга қарши лашкар чиқибди, деган хабар олдик. Шунга қарамай, ўз яхши ниятларимизни амалга оширишга киришаверамиз. Бироқ, биронта ҳам аскар қурол-аслаҳани ташламаслиги керак. — У шундай деди-да, кичик аскарбошилари тўплаб, овулнинг гир атрофига белбоғ қилиб, қоравул қўйишни, уларнинг ҳар қайсинисининг турган еридан бел билан тупроқ ағдариб туриши лозимлигини таъкидлади.

— Шаҳар учун тикланадиган девор улуғ Хива учун мустаҳкам кўрғон бўлади, — деб руҳлантирди у аскарларини. — Агар душман ҳозирнинг ўзида бостириб келиб қоладиган бўлса, ўзларингиз учун мустаҳкам истеҳком бўлади.

Аскарлар жуфт-жуфт бўлиб, белгиланган жойларига тарқалишди.

— Энди мен билишим лозим бўлган бир гап бор, — деб Муҳаммадjon бек ёнида турган Ойдўсга ўгирилди. — Мабодо иниларингиз билан учрашиб қолгудек бўлсангиз, ўзингизни қандай тутасиз?

Шошилинч равишда тарқалаётган кичик аскарбошилар билан аскарларнинг кетидан завқ билан қараб турган Ойдўс учун бу кутилмаган савол бўлди. Афти шафтоли қоқидай бужмайиб, беихтиёр бошини қашиганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Агар тайсаллайдиган бўлсангиз, ҳозир айтиб қўя қолинг.

— Учрашганда маълум бўлади, — деди Ойдўс бўшашиб.

— Ундай бўлса сиз иниларингиз тарафига ўтиб, бизга қарши кела қолинг!

Ёш, ўжар аскарбошининг зардали гапи Ойдўсни дарров бир қарорга келишга мажбур қилди.

— Аямасам аямасман.

Муҳаммаджон бек индамасдан, гўё қурилишнинг бош меъморидек шаҳарнинг ташқи девори учун қоқилган қозиқларни кўздан кечириб, ҳар тўдага кўрсатма бериб, айланиб чиқди.

36

Кўнғирот ҳокими ҳар қанча бош қотирмасин Хива хони юришни баҳорда бошлашига сира ишонмади. «Бу ваҳима солиш учун тарқатилган уйдирма, — деди ўзича. Лекин чуқур ўйлаб: — Муғамбир хон бугун-эрта бостириб келиб қолса-чи?» деган хаёлга келди. Шундай ваҳимали ўйлар билан шаҳардан чиқмай ҳам қўйди. Бу аҳвол унинг «лашкаримни мингтага етказаман» деган ниятини пучга чиқарди. У қанчадан-қанча тунларни уйқусиз ўтказса ҳам, энг муҳими, ўзини қўлга олиб, сир бой бермади, одамларнинг кўзида довурак хон қилиб кўрсатди ўзини. Қаерда қариндош-уруғ, оғайниси билан хафалашганларни эшитса, паноҳ бўлиб, яраштириш ё Кўнғиротга кўчиришга одам юборишини қўймади. Ўшанақаларнинг ёрдами билан отлиқ лашкарларини бир амаллаб аранг беш юзга етказди.

У ўзини ҳар қанча зийрак тутиб, хушнуд юргани билан қишнинг ҳар куни эсон-омон ўтгани сайин ичини ит тирнай бошлади. Баҳорнинг яқинлашиши жон оладиган Азроилнинг яқинлашишидай ваҳимали бўлиб кетди. Баъзан қибла томондан эсган илиқ баҳор шамоли ҳам унга Азроилнинг олов нафасига ўхшаб, аъзойи баданига санчиқ турғизиб юборарди. У ўшанда ҳам сир бой бермасликка ҳаракат қилди. Ер муздан тушиши

билан хон лашкарлари бостириб келиши мумкин бўлган томонда тупроққўрғон қуришга киришди.

Ўша қўрғонда ишни тезлаштириб юрган кунларининг бирида «хоннинг уч юз лашкари Амударёнинг нарёғига ўтибди», деган хабар етиб келди. Ана шу хабар унга ҳақиқий баҳор шамоли бўлиб эсди, хурсанд бўлиб кетганидан тупроқ уюшга келган овул одамларини ўша заҳоти тарқатиб юбориб, лашкарларига бир кун яхшилаб дам олгани рухсат берди, шом намозини ўқиб бўла солиб, ўрнига ўзини таппа ташлаганича, эртаси пешинда уйғонди. Вужуди қушдай енгил тортиб, маслаҳатгўйлари билан бирга Айтмурот даканг билан Бегисни чақириб, хотиржам кенгашди.

— Энди нима дейсиз, шунқорларим?

— Хотиржамликка берилмай, душманнинг бостириб келишини кутиш керак, — деди Айтмурот даканг.

— Қора ниятли хон лашкарлари устимизга бостириб келгунча кутиб ўтириш — заҳарли илонни бошидан эмас, думидан ушлашдай гап. Шунинг учун зудлик билан дарёдан ўтиб, душманни «Ойдўс овули»дан ўтказмай, ҳужум қилишимиз керак.

— Душманимизнинг душмани — дўстимиз бўлиши юқори мартабали ҳокимга отнинг қашқасидай маълум, — деди маслаҳатгўйлардан бири. — Менимча, дарёнинг орқасидаги қанча элатлар бизга дўст эканини билиб олишимиз учун хон лашкарининг урушини шошилмай кузатиб туришимиз керак.

Ҳоким озгин юзининг ранги ўчиб, ўйчан митти кўзларини бир нуқтага тикиб, пича хаёл суриб турганидан кейин ўз фикрини айтди:

— Хон лашкарини яқинимизга келтириб панд еган пайтларимиз ҳам бўлган, жигарларим. Кўр ҳассасини бир маротаба йўқотади. Бегис шунқоримнинг маслаҳати маъқулга ўхшайди.

— Ниҳоят, тўғри хулосага келдингиз, — деб ҳозиргина маслаҳат берган одам ўз сўзидан қайтди. — Лаб аччиққа тегмаса, чучукнинг фарқини билмайди. Душманни шаҳарга яқинлаштирамай, Ойдўс овулининг ўзида мажақлаб ташлаш керак.

Айтмурот даканг тилини тишлаб олгандай оғзини очди. Бегиснинг кўнгли кўтарилиб, чап қошининг устидаги холи оқиш-малла юзларига ҳусн бериб, қўш бармоғи билан узун мўйловларини навбат билан бураб ўтириб, мулойимлик билан гапирди:

— Касалликнинг энг охири хатарли ўлим эканлиги

ҳаммангизга маълум, тўралар. Қиши билан оғридик. Энди олдимизда икки йўл бор, бири — ўлим, иккинчиси — бемалол, беғам-беташвиш яшаш.

Бегис билан ҳамиша рақобат қилиб юрадиган Айтмурот даканг унинг насиҳатомуз гапирганини хушламай:

— Эшакнинг ўлими — итларнинг базми, — деб юборди.

Ҳокимнинг кўзлари ўтдай чақнаб, дакангни туртиб юборишига оз қолди.

Бироқ даканг яна заҳрини сочди:

— Ақлсиз уч оға-ини суяниб бўлмайдиган тиканли одамлар экан.

— Тиканли бўлса ҳам бир туп жийда ўн туп қуруқ тўрангилдан афзал, — деди Бегис.

— Шунқорларим, даҳанаки жангни қўйинглар, — деди ҳоким иккаласига ҳам нохушлик билан қараб. — Ўзларинг биласизлар, хунук одамдан эмас, нияти қора одамдан қўрқиш керак. Хива хонининг нияти қора. Бизнинг мақсадимиз Қўнғирот шаҳринигина эмас, бутун қорақалпоқ элини шу қора ниятнинг қонли панжасидан сақлаб қолиш. Бир томонимизни душман талаб ўтирганда ади-бади айтишиб ўтиришимиз ярашмайди. Туринглар, қўл остимдаги овулларга, шаҳарга жар солинглар, аскарларни тўпланглар.

Ҳеч ким эътироз билдирмади, ҳаммалари шошилинч ўринларидан туриб тарқалишди.

Эртасига беш юз аскар отга минди. Яроқ-аслаҳаларни тақиб олган ҳоким аскарларини бирма-бир кўздан ўтказиб, тўрт юзини ажратиб, қолган аскарларга Айтмурот дакангни бош қилиб қолдирди.

— Шаҳарни қўриқлайсизлар, — деди уларга.

Ҳоким билан урушда қатнашиб, Бегисдан ортиқ қаҳрамонлик кўрсатаман деб умид қилиб юрган даканг кутилмаган топшириқдан ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Бегис қолсин, — деди ҳокимга.

— Қизишма, йигит. Ёғочни ёғоч сопли болта билан кесилади.

Айтмурот даканг бу гапни эшитиб тиржайди, елкасини қашиди.

Ҳоким узоқ ўйлаб ўтирмай Бегис билан бирга тўрт юз отлиқнинг олдига тушди.

Амударёдан ўтишгандан кейин кўп юрмасларида-ноқ уларнинг истиқболига қўл қовуштириб чиқувчилар кўпайди. Тортишувларда аксари вақт ўзини четга ола-

диган хитой уруғининг атоқли бийларидан бири олдиларидан чиқиб, отидан тушиб, Кўнғирот томонга ўтганини айтиб бош эгганида ҳоким гўё бир умрлик ғалабага эришган одамдай, хурсанд бўлиб кетди.

— Ҳў, азизим, кечагина тушимга кирган эдинг, сира кўрқмай, бошингни бемалол кўтариб юравер. Агар бизни десанг, ҳозирнинг ўзида изинга қайтиб, уруғингни Кўнғиротга кўчиравер. Энг ҳосилдор, сувга мўл ерлар сеники.

Ҳокимнинг ғалабага ишончи аскарларни ҳам руҳлантириб юборди.

— Хоннинг лашкари ҳозир қаерда?

— «Ойдўс овули»га қараб йўл олди, — деб хитой бийи ҳокимга билганларини айтиб берди. — Ойдўс, хоннинг аскарбошисига таъзим қилиб келсин, деб ҳузуримга жиловдорини юборган экан, уч қамчи урдириб, қайтариб юбордим. Кетидан лашкар бостириб келадими деб ўйловдим, келмади. Билмадим, ё жиловдори айтмаган, ё лашкарининг кучи оз.

— Худо зиёда қилсин, жигарим, жуда яхши хабар айтдинг. Ойдўсдай сотқиннинг юзини кўриш — катта гуноҳ! Менинг билишимча, Хиванинг лашкари ҳар қанча мунофиқ бўлгани билан ўргимчакнинг ови. Худо хоҳласа, тит-питини чиқариб юборамиз, шунқорларим! — деб кетидаги лашкарига қичқирди. — Худо шоҳид, ғалаба биз томонда. Худо суйган хитой уруғи бизга қўшилди. — Унинг қисик кўзлари узоқда қўл силкитиб келаётган тўрт отлиқни кўриб, ҳамманинг диққатини ўшаларга қаратди. — Худо хоҳласа, ҳов анавилар ҳам бизнинг ёнимизга келиш-япти!

Катта мақсад билан кетаётган ҳокимнинг уч-тўрт одам учун шунча лашкарни тўхтатиши баъзиларнинг жаҳлини чиқаргани билан, кўпчиликка маъқул тушди. Ҳокимимиз «меҳрибонларнинг меҳрибони» деган гап оғиздан оғизга ўтди.

Тўрт отлиқ етиб келди. Улардан биттаси башарасини танғиб олган, фақат тиш, кўзлари ялтираб кўринадди. Иккинчиси эгарга боғланган ёғочдай, ғўдайиб ўтирибди. Учинчисининг башараси гупчакдай шишиб кетган, тўртинчисининг оғзи-бурни қонаб, эгарига оқиб, қотиб қолган.

— Гапиринглар, биродарларим.

Тўртинчи отлиқ олдинга чиқди.

— Биз хўрландик, бизни паноҳингизга олинг, Кўн-

ғиротнинг хони. Бизни Ойдўс хўрлади. Хива хонини билмаймиз, билишни ҳам истамаймиз деганимиз учун бизларни шу кўйга солди. Бир менгина осонроқ қутулдим. Бурнимга икки мушт тушириб қолишди.

— Улар ҳозир қаерда?

— Билмадик, улуғ Қўнғиротнинг хони. Элни чигирткадай қийратиб, орқага ўтиб кетишди. Чамаси, «Ойдўс овулига» киришган бўлса керак.

— Ундай бўлса, шунқорларим, бизга қўшилинглар. Биз сизларга ўхшаш мўминларнинг оҳини оқлаш учун чиққанмиз.

Тўрамурот сўфи лашкарни бошлаб яна йўлга тушди. Бир оз юришгандан кейин у қилтириқ бўйинини чўзиб, Бегисга ўгирилди:

— Агар Ойдўс билан юзма-юз келиб қиличда чопишадиган бўлсаларинг нима қилар эдинг, шунқорим?

— Банди қилиб, умр бўйи қамокда сақлардим.

— У, мана, тутиб ол, деб, рўпарангга қўл қовуштириб турармиди?

— Билдирмай туриб ушлаб оламан-да.

Ҳоким бош чайқаб, серкиллаб кулди-да, ҳали бир нарса деб улгурмасданоқ, узоқда булардан қочиб ўтиб кетаётган отлиқни кўриб қолди.

— Ушла, шунқор! — деди у орқасидаги чавандозлардан бирига.

Хуросондан олинган чопқир от қуён кўрган қарчигадай елиб, зум ўтмаёқ ёлғиз отлиққа етиб олди ва уни ҳокимнинг ҳузурига бошлаб келди.

Лашкар тўхтамай юриб кетяпти. Тўрамурот сўфи бандининг қони қочган юзига тик қаради:

— Кимсан?

Банди индамади.

— Хон лашкари қаерда?

— «Ойдўс шаҳри»да, — деди банди ғўлдираб.

— Оч бўрилар қўрага тикилишибди-да? Нима қилишяпти?

— Шаҳарнинг деворини кўтаришяпти, чамаси.

Тўрамурот сўфи бу гапга ишонишини ҳам, ишонмасини ҳам билмай, қўлини чаккасига олиб бориб, ўйланиб турди-да:

— Биздан нега қочдинг? — деб сўради.

— Овулимизда бир табаррук қария вафот этди. Бўрлитов томондаги қариндошларини жанозага айтгани кетаётган эдим. Ушлаб қоласизлар, деб кўрқдим.

— Бор, йўлингдан қолма.

Банди озод қилиниши билан ҳокимни дуо қилиб, кўрққанидан орқасига қарай-қарай кетди.

Тўрамурот сўфи икки ёнидаги кичик аскарбоши-ларга бир-бир қараб олиб:

— Шунқорларим, — деди ҳаяжонланганини яширишга ҳаракат қилиб, — уларнинг шаҳар қурилишини бошлаб юборишганига қандай қарайсизлар?

— «Жаноза»га айтиб юрган одамга ишондингизми?

— Ие, жанозага айтиб юрган одамни ушлаб қолсак, халқ нима дейди? Бораверсин, душман бўлганида ҳам қўлидан ҳеч нарса келмайди.

«Ниҳоятда ўтқир кўзли, зийрак инсон. Бунинг олдидан бошқа нарсани ўйлаб бўлмайди!» деб кўнглидан ўтказди Бегис.

Тўрамурот сўфи ҳеч кимнинг аниқ бир жавоб беришга юраги бетламаётганини кўриб, вақтни чўзмади.

— Хоннинг кучи лашкарида эмас, халқни қандай алдай билишига боғлиқ, шунқорларим. Шаҳарнинг ташқи деворини кўтариш — Ойдўсдан чиққан ақл эмас, хоннинг ўргатиб юборган ҳийласи. Аслини олганда, ўша девор ўзларига ҳам кўрғон, ҳам чоҳ бўлади, деб мўлжаллашган. Кўзимизни чирт юмиб, устиларига бостириб бораверайлик десак, аскарларимизга жабр бўлади. Шунинг учун «Кўк ўзак»нинг ёқасидан биз ҳам истеҳком қурамиз. Устимизга бостириб келсин.

— Ҳақ гап!

Ҳоким аскарларининг мардлигини синаш учун айтаётган бўлса керак, деб тушунган Бегисга чопарнинг шаккоклик қилгани ёқмади.

— Улуғ Кўнғиротнинг ҳокими, ростини айтсам, гапимни боланинг гапи деманг. Ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик ҳам ғалабанинг калитини душманга ўз қўли билан топшириш, демакдир. Ҳозирнинг ўзида пайтдан фойдаланиб, шаҳарни қамал қилиш керак.

Тўрамурот сўфи Бегисга миннатдорлик билан жилмайиб қаради, бироқ индамади.

Улар хуфтонда «Кўк ўзак»ка етиб келишди. Аскарларни пастда қолдириб, ҳоким Бегисни эргаштириб қирғоққа чиқди. Теварак-атроф жимжит. Узоқ-яқиндаги овуллардан баъзи-баъзида итнинг акиллаши эшитилади.

— Бегис жигарим, ҳозир аскарлар отларидан тушишиб, бир боғдан қамиш ўришсин, бошларига ёстиқ қилиб, дам олишсин.

Ҳоким ёлғиз қолган оч қашқирдай, бир зум қамишзорни кезиб келди-да, эндигина ётган аскарларига қичқирди:

— Отланинглар!

Бегис отидан тушгани билан ҳали ўтирганича ҳам йўқ эди. Яна отига ирғиб миниб, ҳоқимнинг рўпарасида пайдо бўлди.

— Юришни бошлаймизми?

Ҳоким унга жавоб бермади, отлиқларни зудлик билан икки гуруҳга бўлди-да, ҳар ким ёстиқ қилган қамиш боғининг учига ўт қўйиб, уйқудаги овул устига бостириб боришга ҳозирлик кўришни буюрди.

* * *

Кўнғирот ҳокимига йўлиққан, «жаноза»га хабар қилгани кетяпман, деган отлиқ Ойдўсларнинг йўл пойлатиб қўйган айғоқчиларидан эди. Ундан бор гапни билиб олиб, Муҳаммаджон бек билан Ойдўс аскарларини иккига бўлиб, пистирмада пойлаб ётишган эди. Тонг отишига яқин, ялқовроқлар энди мудрай бошлаганда, ловиллаб ёнаётган олов кўринди.

Икки томондан ирғиб туриб буйруқ берган Муҳаммаджон бек билан Ойдўснинг овозлари бир-бирлариникига қўшилиб кетди.

«Улуғ хон йигитлари, ёв, ёв!», «Бардам бўлинглар!», «Яқинлаштирмай ўқ узманглар!»...

Аллақандай кўрқоқ тепкини босиб юборди шекилли, чекка томондан ўқ овози эшитилиши билан кўнғирот отлиқлари икки томондан бостириб кела бошлади.

Муҳаммаджон бек ҳам, Ойдўс ҳам беижозат ўқ узган аскарни ичларида сўкиб, лаънатлашган бўлишса, ҳам кўнғиротликларнинг дув бостириб кела бошлашганини кўриб, пусиб ётаверишди. Ўқ етар жойга етиб келишганда, баравар ўринларидан туришди.

— Йигитлар, отинглар!

Устма-уст отилган ўқлардан айрим отлар ўмбалоқ ошиб, кўнғиротликлар тумтарақай қоча бошлади. Қамиш бошлари буруқсир, эгасиз отлар ўзини ҳар ёққа урар эди. Аскарбоши уларни қувлашга буйруқ бермади. Ойдўс қочган отлиқларнинг орасида кимнидир излаб юарди.

Муҳаммаджон бек унинг орқасидан югуриб келиб, хурсанд гапирди:

— Бизнинг гуруҳимизда ўн беш киши ўлди, сиз тарафда-чи?

— Санамадим, — деди Ойдўс бир оз ғамгин овозда.

— Унда зудлик билан одам юборинг, ўликларни тўплашсин. Душман қанақалигини овул одамлари кўриб қўйсин.

Ойдўс ўй суриб қолди.

— Йигитлар, — деди ёш лашкарбоши қувончдан ўзини тўхтатолмай. — Энди улар бирон ерда пистирма тайёрлашади. Биз уларни ўша уяларида мажақлаб ташлаймиз. Нима дейсизлар?

— Енгдик, енгамиз! — деди хурсанд хон аскарлари унга жавобан.

* * *

Қўнғирот ҳокими лашкарини «Кўк ўзак»ка яқин ерда тўхтатди.

— Лаънатилар билишган экан-да?!

Битта ярадор аскарни мингаштириб олган Бегис ҳаммадан кейин етиб борди. У ҳокимнинг нима деганини эшитмагани учун индамай, гўё отаси олдида гуноҳ қилиб қўйган боладай бошини эгиб, хафа бўлиб тураверди. Ҳоким унга кетидаги аскарни туширишни буюрди.

— Йигитлар! — деб қичқирди у. — Биз қўрққанимиздан чекиндик, деб ўйламанглар. Ўша қонхўрларнинг қўнғиротлик йигитларимнинг қонини тўкишини кўришга тоқат қилолмадим. Ютганимиз шу бўлдики, душманимизнинг кучини, қаршилик кўрсата оладими, йўқми — синовдан ўтказдик. Энди отларингни боғланглар-да, пистирмада туринглар. Улар бизни қочди деб ўйлаб, устимизга бостириб келишади, бизнинг бошимизга солишганини ўзларининг ҳам бошларига сола-миз. — У Бегисни имлаб бир чеккага чақирди. — Сен довюрак йигитсан, бироқ, узоқни кўролмаслигингни энди тушунгандирсан?

Бегис индамай қулоқ солиб тураверди.

— Урушда икки ақл панд беради...

Ҳоким нимада айблаётганини тушунолмай турган Бегис бошини кўтариб, ҳокимга тик қаради:

— Қанақа икки ақл?

— Эсингдами, ҳужум фақат сенинг маслаҳатинг билан бошланди. Агар иккинчи маротаба ҳам нотўғри маслаҳат берсанг, оқибатига ўзинг жавобгар бўласан,

жигарим. — У Бегиснинг жаҳли чиқиб, қалтираб кетганини кўриб, гапини тузатди. — Жигарим, агар ғалабага эришайлик десанг, мен буюрай, сен айтган еримда тайёр бўлиб тур.

Жаҳли чиққанидан боши ғувиллаб кетган Бегис ҳокимнинг дакки бераётганини тушунмади.

— Буйруқ берувчи ёлғиз ўзингиз, — деди у.

— Биз шаҳарни қамал қилсак, уларнинг шўри. Бундан ташқари, хоннинг тарафдори бўлиб турган овулларни қўл остимизга ўтказишга ҳаракат қилишимиз керак. Шунда Ойдўс овули бўлиниб, лашкарларига озиқ-овқат етмай қолади. Келишдикми?

— Жуда яхши маслаҳат.

— Ундай бўлса, ўрнингни эгалла. Агар уч куннинг ичида бостириб келишмаса, ўзимиз бир чорасини кўрамыз.

37

Маман Кўнғиротдан қайтишда Миржиққа берган ваъдасига мувофиқ, овулдошлари билан кенгашиб, юз отлиқнинг бошини қовуштирди ва Миржиқ етиб келиши билан унга топширди.

— Мана, иним, энди тақдиримиз сенинг қўлингда.

Бу ёши қайтиб қолган Маман бийнинг Миржиқни оға-иниларидан батамом ажратиш учун тутган йўлими ё чиндан урушга тайёргарлигими, Миржиқ бу ҳақда чуқурроқ ўйлаб ҳам кўрмади. Бийнинг олижаноблигидан, билдирган ишончидан хурсанд бўлиб, кўнгли кўтарилди, астагина «ишончингизни оқлаймиз», деб қўйди. Бироқ ичида, «мана энди икки акамнинг ўртасига тушаман, яхшилик билан айтганимга кўндираман», деб ният қилди.

Кечиктирмай аскарий машқларни бошлади. Миржиқ бу ишда анча тажрибасиз эди, Маманнинг ўзи йўл-йўриқ кўрсатди.

Кейинроққа бориб унинг билган усуллари ҳам кам туюлиб, отлиқларини бошлаб, қозоқ овулларига кетди. Ёшлигида хонга хизмат қилган кекса сарбозларни топиб, ўшаларнинг бошчилигида Янгидарё бўйидаги далаларда бир ойдан ортиқ машқ қилиб қайтди.

Улар машққа чиқиб кетиш олдиларида купес Тимофеев билан гаплашиб, уста Никифоровга ўқ қуйдириб қўйиш учун анча синиқ чўян буюмларни топшириб

кетишган эди. Қайтишда овулига қайрилишдан олдин ўша томонга кетиб, кутилмаган бахтсизликнинг устидан чиқиб қолишди. «Ўрис овули»да қилт этган тирик жон йўқ. Қамиш-какралар айқаш-уйқаш бўлиб ётибди. Кўчириб олинган эшик, ойналарнинг ўрнidan ҳаққалар кириб-чиқиб юрибди. Янгидарёликларнинг ҳожатини чиқарадиган устакхона вайрона бўлиб кетибди, ҳар ер-ҳар ерда қинғир-қийшиқ, занглаган темир-терсақлар сочилиб ётибди.

Маман юраги ўртаниб, ирғиб отидан тушди-да, Миржиқни эргаштириб устакхонага кирди. Топшириб кетишган чўянлардан нишон қолмабди, иккалалари ҳайрон бўлиб бўлиб бир-бирларига қарашди. «Бу ё Хивадан, ё Кўнғиротдан келган офат» деб кўнғилдан ўтказди Миржиқ. Аммо ҳаёлига келган бу фикрни Маманга айтишга ийманди. «Босқинчилик қайси томондан бўлган бўлса ҳам, унда акаларимнинг қўли бор». Маманнинг сарғиш юзи занг босган темирдай қорамтир-қизғиш тусга кириб, тили калимага келмай қолди.

Аскарларининг кўпчилиги отларидан тушишиб, ташландиқ устакхонанинг ичини, теварак-атрофини роса тит-пит қилишди, лекин на кўмилган ўқу на корга ярайдиган бирон нарса топишди.

— Шўрлик қорақалпоқнинг бошига яна қандай қора кунлар келди экан-а? — деди Маман чуқур хўрсиниб. Аскарлардан тили югурикроқ биттаси тўнғиллади:

— Бий оға, ўрисларни ваъдасига вафодор, бир сўз-ли меҳрибон, довюрак одамлар бўлади, деб ишонтирган эдингиз-ку, бизни.

— Шу ҳам гап бўлдим, — деди Миржиқ унинг оғзига уриб. — Қозоқларнинг ичига борганимизда баъзи ўрисларни кўрдик. Маман оғанинг гаплари тўғрилигига ишондик ҳам. Худо хоҳласа, подшошининг ҳузурига бориб, боболаримизнинг «Бизни ўзингизга иттифоқчи қилиб олинг, ғамхўрлик қилинг», деб топширган аризасини янгилаб келмоқчи бўлиб ҳам юрибмиз.

Аскар йигит фикридан қайтмай туриб олди.

— Бу қанақаси? Купес Тимофеев кулиб туриб йиғлатадиган, кесмай туриб қонатадиган, кўрсатиб туриб ўғирлаб кетадиган ноинсоф эди. Асли зотига тортади-да. Оқкўнгил боболаримиз неча ойлик йўл босиб кафтларидай соя сўрашганларида, буларнинг подшоси «маъқул» деб, кейин ваъдасини унутиб юборган эмасми? Аждодидан нима мурувват кўрувдикки, бундан кўрамыз, жигарларим.

Аскарлар билан суҳбатлашганда ўрис халқининг оламга машҳур халқ эканлигини жуда мақтаб гапирадиган Маман бий ерга қараб қолди. Бундан Миржиқнинг зардаси қайнаб, аскарга ўқрайиб қараб, узун қора мўйловини сийпади:

— Бунча жаврадинг? Хилватда дайдиб юрган битта одамга қараб, бутун халққа баҳо бериб бўладими? Қани айтинглари-чи, Никифоровни ким ёмон кўрар эди?

— Шунинг учун ҳам айтаман-да, — деди аскар яна бўш келмай. — Қашқирга қўй сўйиб берсанг ҳам тўқайга олиб қочади, деган гап шу бўлса керак-да? Менинг нафсониятимга тегадиган нарса шуки, бизга ўхшаб ўз миллатининг ор-номусини ўйламайдиган халқ бормикан бу дунёда?

— Арслонга олишадиган арслон керак, — деди Маман бий.

Миржиқ Никифоров билан бир-икки ҳамсуҳбат бўлиб, унинг бир сўзли одамлигини, ўзига ўхшаш жабрдийда, мўмин халқни севиб қолганига ишонч ҳосил қилган эди. Аслини олганда, руслар билан биринчи бўлиб ахил, дўстона муносабат ўрнатган ҳам Маманнинг ўзи эди. Унинг кейинги гапини хушламади.

— Маман оға, қоронғига тош улоқтирманг.

Тортишиб ўтиришнинг бефойдалигини тушунган Маман елкасини қаший-қаший яна йўлга тушди. Қозоқ сарбозлари бошчилигида анча аскарий усулларни ўрганиб қайтган аскарларидан хурсанд бийнинг эндиги орзуси уларга милтиқ отишни ўргатиш эди. Кўпгина ниятлари энди пучга чиқиб қолганидан ичи ачишиб, хафа бўлиб, кетидан турна қатор тизилиб келаётган аскарларни ҳам ҳозир унутган эди. Унинг кайфияти бошқаларга ҳам ўтиб, ҳаммаларининг машқлари пазаси кетмасин деб, Миржиқ:

— Маман оға, кундузи чироқ ёққан одам кечаси қоронғида қолади, деган гап бор-ку. Яхшиси, қозоқ сарбозларидан ўрганган яхши қўшиғингизни айтиб беринг, — деди қувноқлик билан.

Маман терчираган оқ бўз отининг сағрисига аста қамчи босиб, юришини сал тезлатди-да, қалпоғининг олдини хиёл кўтариб қўйиб, қўшиғини бошлади:

Йигитлар, йигитлар, абжир йигитлар,
Юрти учун бош тикар, ботир йигитлар.
Йигитлар довюрак, асл йигитлар,
Юртининг ёвига яшин йигитлар...

Маманнинг ҳайрон қоларлик ширали овози бор эди. Астойдил қўшиқ айтса, теварак-атроф жаранглаб, овозига учиб юрган қушлар қўнади, елиб келаётган қуён тўхтади. Жаҳли чиққаниданми бу сафар ҳам жон-жаҳди билан берилиб қуйлаганига аскарлар қўшиқдан маст бўлиб, овулга қандай етиб келганларини билмай қолишди.

Маман билан Миржиқ йигитларни уй-уйларига тарқатиб, ҳали отларидан тушиб улгуришмаган ҳам эдики, Эсенгелди сариқ келиб қолди. Озиб кетибди. Бетининг териси пир-пир учади. Маман уни қийинчиликларга чидамлилиги, бир сўзлилиги, меҳрибонлиги учун бошқалардан ортиқ кўрарди. Бир ойнинг ичида шу аҳволга тушиб қолганига ҳайрон бўлди. «Тобинг бўлмадимиз?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, индамади. Ичкарига киришгандан кейин Эсенгелди сариқнинг ўзи юрагини очиб, Ойдўс овули устида хон лашкари билан қўнғиротликлар орасида уруш бўлаётганини айтди.

Шундай бўлишини олдиндан билгани учунми, Маман ҳовлиқмасдан сўради:

— Қачондан бери?

— Ўн кундан ошди.

Миржиқ акаларининг соғ-саломатлигини билмоқчи бўлди-ю, лекин гапга қандай аралашишнинг иложини тополмади, икки қарияга аланг-жалаң қараб ўтираверди.

Маман бепарволик билан:

— Купес Тимофеев шаталоқ отиб, қочиб қолибди-ку, — деди.

— Қўрққанидан қочибди. Ойдўс овулидаги уруш биз томонга ҳам ёйилишини билиб кўчди, дейишади.

— Кимлар, масалан?

— Никифоров билан Отабек шундай гап топиб келишди.

Миржиқ ҳам, Маман ҳам безовта бўлди. Эсенгелди сариқнинг ўзи ҳикоя қилиб бергунча ҳам сабрлари чидамай:

— Улар қаерда? — деб сўрашди.

— Отабекникида. Отабек ҳам, Никифоров ҳам бетоб. Айниқса, Никифоровнинг ўғли Ёқуб қаттиқ касал. Эрта билан кўрганимда алаҳлаб ётган эди.

— Бетоб бўлиб қолгани учун купес устани мушукдай адаштириб кетибди-да.

— Ундай бўлмаса керак. Купес уста Никифоровга: «Агар қорақалпоқлар билан келишиб яшай олсанг, се-

ни озод қилиб кетаман. Аммо шартим шуки, Отабек иккалангиз мени очик денгизга чиққунимча кузатиб қўясизлар», дебди. Қайтишда уларнинг қамиш солларини шамол уч кун қувиб, денгиздан уч кун деганда чиқиб олишибди. Ўшанда қаттиқ шамоллаб қолишибди.

— Унда бизлар ғийбат қилибмиз-ку, — деди Маман хижолат тортиб. — Ўқлар ўзларингдами?

— Қуйишаётганда қўнғиротликлар олиб кетиб қолишибди.

— Нима дейсан?

— Ҳа, Маман, шундай. Уруш Ойдўс овулида бўлгани билан, жабрини биз тортяпмиз. Қодирберган ўн аскар билан келиб, хон лашқарининг озиқ-овқатига ёрдамлашиб юбор деган эди. Ўшандан уч кун ўтгандан кейин қўнғиротликлар йигирма отлик бўлиб келишди. Хон лашқари, ҳарқалай, инсофлироқ эди, қўнғиротликлар ҳеч кимнинг дод-войига қарамай керагини шилиб кетди.

— Босқон қолибдимиз? — деди Миржиқ.

Маман Тимофеевнинг босқонни қолдирмаганига ишончи комил бўлса ҳам, Эсенгелди сариқ ҳозир «ҳа, қолдириб кетибди», дермикан деб, унинг оғзига тикилди.

Эсенгелди сариқ соқолини сийпаб, ҳали жавоб бериб улгурмаган ҳам эдики, аллакимнинг «ёв!» деб қичқириб ўтганини эшитиб қолишди.

— Ёв, ёв, ёв!..

Ҳаммалари керагага илиб қўйган яроқ-аслаҳаларини ола, апил-тапил ташқарига отилишди. Юзга яқин отлик овулга кириб қолган эди. Уларни човқар от минган Ўринбой бошлаб келарди. Маман унинг нияти бузилганда човқар отини минишини биларди, бироқ қора қалпоқ кийиб келаётганини кўриб, ўзини босди. Чунки, у шошиб қолганида, Маман овулидан ёрдам сўрашга мажбур бўлсагина шундай қилгучи эди. Маман Эсенгелди билан Миржиқнинг ўртасида ўзини дадил сезиб, эсанкираб қолмай, шовқин солди:

— Ўринбой, тинчликми?

Ўринбой жавоб ўрнига ўнг қўлини юқори кўтариб, аскарларини тўхтатди.

Худди шу пайт Маманларнинг орқа томонида тўп-тўп отлиқлар кўрина бошлади. Улар ҳали ҳозиргина дам олишга тарқатилган аскарлар эди. Улар аллакимнинг овул ўртасида «Ёв, ёв!» деб қичқириб ўтганини

эшитиб, чиқиб келишаётган эди. Бу Маманларга катта далда бўлди.

— Эшитгандирсизлар элни талашаётганини, сотқин Ойдўс гум бўлмаса, юртда тинчлик бўлмайдиганга ўхшайди, — деди Ўринбой.

Унинг гапини аскарларининг кўпчилиги тасдиқлаб, Ойдўсга лаънатлар ўқишди.

— Кўнғирот ҳокимига қўшиласизларми?

— Ундай ниятимиз йўқ, Ўринбой.

— Бироқ биз Ойдўснинг нияти амалга ошишига йўл қўймаслигимиз керак. Агар унинг уруғи Тўрамурот сўфига ўтиб кетадиган бўлса, ярмини бўлиб оламиз. Қани, йигитларим, тақрорланглар:

— Ойдўс овулини бўлиб оламиз.

— Ойдўс овулини бўлиб оламиз... Бўлиб оламиз!..

— Кўрдингми, Маман? — деди Ўринбой тиржайиб. — Агар сизлар ҳам қўшилсаларинг, натижаси нима бўлишини айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бироқ, мени Кўнғирот ҳокимига қўшилади, деб ўйлама, кўрганман, у енгса бизни ҳам тўп қилади, шунинг учун унга қўшилмаймиз.

— Биз ўйлаб кўрамиз, — деди Маман.

Ўринбой норози қиёфада қўл силтаб, кетига бурилди, аскарлари индамай унга эргашди.

Бутун элни титратиб, оёққа турғазган воқеанинг сабабчиси ўзининг икки акаси эканлигидан Миржиқнинг аъзойи бадани сирқираб, бошини ердан кўтаролмай қолди. Худди ловиллаб ёнаётган иссиқ жойдан музхонага киргандай, баъзан баданига қалтироқ туриб, тиши такиллар эди.

Унинг нима учун бунчалик паришонхотир тортиб, асабийлашганига эътибор бермаган шериклари «Миржиқ, тур», дегандагина бошини кўтарди ва ҳолатини сездирмаслик мақсадида оғзига келганини сўради:

— Қайси томон кучли деб ўйлайсиз?

— Икки томон ҳам тулки, ўққа думларини тутишди, — деди Маман.

Эсенгелди сариқ «сен нима дейсан?» дегандай унинг юзига тикилди. Ўз ўй-хаёллари билан банд Миржиқ бирон нарсани тушуниш у ёқда турсин, эшитгани ҳам йўқ. Маман изоҳ берди:

— Ўққа тутадиган думлари — биз қорақалпоқлар-да.

— Кўнғирот ҳокимига қараганда Хива хони ё устмонроқ, ё бўлмаса бир оз одамгарчилиги бор, — деди Эсенгелди сариқ. — Қора ният Кўнғирот ҳокимидан

норозиман, бутунлай норозиман. У жуда ёвуз одам. Агар биз урушга аралашадиган бўлсак, ўшанга қарши туришимиз керак. Агар у енгса, қирқ қиз тугул, ҳаммамизни ҳам сотиб юборса керак, деб қўрқаман.

Маман кимга қарши урушиш тўғрисида эмас, Ойдўс билан Бегисни қандай яраштириш устида ўйлай бошлаган эди, шунинг учун Эсенгелди сариқнинг бу гапига жавоб бермади. Миржиқ худди Маманнинг дидаганини уққандай, тўнгиллаб қўйди:

— Агар уларни яраштиришнинг иложи бўлганда эди...

Бу гапга Эсенгелди сариқ ҳам индамади. Хаёллари чувалиб ўтирган Маман Миржиқ бу гапни нима мақсадда айтаётганини тушунмай қолди. Шундай қилиб, учалалари ҳам чурқ этмай кетаверишди. Мўлжаллари Отабек полвоннинг уйи.

Миржиқ яна бетоқат бўлиб уйини эслади. Назарида, хотинини ҳам, ўғлини ҳам аскарлар банди қилиб олиб кетгандай, ўтови Тимофеевнинг устахонаси каби хувиллаб қолгандай туйилаверди.

— Маман оға, уйимдан хабар олиб келсаммикан?

Маман Отабек полвоннинг уйига киришаётганда тўхтаб, Миржиққа хаёлчан назар ташлади.

— Қандай боришнинг йўлини ўйлаб кўриш керак.

Бояги тала-тўполонда уйидан чиққан овул қарияларининг баъзилари беморларнинг кўнглини сўрашга келишган экан. Отабек ҳам, Никифоров ҳам анча ўзларига келиб қолишибди. Ўринларидан туриб ўтиришибди. Ўғли Ёқуб эса инқиллаб, икки бети олов бўлиб, ёниб ётибди.

Отабек полвоннинг катта-кичikka меҳрибонлиги, холис хизмати билан «Отин келин» деб ном чиқарган кўркем хотини югуриб-елиб хизмат қилиб юрибди.

Хол-аҳвол сўрашиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашишганидан кейин Миржиқ «Босқон қолипими?» деб Никифоровдан сўради. Босқонни эгаси олиб кетипти.

— Чиндан ҳам у фақат бойиш учун келган экан, — деди Никифоров хўжайинидан хафа бўлиб. — Озгина қийинчиликка чидамади. Мени шафқат қилганидан қолдириб кетгани йўқ. Ўғлим иккаламиз унга ортиқча юк кўриндик.

— Қолганингиз жуда яхши бўлибди, — деди Маман унинг кўнглини кўтариб ва олтиндай сап-сариқ сочлари терчираб ётган жажжи Ёқубнинг бошини силади. Қалайсан, ўғлим?

— Тузикман.

Боланинг жавобидан ҳамманинг кўнгли таскин топди. Отаси ҳозирнинг ўзида тузалиб қолгандай, кайфи чоғ бўлиб, хотиржам гаплашиб ўтирди.

Эл бошига хавф солиб турган уруш ҳақида яна гап очилди. Ҳар ким ўз фикрини айтиб, овулда милтиқ отилишига йўл қўймасликнинг маслаҳатини қилишди.

Хаёл суриб ўтирган Маман бошини кўтарди. Овулнинг обрўли қариялари ўтирган ерларида ўз фикрларини айтишиб ҳар қанча тортишишмасин, бари бир Маманнинг якунловчи хулосасини кутишарди. Бу сафар ҳам ҳамма жим қолиб, унинг нима дейишини билмоқчи бўлди.

— Бу урушни Ойдўс билан Бегиснинг бир-бири билан носозлигидан кўриш хато, — деб салмоқлаб гап бошлади у. — Шундай бўлса ҳам уларни яраштириш эл тақдири учун зарур. Эл-халқимиз маккор тулкиларнинг думи бўлиб ўққа нишон бўлишдан қутулади. Аммо Ойдўс билан Бегис бизнинг гапимизга қулоқ солишадими, йўқми, бу ҳали номаълум. Менимча, ҳеч қайсимизга қулоқ солмайди. Негаки, Миржиқ биз билан. Иккови ҳам нега Миржиқ менинг томонимда эмас деб, бундан хафа. Миржиқ улардан биттасининг томонини олгани билан, бари бир, битимга келишмайди. Биттаю битта йўли бор бунинг, бетараф бир уруғнинг эътиборли қариясини ўртага солиб, уч оғанини кенгашга таклиф қилиш керак.

Бу фикр ҳаммага маъқул бўлди. Бироқ ўз элининг бошига шу қора кунларни солган ўжар оға-инилар кимнинг сўзини инobatга олади, бутун юрт устига ўт кетиб турган бир пайтда баъзи овулларнинг бетараф бўлиб туриши инсофданми, ҳақиқат ким томонда... деган масалалар устида турли-туман мулоҳазалар ўртага ташланди.

Яна Маман гапирди:

— Бир даланинг чумчуғидай ўзича чуғур-чуғур қилиб ҳозирча бетараф ўтирган уруғ — муйтен уруғи. Ўшаларга ялиниб кўрамиз.

— Бош бийи бунақа қийин ишдан от миниб қочади, — деди Эсенгелди сариқ.

— Ундай бўлса, қозоқ оғайниларимиздан аралашини илтимос қиламиз.

— Бу жуда маъқул гап, Маман. Халқ тақдирига халқ аралашгани яхши.

Бу таклифга ҳеч ким эътироз билдирмади.

Отабекнинг уйидан чиқишгандан кейин Маман Миржиққа уйидан хабар олиб келишга рухсат берди. Тала-тўполонда кимдан ўчини олишни билмай юрган саёқларга дуч келиб қолмасин деб, йигирма отликни ёнига қўшиб берди.

38

Бу йилги баҳор жуда серёгин келди. Баъзан шундай челақлаб қуядики, ташқарига чиқиб бўлмайди. Бундай вақтларда чорвачилар ҳам, деҳқонлар ҳам: «Осмон эл мусибатидан бўзлаяпти», дейишади. Ёмғир қанча челақлаб қўйса, ҳаво шунча тез очилиб, қуёш чарақлайди, кечагина лой бўлиб ётган далалар кўм-кўк майсалардан яшил гилам тўшалгандай бўлади-қолади. Бундай кезларда чорвачилар ҳам, деҳқонлар ҳам, «Эс-сизгина, бу йил худо омад берган баҳор эди-да», деб ачинишади, гоҳ хоннинг, гоҳ Кўнғирот ҳокимининг, гоҳ Ойдўс билан Бегиснинг етти пуштига қайта-қайта лаънатлар ўқишади.

Хон лашкари билан кўнғиротликларнинг уруши узоққа чўзилиб кетди. Иккала томон ҳам аскарларига озиқ-овқат тўплаб келиш учун тўда-тўда отликлар жўнатишади. Бу отликлар тинч элатлар устига бостириб бориб, уларни қақшатиб кетишади.

Кеча-бугун қуёш юзини кўрган майсалар отларнинг туёқлари остида пайҳон бўлади. «Мойли чангалзор»дан то Янгидарёгача бўлган ораликни макон қилган элатларнинг тақдири шу отларнинг туёғи янчиб ўтаётган нозик майсаларга ўхшаб қолди. Ишқилиб, тинч ўтадиган кун йўқ, аллакимнинг ўйинқароқлик билан отган ўқидан... битта-яримта жон таслим қилади. Ёвуз аскарлар қўлидаги қиличлар, найзалар, ҳатто қамчилар қанчадан-қанча қон тўкилишига сабабчи бўлади.

Шундай қилиб, пайҳон қилинган кўк майса қондан алвон тусга кириб, бутун қорақалпоқ далаларида сасиган ўлимтик иси анқиб ётибди. Одамлар овул ичида, йўлда, кўчаларда дуч келиб қолишса, худди юраклари музга айлангандай бир-бирларига индашмай ўтишади. Худди дуч келган одам гуноҳқордай, қовоқларини солишади. Мурувват, илиқ-иссиқлик, ҳамдамлик одамлар орасида деярли йўқ бўлиб кетди. Таниш одамлар учрашиб ҳамсухбат бўлиб қолишса, гаплашадиган гаплари ё би-

рон ўлган, ё хўрланган жигарлари устида бўлади, ҳас-
ратлашиб-ҳасратлашиб тарқалишади.

Баъзилар:

— Одамлари саноғли элнинг бошига шунча савдони
солишидан тақдири азал инсофсиз эканми дейман, —
деб куфурликни бўйнига олади алам қилиб кетганидан.
Бошқа иложлари ҳам йўқ бечораларнинг. Агар битта-
яримта бош кўтарганлар бўлса, қурол-яроғлик аскар-
ларга нишон бўлади.

Бир-бирини пойлаб юрган икки тараф лашкари-
нинг озиқ-овқати учун таланган, хўрланган элатлар
қаторида «Миржиқ овули» ҳам бос-бослардан анча
сийрак тортиб қолган. Қўнғиротликларнинг ўзи икки
маротаба ҳамла қилди. Айниқса кейинги сафар кўча-
ларда жуда кўп қон тўкилди. Бунинг сабаби шуки,
овулдан молларни ҳайдаб кетаётган қўнғиротликларга,
ўзлари ҳам мол олиб кетиш учун чиққан хон лашкар-
ларининг бир тўдаси дуч келди. Бир зумда «Ўғрини
қароқчи урди» бўлиб, овул қиёмат-қойим бўлиб кетди,
қиличлар, найзалар ҳаракатга келди, милтиқлар отил-
ди. Бу тўқнашувда хон лашкари устун келди. Қўнғи-
ротликлардан молларни қайтариб олиб, эга-эгаларига
тарқатишди. Аммо бу яхшиликлари билан чекланмай,
«хон лашкарларининг озиқ-овқатига ёрдам» деб, ўзла-
рича солиқ белгилаб, дастлабкисини ундириб кетишди.
Бу ҳам озлик қилгандай, учинчи хил таловчилар —
Ўринбойнинг аскарлари ҳам пайдо бўлишди. Улар
кечгача босқинчилик қилиб, у-бу нарсаларни олиб ке-
тиш билан қаноатланмай, «хон лашкарларига солиқ
тўлаганингиз учун» деб, қанчаларни отга бостириб,
қанчаларни саваб, ҳаммани оёққа турғазилди, яна
айланиб келгуниimizча «янгидарёлик Ўринбойларга қў-
шилиб, Бухоро амирининг қўли остига ўтамиз», деган
аҳднома тайёрлаб қўйишни топшириб кетди. Шундай
қилиб, бошқа овуллардан тинчроқ, тўқроқ ҳисоблан-
ган бу янги овул ҳам ҳамма қаторига тушиб ҳисобсиз
қашқирлар қуршовида қолган бир тўда қўйдаи, жон
талвасасида, ҳар томонга қараб тўзғий бошлади.

Хумор келин бўлиб тушгач, уч оға-ини ўртаси бу-
зилиб, ўрталарида душманлик кучайиб кетаётганига
ичидан эзилиб юрганида аҳвол баттар оғирлашиб кет-
ди. Шундай олатасир босқинчиликлар пайтида битта-
яримта қора ниятли аскар ола қарамасин деб, бетига
қоракуя суртиб, ўзини бедаво кўрсатиб юрди. Овулда
кетма-кет бўлиб турган олатасир воқеалар уни бирон

чора топишга ундади. Тонг азондан «қайнаға», деб, «мирза оға», деб, овул эркакларини уйига тўплади.

— Халойиқ, — деди у серзарда ботирларга ўхшаб жиддий қовоғини уйиб, — табиби нобоп овулнинг кўрлари кўп бўлади, деган нақл бор. Шунга кўра хотин-киши бошқарган элнинг эркаклари хотинчалиш бўлиб кетади, деб қўрқмаслигингизни ўтинаман. Бир вақтлар номи афсона бўлиб кетган Маман бий, «элим бургутлар макони» деб мақтанган экан, деб эшитувдим. Бироқ бургутдан бургут туғилмай, юртимиз чумчуқлар маконига айланиб кетяпти.

Тўпланганлар ёш келиннинг гапларидан ёқаларини ушлашиб, ичларида «алҳазар» деб ўтиришди. Хумор шу билан гапини тамомлаб, ортиқ индамади.

— Тўғри айтасан, келин, — деди оппоқ соқолли бир қария ҳассасига суяниб ўрнидан турар экан. — Йўлбарснинг эркаги тугул урғочиси ҳам ов қилади. Достонларда қорақалпоқларнинг эркакларидан кўра аёллари довюрак бўлган. Бошла, биз сенга эргашамиз!

— Чиндан ҳам бу қандай хўрлик? — деди ёш йигитлардан бири бошидаги чорсисини қўлга олиб; у бошини қашиб, хижолатомуз гапирди. — Энди душман бостириб келса, жоним борича курашаман, аммо овулимизни талатмайман.

Эркаklar бора-бора қизишиб, навбатсиз гапира бошлашди. Баъзилари қўлларини мушт қилишиб, душманга қарши бошчилик қиладиган одам топилса, қайтмаслигини айтиб чиранди, баъзи бировлари от, қурол-аслаҳанинг йўқлигидан кучини кўрсатолмай юрганига афсусланди.

Хумор уларни жаҳл билан тўплаган бўлса ҳам, бундай бўлади деб ўйламаган эди, уларнинг яқдилликларини, довюракликларини кўриб хурсанд бўлди, агар энди душман бостириб келгудай бўлса, бонг уриб ҳаммаларини чақиришини, улар шу ерга етиб келишлари кераклигини тайинлаб, овулдошларига рухсат берди. Лекин бари бир ваъдалари ёлғондек бўлиб туюлаверди. Шундай бўлса ҳам эшигининг олдига устун қоқтириб, учига занг қилдирди. Сўнг занг уриб овул эркакларининг гапи ростми-ёлғонлигини синамоқчи бўлди-ю, яна чиндан душман бостириб келиб қолгудай бўлса, чиқмай ўтиришмасин, деб қўрқди.

Унинг нияти ўша куниёқ амалга ошди. Кун пешиндан оққанда узоқда отлиқлар қораси кўринди. Шошилинч занг урди.

Ҳамма эшиклардан отилиб чиққан эркаклар бир зумда қулларига бел, болта, паншаха, курак, таёқ тутиб Хуморнинг эшиги тагига етиб келишди. Хумор ўғилчасини бағрига босиб, уларнинг олдига тушди. Отлиқлар келаётган томонга беш-олти қадам ташлаганда, биров:

— Миржиқлар-ку, — деди қувониб.

Ҳамма Миржиқни таниб, бўшашди, баъзилар тарқала бошлади.

Овулда қандай воқеалар содир бўлаётганини қалбан сезиб келаётган Миржиқ одамларнинг олдига турган хотинини кўриб, ёнидагилардан бирига мақтанди:

— Ана хотиним.

— Миржиқ оға, шунча мақтаб, соғиниб келаётган хотинингиз шуми? — деди бир йигит ҳайрон бўлиб. — Юзини умрида ювадими ўзи?

Хумор бу ҳазилни тушуниб, енги билан бетининг қорақуяларини артиб, маржондай оппоқ тишларини кўрсатиб, жавоб қайтарди:

— Қайним, узокдан чираниб келишинг бўлакча, тагин ҳадемай шаталоқ отиб қолмасанг бас. Куя деб қозондан қочмаганнинг қорни тўқ бўлади.

— Гапир, янга, гапир, — деди отлиқлардан бири бояги тили югурик шеригидан хафа бўлиб. Аскар йигит Хуморнинг артилган оппоқ юзини кўриб, ютиниб қўйди.

Ҳамма ундан кулди.

— Тўрам, бир оламга икки хон сиғмайди, овулинг-ни ўзинг бошқар, — деди-да, ўғилчасини Миржиқнинг қўлига бериб, ичкари кирди. Тезда меҳмонларга кўрпача сола бошлади.

Отлиқлар чой ичиб, бир оз дамларини олишгандан кейин овулнинг улуғ қариялари йиғилиб келишиб, Миржиққа сўнгги кунларда бўлиб ўтган воқеаларни гапириб беришди. Тинчлик ўрнатиш йўлларини маслаҳатлашиб, Ойдўс, Бегисларнинг олдига бориб келишни илтимос қилишди. Миржиқ ўйланиб қолди. У ҳам, шериклари ҳам Хумор нима маслаҳат беришини кутишарди. У эса эрини кўриб раҳбарликни қандай топширган бўлса, қайтиб гапларига аралашмади, уларнинг гапларига қулоқ солиб, ўз ишини қилиб юраверди. Миржиқ ўқтин-ўқтин унга соғинчли назар ташлаб қўяр, аммо ҳеч нарсани сўрамай, индамай ўтирарди.

— Овулдошларим, — деди бир маҳал Миржиқ, — Ойдўс билан Бегис менинг айтганимга юришганда, бундай бўлмас эди. Ўзидан кичикнинг гапига кирса,

иккаласининг ҳам катта боши кичик бўлиб қоладиган-дек туюлди. Шунинг учун бу вазифани Маман оға ўз зиммасига олди. Бетараф муйтен уруғи ўртага солинадиган бўлди. Балки қозоқлардан ёрдам сўрармиз...

Баъзилар норозилик билдиришса, бошқалар бу гапга рози бўлишди, бетараф қолганлар ҳам бўлди. Миржиқ гапида давом этди:

— Агар урушадиган бўлса ҳам, Маман оға томонидаги янгидарёликлар Қўнғирот ҳокимига қарши урушади.

— Қозоқлар билан ўрисларнинг тарафига бориб-сизлар деб эшитдик, уларнинг бизга муносабатлари қанақа? — деб сўради овул одамларидан бири.

Бу савол ҳамма учун ҳам қизиқарли эди, орага жимлик чўкди. Хумор битта тиззасига чўккалаб, кенг енгини оғзига босиб, чақнаб турган кўзларини эрига тикканича индамай ўтирибди.

— Биз кўрган ўрислар ҳам, қозоқлар ҳам бир-бирларини ҳурмат қиладиган тотув халқлар экан. Бизларга муносабатлари яхши. Кекса сарбозлари сира эринмай, аскарларимизга уруш сирларини ўргатишди.

Нима учундир бу жавобдан битта Хуморгина қаноатланмади. Эрига кечаси ҳам уйқу бермай, ўрислар, қозоқлар ҳақида роса суриштирди. Миржиқ чарчаганини сездирмай, шивирлаб ўрисларда илм-ҳикмат тараққий этгани, халқининг қаҳрамонлиги ҳақида эшитганларини бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Хумор унинг ҳикоясини жуда қизиқиб тинглади.

— Эрназарни ўрисларнинг тарбиясига берганимиздами?

Миржиқ хотинининг сочини силаб, эркалади:

— Яхши онасан, яхши жуфтимсан, ақллимим. Агар Маман оғанинг гаплари амалга ошса, мана шу уруш тамом бўлгандан кейин ўрусия подшосининг ҳузурига бораман. Халқимизнинг илгариги аҳдномасини янгилаймиз.

Хумор бир қўлини Миржиқнинг бошига ёстиқ қилиб, иккинчи қўлининг нозик бармоқлари билан унинг мўйловларини икки томонга тараб яна сўради:

— Шу вақтгача нима деб ўйлардинг, гўрам?

— Ойдўс билан Бегиснинг ўртасида битим бўлар, бироқ Хива хони билан Қўнғирот ҳокими ўртасида асло битим бўлмайди. Хоразм воҳаси икки хон учун торлик қилади. Шунинг учун эртага қайтиб бориб, аскарларни шу ўзимизнинг овулга олиб келишни Маман

огадан илтимос қиламан, Кўнғирот ҳокимига қарши урушамиз. Хива хони ҳозирча тура турсин, ўрис подшосининг ёрдами билан ундан қаттиқ ўч оламиз.

— Аскарларинг кўпми?

— Оз. Эрназарга бешик олиб келган ўрис уста бетоб бўлиб қолибди. Тузалганидан кейин асбоб-ускуна бериб, устахоналик бўлсак, анча кучаямиз.

— Тоза қизиқ замон бўлди-да, тўрам. Биров сенга, сен бировга тош улоқтирмасанг, кун йўқ.

— Яхши хотин беҳишт бўлади, дейишади. Беҳиштим менинг, энди ўзинг ҳақингда гапирсанг-чи...

Азонда туриб, нонушта қилиб олгандан кейин Миржиқ ўнта аскарни овулда қолдириб, қолганлари билан Янгидарёга қайтиб кетмоқчи бўлиб турган эди, отини оппоқ кўпик босган бир чопар келиб, эшигининг олдида тўхтади-да, кечаси қайнатаси Эсенгелдининг вафот этганини хабар қилди.

Хуморнинг фарёди ер-кўкни ларзага солди.

Энди Миржиқ Янгидарёга эмас, хотинини олиб қайнатасининг жанозасига кетди.

39

«Ойдўс шаҳари»нинг тевараги одамлар орзу қилган шаҳарнинг қўрғонига эмас, кўзига оқ тушган ношуд устанинг бошчилигида қурилаётган ўйинчоқ шаҳарчага ўхшайди. Ораси беш-ўн одим келадиган ерда тупроқ уюми. Чайла ва сийрак чодирлардан кириб-чиқиб юрган яроғли аскарларни ҳисобга олмаганда, қўрғон харобани эслатади. Баъзи кунлари кечқурун пақ этиб милтиқ отилади, аммо кимга отилгани номаълум, аскарларнинг кечаси билан ухламай тонг оттиришлари бора-бора юртга маълум бўлиб қолди, лашкарбошиларининг тез-тез қайтариб турадиган гапларига қараганда «Шаҳар» ўқ ўтмас тошқўрғон билан қуршалган, аммо унинг ичида яшаётган халқ тешик кема билан денгизга чиқиб, чўкиб кетаётганга ўхшайди. Кундан-кунга хавф кучайиб бормоқда. Теварак-атрофдаги овуллардан озиқ-овқат тўплагани кетган аскарлар топиб-тутиб қайтишса бир нав, бўлмаса бугун оғирчилик яна «шаҳар»ликларнинг бўйнига тушади.

Бир томоннинг душмани камлик қилгандай яқиндан бери шаҳарнинг орқа томонида яна бир қаттол душман — Ўринбой бийнинг отлиқлари пайдо бўлди.

Ёмғирдан кейинги томчидай, баъзи кечалари тиним бермайди. Ўтлагани чиққан молларни ҳайдаб кетади, шаҳардан ташқарига ёлғиз чиққан одамни кўрса, ё тутиб олиб савалайди, ё бор-йўғини талайди. Аммо уларга эътибор берилмай, бор куч кўнғиротликларга қарши қаратилди. Бундай қилинишининг сабаби, Ойдўс янгидарёликларни менсимай, Муҳаммаджон бекка бундай деган эди:

— Кўнғирот ҳокими Каттадарёнинг битта тармоғи. Йўли чўрт кесилса, у ер-бу ердан сизиб чиққан сув ўз-ўзидан тўхтаб қолади.

Кейинги вақтларда Ойдўс жуда озиб кетган, томирига қурт тушган бир туп толдай сўлиган. Уни кўриб, юртчилик, ҳар ким ҳар хил гап қилади. Баъзи бировлар унинг бу аҳволга тушганини — бутун элатни хон лашкарига талатиб, уруғларни бирлаштираман деган ниятини амалга оширолмаганидан дейишса, бошқалар, элни хон лашкарига бостириб, эришаман деган амалига етишолмаганидан дейишади. Ойдўс ким нима дегани билан иши йўқдай, бепарво кўринса ҳам, ҳарқалай, кундан-кунга тоб ташлаяпти. Ташқаридан қараганда бағри бутундай бўлиб юрадиган ёши улўғ бийнинг ичида нима дарди борлигини билиб бўлмайди, бамисоли ёпиқлиқ қозон, ҳеч кимга юрагини очмайди. Муҳаммаджон бекнинг ўзи сўраб қолмаса у билан ҳам ортиқча гаплашмайди. У ҳам илгариги шаштидан тушгандай, Ойдўсни ортиқча қистамайди. Теварак-атрофдаги овулларга кетган аскарлар ўлжа билан қайтса, ўшаларнинг топиб-тутиб келганидан хурсанд бўлгандай бўлиб, мўйловини сийпаб, базўр жилмаяпти:

— Ойдўс бий, бизни ҳузур қиладиган маконга олиб келганинг учун раҳмат.

Бу гап Ойдўсга ўқдай тегаети. Жаҳлдан аъзойи баданига санчиқ туриб, баъзан ҳушидан кетаёзаети, баъзан зардаси қайнаб, кўнғиротликларнинг устига от қўйгиси келиб туради-да, яна шайтонга ҳай бериб, чодирига кириб кетади, ё индамасдан уйига бориб ётади.

У шу ёшга етиб, умр йўлдоши Ойша отин билан маслаҳатлашиш у ёқда турсин, ёлғиз ўзи хаёлларига ғарқ бўлиб ўтирганида устига кириб қолгудек бўлса, шуни ҳам ёқтирмас эди. Мана энди юмшаб ҳам қолди, ҳатто ёлғизликдан кўрқиб, хотинини чақириб, ёнига ўтқазиб қўядиган ҳам бўлди.

Ойша отин эрининг одатини яхши биларди. У ўзи сўрамаса, бир оғиз гапирмайди, иложи борича кўнгли-

ни топишга ҳаракат қилади. Икки ўғлини ҳеч қаёққа юбормай, отасидан хабар олдириб туради.

Бий бобоси озиб кетганига Дўспаннинг ичи туздай ачишади, бу уқубатли кунлардан қандай қутулиш мумкин деб ўйлаб, бий бобосига тасалли бергиси келади, аммо хаёлига сира тузуроқ бир фикр келмайди. Жаҳл билан бармоғини тишлаб, келинчагига:

— Қалайсан, Парчагул, — деб қўяди. Ёш келинчак кўпинча Ойша отиннинг хизматида бўлиб, шу оиланинг бошига тушган ҳар қандай қайғу-ҳасратга ўзи билан эрини ҳам тенг шерик деб ҳис қиларди. Эрининг беихтиёр берган саволларининг маъносини тушуниб, уни юпатишга ҳаракат қилади, баъзан унинг ўсиқ сочларини силаб, «пешанангни тириштирмасанг-чи», деб ёлворади.

Буларнинг ҳаммаси бир-бирига суянчиқ бўлиб кўрингани билан ҳар қайсисининг ичи ўзича ўртаниб, ўзича жон талвасасига тушарди.

Ойдўс ҳозир ҳам ғамбода бир кайфиятда, бошини икки кафтининг орасига олиб ўтирибди. Ойша отин бир нарса дейишга ботинолмай, ўқтин-ўқтин унга қараб, қош-қовоғига разм солади.

Дўспан кирди. Унинг кирганини Ойдўс пайқамади ҳам. Ойша отин ғам-андухга ботиб ўтирган эрига халақит бермаслик учун унга ияги билан имлаб жой кўрсатди. Дўспан аста бориб, кўрпачанинг бир чеккасига ўтирди.

Ойдўс бир маҳал ўзига-ўзи гўлдираб қўйди:

— Замон кўтармаса, ҳақиқатни айтсанг ҳам гуноҳкор бўларкансан.

Ойдўснинг бу тушкун кайфиятини Ойша отин Дўспандан, Дўспан Ойша отиндан яширарди. Ҳозир ҳам бир-бирларига қарашди-ю, аммо индашмади. Иккалалари ҳам ўзларини эшитмаганга олишди. Ташқарида оёқ товуши эшитилиб, Ойдўс бошини кўтарди. Худди уйқудан уйгонган одамдай, кўзларини уқалади. Унинг чеҳрасида ҳозиргина айтган гапига ўқиниш кўринмасди. Ойша отин ҳам, Дўспан ҳам гўё ҳеч гап бўлмагандай унинг бирон нарса дейишини кутишди. Дўспан ичида бий бобосидан бояги гапининг маъносини сўраб оламан, деб ўйлаб қўйди.

Қобил билан Қодирберган алланима хусусида тортишиб, эшикдан кириб келишди.

Ойдўснинг салобати босиб, одатда иззат-икром билан юрадиган одамларнинг бундай бемалол кириб ке-

лишлари Дўспанга оғир ботди. Пешанасини тиришти-
риб, бий бобосига қараб қўйди. Ойдўс уларнинг бу
қилиқларига парво қилмади, келганларни ўтиришга
таклиф қилиб, ўтирган ерида бир қўзғалиб қўйди.
Ойша отин чиқиб кетди.

Қобил бий хон лашкарига йўлда қўшилган бўлса
ҳам, Муҳаммаджон бекка бир оз ёқиб қолган эди. Ҳо-
зир озиқ-овқат тўплайдиган аскарларнинг бир тўдасига
бошчилик қилиб, ишини дўндириб юрибди. Шунинг
учун бўлса керак, тили узун, ҳеч кимдан ҳайиқмайди.
Ойдўснинг ҳузурига ҳамиша ҳурмат билан кирадиган
Қодирберганни жўрттага гапга солиб, шовқин билан
кириб келишининг сабаби — ўзини устун кўрсатиш
эди. Кўрсатилган ерга ўтирар-ўтирмас, Ойдўсга илмоқ-
ли гап қилди:

— Оғайни, бурнинг сўррайиб қолибди-ку?

Қодирберган ҳайрон бўлиб Қобилга қаради. Дўспан
чидаб туrolмади.

— Қобил бий, ҳаддингиздан ошманг, — деди тиш-
ларини ғижирлатиб. — Ҳозир юрт қисматига жони
ачишган одам озади, сиз эса ўлаксадан семирадиган
ҳилидан бўлсангиз керак!

— Таги тушган челак!

Қобил бийнинг ғазаби қайнаб кетгани Ойдўсга
маъқул тушган бўлса ҳам, буни сездирмай, хотиржам-
лик билан сўради:

— Қобил, қандай юмуш билан келувдинг?

Жиловдордан панд еган бий бояги дабдабасидан
бир оз тушиб, носвой қовоғини ола туриб гапирди:

— Ойдўс, мана, баҳор ҳам ўтиб кетяпти, эл оч қо-
ладими деган хавфдаман. Овулга қайтсам, экин эксам-
микан, деб юрибман.

— Ана холос, — деди Ойдўс чуқур хўрсиниб ва
оппоқ белбоғининг учи билан пешанасини артди. —
Жуда маъқул гап айтдинг. Тезроқ ё у ёқлик, ё бу ёқлик
бўлишимиз зарур. Юринглар, аскарбоши билан гапла-
шамиз.

Муҳаммаджон бек ҳар қачонгидек чодирнинг ёнига
қўнқайтирилган қўриқчини қиличлаб, машқ қилаётган
эди, Ойдўснинг шошилинич келаётганидан хавфсираб,
машқини таққа тўхтатди.

Ойдўс узоқданоқ чодирнинг соясига боғлаб қўйил-
ган икки бандини кўрди. Бири туркман, иккинчиси
шу ерлик... Муҳаммаджон бек бандилар томонга бир
қараб олиб:

— Э-ҳа, Ойдўс бий, қандай янгиликлар бор? — деди.

— Таваккал қилиб қўнғиротликларга ўзимиз ҳужум қилсак, деб келяпман.

— Бундан мақсад нима?

— Экин-тикин вақти келди, тезроқ ё у ёқлик, ё бу ёқлик бўлиб қўя қолса бўларди.

Аскарбоши қиличини қўнжига ширт-ширт уриб, шарақлаб кулди-да, сув сепилган оловдай бирдан пасайиб, қовоғини солиб, пишқирди:

— У ёқлик деганинг нима деганинг? Бундай деб аскарларга қутқу солма.

— Кўп ғўдаявермай, гапга тушунинг!

Аскарбоши бирдан пасайиб, изоҳ бера бошлади:

— Мен улуғ хонимизнинг топшириғига содиқ бўлиб юрибман. Биласизми, хонимиз бекорга қон тўкма, лекин Ойдўснинг ўзи айтса, қийинчилигини бўйнига олса, унда олдинга босавер, деган. Сизнинг кўзларингиздан нур қочиб, довдираб қолганингиз, элни бирлаштираман деб аҳд қилганингиз қачон эди. Энди ўзингизга келибсиз. Бироқ, билиб қўйинг, бутун уволчуволи ўзингизнинг бўйнингизга. Мен лашкарга ҳозирнинг ўзида буйруқ бераман!

Ойдўс чап қўли билан пешанасининг терини сидириб, кўзлари ғазабдан чақнаб, хоннинг аскарбошисига тик қаради:

— Битта гапни ҳадеб такрорлайвериш, чанқоғи босилган одамга яна ич деб мажбуран сув тутишдек гап.

— Битта гапни ҳадеб такрорлайвериш, кетидагиларга адашмасин деб йўл солиб бериш деган гап, билдингизми?

— Ёшсиз, қариганингизда Афлотундай файласуф бўласиз, Муҳаммаджон бек!

Муҳаммаджон бек Ойдўснинг тиканаклик гапларига аҳамият бермай, жиловдорини чақириб, бандиларни ечиб, тинтишни буюрди.

— Қани, яқинроқ келинглар, — деди Ойдўсга ва у билан келаётганларга қараб: — Яқинда тутиб келишди. Сизларга одам юбормоқчи бўлиб турувдим, — деди.

Ойдўс шу ерлик бандидан дўқ қилиб сўради.

— Нима қилиб юрибсан?

Аскарбошининг жиловдори байдининг қулоғига тик қилган латгани олиб ташлади. Ойдўс саволини яна такрорлади:

— Жанозага айтиб келувдим, — деди банди ўзига келиб. — Эсенгелди қудангиз оламдан ўтди.

— Шундай кунда ҳам одам улар эканми? — деб юборди Қобил шартакилик қилиб.

Муҳаммаджон бекнинг лабларида истехзоли табас-сум пайдо бўлди.

Ойдўс, худди чаккасига шапалоқ тушган боладай эсанкираб, хабар олиб келган бандига бир зум тикилиб қолди. Иккинчи бандини тинтув қилишда давом этаётган жиловдор битта тумор топиб, Муҳаммаджон бекка узатди. У туморни икки қўллаб очиб, ичидан буклоғ-лик қоғоз топди-да, шоша-пиша кўз югуртириб, Ойдўсга узатди.

— Сизга ёзилган экан.

Ойдўс қоғозни ҳайрон бўлиб олган бўлса ҳам, ўқиб ундан баттар ҳайратда қолди.

«Ассалому алайкум, Ойдўс ота, — дейилган эди хатда. — Бегона бир туркманни ўлим панжасидан олиб қолган сиздай улуг халқ фарзандига узоқ-узоқ умр, бахт-саодат тилаб қоламан. Сиз қўллаган ҳақиқатпарварликнинг бундан ҳам юқори кўтарилиши учун бошим битта поғона бўлишга арзиса, оёғингиз остига қўйишга тайёрман.

Бориб кўриб келмоқчи эдим, икки этагимдан олиб олган кекса ота-онамни кўзим қиймади.

Хўрознинг азон палладаги қичқирғини ақдليلар тушунади, дейишади. Мендай бир жўжахўроз туркманнинг овозига қулоқ солишингизни ўтинаман.

Мадрасада ўқиб юрган кезларимда бир қорақалпоқ бола халқининг озчилигига афсусланиб, бу замонда озчилик — бахтсизлик, деб ҳасрат қилган эди менга. Эшитишимга қараганда, сиз ёвуз Хива хонининг таъсирига берилиб, оз сонли халқингизнинг устига кўп лашкар бошлаб борганмишсиз. Бу воқеа бизнинг шаҳримизда анча гап-сўзга сабаб бўлди. Сизга ва хон лашкарига қарши ҳисобсиз отлиқ тўпланиб, йўлга чиқини арафасида турибди. Улар бориб Қўнғирот ҳокимига қўшилишади.

Халқимизнинг «Халқи севган инсонни олам севади», деган гапи бор. Сиз халқи суйган инсонсиз, лекин кенг ерингизнинг нозик гиёҳларини отларнинг ўтли туёқлари билан янчиб юрган хон лашкарларини қийратишга ёрдам берсангиз, сиз ҳар қачонгидан ҳам улуг бўласиз.

Сизга ҳурмат билан бош эгган туркман ўғлингиз Олломурот Мақсум».

Ойдўс хатни охиригача ўқиб чиқди-да, ўйлаб ўтирмай, парча-парча қилиб йиртиб, шамолга учириб юборди.

Аскарбоши унинг хат ўқиётгандаги кайфиятига диққат билан разм солиб турган эди, шамолда учиб кетаётган қоғоз парчаларига қараб, мийиғида кулди.

— Улуғ аскарбоши, — деди Ойдўс. — Манави туркманни бўшатишингизни ўтинаман. Ҳой биродар, Олломурот Мақсумга бориб айт, бу дунёда сен мен билан тенгсан, деган одамни кўрмаганман. Ҳаммасининг ақли ошиб-тошиб ётибди. Ҳаммаси «таслим бўл, таслим бўл», дейди. Яна бориб айт: ўзгаларнинг баҳоридан ўзимизнинг қишимиз афзал.

Муҳаммаджон бек ҳам қараб турмади.

— Ҳой, туркман, билиб қўй, бургутни қарға билан кўрқитиб бўлмайди.

Ойдўс жанозага айтиб келган хабарчини Қодирберганга бўшаттирди.

Хабарчи Ойдўсга бир нарсa демоқчи эди, аскарбоши гаплашишга имкон бермади.

— Ойдўс бий, — деди писанда қилиб. — Сиз нортуядек бўкирадиган ёшдан ўтгансиз.

Ойдўс муштарини қаттиқ туғиб, томирлари бўртиб кетган бўлса ҳам, индамади, қафасдаги арслондай хўрсинди.

— Кечиринг, улуғ аскарбоши. Жанозага айтиб юрган одамни билмай ушлаб қолибсиз, Қодирберган, янгангни олиб, жанозага бориб кел.

Пешин намозига азон айтилиб, лашкарлар гурра намозга ўтганда, тунги яшиндай ярқ этиб бир отлиқ чопиб ўтди:

— Ёв! Ёв!..

Чодирлар билан тепачалар атрофидаги ялангликка чўнқайган мушукларга ўхшаш бир неча юз қумфонларни қолдириб, ҳамма бир зумда отланди.

Қўнғиротликлар бостириб келадиган томон теп-текис дала бўлса ҳам, душман кўзга кўринмади, лекин Ойдўснинг вужудига негадир қалтироқ турди. Агар ҳозир гапирса, кўзларидан ёш чиқиб кетадигандай. Шунинг учун у бошқалардан юзини яшириб, аскар бошидан ҳам сал нарироқда бўлишга ҳаракат қилди.

Аскарлари ўртасида тартибсизлик сезган Муҳаммаджон бекнинг кўзларидан ўт чақнаб кетди.

— Ойдўс!!!

Қаттиқ кичқириқдан қорақалпоқ бийнинг оти таққа тўхтаб, ўзи Муҳаммаджон бекка ўгирилди.

— Ойдўс бий, агар касофатинг тегса, отаман!

Ойдўс аввалига қуруқ дўқи бўлса керак, деб ўйлаган эди, аскарбошининг пешонасидаги ажинни кўриб, юраги орқасига тортиб кетди.

— Агар шайтонлик қилиб, иниларингизга енгилиб берсангиз, аямайман, оттираман, авлюдинг билан қириб ташлайман.

Кейинги вақтларда ичини ит тирнаб юрадиган бий титраб, бир нарса демоқчи бўлди-ю, аммо тили калимага келмади, отидан ағдарилиб тушишига оз қолди. Унинг бундай ҳолатга тушишининг сабаби, жони ширинлик қилгани эмас, овулдошларининг қони бекордан-бекорга тўкилишига сиқилиб, ўша заҳоти бирон гап тополмаганидан. Муҳаммаджон бек буни тушунган бўлса ҳам, ўзини гўлликка солди.

— Жон бор ерда қазо бор, шу ёшгача сизсиз яшаб келганман. Орқага ўтинг, ўзим бораман олдинда!

Узоқда, қамишзорнинг орқасида қора булутдай босиб келаётган қўнғиротликларни кўрган Ойдўс отига қамчи босиб, лашкарларнинг олдига тушди...

...Акасининг ола оёқ жийронини таниб, Бегис Тўрамурот сўфидан илтимос қилди.

— Улуғ Қўнғиротнинг ҳокими, бир вақтлар сиз бу уруш уч туғишганнинг уруши деган эдингиз. Ойдўсга қарши яккама-якка бораман.

— Қўлинг қаттираброқ турибди, жигарим.

— Бу сафар аямайман.

— Бугунги урушнинг оқибати иккалангизнинг қандай олишишингизга боғлиқ. Ҳа, жигарим, Ойдўсни енгсанг, тамом!

— Ўлдирмайман, тириклай банди қиламан.

Қўнғирот ҳокими рўпарасидаги ҳайбатли душмандан чўчиб келаётган бўлса ҳам серкиллаб кулди.

— Жигарим, боласан...

У ҳали гапини тугатиб ҳам улгурмаган эдики, кетида келаётган аскарларни Ойдўснинг «тез-тез!» деб қис-тагани эшитилди, лашкар гурра олдинга босди. Қўнғиротликлар ҳам қолишмай, «Олло!» деб отларини қамчилашди. Кўз очиб-юмгунча ялангликда чанг чангга уланиб, икки томон аскарлари аралашиб кетди. Жуфт-жуфт бўлиб қиличлашиш, найзалашиш бошланди.

Ўнта отлиғи билан бир баланд тепага кўтарилган

Муҳаммаджон бек урушнинг боришини таҳлил қилиб, Ойдўснинг ҳаракатларини кузатиб турди. Тўрамурот сўфи ҳам урушнинг боришини кузатадиган қулай жой топиб олди. Унинг кўзи Бегисда.

Бегиснинг қўнғири ола оёқ жийрондан пастроқ кўрингани билан эпчил эди. Дам Ойдўсни яқинлатмай бурилиб, кўпчиликнинг ичига шўнғиб кетади. Дам хон навкарларидан бирини ағдариб, яна орани ёриб чиқиб келади. Отидан йиқилаётган бир одам:

— Ойдўс, лақиллатиб бизни тузоққа туширдинг-ку, — деб қичқирди.

Ҳеч кимга қилич силтамай ё найза урмай, фақат Бегисни қўлга тушириш пайида юрган Ойдўс баттар жаҳли чиқиб, отини жадаллатди.

Муҳаммаджон бекнинг: «Ҳа, Ойдўс бий, ур, ур!..» деб қичқиргани Тўрамурот сўфининг «Бегис жигарим, Ойдўсни ур, унинг ўзи юз навкарга татийди», деган қичқириги билан аралашиб кетиб, иккаласининг ҳам бошини ғовлатиб юборди.

— Тўхта, Бегис! — деди Ойдўс бир дуч келишганда. Бегис унинг ўлдириш нияти йўқлигини тушуниб, «ҳайда, қув, вақти келди» деб, гоҳ кулиб, гоҳ жаҳли чиқиб, ўйин қилиб юрибди.

Бир маҳал Ойдўс Бегиснинг кетига тушиб олди.

— Тўхтамасанг, чопаман, Бегис!

— Ўзингни бос, Ойдўс бий!

— Бегис, қизишма, ёшсан, бошингни эг, кечираман, бўлмаса, бўлмаса...

— Ёшинг улуғлигига тан бераман, аммо тутган йўлинг хато. Хон билан бирга қовун ейишдан қочаман, пўчоғини этагингга солади. Сен бир карра шуни билиб қўй!.. — Бегис даштда қочиб юрибди. Ойдўс унинг ўзи тутқич беради деган умидда, қувиб, гапириб борапти:

— Бегис, тушун. Тўрамурот сўфига сенинг ўлиминг ҳам, менинг ўлимим ҳам байрам.

— Хива хони учун ҳам шундай.

— Бегис, менга қорақалпоқнинг бош шаҳари, ма-чит-мадрасаси ҳақида гапирган гапларинг эсингдами? Мен бошласам, сен-чи, Бегис, бузиб юрибсан...

— Хива хонининг ваъдаси сувдан ҳолва яшаш, ҳолва деган, билан оғиз чучимайди...

— Йўқ, иним, ундай дема. Ҳозирги хон ундай эмас. Юртимизга хонлик беради, қорақалпоқ хонлиги бўлади! Сенинг ҳам мақсадинг шу эмасми? Юртимизнинг

номи чиқса бас! Тўхта, Муҳаммаджон бекка қараб югур, ёш бўлса ҳам ақлли. Кечир де!

— Сен Тўрамурот сўфига бош эг. Мен сенга бир сир айтай. Бизга туркманлардан ҳам ёрдам келяпти. Ундан кейин бош эгсанг, кеч бўлади.

— Ўйлаб кўр, оралигимиз бир найза бўйи келмайди. найза санчмай турибман, ўйлаб кўр! Ҳой, нодон, чалғитиб қоч, бўлмаса кузатиб туришибди. Кўзим қандай қияди? Ўлдираман!

— Сен ҳам эҳтиёт бўл, шартта тўхтаб биқинингга найза тиксам, тил тортмай ўласан. Мени ҳам кузатиб турибди.

— Миржиқ қаёқда?

— Билмайман.

— Уч оға-ини элни остин-устин қилдик. Менинг ёшимга етганингга афсусланасан! Кўй, тўхта, бўлмаса, бўлмаса. Бегис, тушунсанг-чи, ақлсиз туғишгандан ақлли душман афзал...

— Майли, ўлдир! Ҳақиқат мен томонда, ҳақиқат учун ўлиш — қаҳрамонлик! Ойдўс, ўзинг тушун, эл учун хонлик истаган сен ҳам, мен ҳам хонга душманмиз! Мени ўлдирсанг, хон илоннинг бошини душманининг қўли билан узган бўлади.

Бир-бирини қувиб, гаплашиб юрган икки туғишганининг қайси бири енгишини кузатиб турган Муҳаммаджон бек Ойдўснинг неча маротаба қулай келганда ҳам жўрттага найза санчмай, имконни қўлдан чиқарганини кўриб, олдига чопарини югуртирди. Уни кўриб Тўрамурот сўфининг ҳам битта чопари ўша томонга қараб югурди. Иккаласи бир ерда учрашиб, улар ҳам найзалаша кетишди. Бошлиқларининг буйруқларини икки туғишганга етказолмай, бир-бирларининг найзаларини ушлаб олиб, бамисоли қутурган итдай олиша бошлашди.

Ойдўс уларнинг нима мақсадда келишаётганини тушунган эди, шу боис Бегисга астойдил найза силтади. Бегис унинг газабланганини тушуниб, найзасини найзаси билан уриб синдириш ва отнинг устидан даст олиб олиш ниятида ҳужумга ўтди.

— Бегис, тушун, жигарим. Қумурсқага бир томчи сув ҳам денгиз. Тўрамурот сўфи бамисоли қумурсқа. Унинг учун Қўнғирот шаҳри ҳам хонлик.

— Алжима!

— Ундай эмас! Унинг мақсади ҳукмдорлик қилиш. Хонлик халққа керак. Халқ озми, кўпми — фарқи йўқ.

ишқилиб хонликка эришиши лозим. Юрт истаган шаҳар, мачит-мадраса, кўркам жойлар ана ўшанда бўлади...

Шу пайт ўзаро олишаётган чопарларнинг хивалиги енгди. Қўнғирот ҳокимининг аскарлари кўрқиб қўрғонга қочди. Буни кўриб, Бегис уларнинг кетидан от қўйди. Текис йўлга чиққанда Ойдўснинг оти унга етиб олай деди. Шунинг учун Бегис йўлни илон изи солиб қочди.

Қўнғиротликлар «Кўк ўзак»ка етганда турна қатор хандақлардан милтиқлар отилиб, хон лашкарининг олдинда келаётган аскарларидан баъзилари отдан учди. Қўнғирот ҳокими уста мерганларини пистирмаларда қолдириб, отлиқлари билан жўрттага бостириб борганининг сабаби энди маълум бўлди. Муҳаммаджон бекнинг лашкарларига олға босинглар, деб буйруқ беришга юраги дов бермади. Кун ботарда изига қайтди.

«Шаҳар»га яқинлашишганда Ойдўс кетларидан етиб олди. Соч-соқолига чанг ёпишиб, худди ботқоққа юмалаган одамга ўхшарди. Муҳаммаджон бек унинг афт-ангорига бир зум разм солиб турди-да, тишларини гириҳ қилиб:

— Сoғқин! — деди.

Нафаси оғзига тиқилиб, чарчаб келаётган бийга ёш аскарбошининг бу гапи наштардай санчилган бўлса ҳам, ноилож кечирим сўради.

— Иккиюзламачи! Мен кечирганим билан отдан учиб жон таслим қилганларнинг руҳи кечирармикан?

— Ўт ўрнида кул қолиши табиий, улуғ аскарбоши.

Муҳаммаджон бекнинг зардаси қайнаб, ўнг қўлини Ойдўсга найзадай ниқтади:

— Астарли гапни қўйинг! Икки кўзим сизда бўлди. Ҳаммасини жўрттага қилдингиз. Инингиз ўлганида, бутун қўнғиротликлар мағлубиятга учрарди, ҳа, мағлубиятга учрарди. — У орқасига ўгирилиб, кичик аскарбошилар ва аскарларга Ойдўсни қуршаб юришни буюрди. — Биласизларми, бу одамда мен қорақалпоқларнинг эртанги хониман, деган илинж бор. Ҳа, Ойдўс, ё нотўғрими, нега менга ўқраясиз?! Хонга тил тегизиш гуноҳми? Кароматли хон лашкарининг ўлимини кумурсқанинг ўлигича ҳам кўрмай, эси паст инингизни аясангиз, хонлик олишдан умидингизни узингу бошим елкамдан кетади деб ўйлайверинг. Майли, бир сафар кечираман, аммо, айтиб қўяй, шу ёшга етиб, ҳали ҳам пишмаган лой экансиз, пишитаман!

Ҳой даррачилар, чодирга борганимиздан кейин Ойдўсни ётқизиб, уч, ўтирғизиб, уч, турғизиб, уч, ҳаммаси бўлиб тўққиз дарра урасизлар. Ҳа, Ойдўс бий ё меники нотўғрими? Гуноҳингиз йўққа ўхшаяптими? Ақлли одамсиз, рози бўласиз, одат шунақа! Агар яна такрорласангиз, дарра билан пиштиб ўтирмайман, каллангизни оламан!

Ойдўснинг ичи ути олмаган тандирдай бўғриқиб кетган бўлса ҳам, «илло» деб оғзини очмади.

«Шаҳар»га кираверишда кун чиқар томондан — орқа томондан говгумда бостириб келаётган эллик-олтмиш отлиқ кўринди. Ўткир кўзли биттаси олдидагисининг оти чипор эканини айтганида, ҳамма «бу Ўринбойнинг отлиқлари» деб тасдиқлади.

Ойдўснинг зардаси қайнаб, Ўринбойга зарба бермоқчи бўлиб турди-да, аскарбоши олдида яна «гуноҳи»ни ошириб юборишдан қўрқиб, буйруғини кутди.

Фаросатли, ҳамиша ўйлаб иш тутадиган, тадбиркор бий бобосининг эсанкираб, нима қилишини билмай туриши Дўспанга оғир ботди, лекин унга мадад берадиган бирон ўринли маслаҳати бўлмагани учун пастки лабини тишлаб тураверди. Буни Қодирберган сизди.

— Дўспан, нима демоқчи эдинг? Биласан-ку, кемага чиққан одам дарға билан тортишмайди.

Уларнинг гаплари Муҳаммаджон бекнинг қулоғига чалинди.

— Ойдўс бий, — деди у бир оз юмшаб. — Анави отлиқларни гум қилиб келасиз. Қани, жасур йигитларим, унчалик чарчамадим, хон хизматига содиқман деган эллик-олтмиш отлиқ Ойдўсга эргашсин!

Бир неча дақиқагача ҳеч ким турган еридан қимирламади. Аскарбоши аскарларига ўқрайиб қаради.

У ер-бу ердан битта-битта отлиқлар ажралиб чиқа бошлади. Аскарлар элликтага етганда тўхтатилди.

— Ана, Ойдўс бий, — деди Муҳаммаджон бек. — Шу аскарлар ихтиёрингизда. Кеча олинган хабарга қараганда муйтен уруғи Қўнғиротга кўчиш ҳаракатидамиш. Ўшаларни биз томонга қаратасиз. Балки ўшанда сизни тўққиз даррадан озод қиларман.

— Яна қандай топшириқ бор?

— Эҳтиёт бўлинг, улар билан музокара юргизаман деб ўйламанг. Сизнинг каллангизга иштиёқмандлар кўп. Уларга ёқишга ҳаракат қиламан деб, каллангиз Хива хони аскарбошисининг хуржунига тушиб юрмасин тагин.

Ойдўс лашкарбоши билан ади-бади айтишиб ўтирмади. Ихтиёрига берилган отликлар билан Ўринбой бийнинг олдини кесиб чиқди. Қоронғида битта милтиқ тарс этди. Ойдўс ўтирган эгарнинг қоши учиб кетди. Қизишиб кетган Ойдўс бир қўлига қамчисини, иккинчи қўлига қиличини тутиб, қичқирди:

— Улуғ хон йигитлари, олға!

Сараланган отлар гуриллаб чошиб, Ўринбой бийнинг чавандозларини қувиб кетди...

* * *

Хон лашкарининг ўн аскарини уруш майдонида қолдириб, орқага чекинганидан хурсанд Тўрамурот сўфи барча юзбошиларини тўплаб, мақтанди:

— Ана, шунқорларим, бу жуда яхши ўйлаб топилган режа бўлди. Эргаштириб олиб келдик, ўнтасини ўққа учирдик. Энди биздан ҳамма кўрқади. Бегисдай ботир йигитим борлигидан азалдан хурсанд бўлиб юардим. У мана бугун ҳам ўзини кўрсатди. Аттанг, Ойдўс айёрлик қилди, бўлмаса, Бегис жигарим уни аягани йўқ.

Бегис Ойдўс билан қилган сохта қувлашишим учун дакки есам керак, деб ўйлаган эди, ҳокимнинг қовоғи солинса ҳам чехрасида хурсандчилик кулгиси ўйнаб турганини кўриб. «Норасидадай оққўнгил, лақма одам-а», деб ўйлаб қўйди ичида... Шунда ҳам керилмай, бир оз хижолат бўлган одамдай турди.

— Бегис шунқорим ниҳоятда ўткир аскарбоши, ҳақиқий қорақалпоқ. — деди яна ҳоким Бегиснинг ёш боладай оғзини очиб, анграйиб қолганини кўриб. — Бугун ишончимни ҳам, тузимни ҳам оқлади, ҳақиқий қаҳрамонлик кўрсатди. Ойдўс билан олишди. Ҳақиқатан ҳам Ойдўс қўлга тушса — тамом, ғолиблик бонгини ураверса бўлаверади.

«Ойдўс шаҳари»ни ташқаридан кузатиш учун қолдирилган битта айғоқчи елиб келиб, отидан ирғиб тушдида, тиз чўкиб янгиликни хабар қилди.

— Улуғ Қўнғиротнинг хони, сизга худои таоло ёрдам юборибди. Билмабсиз, билмабсиз! Хон лашкари қочиб, «Ойдўс шаҳари»га энди кирганда, худойимнинг талай лашкари иккинчи томондан бостириб келаётган эди... Илоҳи омадингизни берсин!

— Қанча отлик?

— Кўп, жуда кўп!

Тўрамурот сўфи бу номаълум аскарларнинг Ўринбойлар эканини дарров фаҳмлади. Сабаби, Ўринбой бийнинг «Ойдўс шаҳари» енгилганда бўлишиб олиш учун қулай фурсатни пойлаб юрганидан хабардор эди. «Ҳа, демак, энди бизга қўшилар экан, бир оз кечикибди», деб ўйлаб турди-да, ҳаммага буйруқ берди:

— Шунқорларим, отдан тушманлар!

Ўта чарчаган аскарларига айғоқчининг хабарида жон борлигини, хон лашкарининг кучи бўлиниб турган пайтда яна ҳужум қилинса ғалаба қўлга осонгина киришини тушунтирди-да, Бегистга: «Бошла, шунқорим!» деб «Ойдўс шаҳари»га қайтадан бостириб боришга қарор қилди.

...Аскарларининг бир гуруҳини Ойдўсга қўшиб юборгани билан Муҳаммаджон бек қўнғиротликларнинг яна бостириб келишидан хавфсираб, интизомни олдингидан ҳам қаттиқроқ тутиб, ҳар бир тепаликнинг тагига иккитадан мерган қўйиб чиққан эди. Ойнинг нурида шаҳд билан чопиб келаётган қўнғиротликларни таниб, отига ирғиб минди-да, тепаликларни айланиб чопиб, мерганларга сергак туришни тайинлади.

Қанчадан-қанча урушларни бошидан кечирган хон мерганлари қўнғиротликларни анча яқинлаштириб ўққа тутишди. Олдинги қатор батамом қулади, кейинда келаётганлар аста-секин чекинди.

Тўрамурот сўфининг ўзига ўқ тегмаган бўлса ҳам, худди юрагига найза санчилгандай, кетига қочган аскарларини тўхтатиб, оч йўлбарсдай алам билан бўкирди:

— Топинглар бояги занғарни!

«Ойдўс шаҳари»га беҳисоб суворийлар ҳужум қилди деган хабарни топиб келган айғоқчи бир зумда топиб келтирилди.

— Хомталаш қилинсин!

Жаҳли чиқиб турган аскарлар устига дув ёпирилиб, уни отдан йиқитишди-да, биров оёғи, биров қўлига ёпишиб, бир зумда тилка-пора қилиб, танасининг бўлакларини ҳар тарафга улоқтириб ташлашди.

Ҳокимнинг қўнгли жойига тушгандай, енгил нафас олиб, аскарларини «Кўк ўзак» бўйидаги пистирмаларига бошлади.

— Улуғ Қўнғиротнинг хони, — деди Бегис у билан чодирга кирганларидан кейин. — Агар янглишмасам, биз билан кетма-кет бостириб борганлар Ўринбойлар бўлса керак. Унга, отлиқларингиз билан бирга бизга

юзбоши бўлиб қўшилинг, деб хат ёзсангиз қандай бўларкин?

— Сенга ҳайронман, шунқорим. Ўринбой бир ўғри. Қанийди хон лашкаридан бир яхшилаб зарба еса, таланса! Ана ўшандагина у бизни қидиради. Ҳозир кўзини ёғ босиб юрибди. Бунинг устига бизнинг сўзсиз енгшишимизни биласан. Галабага эришганимизда Ўринбой тайёр ўлжадан улушимни оламан деб жанжал қилади. Тўтиқуш бировдан бир гап ўрганса, кимдан ўрганганини айтиб беролмайди. Ўринбой ҳам тўтиқушнинг ўзгинаси. Галабага ким туфайли эришганини билмайди.

Бегис бу тортишувнинг ҳозир аҳамияти йўқлигини билса, ҳам гапга аралашмай, индамай тинглади. Ҳоким ҳам унинг ҳорғин чехрасидан чарчаганини, гапини эътиборсизлик билан тинглаётганини кўриб, тушунтиришда давом этди:

— Ўринбой ўта бефаҳм одам. Қўлтиқнинг жунига кириб олган бургадай ўрмалаб, бир кун эмас бир кун иккаламизга узангини талаштириб қўяди. Менга ундай одам керак эмас, шунқорим.

— Ундай бўлса, унинг иродасини синдириб, куч билан қўшиб олишимиз керак.

— Ундай қилсак, душманимиз яна кўпайиб, Ойдўсларга қулай шароит туғилади, жигарим. Ҳозирча юрверсин. Оз бўлса ҳам хон лашкарининг кучини бўлади.

Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришиб, тонг палласида кутилмаган ҳужумга йўлиқишди. Қирқ-эллик отлиқ келиб, чеккадаги қамиш пистирмаларга ўт қўйиб, ўн отни ҳайдаб қочиб кетди. Бу келганлар Маманга қарашли янгидарёликлар эди. Ҳоким уларнинг кетларидан қувлашга буйруқ берай деса, Муҳаммаджон бекнинг бериоққа олиб чиқиб, қириб ташлаш учун ишлатган найранги бўлса керак, деб қўрқди. Қолган навкарларига эҳтиёт бўлиб туришни тайинлаб, юзбошилари, эллик бошилари тўплаб, чодирда яна шошилинч кенгаш ўтказди.

— Бизга қарши юриш, бизни бугунгидай алдаш — Ойдўснинг иши эмас, унинг бундай ҳийла ишлатишга фаросати етмайди.

Ҳокимнинг ҳар бир гапидан кўрғошин салмоғини топадиган Бегис, бу гапни фақат Ойдўсни камситиш учунгина ўйлаб топганини сезиб, жуда ачинди: «Ҳар қанча доно бўлмасин, бу ҳам одам-да. Довдираб қолганидан тариқнинг кепагидай майдалашиб ўтирганини

қаранг. Бўлмаса, Ойдўснинг ақллигини яхши билади».

Юзбошилардан бири тоқат қилолмай ўртага савол ташлади:

— «Ойдўс шаҳари»ни қандай қилиб эгаллаймиз?

Уйқусизликдан бошлари карахт аскарбошиларнинг ҳар бири оғзига нима келса шуни сабаб қилиб, гапириб ўтирибди... Тайинли бир йўл топишолмади. Ҳаммалари ўтирган ерларида пинакка кетишди. Қуш уйқули ҳоким чўчиб уйғониб бундай деди:

— Элатларнинг кўпчилиги бизни қувватлаши аниқ. Ойдўсдан кўра Бегис шунқоримнинг кучини ҳам, инсонпарварлигини ҳам ортиқ кўрадиган халқ кетимиздан эргашади. Шунинг учун эндиги юришимизни халқ билан бирга ўтказамиз. Олдимизга бола-чақа, чол-кам-пирларни солиб, ўзимиз кетидан юрамиз.

Бу маслаҳат баъзиларда ҳокимга нисбатан ғазаб уйғотгани билан, биттаси:

— Ўта ақлли тadbир! — деб юборди.

Ҳеч ким эътироз билдирмай, чайқалиб ўтираверди.

Ҳоким ҳозир ўйлаб топган ақлнинг охир пировардида қандай муваффақиятга олиб келишини тушунтира бошлади...

40

Худди қалин туман тушиб, йўл кўринмай қолгандай, бир овулни иккинчи овул билан, бировни биров билан қарама-қарши қилиб қўйган қора кунлар чўзилган сайин, қон қақшамаган одам қолмади. Одамлар юрадиган йўлларида ҳам адашиб қолишди. Худди бўгинларига қурт тушгандай ё югуришади, ё инграб оёқларини зўрға кўтариб босишади, оғир хўрсинишади. Ҳеч кимдан бирон ақлли маслаҳат чиқишига кўзлари етмаганиданми, бир-бировларига бўлган ишонч йўқолиб, одамлар борган сари асабийлашиб кетишяпти.

Йўллар ҳам илгаригидай хувиллаб ётмайди, ё у ёққа, ё бу ёққа орқалашиб, етаклашган етим-есирларнинг, саёқ-дайдиларнинг сони борган сайин кўпайиб бормоқда. Бирон овулда тинчлик йўқ. Битта-яримта ўтов тикиб ўтирса, унинг ўрнига беш-олти ердаги уйлар, илашиқлар, қўшлар бузилиб, эгалари ҳассага таяниб қолган. Бутун элат завола топа бошлади.

Бу аҳволга юрак-бағри эзиладиганлар ҳам ноилож

тишларини тишларига қўйиб сабр қилишдан бошқа чоралари йўқ. Қанча-қанча доно бийлар, уруғ бошлиқлари, оқсоқоллар юртни юпатгудек тайинли бир гап, йўл-йўриқ тополмай, барча тортаётган азоб-уқубатлари учун уч туғишгандан биттасини айблаб, юракларини бўшатишади, оғир қисматларидан нолиб, келганларга ҳам шўрпешана уч оға-инининг гуноҳкорлигини айтиб кўнглини кўтарган бўлишади.

Янгидарёлик Маман билан Эсенгелди юртдаги қиёмат-қойимнинг оддий кузатувчиси бўлиб қолмаслик учун мудом маслаҳатлашишади. Отабек полвон билан Никифоров соғайиб кетишгач, улар ҳам бу ишга бош қўишди. Овулдаги эсли, ёши улуг қариялар билан баъзан туни билан ҳам ўтиришади, аммо биронта ҳам жўяли тadbир топишолмайди. Уринбойнинг овулига одам юбориб ҳам кўришди. У йнгитлари билан кўзлаган мақсадидан қайтмаслигини, агар юртда тинчлик ўрнатишни истаса, йнгитлари билан уруш майдонига киргани маъқуллигини айтиб юборди. Бу уларни ҳам чуқур ўйлашга мажбур қилди.

— Катта кучсиз тинчлик бўлмайди, — деди Маман ва ана ўша катта куч ўрис подшолиги эканини яна бир карра эслатиб ўтди.

Аллаким купес Тимофеевнинг ноҳақ ишларини эсга солди, бошқа биттаси ўрис подшосининг ҳузурига бориш қийинлигини, йўлнинг олислигини айтиб, афсусланди. Учинчиси ўрис подшосидан ёрдам етиб келгунча юрт кузги япроқдай узилиб йўқ бўлиб кетишини айтди.

— Бекорга ваҳима қиласизлар, — деди Эсенгелди сариқ. — Агар ўрис подшоси астойдил ёрдам бераман деса, куз баргини гулга айлантириши ҳам мумкин. Хўп, борди-ю ўрис подшосининг ҳузурига бордик ҳам дейлик. Қани гапни ким қовуштириб, топиб гапиради?

Ҳар хил исмлар, одамлар, қобилиятлар тилга олинди. Овул оғалари ҳар хил хаёлга бориб кўрганлари билан, ҳеч қайсиниси аниқ бир тўхтамга келолмади. Никифоров алланималарни ўйлаб ўтирган эди, аста бошини кўтарди.

— Агар подшоҳимизни ҳузурига одам юборадиган бўлсаларинг, мен йўлбошловчи бўла қолай.

Баъзи бировлар бу ишга Никифоровнинг бош қўшаётганидан хурсанд бўлишган бўлса, баъзилар «шу баҳонада ўз юртингга бориб олмоқчисан-а», деган шубҳага бориб, ўқрайиб қўйишди.

— Агар ўзим бориб қорақалпоқ халқи номидан келдим десам, балки, подшо менга ишонмас, — деди Никифоров. — Бўлмаса, бир ўзим ҳам бораверардим.

Олмахон башарали бир одам унинг гапини маъқул кўрмади.

— Подшога аввало ўз қисматингни айтиб кўр.

Маман, Эсенгелди, барча ёши улуғлар уни жеркиб, «Маҳмадона, ҳа, маҳмадона», деб қўйишди.

Ҳаммани ноқулай аҳволдан чиқариш ва эътиборни ўзига тортиш мақсадида Маман гап бошлади:

— Подшо ҳузурига кимни юборсак ҳам йўлбошчилик қилишни Никифоровдан илтимос қилишимиз турган гап. Аммо кимни юборамиз? — Маман ўз саволига ўзи жавоб берди. — Менимча, ё Ойдўс, ё Бегис, ё Миржиқ бориши керак.

Никифоровни хушламаган қуш тумшуқ одам яна луқма ташлади:

— Элни тала-тўполон қилиб ўтирганларни-я?

Бу гап кўпчиликка маъқул тушди шекилли, ҳеч ким унга дакки бермади. Маман яна хотиржамлик билан гапида давом этди:

— Улар ҳозир юртни тала-тўполон қилиб юришгани билан, эл оталари эканликларини унутмаслигимиз лозим. Ростини айтсам, уларни мен ҳам ёмон кўраман, лекин учаласининг ҳам обрўйи меникидан юқорилигини, халқ уларга кўпроқ ишонишини инкор этиб бўлмайди.

— Тўғри гапирдинг, Маман, — деди ёши улуғ қариялардан бири. — Учала туғишган ҳам элга муҳаббат қўйган. Мана энди эл-халқим от чопганда битта-яримта қочадиганлар бўлса ҳам, аммо йўл битта. Аввало, уч туғишгани камситмасликнинг йўлини топиб, Ўринбойлар Ойдўсларга қарши курашаётган бўлса, биз Бегис томонга қарши кураш бошламоғимиз лозим. Шундан кейингина улар билан гаплашиш ҳам, айтганимизга кўндириш ҳам осон бўлади.

Бир зум ўйланиб ўтиргандан кейин Маман ёши улуғ бу қариянинг гапини маъқуллади. Бошқалар ҳам эътироз билдиришмади. Эртадан бошлаб қўнғиротликларга қарши уруш бошлаш зарурлиги, унга Отабек полвонбошчилик қилиши мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги масала ўртага қўйилди, уни ҳамма қувватлади.

Шундан қилиб, эртасига Отабек полвонларни йўлга солиб Маман билан Эсенгелди сариқ муйтен уруғи томон йўл олишди. Аммо шунча йўл юриб борганлари

беҳуда кетди. Ойдўс улардан олдинроқ бостириб бориб, бош бийни Хива фуқаролигини қабул қилганига онт ичириш учун хон аскарбошиси ҳузурига олиб кетибди.

Кетларига қайтиб келишаётганларида, «Кўк ўзак»ка олиб борадиган йўлнинг айрилишида кутилмаган қувончли манзарага дуч келишди. Кичик юз қозоқларининг жуда ҳурматли кекса ота бийларидан Седет Керей катта нор устида боладай кичкинагина бўлиб ўтирипти. Олабел от минган киши — ўғли Ойтувған ботир қайси томонга бурилишини билмай, ҳайрон бўлиб турипти.

Маман Миржиқни ёнига олиб, қозоқ овуллари оралаганида мана шу табаррук қариянинг уйида бир ҳафта туриб, қозоқ халқининг ўтмиши у ёқда турсин, ўз халқининг ўтмиши ҳақида ҳам анча ҳикоялар эшитиб, ботир ўғли Ойтувғандан баъзи аскарӣй усулларни ўрганиб қайтган эди. Маман уларни кўриши билан отидан ирғиб тушиб, ота бийга салом берди, удум бўйича, йўл бўлсин, деб сўради. Қариб, муштдеккина бўлиб қолган ота бий ўсиқ қошларини бармоқлари билан кўтариб, иккала йўловчига бир-бир назар солиб, Маманни таниди.

— Маман, сенмисан чироғим? Овулингдан топмай қидириб келаётган эдик.

— Кетимизга қайтамиз, бий оға!

— Энди ундай дема, чироғим. Бизни Ойдўс бийнинг олдига бошла, — деб ота бий узун пўстинининг ички чўнтагидан қордай оппоқ сурп рўмол чиқариб, кўзларини артди.

Маман ҳозир «Ойдўс овули»ни лашкар ўраб, уруш кетаётганини қандай айтишнинг эвини тополмай, иккиланиб турган эди, гапга Ойтувған ботир аралашди:

— Бий оға, яширмай қўя қолинг, отам ҳаммасидан хабардор.

— Маман чироғим! — деди ота бий салмоқлаб. Гавдасига қараганда унинг овози йўғон ва баланд эди. Ҳамма ҳайрон бўлиб, қулоқ тутди. — Бошларингга оғир мушкулот тушганини эшитиб ёрдам қўлини чўзар деган ният билан хонимизнинг ҳузурига борган эдим. Чироғим, оғир мушкулот деганим кўнглингга келмасин. Уруғнинг уруғга, жигарнинг жигарга қўл кўтаргани — ўнг қўл сўл қўлни ё сўл қўл ўнг қўлни кесгани. Бу ниҳоятда оғир мушкулот, шундай, чироғим. Хонимиз нима деди, дегин? «Мен қорақалпоқларни ҳимоя

қиладиган хон эмасман», деб қўя қолди. Сизлар эшитдиларингми эшитмаган бўлсаларинг, балки ўтган сафар борганларингда пайқатандирсизлар, бизнинг эл ўша ўрисларга бир оз яқинлашганидан бери оддий халқ қўй подасидан айғирларнинг уюрига айланиб кетяпти. Хонга ақл ўргатиб, йўл талашиб юрганлар ҳам оз эмас. Бизнинг ақли калта хонимиз ўшанақалардан кўрқисх ўрнига, ўзга элга ғавғо солиб турган Хива хонидан кўрқадиганга ўхшайди.

— Ташқаридан душман келса бахтсизман, деб нолиб юрганимиз бир-биримизнинг пайимизни кесиб шарманда бўлдик.

— Маман чироғим, озми-кўпми, ғавғосиз эл, сирсиз тўқай бўлмайди. Хафа бўлманглар. Миржиқ қаёқда?

— Қайнатаси вафот этган эди...

Ота бий Эсенгелди тўғрисида кўп нарсаларни биларди, бу ёруғ дунёдаи яна битта тенгқуридан айрилганига хафа бўлиб томоғини тақиллатди, ўсиқ қошлари ёпиб турган кўзлари тагида ёш ялтиллади:

— Бечора, ақлли одам эди... Қани, Маман, бизни кечиктирмай Ойдўсга учраштир.

Маман билан Эсенгелди уларнинг олдиларига тушиб, тўғри Ойдўснинг овулига қараб йўл бошлашди. Туянинг устида боладай бўлиб ўтирган овози йўғон ота бий йўлни қисқартириш мақсадидаи ё бўлмаса йўл бошловчилар қадимги доно, халқпарвар ботир боболари билан мағрурлансинлар дебми, ишқилиб, ўрис подшосига арз қилиб, Петербургга борган улуг Маманни роса таърифлади.

— Халқнинг энг ёруғ машъали эди, — деди гапининг охирида.

...«Ойдўс овули»нинг қораси кўриниши билан ота бий қўйнидан иккита оқ рўмол чиқариб, бирини ўғлига, иккинчисини Маманга ташлади-да, битта таёқнинг учига боғлаб баланд кўтариб боринглар, деб тайинлади. Худди шу пайт овул томондан икки отлиқ келиб, буларни тўхтатди ва бегона одамларга овулга киришман этилганини айтишди.

— Бизга фақат Ойдўс керак, — деди ота бий туянинг устидан.

Отлиқларнинг бири Дўспан эди, булар нияти холис кишилар эканликларини пайқаб, шеригини қолдирди-да, изига қайтиб кетди.

Орадан кўп вақт ўтмай, уч навкар билан Ойдўснинг

ўзи пайдо бўлди. Маман билан Эсенгелди Ойдўсни таниёлмай қолишди. Илгариги салобати йўқ, ранги сўниб, ўзини анча олдириб қўйибди. Қозоқларнинг ота бийи уни сира бундай деб тасаввур қилмагани учунми, ўзининг келишдан муддаосини айтиб бўлиб, «Сен чиндан ҳам Ойдўс биймисан?» деб икки марта қайтариб сўради.

Ойдўс улардан ўн қадамча нарида тўхтаган эди. Катта норнинг устида ёш боладай пўстинга ўралиб ўтирган пажмурдагина қариянинг бу қадар овози йўғонлиги уни ҳайрон қолдирди. Қариянинг ишонинқи-рамай, чиндан ҳам Ойдўс биймисан, деб қайтариб сўраганидан хафа бўлмай, Ойдўсман, деб, тасдиқлади.

— Ойдўс бий, — деди ота бий қошларини қўли билан кўтариб. — Элинг бошига тушган мушкулотни енгиллатиш учун қандай ёрдамга муҳтожлигингни билгани келган эдик.

— Маман ўймовит билан Эсенгелди сариқнинг ерлари озлик қилиб, ўтлоқни кенгайтирмоқчи экансизда!

Баҳайбат, йирик гавдали, аммо мўйловлари сичқоннинг думидай ингичка, кўсанамо Ойтувған ботирнинг қора тўри юзида Ойдўсга нисбатан ғазаб уйғотиб, отаси учун бир нарсa демоқчи бўлиб, шайланиб бир зум ўйланиб қолди-ю, аммо ҳақини бермади.

— Бу азаматларнинг уруғлари ҳам қорақалпоқнинг бир қўли, Ойдўс бий. Битта қўл иккинчи қўлнинг туғунини ечса, таажжуб эмас.

— Бир қўлни иккинчи қўл кесса ҳам таажжуб эмас!

Энди ота бийнинг жаҳли чиқиб, елкасидаги пўстинини орқасига ташлади.

— Ойдўс, мен сени бий деб эшитганман. Доноликнинг битта нишонаси — одамларнинг холис ниятларига ишониш.

— Сиз менинг ниятим яхшилигига, халқимнинг тақдири учун зарур иш бошлаганимга ишонасизми?

— Донолар халқининг тақдирини хон лашкарига топшириб қўймайди. Ҳозир сен халқинг билан икки ёқа бўлиб турибсан.

— Жаҳл устида аччиқ гапириб юборсам, мени кечиринг. Ҳақиқатда мендан бошқа одам бўлганда, бизнинг икки ёқа бўлиб турганимиз билан нима ишингиз бор, деган бўлар эди. Мен ундай демайман. Мен ўз овулимдаман. Кимда-ким ўз овулдошлари, эли билан бирга бўлса, унга қора кунлар ҳам байрамдай туйилади.

Ота бий Ойдўсга гап уқтириб бўлмаслигини тушунди, «бу қанақаси бўлди»? дегандай шерикларига қаради. Отасини ҳимоя қилиб ўрганган Ойтувған ботир унинг гапи ерда қолганидан жаҳли чиқиб, Ойдўсга, ёнида турган икки навқарга шундай ўқрайиб қарадики, ҳозирнинг ўзида қилич билан чопиб ташлашига оз қолди. Ўғлининг кайфиятини тушунган ота бир оз бўшашди.

— Маман, — деди яна пўстинини елкасига ташларкан, — Ойдўс бий ўзи боғлаган тугунни, ўзи ечмоқчи экан, кетдик.

— Ойдўс, сизлардай ўжар уч туғишганни, ҳаммамизни яраштиришга келган улуг қозоқ элининг ота бийини юз-хотир қилиш лозим эди, — деди Маман отини кетига бураётиб. — Чамаси, бир қўл билан тугунни ечиб бўлмаслигини унутибсан.

— Мусича нега кукулашини биласанми? Ўзига ўзи уя сололмаганидан нолиб кукулайди.

Пўстинига ўралиб олган ота бий унинг бу гапини эшитмади.

Отаси минган норни кетига буриб етаклаётган Ойтувған ботир кейинги гапларга қулоқ солмади. Маман билан Эсенгелди сариқ сал тўхтаб, Ойдўс билан яна озроқ гаплашишмоқчи эди, ҳозир мавриди эмаслигини тушуниб, қозоқ бийнинг кетидан эргашишди.

Ота бий бир оз юришгач, энди қўнғиротликларнинг ҳузурига борамизми, деб маслаҳат ташлаган эди, Маман, ҳозир қўнғиротликлар билан гаплашиш Ойдўс билан гаплашишдан анча оғирлигини, бунинг сабаби, уларнинг устига бирталай отлиқларини юборганини айтди.

— Бу ишингиз жуда чатоқ бўлибди, — деб ота бий бошидаги гардиш тумоғини ечиб, оппоқ пахтадай бошини бир зум қашиб турди. — Ҳар уруғ бир бармоқ бўлсак, халқ билак бўлади. Энг аввало билакнинг эзилмаслиги учун ҳаракат қилишимиз лозим. Биз ҳам қорақалпоқ деб аталган билак эзилмасин, деб келган эдик...

Узоқда ёлғиз отлиқ кўринди. Бу Миржиқ экан. Қисқагина салом-аликдан кейин ота бий Миржиққа қайнатасининг ўлими муносабати билан таъзия билдириб, унинг қандай дарддан қазо қилганини, кетида кимлар қолганини суриштирди.

Миржиқ Хуморни уйда қолдириб, буларни излаб чиққан эди. Ота бийнинг саволларига шошилмай жа-

воб бериб, унинг кимдандир хафа эканлигини пайқадди.

Бошқа бир элнинг бошига тушган кулфатга жони ачишиб, шунча ердан йўл азобини тортиб келган ота бийнинг ранжиган кўнглини қандай кўтарсам экан, деб ўйлаб келаётган Маман Ойтувган ботирнинг ёнига бориб, норнинг жловини қўлига олди-да уларни тўғри овулига бошлади, ва ота бийга ўгирилиб гапирди:

— Бий оға, Ойдўснинг ўжарлигини кўнглингизга олманг. Оғаси бўлмаса, иниси биз билан. Бари бир Ойдўс ўз бармоғини ўзи кесолмайди. Сиздай узоқ яшаб кўпни кўрган одамнинг маслаҳатига биз муҳтожмиз...

* * *

Хоннинг аскарбошиси Ойдўсни қозоқ бийнинг таклифига мувофиқ чиқариб юборган бўлса ҳам, бармоқларини тишлаб, уни ўта бетоқатлик билан кута бошлади. Атоқли қорақалпоқ бийларидан Қобил ҳам, Хива фуқаролигини қабул қилишга қасам ичиш учун келган бошқа бийлар ҳам борлиги учун сир бой бермай, уруш тўғрисида, Хива хонлигининг бахти, келажак ҳақида ҳикоя қилиб ўтирди.

Ойдўснинг олдида ҳеч нарса дея олмайдиган Қобил бий қилпанглаб, аскарбошига хуш келадиган гап қилмоқчи бўлди-ю, гап айлантормайдиган ёш аскар бошининг бефаҳмлигидан хафа бўлиб, ҳеч нарса деёлмайди, унинг гапларини бош ирғаб, маъқуллаб қўя қолади.

«Ойдўс келяпти», деган хабар эшитилиши билан ёш аскар боши чидолмай, ўрнидан ирғиб турди-да, бийларнинг, аскар бошиларнинг қуршовида чодирдан чиқди. Ойдўс ҳали отдан тушиб улғурмасиданоқ қозоқнинг ота бийи билан қай тарзда ва нима ҳақда гаплашганини аниқ гапириб беришини талаб қилди. Ойдўснинг ҳам яшириш нияти йўқ эди, оқизмай-томизмай, ҳаммасини гапириб берди. Ёш аскарбоши унинг гапларига ишонқирамай, қўшиб юборган навкарларига қаради, улар «бор гапни айтди», деб кўзлари билан тасдиқлашгандан кейингина бир қадар хотиржам тортиб, мийиғида кулди.

— Азаматсиз, ҳақиқий азаматсиз, муқаддас Хиванинг ҳақиқий фарзандисиз, Ойдўс бий. Улуғ хонимиз сизга ёрдам қиламан деб янглишмаган. — У кўзларини

ўйнатиб, юпқа лабларини ёш боладай чўччайтириб, бир ялаб олди-да, афсуслангандай бошини чайқаб туриб, мўлтонилик қилди: — Қозоқ бийдан ёрдам сўраганингизда, қанча ютардингиз?

Ойдўс аскарбошининг ёшига номуносиб бу қилиғини ёқтирмади.

— Кўйсангиз-чи, Муҳаммаджон бек.

Аскарбоши қалампирдай қизариб кетди, бироқ ҳеч нарса деёлмади.

— Агар менга учта чопар берсангиз, икки инимга ва Эсенгелдининг ўғли Элгелдига саломнома ёзиб юборар эдим.

— Қай мазмунда?

Хон аскарбошисига ичидаги бор гапни айтмаса, ўйлаган нарсаси амалга ошмаслигига ишонч ҳосил қилган Ойдўс у билан холи гаплашмоқчи эканлигини айтди.

41

Намозшом азони эшитилди. «Ойдўс шаҳари»га кейинги муваффақиятсиз юришдан кейин, ҳар дамда тўсатдан ҳужум бўлиб қоладими деб кутиб чарчаган Тўрамурот сўфи чодирга суяниб, аскарларининг эрталик овқати йўқлигига қандай баҳона топишини билмай, боши қотиб, ҳўкиз думидан қилинган елпиғичи билан елпиниб турган эди, мезанага кўзи тушди. Икки кўли билан икки қулогини ушлаб, оқ соқолли иягини қанқайтириб азон айтаётган ориқ, устига чопон ташлаган, ёғочдай бесўнақай муаззинни ёқтирмай, сўкинди: «Сўтак, пандавақи, аср намозини яқинда ўқимаганмидик?... Тавба, бу нима гуноҳ? Шу икки намознинг оралигини тигиз қилиб чиқарган қози калонга ҳам қойил эмасман...»

Ўзини исломнинг ити ҳисоблаб, намозни қазо қилдиришнинг зарари ҳақида мисоллар билан ҳикоялар айтиб, тингловчиларнинг бошини айлантириб қўядиган атоқли сўфи эътиқодга қарши гап айтгани учун ўз ўзидан истиҳола қилдими, вужуди аллақандай бўлиб кетди. Ён-веримда битта-яримта бўлса, эшитиб қолмадимикан, деган хавф билан апил-тапил атрофига аланглади. Отини яланғочлаб, у ёқ-бу ёғини силаётган Бегисга кўзи тушди. Ундан бериқоқда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, хотиржам тортиб:

— Шунқорим, — деди кулиб, — намозшомга таҳоратинг бузилмадими?

Бегис отининг баданини ишқалаётган бир қисм хашагини ташлаб, кафтларини шапиллатиб, орқасига ўтирилди.

— Улуғ хонимиз, шундай муҳораба кунлари намозни икки бўлиб ўқишга ривоят йўқми?

Ўзи гапирган гапларига қарши чиқолмай, бармоғини тишлаб юрган сўфи дарров жавоб берди:

— Тўғри айтасан, шунқорим, ҳамма намозга тўпланаётганда кофир бостириб келса, жуда ёмон бўлади. Бугун кечаси албатта китоб қарайман. Топилиши муқаррар.

Сўнгги муваффақиятсизликлардан кейин ҳафсаласи пир бўлиб юрган сўфи анча тажанглашиб қолган. Сўфи пастки лабига соқолининг учини қўшиб тишлаб, шом намозига тўпланаётган жамоат томон юрди.

Худди ҳамманинг саждага бош қўйишини кутиб тургандай, орқа томондан бир тўда отлиқ бостириб келди-да, намоз ўқиб ўтирган аскарларга зарар етказмай, қамиш пистирмаларнинг ҳар биттасида биттадан суворий қолдириб, бир чеккада эгарлоғлик турган ўн беш отни бир-бирига боғлаб, олдиларига солиб жадал ҳайдаб кетишди.

Ҳоким намозни буздирмади.

Безовта бўлиб, дарҳол кетларидан қувмоқчи бўлган аскарбошиларни ҳам тўхтатди.

— Қизишманглар, шунқорларим. Намозни бузган хон аскар бошиси ҳам, сотқин Ойдўс ҳам худонинг қарғишига учрайди.

У шу далили билан аскарларинигина эмас, ўзини ҳам тинчитмоқчи эди, лекин бари бир ички алами босилмади. Бегисни холироқ ерга чақириб, юрагини очди:

— Биласанми, шунқорим, бу ҳийлани Хиванинг аскар бошиси ўйлаб топган. Қувласа қириб ташлаймиз деб, бирон ерда пусиб ётган бўлса ҳам ажаб эмас. Ҳа, шунқорим, лашкарни бекордан-бекорга қирдириб юбориш ҳам дўзахлик.

Ҳокимнинг ҳаяжонланиб турганини тушуниб, Бегис индамади, шу пайт уларнинг олдиларига юзбошилардан бири югуриб келиб қолди.

— Улуғ Кўнғиротнинг хони, от қоровуллашга қўйган бир аскаримизни тириклайин олиб кетишганга ўхшайди, ҳеч қасрда йўқ.

— Содиқ йигитмиди?

— Ҳа, сизга ўта содиқ аскарлардан эди.

— Содиқ эмиш, — деб кесатди ҳоким бурнини жийириб ва бирдан туси ўзгарди. — Унда бир ҳисобда олиб кетишгани ҳам яхши бўлипти. Душманнинг сирини билиб келади.

Юзбоши ҳокимдан гап эшитсам керак, деб хавфсираб турган эди. Чуқур нафас олиб, енгил тортгандай бўлди.

Тўсатдан бўладиган ҳужумга қаршилиқ кўрсатиш учун тайёргарлик ҳам кучайтирилди: ҳар битта аскар ўз пистирмасига тарқатилиб, уларнинг ухлаб қолмасликлари учун ҳар қоровулнинг орқасига пойлоқчи қўйилди.

Бари бир кун исиб, чивин кўпайиб кетган эди, сергак ётишди.

Қуш уйқули ҳоким эгар устида мизғиб, кечаси билан отдан тушмади. Азонга яқин кунботар томондан йигирматача отлиқнинг қораси кўринди. Ҳоким пистирмадан пистирмага қичқириб югурди:

— Ёв, ёв, шунқорларим!...

Тонгга яқин мудрай бошлаганлар ҳам ўзларини узлари чимчилаб, апил-тапил отларига минишди, бир хиллари милтиғига ёпишди, бир зумда тасир-тусур бўлиб кетди.

Нотаниш отлиқлар туркман суворийлари бўлиб чиқди.

Қалин қора соқол олифта туркман отдан тушиб, Қўнғирот ҳокимиға салом берди ва Хива хонига душман қўнғиротликларга ёрдам учун Кўҳна Ургенч шаҳридан келишаётганини айтди.

Бу Қўнғирот ҳокими учун кутилмаган туҳфа бўлди. У ҳокимликка қайтиб ўтирганида ҳам бунчалик хурсанд бўлмаган эди. Гапиришга сўз тополмай, икки кўзидан ёш оқиб кетди.

Туркман отлиқларида озиқ-овқат мўл экан, қоп, хуржунларини очиб, дастурхонга мева-чева, зоғораларни уйиб ташлашди. Ҳамма аскарлар тўпланиб, худди битта оиланинг фарзандидай, бирга ўтириб, гангир-гунгур нонушта қилишди.

Энди ғалаба қозонишига ишонган Қўнғирот ҳокими тушгача ухлаб олгач, туркман аскарбошиси билан Бегисни ҳузурига чақиртириб, уруш режалари ҳақида маслаҳатлашди. Озиқ-овқат тўпловчи тўдани яна йўлга чиқарди. «Ойдўс шаҳари»га тўсатдан ҳужум қилиш учун ҳозирлик кўра бошлади... Кутилмаганда ўн беш

отга қўшиб, банди қилиб олиб кетилган «содиқ» аскар пайдо бўлди. Башараси тиришган, паст бўйли бу аскарни ҳоким қиш кунлари ўчоқдан топиб олиб тарбиялаган, отга миндирган эди. У йўқолиб қолганида юз бошининг гапидан қўз олдига сира келтиролмаган бўлса ҳам, ҳозир уни бир кўришда таниди.

— Ҳа, йўл бўлсин, Ойдўсдан қандай салом олиб келдинг?

Аскар жуда ҳолдан тойган, гапиришга мадори келмай, судралиб чодирнинг остонасига етиб келди-да йиқилиб сув сўради.

Туркман аскарбошиси учиб туриб, аскарга сув ичирди. Бегис аскар ҳозир Ойдўс тўғрисида ёмон хабарларни тўкиб солади, кейин ҳокимнинг менга бўлган ишончи бир оз камаяди, деб ҳадиқсираб, зора гапирмаса, деб, кўзлари аланг-жалаңг бўлиб, безовталаниб ўтирибди.

— Улуғ Қўнғиротнинг хони, улуғ хон, — деб аскар инқиллаб тилга кирди. — Мен Ойдўсни кўрмадим. Ўша кунги отликлар Отабек полвон бошлаб келган янгидарёликлар экан.

Қадди-бўйи дуторнинг торидай таранг тортилиб турган Бегис бир оз ўзига келди. Тагига ёстиқ қўйиб, омонатгина ўтирган ҳокимнинг оғзи ҳайратдан лаңг очилиб қолди. Туркман аскарбошиси ҳеч нарсага тушунмай, остонада ётган аскарни аллақаяққа бориб келган айғоқчи бўлса керак деб, гапиртириш учун қўлтигидан суяб кўрпачага ўтқазди. Ҳоким туркман аскарбошисининг меҳрибончилигини хуш кўрмай, «нари тур, нари тур», дегандай қўл силтади. Бегис аскарнинг кўкрагидан итариб, чодирнинг иплари тортилган ёғочлардан бирига суяб қўйди.

Ҳоким нолиди:

— Вой, фаросатсиз итлар-е! Ўринбой уларни, Маман билан Миржиқ бизларни талаб юришган экан-да! Кўрдиларингми, калтабинлар шунақа қисқа ўйлайди. Энди юртга янгидарёликлар ҳукмдорлик қилар эканми? Уринбой нега келиб қўшилмайди десам, тахтдан умидвор экан-да. Қарғиш урсин уни! Ҳой, қани, тўғрисишни гапир, сени нега омон жўнатишди?

— Қочиб келдим, улуғ ҳоким.

Унинг «хон» демай «ҳоким» деганига Тўрамурот сўфининг жаҳли чиққан бўлса ҳам, аламини ичига ютиб, аскардан кўрган-билганларини битта қолдирмай гапириб беришини талаб қилди.

«Содиқ аскарнинг қўнғирот ҳокимиға садоқати чиндан ҳам зўр эди. Гапириш олдидан юзбошисини чақиришни ўтинди. Юзбошиси келгандан кейин шовилмай ҳикоя қилди:

— Қулоғим оғирроқ бўлгани учун намозимни ёддан билардим. Шунинг учун юзбошимиз жамоатга қўшмай, намоз чоғида душман келиб қолиши мумкин деб, мени отларнинг орасида қолдирарди.

— Рост, — деб юзбоши унинг гапини тасдиқлади. — Сабаби — душман нозик пайтни пойлайди. Аслида беш вақт намозга ҳам қизғин тарафдор эдим.

— Ростини гапирган аскарнинг, юз бошининг бошига тож кийгизса арзийди, — деди ҳоким, кейин аскарига далда берди, — гапиравер, содиқ фариштам.

— Душман тўсатдан келиб қолди, биттаси дарров бошимга қоп кийгизди, бақирсам, овозим чиқмади. Бир йўлнинг айрилишида мени қопдан бўшатишди. Отлиқларнинг бошчиси Отабек полвонни ўша заҳоти танидим. Ўзи қизиқ йигит экан, афтимга қараб, мўйловини силаб кулди...

Ҳокимнинг авзойи бузила бошлади. Бегис унга қарамай, энди аскар Миржиқ тўғрисида бирон нарса деб қоладими, деб юрагини ҳовучлаб ўтирипти. Туркман аскарбошиси ҳоким билан Бегиснинг кайфиятларини пайқагани билан ҳеч нарсага тушунмай ёнбошлади. Аскар давом этди:

— Мен, аксинча, полвондан хафа бўлдим. «Хоин, ўғри», дедим.

— Хўш, ундан кейин нима бўлди?

— ...Уларнинг тўхташганини, мени қопдан бўшатишганининг сабаби бор экан. Иккинчи йўлдан Маман, Эсенгелди сариқ деган одамлар билан Миржиқ келаётган экан. Танимадим, бир туялик қозоқ ҳам бор экан. Жуда кекса, нуроний чол. Арғимоқ отда қаддиқомати келишган, келбатидан ботирга ўхшаган бир қозоқ йигит ҳам бор. Отабек полвон мени қолдириб, уларга юришнинг натижасини ҳикоя қилиб берди.

— Сен ерда эшитиб ётавердингми?.. — деб сўради Бегис.

— Ҳа, кўзимни юмган бўлиб, эшитиб ётавердим. Қозоқнинг ота бийи Отабек полвонни «Ёмон иш қилибсан, жуда ёмон иш қилибсан», деб койиди. Маман бий Отабек полвонни иложи борица оқлашга ҳаракат қилди. Қозоқнинг ота бийи бир маҳал мени кўриб қолди шекилли, «анави ётган ким?» деб сўради. «Бан-

ди», деди Отабек полвон. Ота бий мени турғизиб, бўш отлардан бирига миндиришни буюрди. Шундай қилиб, мени лақиллатмоқчи бўлдим, сиз тўғрингизда, сизнинг кучингиз тўғрисида суриштира бошлади. Мен ҳеч гап эшитмайдиган одамдай, оғзимни очиб туравердим. Гапларидан тушунганим шу бўлдики, қозоқ бийи бизнинг уруғларимизнинг бир-бирлари билан уришишаётганига юраги ачишиб, яраштиришга келган экан. Ойдўс бийни, Бегисни, Миржиқни, Ўринбой, Қобил бийларни роса тузлади. Ота бийнинг бир маҳал жаҳли чиқиб кетиб: «Элларингда кўрлар кўпайиб кетипти, биласизми, элда кўрлар кўпайиб кетса, табибнинг нўноқлиги бўлади», деди. Эшитиб ўтирганлар лом-мим деёлмай қолишди. Шундан кейин ўрис подшолиги ҳақида гап очилди.

— Ким бошлади? — деб сўради ҳоким сабри чидамай.

— Шуни билолмай қолдим. Аммо қозоқ бийи ўрисларни мақтади. Уни Маман ҳам қўллаб-қувватлади. Миржиқ ҳам уларнинг фикрига қўшилди. «Элчи юбориш керак», дейишди. Маман бийнинг: «Овулимизда ўрис бор, ўша йўл кўрсатади, Миржиқ билан Отабек полвонни қўшиб юборамиз», деганини эшитдим. Улар Янгидарёга, Маманникига боришди. Мени уйга киргизишмади, қамиш чайлада ётдим. Овулидаги Никифоров деган ўрис ҳам улар билан бирга ўтирди. Ўринбойга ҳам одам юбориш керак дейишаётган эди, охири нима бўлганини билмадим. Бир маҳал қозоқ бийи ташқарига чиққанида мени кўриб қолиб, «сен кечаги бандимисан?» деб сўради. «Ҳа», дедим. Ёнидаги Маман билан Эсенгелди сариққа қараб туриб, менинг кўримсизлигим, паканалигимни масхаралаб кулишди. Маман менга: «Ҳой чумчуқ, агар бизга хизмат қилсанг, озод қиламан», деди. Мен ҳали бирон нарса деб улғурмасимданоқ, «Анча эпчил кўринадан, ўрусият элига борадиганларга жиловдор бўласан, чайир одамлар бўлмаса узоқ йўлга чиқиб бўлмайди», деди. Оғзим очилиб қолганга ўхшайди. «Нега оғзинг очилиб қолди? Гапир», деди. Мен унга: «Чумчуққа олтин қафасдан кўра бигга қуриган шох афзал», дедим: Қозоқ бийи индамай келиб, бошимни силади-да: «Буни ўз ихтиёрига қўйиб юборинглар», деди. Шундай қилиб озод бўлдим, бироқ пиёда қайтариб юборишди. Ўшандан бери энди етиб келдим.

Ҳоким юзбошисига уни олиб кетишни буюриб, бир

зум иягига суяниб ўтиргандан кейин, «қандай маслаҳат берасиз», дегандай, туркман аскарбошиси томон ўгирилди. Унинг маслаҳат бериш нияти йўқлигини тушуниб, «Мендан ортиқ ақлли одамни тополмаслигини билиб қўйгани яхши», деган ҳаёлда донолик қилди:

— Бу дунёда энг фаросатсиз тулки — Хива хони, меҳмоним. Сиздай қардошларимнинг менга ёрдамга келгани — бахт куши бизнинг бошимизга қўнгани. Биз сизлар билан иноқ яшаймиз, ислом нури оламга Қўнғиротдан тараладиган бўлади. Бироқ, битта шубҳамни яширолмайман Қўнғирот ҳозир бутун қорақалпоқ билан Кўҳна Ургенчнинг орқасидаги туркманларнинг гир айланиб жойлашиб, насиба топадиган, энг баракали, тўкин дастурхони. Бефаҳм хон бизнинг бу томонда юрганимиздан фойдаланиб, шаҳарда қолган аскарлари билан тўкин дастурхонимизга қўл чўзмаса бўлгани.

Ўз тахминига ўзи ишонганиданми, ҳокимнинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди, чаён чаққандай, сапчиб туриб ўтирди. Туркман аскарбошиси унинг Қўнғиротни туркманларга ҳам нур таратадиган марказ қилмоқчиман деганини хушламадими, мақтовларига парво қилмади. Бегис унинг бамайлихотирлигидан ҳайрон бўлиб, ҳоким иккаласига олазарак қараб ўтираверди. Ҳоким ўринсиз гапириб, ўзининг кўнглидаги гапларини очик айтиб қўйганига ачингандек, елкасини қашиди.

— Шунқорларим, соқчиларни кўпайтиринглар-да, дам олинглар!

Ҳокимда энди туркман аскарбошисига бўлган ишонч ҳам йўқолиб, алланимадан ҳадиксирай бошлади. Ҳатто ўнг қўли ҳисобланган Айтмурот даканг сотқинлик қилиб, хабар юбортирмай, Қўнғиротни туркманлар талаб ётгандай бўлиб туюлди, назарида. Аскарларига Қўнғиротга қайтиш ҳақида буйруқ беришни ўйлаб турди-да, яна «Ойдўслан кўрқди», деган маломатга қолмай, деб ўйлади. Аскарбошилариининг соқчи қўйишларига ишонмай, ўзи отланиб чиқиб, ишончли юзбошиларидан бирини икки аскар билан Қўнғиротга яширин жўнатиб, Айтмурот дакангнинг сирини билиб келишни топширди. У бу билан ҳам тинчмай, пистирмадан пистирмага ўтиб, «Кўк ўзак»нинг қирғоғига чиқиб, теварак-атрофга назар ташлади. Қўзига кунчиқиш томондан келаётган ёлғиз отлиқ чалинди. Уни қайириб олиб келиш учун беш отлиқ жўнатди ва нима

бўлишини кузатиб тураверди. Ёлғиз отлиқ ўзини ўраб олаётган беш отлиқдан қочмай, улардан биттасига қўлини узатаётганини кўрди.

Ёлғиз отлиқ аскарга қўл узатганида Ойдўснинг Бегисга ёзган мактубини топширган эди. Беш отлиқ уни зумда ҳокимнинг олдига ҳайдаб келишди, хатини ҳокимга топширишди.

— Отдан ағдаринглар-да, оёқ-қўлини боғлаб, бир чеккага ташланглар. Қолганини кейин айтаман! — деди ҳоким ўйлаб ўтирмай ва шоша-пиша чодирга қайтиб кирди-да, бошқаларни чиқариб юбориб, хатни очди.

«Туғишган жигарим Бегисга саломнома. Қора булут юрт тепасида буркаб турган бир пайтда ёзган бу саломномани кўрққанидан ёзипти, деб ўйлама. Мен сен билан маслаҳатлашмоқчиман, сендан кенгаш сўрамоқчиман.

Биз, қорақалпоқлар, бир-биримиз билан носозлигимиз туфайли қашқир ҳисобсиз подадан айрилган бир тўда қўйдаи саноглиқ бўлиб қолган эл эдик. Энди қашқирлар эмас, уста чавандозлар судраб ўйнайдиган улоққа айланиб турибмиз. Яқинда қозоқнинг атоқли бир бийи орага тушмоқчи бўлиб келибди. Маман, Эсенгелди сариқлар менга учраштиришди. Менинг назаримда, уларнинг ҳам ниятлари тоза эмас. Ўринбой бўлса чопган отнинг оёғи тагида югурган итдай бир томонимиздан қолишга уриниб юрипти. Сизлар томонга Маман, Эсенгелдилар отлиқларини юбориб, босқинчилик қилдиришганини эшитдим. Бу эл бошига тушган қандай жафо, қандай мусибат? Сенинг ҳокиминг бўлса, Қўнғиротнинг шуҳрати учун эмас, ўз шуҳрати учун туғилган одам. Биласанми, муғомбир бошлиқларни бир-биридан ажратиш қийин. Улар икки хил бўлишади. Бири халқининг номини чиқаришга хизмат қилса, иккинчиси халқнинг номи билан шуҳрат топишга ҳаракат қилади. Тўрамурот сўфи ўша иккинчи хил бошлиқларнинг турига киради. Унинг «халқим», «халқим» деб қичқириши кўп-у, аммо айлангириб келганда ҳаммаси қуруқ гап. Менинг мақсадим — халқимнинг номини чиқариш. «Қорақалпоқ хонлиги» пайдо бўлса, ҳамма ерда сиёсат қорақалпоқ хонлиги номидан юргизилса... Мана шу гапни сен тушуниб ол! Яна бир эслатаман! Тўрамурот сўфи халқнинг хонлиги эмас, халқнинг номини

атаб, ўз номидан гап юргизишинигина орзу қилади. Балки мен яхши тушуниролмаётган бўлсам керак, бироқ менинг гапларимни тўғри тушунишга ҳаракат қил. Баъзан битта сўз билан асал ҳам заҳарга айланиб кетиши мумкин.

Миржиқ иккалаларинг аввал мендан аразлаб кетиб, кейин ўзларинг ҳам келишолмай қолибсизлар. Бизлар битта қўлнинг бармоқлари эдик. Ҳар бармоқнинг номи, ўрни, вазифаси бор. Бироқ ҳаммаси битта муштга бирлашса, вазифаси тенг бўлади. Уруғлар ҳам бамисоли бизлардай. Халқ билан бўлган уруғнинг ўз номи, йўли, ўрни бор. Ҳозир ҳар бир бармоқ ўзича ҳаракат қилмай, муштга бирлашиб, баравар хизмат қиладиган билакнинг мажақланиб ташланишига йўл қўймайдиган вақти. Бунинг учун оламнинг кароматли ўчоқларидан бири — Хива хонлиги бизни қувватлаб турипти. Сизлар ёшсизлар. Ёш кишининг кечирим сўраши, каттанинг кечирishi ҳам фарз, ҳам қарз. Миржиққа ҳам шу тахлит хат ёзаман. Сўнгги тилагим — элу халқим деб от чопадиган йигитларнинг пойга йўли битта бўлади, бу пойга йўли — қорақалпоқ хонлиги. Ана ўша маррага бирга келишимиз лозим.

Отанг Ойдўс».

Тўрамурот сўфининг ранги бўзариб, «бу хатнинг мазмуни хон саройида ўйлашилган. Ойдўс бундай хат ёзолмайди», деган фикрга ўзини ҳарчанд ишонтиришга ҳаракат қилгани билан юрагидаги ғашлик тарқалмади. Қўлидаги қоғоз ерга тушиб кетди. У ўша ўтиришида хатнинг мазмунига маҳлиё бўлиб анча ўтирди. Ташқаридан гурсиллаб юриб келаётган оёқ товушини эшитиб, хатниғимлаб оловга ташлади.

Бегис кирди. Ҳоким у кирганда аланг-жаланг бўлиб, нима дейишини билмай, унинг афтига қараб турди-да:

— Шунқорим, — деб йўлини топди охири. — «Кўк ўзак»нинг бўйидаги оёқ-қўли боғланган бандини ўша туришида сувга улоқтиришга буйруқ бер.

Ҳеч нарсадан хабарсиз Бегис ҳокимнинг сўзини қайтармай кетига бурилди, чодирнинг остонасида тўхтади.

— Улуғ Кўнғиротнинг хони, менинг илтимосим, ўша бандини тирик қўйиб юбориб, туркман аскарбошисига отлиқлари билан бирга кузатиб қўйишни сўра-

сангиз. Бизга қардош туркманлардан қанча киши ёрдам бергани келганини бориб айтсин. Шундай кўп кучдан қўрқиб, аскарларида хонга, Ойдўсга шубҳа туғилди.

Ҳокимга бу таклиф маъқул тушди, бироқ икки гапиришни ўзига эп қўрмай, «тамом!» деган ишорани қилиб, қўл силтади. Бегис индамай чиқиб кетди.

Ҳоким унинг содиқлигига ичидан ишонса ҳам ташида сир бой бермай оловга ташланган хатнинг оқибати нима бўлишини ўйлаб, хатни яна бир-бир ҳаёлидан ўтказиб ётди.

Пешин намозидан кейин соқчиларининг иккитаси яна бир отлиқни олдиларига солиб ҳайдаб келиб, ҳокимнинг чодирини олдида тўхташди.

Тутиб олиб келинган отлиқ марҳум Эсенгелди маҳрамнинг ўғли Элгелди эди. Ўз ихтиёри билан Қўнғирот ҳокимини қидириб келаётган бу йигит, ҳозир «тутқун» номини олиб турганига кўзлари жавдираб, ўзини танийдиган одамни изларди. Унинг бахтига алақаёқдан Бегис келиб қолди.

— Улуғ Қўнғиротнинг хони, бу Элгелди-ку!

Бегис илгарилар озиб-тўзиб, кулча юзи заъфарон бўлиб юрадиган бу йигитнинг бир оз тўлишиб, юзига қон югуриб, анча чиройли бўлиб қолганига ҳайрон бўлди. Туркман аскар бошисига ўхшаб бу ҳам соқолини кузаб пардозлабди.

— Элгелди, отанг улуғ одам эди. Ота ўлмади мусулмонлик йўқ. Мана энди ҳақиқий мусулмонсан, рангинг ҳам анча очилиб қолибди. Отдан туш, ҳақингга дуо қилайлик.

Марҳумнинг руҳига атаб ҳокимнинг ўзи Қуръон ўқиди. Ҳоким сўфи номини олган бўлишига қарамай, урушда жон таслим қилган энг содиқ аскарларининг ҳам, узоқ-яқинларининг ҳам ҳақиқа Қуръонни бировга ўқитгувчи эди. Ҳозир эса Қуръонни ўзи ўқиётгани марҳумга чексиз ҳурматинигина эмас, унинг энг улуғ одам эканлигининг ҳам исботи бўлиб туюлиб, ўтирганларда ўзига нисбатан ҳурмат уйғотди. Элгелди ўрнидан туриб, қўйнидан тўрт буклоғлик қоғоз чиқариб, уни Тўрамурут сўфига қўш қўллаб топширди. «Отасининг менга ёзиб қолдирган васиятномаси бўлса керак», деган ҳаёл билан ҳоким хатни жуда хурсанд қабул қилиб олган бўлса ҳам, ичини очиб, таниш қўлга кўзи тушгач, Элгелдига қаради.

— Ўқидингми?

— Сиз ҳам ўқинг деб атайин олиб келяпман.

Ҳамма хатнинг мазмунига қизиқиб қолди. Бегис ҳокимнинг ёнига яқинлашиб, «ўқинг», деб айтолмаган бўлса ҳам, ҳарқалай, бутун кўриниши билан шунга ишора қилди.

Ҳоким хатга бир кўзини югуртириб чиқди-да, уни ёнидаги муллага узатди.

— Овозингни чиқариб ўқи!

«Элгелди инимга саломнома!»

Эл устини қоплаган қонли туманда йўл тополмай улуғ инсон — отангнинг жанозасига бора олмаганимга мени маъзур тутишингни илтимос қиламан. Менинг икки инимнинг ёнига тақдир қўшган учинчи иним эдинг, яъни сен ҳам биз билан бир билакдан чиққан бармоқ бўлдинг. Бироқ, иниларим бунга тан олмай бош олиб кетгани ўзингга маълум. Бармоқлар ўрни-ўрнига қараб, катта-кичик деб ном олгани билан, бир муштга тугилса, вазифаси тенглашади. Эл тақдири шуни талаб қилиб турпти. Шунинг учун ўзингга қарашли оға-ини, туғишганларинг билан бизга қўшилиб, «Қорақалпоқ мушти» дегандай, бирлиги мустаҳкам мушт тизингга ҳиссангни қўйишингни сўрайман. Миржиқ қайнатасини жуда ҳурмат қилар эди, у билан гаплаш. Унга ҳам, Бегисга ҳам хат ёздим. Жавоби — ўзингнинг йиғитларингни бошлаб келиб, бизга қўшилишинг.

Оғанг Ойдўс».

Ҳоким серкиллаб кулди-да, бирдан тўхтади.

— Жойи жаннатда бўлгур Эсенгелди маҳрам қўнғирот эди, уруғининг номидаги шаҳарнинг шуҳрати учун жонини фидо қилишга тайёр эди. Отангнинг йўлини тутганингдан хурсандман, Элгелди полвон.

Бегис ўзига ҳам хат ёзилганини ҳозир эшитиб, кўзлари жавдираб, бирон кишининг «ма, сенга ҳам хат бор», деб қолишини кутди. Аммо ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Элгелди шунқор, — деди ҳоким бир неча дақиқалик сукунатни бузиб. — Марҳум отанг ўлар чоғида бизга тегишли ҳеч гап гапирмадимми?

— Гапирди, — деди Элгелди ирғиб ўрнидан туриб.

— Ўтир, ўтириб гапиравер, полвон.

— Умрининг сўнгги дамларида сизни, Қўнғиротни

оғзидан туширмади. Ойдўснинг бошини айлантириб қўйган Хива хонидан жуда хафа бўлиб, «Ойдўс шаҳари»даги хон лашкарларини қувиб чиқаришнинг бирдан-бир йўли, шаҳар устига бостириб бориб уни қамал қилиш, деди.

Бегиснинг жаҳли чиқиб, ичида: «Қари Эсенгелди қийшиқ тўранғил экан-ку», деган бўлса ҳам ҳокимнинг мамнун бўлиб тинглаб ўтирганини кўриб индай олмади.

Азондан бери чодирдан чиқмай, турли хаёлларга берилиб ётган ҳоким энди қатъий бир фикрга келиб, Бегис билан Элгелдидан бошқаларни ҳар хил топшириқ билан чиқариб юборди-да, аскарларининг ярмини олиб Кўнғиротга қайтиши зарурлигини; бу ерда қолганларга иккаласи бош бўлиб туришини, Айтмурот дакангдан озиқ-овқат бериб юборишини айтди.

— Туркман отлиқлари-чи?

— Улар ҳам мен билан бирга кетишади, жигарим. Бош дастурхон — Кўнғиротни қўриқлаш лозим.

Бу ерда қоладиган кучнинг озлиги ҳақида гапирмоқчи бўлиб турган Бегисни гапиртирмаёқ, хоннинг ўзи жавоб берди:

— Марҳум руҳини шод қилган кам бўлмайди. Марҳум Эсенгелдининг васиятига биноан теварак-атрофдаги элатларни тўплаб, «Ойдўс шаҳари»ни қамал қилинглар. Бегис шунқорим, битта нарсани калимаи шаҳодат қилиб ёдлаб ол. Ойдўс ҳозир жуда дарғазаб. У сенинг каллангга муҳтож. Каллангнинг биз учун зарурлиги ёдингда бўлсин. Кўнғиротга ғалаба билан, Ойдўс-ни ё калла қилиб, ё банди қилиб олиб борсанг, у дунёда одам боласи кўрмаган ҳурмат ҳам, роҳат-фароғат ҳам сеники. Бизнинг кетганимизни сизлар билан қоладиган аскарлар ҳам билмагани маъқул...

42

Куюш кундан-кунга қиздиргандан қиздириб бормоқда. Иссиқнинг зўридан бор жонли мавжудотнинг тинкаси қуримоқда. Бугун-бутун далаларда, қумликларда ўсган ҳар хил ўт-ўланлар нам етишмаганлигидан қовжираб, сўна, чивинлар, арилар қанотининг шамолигаёқ ширт-ширт синиб тушяпти.

Табиатнинг бу офати ҳам одамларнинг ҳаётдан ихлосларини қайтариб, уруғлар, овуллар ўртасидаги бор-

ди-келди тўхтаб қолди. Тўсатдан учрашиб қолганлар ҳам бир-бирига ҳадиксираб қарайди. Зеро, жизганати чиқиб, арзимаган шамолдан ҳам синадиган ўт-ўланлар қаби одамлар ҳам ўта нозиклашиб, мўрт бўлиб кетган. Ўзларига қаратилган оддий, тўғри гапни ҳам кесатиқ деб тушуниб, сал нарсага қизишиб кетишади.

Бундай кайфият «Ойдўс шаҳари»даги аскарларга ҳам, аскарбошиларига ҳам юқди.

Озиқ-овқат тўпловчиларнинг қандай ўлжа билан келганига ҳам ҳеч ким қизиқмайди. Уларни балиқ билан таъминлаб туришга ваъда берган муйтен уруғининг бош бийи ваъдасига вафо қилиб, айтганини юбориб турипти. Унга бир оғиз илиқ гап айтиб, кўнглини кўтарадиган одам йўқ. Гўё ҳамма ишлар бировнинг аралашувисиз, ўз-ўзидан амалга ошиб ётганга ўхшайди.

Ойдўс у ёқ-бу ёққа чиқмайдиган бўлиб қолди. Излаган киши уни ё уйда чўзилиб, ё чодирнинг соясида эгарга суяниб ётган еридан топади. Инилари билан Элгелдига ёзган хатларига умид боғлаб турган эди. Бегиснинг ҳузурига жўнатилган аскар ҳали қайтиб келгани йўқ. «Ўлдирилибди», деган мишмиш гаплар юрипти. Бунинг учун Муҳаммаджон бек уни ҳар куни сиқади, кесатади. Элгелди бўлса хатни олипти-да, «Сотқин Ойдўснинг кераги йўқ», деб юборипти. Унинг оғзаки жавобини хат олиб борган аскар Ойдўсга аскарбошининг олдида айтди. Бу Муҳаммаджон бекка Ойдўсни учратган ерида пичинг қилиши учун бир баҳона бўлди. Миржиқ хат билан жавоб қайтарипти. Унинг ёзганини қайси маънода тушунишини билмай, кафтдай қоғозга ёзилган сўзларни кунига неча маротаба қайта-қайта ўқийди, аммо кўнглини юпатгудек хулосага кела олмай, ичини ит тирнайди.

Ҳозир ҳам у чодирнинг соясига отнинг ёпиғини ёзиб, эгарига суяниб ўтирибди. Хаёлида Миржиқнинг хати: *«Ойдўс оға, аввало саломномангиз учун раҳмат. Яқинда юртимизга келган қозоқ бийи Тўрамурот сўфи томондан банди қилиб олиб келинган аскарга юқорироқ мансаб инъом этилганда, у ўзини чумчуққа тенглаштириб «чумчуққа олтин қафасдан битта қуриган шох афзал» дегани учун тутқунликдан озод қилиб юборишни маслаҳат берди. Ҳозир сиз ҳам Хива хонининг олтин қафасига тушган чумчуқсиз. Агар ўйлаб кўрсангиз, сизга ҳам ўша олтин қафасдан кўра битта қуриган шох афзал эмасми? Халқ донолиги «Эли суйган инсонни олам севади», дейди. Сизни овулингиз яхши кўргани, ҳали элнинг*

севгани эмас. «Овулнинг ўғрисини ит қопмайди» деган нақл ҳам бор. Ушбуни ёзгувчи кичик жигарингиз Мир-жиқ».

Ёшгина йигит томонидан ёзилган сўнгги жумланинг устида роса бошини қотирди. «Овулнинг ўғрисини ит қопмайди...» деб минг маротаба қайтарди. Гоҳ хафа бўлди, гоҳ мийиғида кулди, гоҳ пешанаси тиришиб, аъзойи баданида сирқироқ турди.

Қўрғонни айланиб қайтган Муҳаммаджон бек Ойдўсни чодирнинг соясида кўриб, яна узиб олди:

— Ойдўс бий, итга соя бермайдиган ҳолга тушиб-сизми?

Ойдўснинг жаҳли чиққандан чиқиб, томоғига суяк қадалгандай бўғилди. Шунда ҳам индамади, фақат ердан бошини кўтариб, кўкрагини ростлади:

— Ҳеч нарса корингизга ярамайди-я.

Ёш аскарбошининг гапни игнадай санчиб, майна-возчилик қилаверишига ортиқ тоқат қилолмай, қовоғини уйди.

— Улуғ хоннинг аскарбошиси, баъзан ҳаддан ошиб кетяпсиз.

— Ҳали шунақами? Сиз уч туғишганнинг ўртангиздаги келишмовчилик фақат қорақалпоқларнигина эмас, муқаддас Хоразмни ҳам безовта қилиб, тўлани тўкиб, яримни чайқалтириб турипти. Итнинг қулоғи кесилмаса, қопоғон бўлмайди. Хуфя айғоқчи юбориб, икки инингизни ўлдиртирсак нима бўлади?

Ойдўс худди миясига гурзи урилган одамдай, гандираклаб, чодирга базўр осилиб, ўрнидан турди-да, аскарбошининг кетидан ичкарига кирди.

Жаҳли чиқиб турган аскарбоши Ойдўснинг ҳолати, аҳволи, оёқ олишини кўриб бир оз ҳовуридан тушди-ю, аммо индамади.

— Муҳаммаджон бек, — деди Ойдўс хафа бўлиб. Унинг қоши устидаги холи каттайиб, ваҳимали кўринди. Муҳаммаджон бек кетига қарамай, деворнинг тагига ёзилган кўрпачага чўзилиб, чодирнинг туйнуғидан осмонга қараб ётипти. — Сиз менинг ёши улуғлигимни ҳам писанд қилмай қўйяпсиз. Шундай бўлса ҳам мен ўзимга нима тиласам, сизга ҳам шуни тилайман, — деб давом этди Ойдўс. — Ёш йигитман деб, қизиққонман деб, одамгарчиликни унутиб қўйманг. Ҳар нарса ўз ўрнида қадрли. Баъзан фил эшакнинг ўрнини босолмайдиган вақтлар ҳам бўлади.

Муҳаммаджон бек бирдан туриб ўтириб, қаддини ростлади ва тим қора қошларини туташтириб, Ойдўсга еб юборгудек бўлиб ўқрайди.

Ойдўс кетига тисарилиб, чодирдан чиқиб кетди. Муҳаммаджон бек ҳар қанча зардаси қайнамасин, бу сафар ўзини босди, индамай қолаверди.

Шу кундан бошлаб, улар бир-бирлари билан гаплашмай қўйишди. Дуч келиб қолишса ерга қарашар, ё тескари бурилиб кетишарди. Улар томон ташқаридан бўлаётган ҳужумлар ҳам камайди. Таҳдид этиб турган ажал хавфи бир оз нари кетганлиги сабабли, бир-бирлари билан гаплашиш зарурияти ҳам бўлмади. Теварак-атрофга юбориладиган айғоқчилар ҳам уларнинг ораси бузилганини сезиб, астойдил ишлашмади, ўзлари сезганларини ҳам бир-бирларига айтишмади. Шу сабабли Тўрамурот сўфи лашкарининг ярмини олиб Қўнғиротга кетгани ҳақидаги хабар иккаласига ҳам ёлғондай бўлиб туюлиб, унча ишончсизлик қилмади. Худди битта уйда яшашга ўрганган ит билан мушукдай, амал-тақал қилиб кунларини ўтказиб юраверишди.

Тоштепага кўтарилган қуёш «Ойдўс шаҳари»ни мисдай қиздириб, соқчиликда турган аскарларгача бегоҳат бўлиб, ўзларини қоровуллик тепаларининг соясига ола бошлаган бир куни «Кўк ўзак» томондан босириб келаётган лак-лак отлиқ аскарларнинг чанги кўринди. Кейинги вақтларда битта Ойдўсгагина эмас, айрим юзбошиларга ҳам ишончсизлик билан қарай бошлаган ёш аскарбоши тез-тез йўлга қараб «Шаҳар»ни гир айланиб чопиб юргани юрган эди. Ҳозир ҳам отига минди-ю кўзи тушган тумандай чангдан хавфсираб овози борица қичқирди:

— Иигитлар, ёв, ёв келяпти!!

Довул қоқилиб, теварак-атрофда шовқин кўтарилди. Ҳар ким ўз ўрнини эгаллаб, ўқланган милтиқларнинг оғзи чанг кўтарилаётган томонга тўғриланди.

Бонг овозини эшитиб, бир зумда отланган Ойдўс Қодирберган билан Дўспанни эргаштириб келиб, аскар бошининг чодири олдида қўлини пешанасига соябон қилганча, ёв келаётган томонга қараб турипти.

Аллаким «тўда-тўда молга ўхшайди», деган эди, Муҳаммаджон бек жеркиб берди:

— Кўрмисиз, отлиқ аскарлар беҳисоб пиёдани ҳайдаб келяпти. Ойдўс бий, илғадингизми? Олдинда келаётганлар нуқул қари-қартанглар билан болалар! Улуғ хон лашкари, қулоқ солинглар. Ҳовлиқманглар. ўқ

етар масофага етиб келишгунча буйруғимни кутиб тури-
нлар! Аяманлар! Пичандай ўриб ташланлар! Қи-
лич билан қуролланганлар, тайёр бўлиб туринлар!

— Бий бобо, олдинда келаётган отлиқ — Бегиё!

Ойдўснинг ўзи ҳам инисини таниб, ичи туздай ачи-
шиб турган эди. Дўспанга «овозингни ўчир» дегандай,
зарда билан қўл силтади-да, Муҳаммаджон бекка:

— Хон олий ҳазратларининг аскарбошиси, — деди
ўтиниб, — рухсат берсангиз, мен уларнинг бошлиқла-
ри билан гаплашиб кўрсам.

— Қимирламанг, агар душман томонга икки қадам
ташлайдиган бўлсангиз, ўзим қоқ миянгиздан отиб
ташлайман!

— Яроғ-аслаҳасиз бегуноҳ халқни қандай оттира-
сиз?

— Мен айбдор эмасман, улуғ Хива хони ҳам айбдор
эмас! Уволи-чуволи ҳов анави отлиқлар бўйнига!

— Муҳаммаджон бек, ҳозир қизишиб турибсиз,
менга рухсат беринг?

— Сабр қилинг, сабр, Ойдўс бий. Тушунаман,
уларга жонингиз ачийди, уруқ-аймоқларингиз истиқ-
болига чиқиб, менга сотқинлик қилмоқчисиз. Агар
хонликдан умидингиз бўлса милтиғингизни тўғрилаб,
уларни нишонга олинг.

— Битта аҳмоқ қудуққа тезак ташласа, мингта доно
ҳам ололмайди. Мен анави олдинда келаётган аҳмоқ
билан яккама-якка гаплашаман.

— Ойдўс бий, гапингизга лаққа тушадиган анойи
йўқ, — деб Муҳаммаджон бек милтиғини тўғрилаб,
Ойдўс сал олдинга ўтгудек бўлса, отишга ҳозирланиб
турди.

Ойдўс икки томонига аланглаб, аскарлар нишонга
олиб, отишга тайёр бўлиб туришганини кўрди. Бегиё
бошлаб келаётган оломон сесканиш нималигини бил-
майди. Тошқин сувдай кенг ёйилиб, бемалол келяпти.

Муҳаммаджон бек бўлса гоҳ душман тарафга, гоҳ
аскарларга кўз ташлаб отишга буйруқ бериш учун қу-
лай фурсатни кутиб шай бўлиб турипти. Ёнида турган
Ойдўснинг юзига қарамай, яна ғудурлади:

— Милтиғингизни тўғриланг. Биласизми, уларга
энг аввал сизнинг каллангиз керак. Аммо бизга ёрдам
берсангиз, каллангиз ўзимизга керак. Хон саройи ол-
дига сотқиннинг калласи илинса, кейинги авлодга иб-
рат бўлади...

Лашкарбоши Муҳаммаджон бек гаплари Ойдўснинг

қулоғига кирмади, яроғсиз халқни бошлаб келаётган Бегиснинг бу ишидан унинг ғазаби қайнаб кетди. Охири чидолмади:

— Ҳой, тўхтанглар! — деб ҳайқирди.

Муҳаммаджон бек нима бўлганини тушунмай, ялт этиб у томонга ўгирилганида, Ойдўс отини боши, кўзи демай қамчилаб, олдинга қараб кетаётган эди. Ғазаб билан кетидан ўқ узди, аммо тегиза олмади. Душман ҳали ўқ етмайдиган масофада бўлгани учун ўқлар зое кетишидан кўрқиб, бошқаларнинг отишига рухсат бермай, милтиғини қайта ўқлатиш учун чап ёнидаги ёрдамчисига узатиб, Ойдўснинг хатти-ҳаракатларини кузатиб турди.

Ойдўс Муҳаммаджон бекнинг ўқ узганини билган бўлса ҳам, кетига қарамади, чопиб кетаётиб, бошига ўралган оппоқ белбоғини ечиб, бир қўлида ялов қилиб ҳилпиратди. Бу унинг душман томондан битта-яримтаси туйқус ўқ узиб қолмасин деб ўйлаб топган тадбири эди...

Қўнғирот ҳокимининг топшириғини бажо келтириб, Хива хони ва Ойдўсга қарши овулларнинг одамларини тўплаб келаётган Бегис Ойдўсни дарров таниди. Унинг кетидан милтиқнинг овози қарс этганини эшитган бўлса ҳам, Ойдўсга отилди, деб ўйламасдан, тинч йўл билан гаплашиш учун белги деб тушуниб, бир чеккага қараб юра бошлади. Ундан икки кўзини узмай, қуюндай келаётган Ойдўс пиёдаларга яқинлашганда:

— Ҳой биродарлар, халойиқ, тўхтанглар, тўхтанглар! — деб бақира бошлади. — Тўхтанглар, халойиқ, олдингизда милтиғини нишонга олиб, хон лашкари турипти. Нега энди капалакдай ўзингизни ўтга урасиз?..

— Ойдўс, ҳой Ойдўс! — деб Бегис унинг кетидан югурди. — Тинчлик йўли билан гаплашгани келган бўлсанг чеккага чиқ! Ҳой Элгелди, аскарларни тўхта-тиб тур. Халойиқ, бир оз сабр қилинглар. Ойдўсга ақл кирганга ўхшайди.

Ойдўс укасининг гапларига эътибор бермай, оқ белбоғини ҳилпиратиб, оломоннинг олдидан яна бир югуриб ўтди.

— ... биродарлар... халойиқ... тўхтанглар!..

Бегиснинг тулпори жуда учқур эди. Бегис Ойдўснинг кетидан етиб бориб, оппоқ яловдай ҳилпиратиб кетаётган белбоғини учидан ушлаб олди.

— Тўхта, Ойдўс!

Ойдўс у билан ёнма-ён юриб, отининг бошини бир чеккага бурди-да, қамчисини эгарнинг қошига илиб, қиличини қинидан суғурди, ўнг қўлига олиб, гапира бошлади:

— Бегис бу қанақа ёвузлик? Яроғсиз одамларни қириб бўладими? Сенда мия борми? Е жинни бўлдингми? Уч туғишган бир бўлиб, элнинг бахтини очиш ўрнига, пешанасига битган қора сўғал бўлди-ку. Аскарларингга айт, яроғларини ташлаб, хон лашкарига бош эгиб, тиззасини буксин! Қўнғирот ҳокими сени алдаб юрипти. Хива хони алдамайди. Билиб қўй, хон бегуноҳ қўл боғламайди. Манави оломонни ўзим тўхтатаман! Сен менинг хатимни олдингми? Ўша хатимда ёзганман. Ёш кишининг кечирим сўраши, каттанинг кечириши ҳам фарз, ҳам қарз. Кечирим сўра. Элнинг иқболига тўғаноқ бўлма. Биласанми, мен қорақалпоқ деган номнинг пўлатдай мустаҳкам бўлиб қолиши учун ўз номимни қурбон қилмоқчиман. Қўнғирот ҳокими «Тўрамурот» деган номнинг ялт этиши учун «қорақалпоқ» деган номни йўқ қилиб юбормоқчи. Тушун, жигарим, тушун! Манави қуролсиз оломон қирилиб кетмасин. Эртага бу халқ керак. Тўрамурот сўфига керак бўлмаса, қорақалпоқ хонлигига керак, менга керак. Нега гапирмайсан? Ҳозир ҳар бир дақиқа қанчадан-қанча одамнинг умрига тенг! Гапир, гапир дейман!

— Эшак ханграганда булбул сайрамаслигини билмайсанми?

Қони қизиб турган Ойдўс узангига тиралиб туриб, ўнг қўлидаги қиличи билан Бегиснинг қоқ елкасига солиб юборди.

Унинг бундай қилишини хаёлига келтирмаган Бегис «Ҳа, сотқин...» деб улғурди, холос. Қалласи олдинга энгашиб терисига илиниб, шалвираб, бир оз нари борди-да, оти бир нарсадан ҳуркиб бурилганда, шилқ этиб ерга тушди.

Ойдўс инисини ўлди деб хаёлига келтирмасдан, яна оломоннинг йўлини тўсиб кетди.

— Биродарлар, халойиқ, уй-уйларингга тарқалинглар, халойиқ...

Бегиснинг отдан қулаганини кўрган аскарлар қоча бошлади. Аввалига аста-секин юриб келаётган оломон бирдан жонланиб тўп-тўпи билан Ойдўснинг оти кетидан югурди.

— Қотил...

— Сотқин!...

Бу воқеаларни ташқаридан кузатиб турган Муҳаммадҷон бек бирдан юмшаб, бир гуруҳ милтиқлик аскарлар билан олдинга юриб, пиёдаларнинг олдидан кесиб чиқди.

— Ҳой, шўрлик мўминлар, нега бунчалик алданмасангиз? Улуғ исломнинг хайрли ўчоғи — Хива хонининг лашкарларига бетлаб бўладими? Қирилиб кетасиз. Кўрдиларингми, Тўрамурот сўфининг ўзи йўқ, аскарлари қочиб кетяпти. Сизлар ҳам қайтинглар. Агар жонларингга Ойдўс ора кирмаганида, ҳаммаларинг ер тишлаган бўлардиларинг.

Сержаҳл аскарбошидан бундай одамгарчиликни кутмаганиданми, Ойдўснинг кўнгли бўшаб, хира тортган кўзига бўм-бўш далада Бегиснинг санғиб кетаётган яйдоқ оти чалинди. Шундагина у нима қилиб кўйганини тушуниб, юрак-бағри эзилиб кетди. Эгарда ўтира олмай, бир ёнига оғиб, кўм-кўк ўт устига қулади. Икки кўзидан тирқираб ёш оқиб кетди.

Ҳали нима бўлганини тушунолмай анграйиб турган Дўспан отини бирдан қамчилаб, бий бобосининг устига қарчиғайдай отилди.

Ойдўснинг овози чиқмайди. Фақат тириклигининг нишонаси сифатида аъзойи бадани дир-дир титраб, чуқур-чуқур нафас олади.

Алламаҳалдан кейин Муҳаммадҷон бек унинг тепасига келди. Ойдўснинг бурнидан қон оқиб, тупроққа қоришиб ётганини кўрди-да, буниси ҳам ўлган бўлса керак, деб ёнидаги икки аскарга ияк қoқди:

— Кўтариб, уйига олиб боринглар!

43

Миржиқ овули путурдан кета бошлаганига анча бўлди. Овул талон-тарож қилинган пичан ғарамларига ўхшаб қолган. Ҳар ким ҳар томонидан судраб, бузиб ташлаган ғарам-ғарам пичанларга ўхшаб, ҳар қадамда бузилиб ётган қамиш қўшлар, устунни йиқилган ўтовлар...

Юлдузлар орасида ойдай кўзга ташланиб, овулнинг кўрки, юртларнинг орзуси ҳисобланган Миржиқнинг ўтови ҳам эскириб кетган. Қип-қизил ип-ипчиқлари, чийлар йиллар шамолига, иссиқ қуёшга, ёғин-яшинга чидаш бера олмай, бўзариб, оқариб кетди. Ҳамма ёғини ис босиб ётипти.

Миржиқ атоқли қозоқ бийини кузатиб қўйиб, бола-чақасини кўриб кетишга келаётганида овулига ташқаридан назар ташлаб, кўрганларини хотинига шундай таърифлаб берди.

Хумор, келин бўлиб тушганимдан иқболим юришмай, уч оға-инининг ажраб кетишига мен сабаб бўлдим деб, сира қўли ишга бормасди. Ҳеч бўлмаганда ўтовининг сиртқи томонини янгилаш учун чий тўқиб олишга илож йўқлигини, беҳисоб отлиқлар кетидан отлиқлар бостириб келиб, баъзи кечалари тинч уйқу бермаслигини сабаб қилиб кўрсатмоқчи бўлди-да, эрининг ўзига маълум гапларни яна ёдига солиб, диққат қилгиси келмади. Ичидан куйинган бўлиб, ҳамма ёқнинг қаровсиз қолганига мен айбдорман, дегандай қилиб кўрсатди ўзини.

Унинг мулойим бўлиб, мунғайиб ўтиришини кўриб, эрининг раҳми келди. Халқнинг тақдирига алоқадор гапларни у билан гаплашишни унча хушламайдиган Миржиқ, бу сафар у билан очилиб гаплашди.

Кексайиб қолганига қарамай, қўшни қорақалпоқ элатининг аҳиллиги бузилганига жони ачишиб, ўғли билан хабар олишга келган қозоқ ота бий сафари самарасиз бўлиб, ноаҳилликни бартараф этолмасдан анча ўкинган бўлса ҳам, кетар чоғида янгидарёликларни тинчитадиган маслаҳат бериб кетган эди.

— Жуда мўмин одамларсиз, чироғларим, кўрдим. Бу савдоларга ким айбдорлигига кўзим етди. Хива хони билан Кўнғирот ҳокимидан бошқа одамга айб тақаш нотўғри. Энг аввало, ўзларингни қўлга олинглар, ўз оға-иниларингизга босқинчилик қилиб, ўнг қўлингиз билан чап қўлингизни чопманг. Агар хон лашкари яна устингизга бостириб келадиган бўлса, бизга тез хабар қилинглар, ёрдамимизни аямаймиз. Бу ердан боргандан кейин яна хон ҳузурига кириб кўраман. Сизлардай мўмин жигарларидан ёрдамини аяса, ўғлим Ойтувғанни ўз йигитлари билан жўнатаман.

Миржиқ ўша ота бийни эсласа, баҳри-дили ёришиб, оғир кунларида орқа қилиб, суянишга арзигулик бир оғани кўз олдига келтирарди. Хотинига ўша қозоқ бийи ҳақида ғурур билан гапириб берди. Қозоқ ота бийининг кўнғиротлик банди аскарнинг дилидагини тушуниб, озод қилиб юборишни маслаҳат берганини эшитганда:

— Қандай оқилона топилган тadbир-а, тўрам, —

деди Хумор жуда ҳайрон қолиб. — Эсингдами, «чум-чукқа куруқ шох афзал». Бу ҳаммамизга ҳам тегишли гап. Бу гапнинг маъносини тушунган бий, албатта, доно бўлиши керак.

Ўша кун Ойдўсдан келган хатга жавоб ёзаётганида бировнинг гапини қайтаришни ёқтирмайдиган Миржиқ, Хуморнинг илтимосига биноан ўша банди аскарнинг айтган гапини қистириб ўтган эди...

Миржиқ ўшандан кейин яна Янгидарёга жўнаб кетган эди.

Хатига ҳали ҳам жавоб йўқ.

Битта яхши томони шуки, овулга бостириб келиб, талон-торож қиладиган отлиқларнинг думи тугулганга ўхшайди.

Хумор энди ўтовнинг ташқи томонини янгилаш учун қамиш ўриб келиб, уйининг соясида чий тўқиб ўтирган эди, эшикнинг олдида индамасдан отдан тўшаётган Миржиқни кўриб қолди.

Эри бир ёқдан келса дарров қош-қовоғига қараб, қандай кайфиятда келганини билиб олишга ошиқади-ган келинчак, унинг хатти-ҳаракатларидан нимадандир хурсандлигини, аммо шошиб турганини пайқади. Илгаригидай отини жиловидан тутиш ўрнига, ичкарига кира солиб, илдам кўрпача ёзиб, ўчоққа олов ёқиб юборди.

Миржиқ ҳар сафарги одатини такрорлаб, тўрда ухлаб ётган ўғилчасини уйғотиб, қўлига олди.

Хумор кўришаётган ота-болага зимдан қараб туриб, хурсанд бўлиб кетди, эрини соғинганини билдириш учун жилмайиб қўйди.

Миржиқнинг хурсандлиги сабабли — янгидарёликлар узоқ ўйлашиб, эл бошига азоб-уқубат олиб келган хон лашкари билан ҳоким лашкарининг қон тўкишига чек қўйишига қарор қилишди. Яъни, рус подшосининг улуг Маман бийга берган ваъдасини янгилатиб, ёрдам сўраш керак, деган қарорга келишди. Бу қийин ва узоқ сафарга Миржиқ билан Отабек полвон жўнайдиган бўлишди. Никифоров йўлбошловчи бўлади. Миржиқнинг шошиб турганининг боиси — улар келаси чоршанбада йўлга чиқишлари лозим. Унгача йўл озиғи ҳозирланади.

Кейинги йилларнинг оғир келганини, икки душманга аскарбошилиқ қилган акаларининг ноаҳиллиги Миржиқнинг юрагига наштар бўлиб санчилиб, камдан-кам куладиган бўлиб қолган эди. Ҳозир мулоийм

жилмайиб қўйган келинчаги ҳар қачонгидан ҳам кўркамроқ кўриниб кетди кўзига, гапни чўзиб ўтиришга сабри чидмай, қаёққа жўнаб кетаётганини дарров айтиб қўя қолди.

Ўрисларнинг кўп ботирлари, подшосининг ҳисобсиз бойликлари ҳақида ёшлигида қанчадан-қанча эртаклар эшитган келинчак, ўз элининг қисматига ачиниб, ўша бадавлат элга борадиган эри учун хурсанд бўлиб, марвариддай оппоқ тишларини кўрсатиб кулди ва оқ йўл тилади.

Миржиқ ўғилчасини мўйлови билан қитиқлаб, ўйнаб ўтирипти. Гўдакнинг ичаги узилгудек бўлиб, қотиб-қотиб кулишини кўриб, ўзи ҳам кулади. Кула-кула кўзларидан ёш чиқиб кетди. Бир маҳал тўсатдан кулишдан тўхтаб, ўғилчасининг жавдираган кўзларига тикилиб:

— Ўғлим, жуда аломат дунёга келдинг. Топишмоқли, сирли дунёга келдинг... Катта бўлсанг, ким бўлар экансан? — деб сўради.

— Ўзинг бўлади, ўзинг!

Ўғилчаси учун онасининг берган жавоби отага жуда маъқул тушди. Мўйловини силаб, ўғилчасининг чўччайган лабларига ўзининг қалин лабларини босиб эркалаб, пешанасига пешанасини, бурнига бурнини қўйиб ўлчаб, Хуморни роса кулдирди.

Эр-хотин алламаҳалда бўшаб, бир-бирларига интиқлик билан тикилишди. Бирининг йигит, иккинчисининг қиз вақтидаги ўтиришда бир-бирларига чой узатишган вақтларини эслашиб, қошларини керишди-да, кейин роса кулишди.

Миржиқ Эрназарни рапидадай қўш кафтига ётқизиб, чайқатиб турди-да, кейин яна бетига бетини тегизиб, йиғлатди. Шундан кейингина кулишдан тўхтади.

— Киши отаси билан эмас, боласи билан мақтаниши керак, деб нимага айтишар экан-а?

Хумор унинг нима учун сўраётганини чуқурроқ ўйлаб ўтирмай, дилидагини айтиб қўя қолди:

— Яхши тарбияла, элга манзур хулқли қилиб тарбияла, дегани-да, тўрам.

— Жавобинг жуда маъқул, дилбарим. Лекин мундай бир ўйлаб кўрсанг, халқимиз озгина бўлса ҳам жангари!.. Хайрон қоласан киши! Аслида саёз дарёлар шовиллаб оқади шекилли! Агар менинг ўғлим яшайдиган замонда халқнинг чуқур дарёга айланишига кўзим ет-

ганида, ҳозир мақтанган бўлар эдим. Чуқур дарё, ўзингга маълум, тинч оқади.

Эрининг худди узоқ сафардан омон қайтмайдиган одамдай тагдор қилиб гапирётганини кўриб, Хумор қўрқиб кетди.

— Фақат кулиб утир, тўрам. Шунда уйнинг ичи худди гавҳар тўккандай ёришиб кетади.

Миржиқ унинг гапига эътибор бермай:

— Баъзан замоннинг ташвиши одамни ўйлантириб қўяди, — деди.

Улар яна алламаҳалгача ўрислар диёри ҳақида ҳар қайсиниси ўз эшитганларини ҳикоя қилиб, ўзларининг, халқларининг келажаги ҳақида гаплашиб ётишди...

Уринларига ётишганига алламаҳал бўлган бўлса ҳам, кеча ярмидан оғанига қарамай, қўш қумридай чуғурлашиб ётган эр-хотиннинг тинчи бузилди...

— Миржиқ, ҳо, Миржиқ! Хумор!..

Бемавруд, бевақт бақириб турган бу одам Элгелди эди. Овозидан таниб, ирғиб жойларидан туришиб, апил-тапил кийимларини қидира бошлашди.

Элгелди кутиб туришга тоқати чидамай, ҳовлиқиб ичкарига кирди-ю, аммо нафаси тикилиб, гапиролмади. Бир зум нафасини ростлаб олганидан кейингина тилга кирди:

— Осмон узилиб ерга тушди. Бегис ўлди! Ойдўс ўлдирди.

Кўйлак-иштонини эндигина кийиб бўлган Миржиқ худди типпа-тик қилиб қўйилган ўликдай, серрайиб қолди.

Хумор ёмон хабар топиб келган акасига ўқрайиб қаради, агар киприклари ёйнинг ўқи бўлганида, акасининг кўксига бехато қадалган бўларди.

— Қайтар, нима дединг? — деди Миржиқ бир маҳал ўзига келиб.

Ҳали ҳам ҳовлиқиб турган Элгелдининг оёқларидан мадор кетиб, керагага суяниб ўтирди.

— Осмон узилиб ерга тушди...

— Қаерга? Қандай қилиб?

— Ойдўс алдади!

Ҳайратдан қотиб, кўйлакчан турган Хумор йиғламсираб пичирлади:

— Мен уни катта, ақлли қайнағам десам...

Миржиқ ўйланиб турмасдан кераганинг бошини пайпаслаб, яроғ-аслаҳасини олди-да, бўйнига апил-тапил илиб, эшикдан отилиб чиқиб кетди.

Хумор ҳалигача ҳам қаддини ростлолмай, чўнқайиб ўтирган акасига пешанасини тириштириб қаради-да, уйғониб йиғлаётган боласини кучоқлаб, эрининг кетидан югурди.

— Тўрам, бир оз сабр қил! Милтиқни синдирган мерган жаҳл устида ўқни ҳам исроф қилмайди-ку! Сабр қил! Азонгача сабр қил!

Миржиқ уни итариб юборди-да, отига ирғиб миниб, тасирлатиб чоптириб, қоронғилик қўйнига кириб ғойиб бўлди.

* * *

Узоқ сарсонликдан кейин яна ўз ўрнини эгаллаб, кўнгли жойига тушган Қўнғирот ҳокими Бегисга ёрдам юбормаган бўлса ҳам, ундан бирон қувончли хабар кутиб, кеча-кундуз йўлига қараб ўтирарди. Бомдод намозига таҳорат олгани ташқарига чиққанида дарвозага яқинлашиб қолган талай отлиқни кўриб, юраги ёрилай деди, мис қумғон қўлидан тушиб кетди. Белини ушлаганича ичкарига югуриб, яроғ-аслаҳасини тақиб чиқди. Отлиқларнинг олдида оғзи очилиб, салласи бир томонга қийшайиб кетган Айтмурот дакангни кўриб, қўрққанини билдирмай, жаҳл билан сўради:

— Бу қанақа шовқин?!

Аскарларни бошлаб келган юзбоши отидан сакраб тушиб ҳокимга салом берди-да, янгиликни хабар қилди.

— Бегис ўлди, Ойдўс ўлдирди, алдаб туриб ўлдирди...

Тўрамурот сўфи бош бармоғини оғзига тиқиб, бир зум турди-да:

— Даканг! — деди жаҳл билан. — Ҳозир буларни овқатлантириб, озгина дам олдиргин-да, олдига туш. Энди ғалабага сен бошчилик қиласан! Бегис ёш бола эди, бахтинг бор экан, шунқорим. Билиб қўй, Ойдўс энди сувнинг юзига чиққан кўпик. Сувнинг кўпиги узоқ турмайди! Сенга ёрдамга туркман отлиқларини ҳам юбораман.

* * *

Ҳар қанча ҳужум қилгани билан хон лашкарларининг кучига дош беролмай орқага чекиниб, яна қулай пайт келишини кутиб, бир қўлтиқда пусиб ётган

Ўринбой бий Ойдўс Бегисни ўлдирганини хабар қилиб юрган жарчини ушлатиб келди. Ундан ҳамма гапни миридан-сиригача билиб олганидан кейин қўлини елкасига олиб борди, аммо қашинмай узоқ ўтирди. Журъатлироқ бир элликбошиси уни қийин аҳволдан қутқариш йўлини топиб, савол берди:

— Ҳали ҳам Қўнғирот ҳокими билан кучимизни бирлаштирсак қандай бўларкин?

— Унга ишонмайман! — деди Ўринбой чўрт кесиб. — Ҳокимнинг тили ширину, юраги муз!..

Юзлаб йигитни эргаштириб, уларни яхши кунлардан умидвор қилиб юрган отасининг ваҳимага тушиб, пусиб ётгани Давлатназарга огир ботиб, отаси туфайли бировнинг юзига тик қараёлмай юрарди. Чидолмай, охир гап қўшди:

— Ота, қуёнга ўхшаб пусиб ётишимиз яхшими? Афт-ангоримиздан бургутмиз, учишга келганда қарғамиз.

Ўринбойнинг чандиқ юзи бўғриқиб, кўзлари косасидан чиқаёзди. Бирдан попуғи пасайди.

— Қани, отланинглар! Қўшнимиз Маман билан маслаҳатлашамиз.

Бу таклиф баъзиларга унча ёқмаган бўлса ҳам, ҳеч ким эътироз билдирмади.

44

Ойдўс икки ўғлининг ўртасида узала тушиб ётипти. Худди ис урган одамдай қарахт... Сира ўзига келай демайди. Унинг нима сабабдан бундай аҳволга тушганидан беҳабар ўғиллари елпиб ўтиришипти. Бир маҳал Ойдўс чалқанча ётиб, икки қўли билан икки ўғлининг бошини силади.

— Ҳа, йигит бўлиб қоляпсизлар, дармонларим.

Кетма-кет ўсиб келаётган икки ўғил бир-бирларига имлашиб, жилмайиб қўйишди.

Ойдўснинг кўзларида ёш ҳалқаланиб, ҳагто икки чаккасидан оқиб тушди. Ўғилларига йиғлаганини сездирмаслик учун бўйнини бир томонга хиёл қийшайтириб, бармоқлари билан ёшларини сидириб юборди-да:

— Иккалангизни бир кунда тўй қиламан, — деди.

Кичик ўғли Тўра акаси Ризога «бўйим сенинг бўйинг билан тенг», дегандай кўкрагини кериб, тиржайди. Уни кўриб Ойдўс ҳам мийиғида кулгандай бўл-

ди-ю, кейин ўша заҳоти бош бармоғини тишлаб, куз очиб-юмгунча яна булут орасига шўнғиган ойдай, тундлашиб, ўғилларининг кўзларини жавдиратди-қўйди.

Эшик лип этиб очилгандай бўлди. Бегисни чиндан ҳам ўлдириб қўйганига ичида баъзан иккиланиб, худди биров: «У тирик экан», деган хабар олиб кириб қолишдан умидвор бўлиб ётган Ойдўс бошини эшикка бурди. Оёқларининг учида юриб кириб келаётган хотинини кўриб, яна ястаниб ётаверди. Лекин сабри чидмай сўради:

— Қандай яхши хабар бор?

— Сени кўргани одамлар келишипти.

— Нега кираверишмайди?

— Ўзинг кечаси ёнимга Ризо билан Тўрадан бўлак ҳеч ким кирмасин, деган эдинг-да.

Ўша Бегиснинг оти яйдоқ санғиб юрганини кўрганда ҳушидан кетиб йиқилганича эндигина ўзига келганини тушунди. Кўзларини сузиб, бир дам жим ётди-да, ташқарида кутиб ўтирганларнинг киришларига рухсат берди.

Қобил, Қодирберган, Дўспан кирди.

Она икки ўғлини эргаштириб чиқиб кетди.

Қобил Ойдўснинг бошига ўтиб чўкка тушди. Қодирберган унинг ёнига чўкди. Дўспан бий бобосининг оёғига ўтириб, унинг юзига тикилди.

Уларнинг кетларидан ташқарида от дупури эшитилди-да, овози таниш аскар шошилинич қичқирди:

— Ойдўс бий, ҳо Ойдўс бий, бу ёққа чиқинг! Сизни Муҳаммаджон бек чақиряпти!

Келиб ўтирганлар бир-бирларига қарашиб ҳайрон бўлишди.

— Дўспан, чиқиб айт, боролмайди, бетоб бўлиб ётипти де, — деди шивирлаб Ойдўс.

Дўспан аскарга жавоб бериб қайтиб кирганида Қобил меҳрибонлик билан Ойдўснинг бошини уқалаб ўтирарди.

— Ойдўс, жўра, тақдирга тан бер, — деди Қобил ҳазин овоз билан. — Ёши катта одам кичкинани койи-са, уришса нимаси айб бўлар экан? Жаҳл устида қамчи ўрнига қилич кўтарибсан, бу тасодифан юз берган воқеа. Нима бўлганда ҳам, асли ўзингнинг жигаринг, сендан ким суриштиради? Бир амаллаб бошингни кўтар, ҳавога чиқ.

Ойдўс юмуқ кўзларини очмади, бироқ пешанасидан тер чиқиб кетди.

— Балки туғилмаган бўлганида ўлмасмиди, — дея Қобил насиҳатида давом этди. — Ўлим ҳамманинг ҳам бошида бор. Бечора Бегиснинг паймонаси тўлган бўлса керак-да. Тур ўрнингдан, белингни маҳкам боғла, кўп қайғу чекаверма. Юрт, бари бир, ишонмайди. Ўзинг қилганингдан кейин ўкинмаслигинг керак. Аслини олганда аза тутадиган ҳам ўзинг, хундори ҳам, ўчини оладиган ҳам ўзинг...

Қодирберган Қобилда Ойдўсга нисбатан меҳр-оқибат йўқ, ҳақиқий дўст бўлмаса керак, деб ўйлаб юрар эди. Ҳозирги насиҳатларидан унинг яқин дўстлигини сезиб, мен шу вақтга қадар бу одам ҳақида нотўғри фикрда юрган эканман деб, дам Қобилга, дам Ойдўсга қараб, индамай ўтираверди.

Мулойим гаплар кўнглини бўшатиб юбордими, Ойдўснинг юмуқ кўзларининг ёнидан ёш сизиб чиқди. Кенг пешанасини тириштириб, тишларини қисирлатди, қўлларини мушт қилиб тугди.

Уруғнинг бош бийи дилхун бўлиб, бошқаларнинг олдида кўзига ёш олгани учун Қодирберганнинг ҳам кўнгли бузилиб, ияги қалтираб, қўлини кўзига олиб борди.

Ойдўсдан садо чиқди:

— Дўспан, бормисан?

— Пойингизда ўтирибман, бий бобо, — деди Дўспан ва бий бобом менинг ҳам фикримни билмоқчи шекилли, деб, унинг оёқларини уқалаб, гапирди: — Бий бобо, сиз Бегисни ўлдириб жуда тўғри иш қилдингиз.

— Нима учун? — деди Қобил Дўспанга қараб, Қодирберган ҳам ҳайрон бўлиб, кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Шундай бўлса ҳам Ойдўснинг ўзи нима дер экан, деб Дўспан бий бобосининг кўзларига тикилди, кўзларидан сизиб чиқаётган ёшнинг тийилганини кўрди. Дўспан кўнглидаги гапини айтаётганида, бий бобом мени тепиб юборса керак, деб ўйлаган эди, энди ўзини анча босиб олиб, яна гапида давом этди:

— Айбсиз бир одамни қамчилагандан, айбдор ўнта одамни дорга осиш маъқул, бий бобо. Сиз янглишмадингиз. Жуда тўғри иш қилдингиз. Агар шу ишни олдинроқ қилганингизда, бундан ҳам яхши бўларди.

— Нималар деяпсан? — деб Ойдўс кўзларини очди.

— Инингиз оёғингизга тушов эди, ҳатто сиз ўйлаган барча яхши ниятларингизнинг душмани эди...

— Мени чалғитма, Дўспан!

— Агар ёлгон гапираётган бўлсам, ота-онамнинг арвоҳи урсин, бий бобо, гапларимга ишонинг. Бегисдай туғишгандан битта ўткир қилич афзал. Ўзингиз ҳам тушунарсиз деб, олдинроқ айтмаганим учун гуноҳкорман.

— Сен бола, мени қаддини кўтарсин деб, ичингдан тўқиб гапираётган бўлма тагин!

— Ҳакка қўнган ерини ифлос қилмай қўймайди, бий бобо. Тўрамурот сўфи ҳакка эди, иккала инингизнинг юрагини барабар ифлослади. Ҳакканинг гўнги теккан ерни фақат қириб ташлаш керак, бий бобо.

Ойдўс кўзларини очиб, шифтга қараб ётаверди.

Дўспаннинг дадиллик билан гапираётган гапларига Қодирберган ҳайрон бўлиб, оғзи очилиб қолди. Қобил нима қилишини билай, кигизнинг полугини ҳамариш билан машғул. Дўспан бий бобосининг чуқур хаёлга чўмганидан дадилланиб, яна давом этди:

— Куёшни кўр одам биринчи кўрганида чироғ ёқиб қарайди, дейишади, бий бобо. Бегис ҳам шундай бўлди. Кўнғирот ҳокимини куёш деб фаҳмлади. Сузонғич буқага пешонасининг дўнги ҳам шох дейишади, бий бобо. Бегис бир сузонғич буқа эди. Кўнғирот ҳокими туширган пешонасидаги ғуррани шох деб ўйлади.

Ойдўс чидолмай туриб ўтириб, устидаги кўрпасини олиб ташлади. Бошидан тушиб кетган дўпписини топиб кийиб, устидан оқ белбоғини ўради.

— Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ. — деди Қобил Дўспандан энсаси қотиб.

Дўспан Қобилнинг гапини эшитмаганга олди.

— Сизнинг «эл бирлиги», «қорақалпоқ хонлиги» деб жонингизни жабборга бериб юрганингиз бутун юртга маълум, бий бобо. Бегисни худди шунинг учун ўлдирдингиз, сира ҳам пушаймон еманг. Сиз «қорақалпоқ» деган номнинг жаҳонга янграб эшитилиши учун, «қорақалпоқ хонлиги» деган орзуйингизни амалга ошириш учун бошингизни қурбон қилишга тайёрсиз. Кўнғирот ҳокими эса «Тўрамурот сўфи» деган номнинг битта янграши учун бутун қорақалпоқ халқини оёқ ости қилиб юборишга тайёр. Бегис ана шундай одамга хизмат қилди.

Ойдўс икки инисига ёзган хатларини Дўспанга ўқиб бериш у ёқда турсин, ҳатто айтмаган ҳам эди. Халқнинг келажаги ҳақида фикр юритишда Тўрамурот сўфи билан ўзи ўртасидаги фарқни тушунишда фикрлари бир ердан чиққанидан ҳайрон қолиб, худди жи-

ловдорини энди кўриб тургандай бир зум тикилиб ўтирди-да, мийиғида кулиб, бошқаларга ўгирилди:

— Тўғрими?

Қобил бир зум сукут қилса, бошқа далил топиши ҳам мумкин эди. Ўйлаб ўтирмасдан, Қодирберган билан бирга:

— Тўғри, — деди.

— Рост, Тўрамурот сўфи шафқатсиз, шуҳратпараст одам, — деб Ойдўс ҳозиргина қайғуга ботиб ўтирганини ҳам унутди. — Қобил, тур, энди аскарбошининг олдига борамиз. Қодирберган, сен ҳам биз билан юр. Дўспан, сен отимни етаклаб, кетимдан олиб борасан.

Аскарбошининг чодири олдида ёғочга боғлаб қўйилган Миржиқни Ойдўс дарров таниди. Кўп қаршилик кўрсатган бўлса керак, афт-башараси тирналиб, тишлари синиб кетипти. Қон тупурапти. Ойдўснинг юраги туздай ачишиб кетди. Бироқ, ёнидагиларга сир бой бермай, бамайлихотир юриб бораверди.

Муҳаммаджон бек «Ойдўс келолмас экан», деб хабар қилишган бўлса ҳам келишига ишониб боғлоғлиқ инисини кўрганда ўзини қандай тутаркин деб, йўлига қараб турарди. Уйидан чиққандаги ҳолатини сира ўзгартирмасдан, хотиржам юриб келишини кўриб, иродасининг мустаҳкамлигига қойил қолди. Ойдўснинг олдида хижолат бўлиб, ҳеч нарсани пайқаманган одамдай, чодирига қайтиб кирди.

Ойдўс Қодирберганга Миржиқни бўшатишни буюрди-да, аскар бошини ёнига чақирди:

— Ие, Ойдўс бий, келдингизми? — деди у бамайлихотир икки этагини қоқиб ўрнидан тураркан. — Манави инингиз сиздан дарғазаб бўлиб, телбаланиб келаётган экан. Аскарларим тутиб олдимга олиб келишди. Сал жиннилиги босилсин деб, боғлатиб қўйиб, сизни чақиртирган эдим. Гаплашинглар. Ҳа, бўшаттиряпсизми? Майли, майли. Ойдўс бийнинг эркалигини Хива хони кўтараверади.

Ойдўснинг қулоғи аскарбошининг гапида бўлгани билан, икки кўзи Миржиқда. У ҳам арқон ечилгунча сабри чидамай, худди қўй кўрган оч қашқирдай, Ойдўсни еб юборгудек бўлиб кўзи ёниб турипти.

Ойдўс қоққан қозикдай, турган ерида қилт этмайди. Миржиқ қўллари бўшатилиши билан Ойдўснинг тумшуғи тагига югуриб келиб, худди муздай сувдан чиққан бузоқчадек дир-дир титраб сўради:

— Ростдан ўлдирдингми?

- Рост!
- Ростдан ўлдирдингми?
- Рост!
- Ростдан ўлдирдингми?
- Рост!

— Туф башарангга, юзи қора!

Ойдўс бетидан Миржиқнинг тулугини артиб, қово-
гини солиб яна бетини тутди.

- Яна нима дейсан?
- Туф башарангга, юзи қора!
- Яна нима дейсан?
- Туф, юзи қора!

— Энди жаҳлингдан бир оз тушдингми ё яна бирон
нарса қиласанми?

Миржиқ ерга қаради.

Атрофда кузатиб турганлар Ойдўснинг сабр-тоқати-
га тасанно ўқишди.

Миржиқни отини ўзи боғлаган ёғочнинг олдига
қантариб қўйишибди. Ойдўс от томон юрди:

— Ўзинг миначасанми ё биров миндириб қўйсин-
ми?— деб сўради Миржиқдан. Унинг лавлагиси чиқиб
кетганини кўриб, ўзи отни бўшатиб, етаклаб келди-да,
Миржиқнинг олдига кўндаланг қилди.

— Мин!

Шу орада Дўспан ҳам бий бобосининг отини етак-
лаб келди. Ойдўс отига минди-да:

— Ҳайда, — деди от устида меровсираб ўтирган
инисига. — Ҳали айтолмаган гапларинг бўлса, тортин-
ма. Овулдан чиққунча ўзим кузатиб қўяман.

Миржиқ индамасдан Ойдўсга эргашди. Ҳозиргина
ҳезланиб, бир-бирини еб қўйгудек бўлиб турган оға-
иниларнинг тинчгина ёнма-ён кетишларини кўриб
ҳамма ҳайрон бўларди.

— Кузги чивин ачитиб чақади, — деди Ойдўс одам-
лардан нари кетишгандан кейин, — Бегис кузги чи-
винга айланганидан кейин...

— Поладан адашган қўй айбдорми ё бўлмаса уни
еган қашқир айбдорми?

— Қўй бўлсанг, қашқир тайёр. Кучлиси бўлиш ке-
рак.

Миржиқ индамади.

— Янгидарёликларда қандай янгиликлар бор?

— Ота-боболаримизнинг эски йўлларини тутиб,
ўрисларнинг оқ подшоси ҳузурига бормоқчиман.

— Болалик чоғимда улуғ Маман бий билан кўп

суҳбатлашганман. Ўрис элатини мен ҳам яхши кўрар эдим, кейин совудим. Шунини билиб қўй, оқ подшонини саройига кирадиган эшик тор бўлгани билан чиқадиган эшиги кенг бўлади. Шунча узоқ йўл босиб зўрға кирсанг ҳам, эски хазондай учириб юбориши тайин. Улуғ Маман бий учирилганини ҳам билмай, «Ўрис халқ», «Ўрис подшоси» деб оламдан ўтди...

— Сенинг ўзинг ҳам «Хива, Хива хони», деб халққа битта каромат кўрсатолмай оламдан ўтиб кетишингни биласанми? Билиб қўй, хон саройи — зиндон, зиндонга кирар эшик кенг бўлса ҳам чиқар эшиги тор.

«Зиндон» сўзини эшитиб Ойдўснинг энсаси қотдида, гапни ортиқ чўзиб ўтиргиси келмади.

— Миржиқ, энди мен сенга ҳақ йўл тилаб қоламан. Ёлғиз илтимосим шуки, бечора халқингни сев, Тўрамурот сўфига эргашма. У ўз номининг машҳур бўлиб, битта янграши учун ҳаммамизни оёғининг тагига тўн-гак қилмоқчи, бизлар эса «Қорақалпоқ хонлиги» деган номнинг оламга янграши учун тепалик бўлишга арзиймиз, нолимаса ҳам бўлади.

Миржиқ яна бирон нарса дермикан, деб нарироқ юрган эди, садо чиқмаганини кўриб, отининг жиловини тортди.

— Хайр, Миржиқ. Эрназарни мен учун ўлиб қўй. Ўрис подшосининг ҳузурига борадиган бўлсанг, сенга оқ йўл тилайман, илоё ўғлиниг Эрназар стимлик азобини кўрмасин.

... Миржиқ кетига қайрилиб ҳам қарамасдан, индамай кетаверди. Бир маҳал назарида Ойдўс ҳали ҳам унга эргашиб келаётгандай бўлди, аста бошини кўтариб, кетига қаради. Тўранғиллар билан катта жинғиллар аралаш ўсган қалин қамишзордан «Ойдўс овули» ҳам кўзга чалинмади. Яқингина ерда кўплаб отларнинг дупури, одамларнинг шовқини эшитилди. Миржиқ бир зум овозларга қулоқ солиб турди-да, кейин «Кўк ўзак»нинг қирғоғига кўтарилди. Нариги бетда ер чопаетган овул одамларининг тепасида тўпланиб турган юздан ортиқ отликқа кўзи тушди. Отлиқларнинг бошлиғи Айтмурот дакангни дарҳол таниди. Унинг чағир кўзлари ҳам Миржиқни дарров илғади шекилли, шерикларига қарамай шошилинич келиб, «Кўк ўзак»нинг қирғоғига кўтарилди-да, биринчи бўлиб салом берди. Қаёққа кетаётганини сўради. Жавоб беришга иккиланаётганидан кайфиятини тушунди.

— Биз Бегиснинг калласи учун бир неча юз калла-

ни олгани чиқдик. Сен эса совуқ урган хамакдай буришиб, «Ойдўс шаҳари»дан келяпсан. Чамаси, сени алдаганга ўхшайди. У бағритошнинг тилида асали, халтасида заҳари бўлади. Сени Ойдўснинг ўзи алдаб жўнатган бўлса ҳам ажаб эмас. Бу ёққа ўт, гаплашамиз.

Ойдўснинг олдига нимага келиб, нимага қайтиб кетаётганига ўзи ҳам ҳайрон бўлиб, мияси ғовлаб келаётган йигит Айтмурот дакангнинг зийраклигига ҳайрон бўлиб, отининг жировини тортиб турди-да, кейин бирдан «Кўк ўзак»ка солиб, сувни ҳар томонга сачратиб, нариги бетга ўтди...

* * *

Бомдод намозига таҳорат олишга ҳали эртароқ деб, тонг олдидаги жимжитликка қулоқ солиб уйғоқ ётган Ойдўснинг назарида аллаким исмини айтиб чақиргандай бўлди. Кўрпасини бир оз кўтариб, қулоқ солди. Чиндан ҳам аллаким чақираётганга ўхшайди. «Тўсатдан душман бостириб келиб, ташқарида чақириб турган бўлмасин тагин», деган хаёл билан бошини кўтариб, диққат билан қулоқ солди. Яна ўша аҳвол. Чидолмади. Ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Тонг отиб келмоқда эди. Кетидан Ойша отин ҳам чиқиб, таҳорат суви иситиш учун ширт-ширт қилиб, ўтин синдиришга тутинди. Ойдўсга шу ҳам халақит бериб, бирпас жим туришини буюрди. Энди аниқ-таниқ овоз эшитилди:

— Одамлар, қулоқ солинглар! Ойдўс сотқин, Ойдўс сотқин!.. Хива хони деб Бегисни ўлдирди, ўз қўли билан ўлдирди, амал учун ўлдирди! Хон бўламан деб ўлдирди.

Ойдўс «сотқин» деган гапни эшита-эшита қулоғи ўрганиб, парвосига келтирмайдиган бўлиб қолган эди, хотини эшитганидан хижолат тортиб, қип-қизариб кетди. Ойша отин эшитганини сездирмай, ўтин синдиришда давом этди. Ойдўс овоз келган томонга юриб қулоқ солди.

— Халойиқ, «Ойдўс шаҳари»нинг халқи, диққат қилинлар!.. Биз, қўнғиротликлар яна келдик. Бегиснинг ўчини оламиз. Бизга ёрдам беринглар! Миржиқ ҳам бизларга қўшилди, ёрдам беринглар! Кимда-ким Ойдўсни тутиб берса, у жаннати бўлади! Қўнғирот ҳокими етти пуштига етгулик мукофот беради. Буларнинг ҳаммаси Бегиснинг хуни учун!

«Лаънати сўфи, — деб ғудранди Ойдўс. — Ниятинг-

ни қандай амалга оширишнинг йўлини тополмаганингдан кейин, энди ҳийла йўлига ўтибсан-да... Миржиқ ўрис подшосининг ҳузурига кетди... Тухматчи, энди сенинг найрангингга ишонадиган Миржиқ йўқ...» Бундай вақтда аскарлар ухлашмасди. Ҳозир эса ҳамма ёқ жимжит. Лашкарларнинг тўрт тарафидаги тўрт минорада қоққан қозиқдай қимираммай тўрт аскар турипти. «Кўнғиротликлар мағлубиятга учрашгандан бери булар бемалол ухлайдиган бўлди. Бегиснинг ўлими уларга шунчалик тинчлик берган бўлса, майли, ухласин», деб кўнглидан ўтказди. Ойдўс... беихтиёр яна номаълум жарчиларнинг овозига қулоқ тугди. Улар овулнинг орқа томонидаги қалин қамишзорнинг орасига яшириниб олишганга ўхшайди. Овозлари узоқдан худди акс садодай элас-элас келиб турибди.

«Эҳ ғаламислар! — деб Ойдўс тишини гириҳ қилиб, муштини тугди. — Тилларингни бир илоннинг тилидай суғуриб олармидим! Бироқ бундан не фойда? Анави уйлардаги барча одамлар ҳам шубҳа йўқки, ҳамма гапни эшитиб ётипти, ҳаммасининг тилини юлиб бўлармиди?...» Ойдўс шундай хаёллар билан ўша овоз келган томонга таваккал қилиб бир-икки қадам ташлаган ҳам эдики, чодирнинг нариги томонидан лоп этиб қурол-яроғини осиб олган Муҳаммаджон бек пайдо бўлди.

— Ҳа, Ойдўс бий, нима қилиб юрибсиз?

— Ўзим.

— Ўзим? Ҳозиргина йўқ эдингиз-ку?

— Чодирда бўлиб, пайқамагандирсиз. Ғалати овозлар сизга ҳам эшитилдими ё бир мен эшитдимми?

— Бу катта бир босқинчиликнинг нишонасимасми-кан, деб ўйлаб турибман. Бугун ҳам тинчлик бўлиб турса, Хивага қайтиш ниятида эдим...

Улар гап билан овора бўлиб, олдинга қараб юраве-ришди. Кунчиқар томондан аввалгисидан ҳам кучлироқ овоз эшитилди, иккалалари таққа тўхташди.

— Халойиқ, эшитинглар! Боболаримиз «овулнинг ўғрисини ит қопмайди», дейишган. Билиб қўйинглар, Ойдўс овулнинг ўғриси, Ойдўс бугун элнинг ўғриси. Тутинглар, ўлдиiringлар! Ўшанда золим Хива хонининг лашкарлари қайтиб кетади. Кўнғирот ҳокими улуғ одам, барчангизга меҳрибон Қорақалпоқ ботири Бегис учун ўч олишга чиқинглар! Улуғ Тўрамурот сўфи сизлардан шуни илтимос қилади.

Овоз жуда узоқдан келяпти. Ойдўс Миржиқнинг:

«Ойдўс, энди сенинг ҳийлангга учадиган анойи йўқ...» деганини эслаб, бармоғини тишлади: «Менга жавоб хатида «Овулнинг ўғриси» тўғрисидаги гапни Миржиқ ёзган эди-ку... Алдаб кетиб чиндан ҳам шуларга қўшилганмикан? Дайди ит... Йўғ-ей нималар деб ўйлаяпман? У ваъдасини бузадиганлардан эмас эди-ку...»

Муҳаммаджон бек унинг ўйланиб қолганини кўриб, «Бечора Ойдўс, ўз халқинг сендай бургутни душман чумчуққа айлантириб, тўримга тикаётганига куйиняпсан-а?» деб ўйлади ва ўз фикридан ўзи мамнун бўлиб, жилмайиб қўйди.

— Ойдўс бий, шу бемаъни гапларга бошингизни қотираверасизми? — деди у Ойдўсга яқинлашиб. — Қўйинг. Душман шунақа қилаверади. Сиз бизга содиқсиз. Душман сиз ҳақингизда қанча ёмон гап тарқатса, сиз бизга шунча содиқсиз. Аксинча, хурсанд бўлинг. Битта йўл қўйган хатойингиз шуки, кеча кичик инингизни қўйиб юбордингиз. Туғишганнинг ёмони ақлли душмандан ҳам хавфлироқ.

Аскарбошининг далда бериб гапиришидан Ойдўснинг кўнгли кўтарилган бўлса ҳам, аммо юрак-бағрини ўртаб ётган чўғ сўнмади.

Азон айтилиши билан номаълум жарчиларнинг овози ўчди. Бироқ овул одамлари орасида шивир-шивир пайдо бўлгани сезилди. Ўша куниеқ кечга томон чекка-чеккадаги қўраларда битта-яримта жарчиларнинг «Ойдўс овулнинг ўғриси... Овул ўғрисини ит қопмайди...» деганини такрорлашаётгани маълум бўлди. Ойдўс икки куннинг ичидаёқ этдан тушиб, одамларнинг юзига тик қарай олмай қолди. Агар Миржиқ қўлига тушгудек бўлса, бўйинини товукнинг бўйнидек узиб ташлашга ҳам тайёр эди. Бий бобосига қандай тасалли беришини билолмай, Дўспаннинг ҳам ранги сарғайиб кетди.

Овул одамларининг кўз қарашлари Муҳаммаджон бекка ҳам маъқул тушмади. Бор лашкарини отлантириб, тўп-тўпга бўлди-да, уйдан чиқмай ётиб олган Ойдўснинг ҳузурига келди.

— Қорақалпоқ бийи, биз сизни душмanning исканжасига ташлаб қўймаймиз, отланиб бу ёққа чиқинг.

Ойдўс ташқарига чиққанида, аскарбоши Ойдўсга қарши гапирадиганларни уйма-уй юриб, излаб топиш учун лашкарини овулга тарқатиб юборган эди. Муҳаммаджон бек чодир олдида дор қурдираётган эди. Ишнинг оқибати нимага айланганини сўрамаёқ тушунди.

— Мана, Ойдўс бий, — деди Муҳаммаджон бек айтмасликка сабри чидамай. — Қамишни бўш ушла-санг кўлингни қияр экан. Энди сиз тўғрингизда но-мақбул гап тарқатган одам шу дорга тортилади.

Бу Ойдўсга яна куч бағишлагани билан, энди унинг олдинги шашти йўқ, юрагидаги чўғ ўчган эди. Ўзича кўп нарсаларга ақл югуртира олмай, ёш аскарбоши-нинг онда-сонда улоқтирадиган кесагига айланиб қо-лди. Унинг кўнгли кўтарилсин дебми, Муҳаммаджон бек ваъдасини яна ҳам мустаҳкамлаб, кимдаким Ойдўсга қарши туҳмат гап гапирса, ўлимга маҳкум этилишини айтиб жар солдирди.

Аламзада Ойдўс қовоғини солиб, бармоқларини қирсиллатиб ўтирди-да, бирдан муштини тугиб, тиш-ларини фижирлатди.

— Улуғ аскарбоши, мен Миржиқнинг кўнғиротлик-ларга қўшилганига ҳали ҳам ишонмайман. Агар шу гап рост бўлса, ундай хотинчалиш жигарнинг боридан йў-ғи, уни ҳам ўлдираман! Биласизми, улуғ Хива хони-нинг қорақалпоқларни бирлаштириш ниятига қарши чиққани учун деб ўлдираман!

Ойдўс бетига уч маротаба туфлаганида ҳам қизиш-май бўшатиб юборган инисидан беҳад дарғазаб бўлиб турганини аскарбоши тушунди. Унинг айтган нарсаси-ни қилмай қўймаслигини билгани учун ҳам ишончсиз-лик билдиролмади.

— Ўз жигарига найза уриш осон эмас, Ойдўс бий!

— Биламан! Улуғ Хива хони ёрдам қилиб турганда элнинг бирлашишига қарши бўлгани учун деб ўлдира-ман! Биласизми, улуғ мақсад йўлида қорақалпоқ хон-лиги учун ўлдираман. Қолаверса, ваъдасини бузгани уун ўлдираман.

Қони қайнаб турган Ойдўс ҳали гапини тамомлаб улгурмасиданоқ, лашкарлар «ёв, ёв!» деб ҳайқириқ со-лишди.

Муҳаммаджон бек Ойдўсга қарамай лашкарининг олдига шамолдай елиб келиб, кеч кимни аямасликни, ҳатто қарши чиққан пиёда деҳқонми, шу «Ойдўс ову-ли» дан бош кўтарадиганларми, сира юз-хотир қилмас-дан, қиличдан ўтказишга буйруқ берди.

Гапириб тургани билан унинг иккала кўзи душман-да. Кўнғиротликлар шиддат билан бостириб келишар-ди. Ораларида оқ папахлик туркман отлиқлари ҳам бор. Бел, болта, кетмон, курак, таёқ кўтарган пиёда деҳқонлар отлиқларга эргашиб югуриб келишяпти.

Хон лашкари олға босди. Ўнта аскари билан дарров битта тепаликка чиқиб олган Муҳаммаджон бек қўнғиротликларнинг илғор қисмини бошлаб келаётган тўриқ отли Миржиқни таниди. Қора қалпоғини шамол учириб кетган бўлса керак, боши яланг. Шунданоқ унинг ниҳоятда дарғазаб эканлигини сезиб, тепаликка юғуриб келаётган Ойдўсга қичқирди.

— Ойдўс бий, Миржиқни танидингизми? Қалпоғига ҳам қарамабди.

Ойдўс узангисига тиралиб душман томонга бир назар ташлади, қарағай сопли найзасини ўқталиб, отини ўша томонга бурди.

Икки кўзини уруш майдонига тиккан Муҳаммаджон бек Ойдўснинг нима қилганини пайқамай, гапида қаттиқ-қаттиқ давом этди:

— Ойдўс бий, сиз хонимизга керак одамсиз! Миржиқ ёшлик қилиб балки сизга тутқич бермас? Сал тўхтанг, менинг икки ёрдамчим сизни қўриқлаб борсин!— деб ўраб турган отлиқлардан икkitасининг номини айтиб, тез Ойдўснинг кетидан етиб олишларини буюрди...

Уруш мисли кўрилмаган даражада қизиб, икки томон бир-бирига аралашиб кетди...

45

Кўп кунлардан бери кекирдак чўзишлари натижасиз қолмай, охири ўрис подшосининг ҳузурига элчилар юборишга қарор қилган янги дарёликлар Миржиққа фотиҳа бериб, хотини ва ўғилчаси билан хайрлашиб келгани жўнатишди ва йўл озиғини ҳозирлашга киришишди. Ҳар бир хонадон элчилар халқ номидан улуғ элнинг подшоси ҳузурига эмас, гўё Маккаи Мадинага кетаётгандек уларнинг йўл озиқларига нима билан бўлса ҳам улуш қўшишни савоб деб билишди, топганларини олиб келаверишди.

Кутилмаганда Ойдўс Бегисни ўз қўли билан ўлдирипти, деган хабар келиб қолди. Юртнинг кўнгли совиб, ҳафсаласи пир бўлди.

Маман билан Эсенгелди сариқ овулнинг қарияларини Отабек полвонникига тўплаб, энди бу ёғи қанақа бўлади, деб маслаҳатга ўтиришганда ўнта отлиқ йигити билан Ўринбой пайдо бўлди. Қайтиб юз кўришмайдиган бўлиб кетган бийнинг яна ўзи кириб келганига

ҳамма ҳайрон қолган бўлса ҳам, ҳеч ким сир бой бермай, очиқ чеҳра билан кутиб олди. Сухбатлашиб ўтиришганда эски гаплар эсга олинмагани билан элнинг бугунги тақдири, келажаги хусусидаги икки хил фикр, Бегиснинг ўлими ҳақидаги юрт ўртасида юрган турлитуман гаплар туфайли бир тўхтамга келмади. Бир-бирига зид фикрларнинг кети кўринмасди. Овул қарияларидан улуғроғи икки бийнинг фикрларини хушламай, бугунги тўпланишдан кўзда тутилган мақсадга ўтишни, мабодо жигари ўлгани сабабли Миржиқ ўрис подшоси ҳузурига элчи бўлиб боришдан бош тортса ё кечиктирса, нима қилиш лозимлигини ўйлаш зарур, деб эслатди. Ҳатто бу улуғ ишни қўллаб-қувватлаб, Ўринбой бийнинг ҳам одам қўшишини, яхшиси, ақлли ўғли Давлатназарни элчиликка қўшишини илтимос қилди.

— Ўшанда элчи ўрис подшосининг ҳузурига бутун халқ номидан юбориладими? — деб сўради Ўринбой.

— Сен нима деб ўйловдинг?

Ўринбой ёнбошлаб ётган ёстиғидан худди илон чаққандай, қаддини кўтарди.

— Бу нодонлик, Маман. Узоқдаги бир арава бойликдан яқиндаги бир тўрва бойлик татимлироқ бўлишини унутмаслик керак. Сиз айтётган элчилар халқ номидан Бухоро амирига борса, олам гулистон. Бизга қарши Хива хони ҳам, Кўнғирот ҳокими ҳам гинг даслмайди. Шундай, қариялар! Ҳа, Эсенгелди сариқ, нега гапимни ёқтирмай, афтингни бужмайтиряпсан? Мени ота-боболаримиз тутган йўлга гов бўляпти деб ўйлаяпсанми? Йўқ, йўқ! Ўрис подшосининг бизни назарига илмай келаётгани бутун юртга маълум эмасми? Пешананг бориб урилган ёғочга яна бош уриб олиш сўқирлик-ку! Оқсоқоллар, гапим сизларга ҳам маъқул тушадими? Майли, мен кўпчиликка қарши чиқмай қўя қолай, лекин гапим шуки, Никифоров ёлғиз ўзи кетаверсин, йўл озигини аямайлик, мен от ҳам топиб берай. Оқ подшонинг кўнглига яхшилик сололса, бир куни ёрдам қилар, бўлмаса Никифоров ўрис ўғли билан юртига етиб олиб, ҳақимизга дуо қилар. Бунга нима дейсизлар?

— Ҳар бир халқ ўз қисматини ўзи гапириб бергани маъқул, — деди Маман. — Бу ишда Никифоров фақат йўл бошловчи бўлади.

Ўринбой ноилож қайтиб ёнбошлади.

Ҳар ким ўз фикрини ўзи маъқуллаб, тарафдорлар-

нинг далил келтириши тамом бўлмади. Бир томон ўрис подшосини, иккинчи томон Бухоро амирини мақташ билан илгаригидай икки ёқа бўлиб қолаверишди. Маман қизишиб кетиб гап орасида Ўринбойнинг ўтган сафар энди Бухоро амиридан ёрдам сўрамайман, деган гапини ёдига солди.

— Энди мажбурман! — Ўринбой яна қаддини тикалаб ўтирди. — Мен сизларнинг олдиларингга келганимда Бухоро амирининг ҳузурига яна бориш хаёлимда йўқ эди. Аллақачон эсдан чиқиб кетган ўрис подшосига элчи юборамиз, деб Бухоро амирини эсимга солиб қўйдиларинг. Яхши қолинглар, мен кетдим, овулга бораманда, Бухоро амирига элчи юбораман. Ана ўшандан кейин кўрамиз ким кучлилигини.

Ўринбой йигитлари билан дув турса ҳам Маманлар сир бой беришмади.

Улар кетишлари билан бир отлиқ ёмон хабар олиб келиб қолди:

— Ойдўс Миржиқни ҳам ўлдирди!.. Кўнғиротликлар билан анча туркман отлиқлари ҳам бор экан, хон лашкарларининг кучига дош беролмай, тирақайлаб қочишди...

Ўтирганларнинг кўзи косасидан чиқаёзиб, бир нафас ҳайрон бўлиб қолишди. Ўғилчаси Ёқуб билан бир чеккада ўтирган Никифоровнинг ҳам мазаси қочиб, ранги девордай оқариб, тер қуйилиб кетди.

— Товуқ қақағлаган ерига туғмайди, — деди у мунгли кўзларини сузиб. — Хива хони энди шу йўл билан бу томонларга қараб юрса ҳам ажаб эмас.

Шу хавф кўнгилларига аллақачоноқ ўрнашиб қолгани учунми ўтирганларнинг ҳаммаси чўчиб, ҳар ким ўз фикрини айтишга шошилди.

— Миржиқнинг ўчини олиш керак, — деди ҳовлиқ-мароқ биттаси.

— Миржиқ учун ўч олиш тил билан эмас, қилич, найза билан амалга оширилади. Лекин тулкининг думи кўринган ерда қашқирнинг оғзи бўлади, — деди Маман. — Хива хонининг Ойдўсга берган ваъдалари кўз қамаштирадиган тулкининг думи эканлигига энди ишонч ҳосил қилдим. Кўп ўйлаб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Отабек, Никифоров, қани, кийининглар, қанча тез йўлга тушсаларинг, шунча яхши бўлади. — У ўрнидан турди-да, бостириб келадиган душманга қарши зарба беришга ҳозирлик кўришни овулнинг барча йигитларига етказиш учун оқсоқолларни юбориб, Ота-

бекнинг келинчагига озиқлар солинган халталарнинг оғзини тикаверишни маслаҳат берди.

Никифоров ўғилчасини кийинтирди. Эсенгелди сариқ элчилар учун белгиланган отларни олиб келтириб, эшикнинг олдига боғлатди.

Илгари ўрис подшоси ҳузурига элчи жўнатиш маслаҳати дув-дув гапга айланиб кетгучи эди, бу сафар бу иш ими-жимидагина амалга оширилди, овулдагиларнинг кўпчилиги билмай ҳам қолди. Кун оғиб қолганда, Отабек полвон, Никифоров билан унинг ўғли Ёқуб бўлиб, уч отлиқ ҳеч қанақа дабдабасиз йўлга тушишди.

Маман ва Эсенгелди сариқ бошчилигидаги овул қариялари уларга йўл-йўлакай қозоқларнинг ота бийига учраб кетишни, юрт устига қора булутдай босиб келаётган хавфдан уларни огоҳлантириб ўтишни қаттиқ тайинлашди, улуғ ўрис подшосига халқ номидан қайта-қайта дуойи салом етказишни топширишди. Уларга оқ йўл тилашиб, то қоралари кўринмай қолгунча тикилиб туришди-да, кейин Хива хони томонидан бўладиган босқинчилик урушининг олдини олиш чорасини кўришга киришишди.

* * *

Ўша куни Ўринбой овулининг оқсоқол ва бийлари маслаҳатни бир ерга қўйиб, Бухоро амирига элчи юборишга қарор қилишди.

Элчиликка кимлар боради?

Бу саволга овул қарияларидан бири мана бундай жавоб топди:

— Бухоро амири жуда чуқур ўйлаб иш тутадиган инсон, элнинг келажаги ҳақида суҳбатлашилса, ёрдамини аямаслиги турган гап. Шунинг учун ёшлар борсин, Ўринбойнинг ўғли Давлатназар бошлаб борсин.

Эътироз бўлмади.

Шундай қилиб, ўша йилнинг ёзида қорақалпоқларнинг икки уруғи икки томонга: ўрис подшоси ва Бухоро амири ҳузурига элчиларини йўллади...

46

Бегис ўлдирилди.

Миржиқ ўлдирилди...

Хоннинг аскарбошиси кўнғиротликларни енгиб, кўнглини хотиржам қилди-да, Хивага қайтиб кетди.

Ойдўс энди вайрона ўтовда қолганидан кейин ўзини қўярга ҳатто жой тополмай қолди.

Илгарилар аллақасёқлардан шовқинли шамол эсиб, тинкасини қуритар эди, энди ўша шамол ҳам бир умрга тиниб қолгандай. Урганиш бўлиб қолган шамолнинг тиниб қолгани ёмон бўлар экан, ўтирса уйига, отининг олдига борса қўрага, отланиб чиқиб кетса кенг далага сиғмайди. Гўё бу дунёда ортиқча яратилган одамдай бўлди-қолди... Сокин дарёнинг бўйидаги томирлари қуриган тўранғилга ўхшайди; пастда сув шовулламайди, юқорида яшил япроқлар шитирламайди. Улик сукунат.

Янгидарёни энлаган катта икки уруғнинг бири ўрис подшосига иккинчиси Бухоро амирига элчи жўнатганини ҳеч кимдан эшитмагани учунми, баъзи кунлари ўша томондан бостириб келиб қолишадими, деб қўрқади, аммо у томон ҳам жимжит.

Миш-миш худди жўхоризорда пайдо бўлган ёввойи печакдек, жуда тез тарқалади. У қаерга бормасин, қулоғига қандай миш-миш гаплар чалинмасин, ўзининг номини эшитади, номига ё «сотқин», ё «амалпараст, қонхўр» деган сифатлар қўшиб айтилади. Баъзан чиқолмай ўзидан-ўзи: «Итнинг бошига тож кийгизсанг ҳам бари бир ит-итлигича қолади, — деб хафа бўлади. — Мен ҳам бир дайди ит бўлдим. Шу аҳволда яшагандан кўра битта очиқ гўрни топиб кириб ёта қолганим афзал эмасми».

Бир сафар аччиқ бўлса, бир сафар тотли бу дунёдан воз кечиш осон гап эмас. Баъзи кечалари ўз жонига ўзи эгов солиб, хаёл дарёсига фарқ бўлади.

«Нималар қилиб қўйдинг, эй бечора Ойдўс?... Мутлақо обрўйинг қолмади. Кананинг ўрнига капалакни, чуғурчиқнинг ўрнига қарчиғайни ўлдирдинг! Сувга йиқилсанг осиладиган қўшалоқ шохни ўзинг чопиб ташладинг, бир йўла илдизидан қулатдинг, бир томонинг сув, бир томонинг ўт эканини билмай, ўз оёғингга ўзинг болта урдинг».

«Бу нимаси? — деб яна ўзига-ўзи тасалли беради. — Ўкинма, Ойдўс! Сен мардлик қилдинг. Икки инингни қонхўрлигингдан эмас, эл бирлиги йўлида ўлдирдинг, амалпарастлигингдан эмас, умр бўйи ақлини тополмай, ҳар кимга қўл узатиб яшаб келган саҳройи халқингга хонлик олиб бериш учун ўлдирдинг. Тўғри ўлдирдинг!.. Элда одамлар орасида бир-бирига мурувват ўрнатиш учун ўлдирдинг...»

...Ёз ҳам ўтиб кетди.

Кузги осмондан тез-тез мақомга йўргалаб турадиган хон сиёсати ҳамон бирдай: Хива томондан на яхши, на ёмон хабар бор. Эл негадир бир яхшиликни кутади.

Овуллар қишлоғга кўчиб турган кунларнинг бирида Ойдўс ўтовига суяниб қамиш ва оқбош парларини томоша қилиб турган эди, ён томондан уч қария келиб салом берди. Ойдўснинг хаёли бўлинди.

— Келинлар, оқсоқоллар!

Ўзи: «Менинг ақлдан адашиб, йўл тополмай юрган-нимни сезишиб, маслаҳат бергани келишган бўлса керак», деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Ойдўс иним, — деб гап бонилади қариялардан каттароғи. — Биргалашиб олдингга келишимизнинг сабабини ўзинг ҳам билиб турган бўлсанг керак. Ота-боболаримизнинг удумларига амал қилиб, кесилган дарахтнинг тагидаги иллизининг тақдири тўғрисида маслаҳатлашгани келдик.

— Жуда маъқул, оқсоқоллар. Дарахтнинг илдизи деганингизда эртанги тақдиримизни назарда тутаётган бўлсаларинг керак. Хўш, бу хусусда нима маслаҳат бермоқчи эдиларинг?

— Эсенгелдининг ўғли Элгелди келиб, Хумор келинни кўчириб олиб кетмоқчи эмиш. Қўлида жигарингнинг зурёди бор. Бегона бўлиб ўсадими деб, ўшанинг ташвишида келдик.

Бу хабар Ойдўсга унча ёқинқирамади, чолга ер тагидан бир қараб қўйди. Кейин яна ерга қараганича хаёлга шўнғиб кетди. Бугунги аҳволи ҳам ҳеч гап эмас экан, энди кимдир ўтовининг яна бир томонини бузиб олиб кетаётгандай бўлиб туюлди назарида. Юраги ачишиб, нима қилишнинг ҳисобини тополмади. Тоқатсизланди.

— Оқсоқоллар, қандай маслаҳат берасиз?

— Келинни ёнингга кўчириб олиб келсанг, яхши бўларди.

— Рози бўлармикан?

— Юрт уни ақлли аёл дейди. Аввал сенинг фикрингни олсак, кейин келинни никоҳ қилгани борамиз.

Ойдўснинг аъзойи бадани дириллаб, ранги қув ўчиб кетди. Гапирай деса тили калимага келмай, анчадан кейингина ўзини тутиб олди.

— Тушундим. Ини ўлса, келин оғасига мерос бўлиб қолади, демоқчи экансизлар-да!

— Ўзингдан қолар гап йўқ.

— Йўқ, биродарлар, бу беаъни гап. Мен Миржиққа душман эмасман.

— Сулув хотин — денгиз. Саёзлигини билдирмай, ҳамиша алдаса керак, деб қўрқасанми, Ойдўс? Уни толейинг билади. Ўлган жигарингнинг аёлини олиш душманлик бўлмаса керак.

— Душманлик! — Ойдўс жаҳл устида қизишиб кетиб, кейин яна овозини пасайтирди... — Аёл иккинчи эрга текканда биринчисини унутиши лозим. Мен Миржиқни унутишини истамайман!..

Қариялар кетишгандан кейин Ойдўс бетоқат бўлиб қолди, бориб келинига кўчмасликни маслаҳат бермоқчи бўлди.

Келинининг ўтовини йиқитаётганининг устидан чиқди, Хумор азадорлик кийимини ўзгартириш у ёқда турсин, ҳали ечилган сочини ҳам ўрмабди. Қайнағасини кўриб яраси янгилангандай бўлди-ю, шунда ҳам иқболига чиқиб салом берди.

— Отдан тушинг, қайнаға.

Ойдўс келишга келиб қўйиб, келинининг кўзларидан томган ёшни кўриб, кўнгли бузилиб кетди. Ҳеч нарса деёлмай, отининг жиловини тортиб, бурилишга шайланди.

— Қайнаға, кайфиятингизни тушуниб турибман, — деди Хумор икки тиззасига қўйган қўлларини ёзмасдан. — Хивага борганингизда хон саройининг дарвозасини очадиган икки шохингиз бор эди, беихтиёр эл бирлиги учун деб икки шохингизни ўзингиз кесиб ташладингиз. Энди ўзингизга келиб, ҳар нима деманг, фойдаси йўқ. Шунинг учун менга ҳеч нарса демаганингиз маъқул. Ўттиз икки тишим емирилиб кетганда ҳам марҳум тўрамнинг руҳига шак келтириб, кўзига чўп солмайман. Аммо инингиздан қолган туёқдан хавотир олманг. Қўлимдан келса, есирнинг Эрназари эмас, ўз элининг, энг камида қўлдовлининг Эрназари қиламан уни. Яна бўлмаса, бу ёғи нима бўлишини замоннинг ўзи билади. Озгина фурсат бўлган қариндошлигимизга рози бўлинг.

Хуморнинг ақлли гапларидан хурсанд бўлиб, Ойдўс кетига бурилди. Бироқ, қайтди. Ола оёқ жийрон эгасининг кайфиятини тушунгандай, битта-битта юриб келяпти. «...Хон саройининг дарвозасини очадиган икки шохингиз бор эди... беихтиёр эл бирлиги учун деб, ўзингиз кесиб ташладингиз...» «Чиндан ҳам шундайми? Шундай, шундай! Эҳ-ҳе, бу келин жуда ақлли

аёл экан-ку!» «Чиндан ҳам ўйламаган бўлсам керак. Мана, энди хоннинг хаёлига ҳам келмасам керак. Халигача ҳам қилган ишларимни маъқул ё номаъқул демайди, ё ёрдам юборишни хаёлга келтирмайди... Ё бўлмаса, қаршилиқ кўрсатадиганлар камайди, энди ўз элини ўзи эплаб ўтираверади, деб ўйлаётганмикан? Йўқ, ундай эмас. Қаршилиқ кўпайди. Келиндан, Дўспандан бўлак ҳеч ким «беихтиёр, эл бирлиги учун деб ўйлаб...» деган гапни тилига олмайди...»

Бошига ёлғизлик савдоси тушган бий овулига етиб келганидан кейин тўғри уйига бурилишнинг, болаларига қасрдан келганини айтишнинг иложини тополмай, жиловдорининг илашиғига бурилди.

Ёш эр-хотин ҳавонинг совуқлигига қарамай илашиқларининг офтобрўя томонига ўтиб, бўздан отга ёпиқ тикиб ўтиришар эди. Аста келиб тўхтаган бий боболарини пайқамай қолишди. Аслида улар одатдагидек ёпиқ тикиб ўтиришгани йўқ, жун ўрнига кепакми, унми, алланима солиб тикиб ўтиришарди.

— Дўспан!

Улар оила қуришгандан бери бий боболари сира келмаган эди, иккалалари ҳам хурсанд бўлиб кетишгандан, қушдек учиб ўрниларидан туришди. Парчагул отни жиловидан тутди, Дўспан бий бобосини отдан кўтариб туширишга ҳозирланиб, елкасини тутди. Ойдўснинг отдан тушиш нияти йўқ эди. Уларнинг бу ҳаракатларига эътибор бермай, ёпиқни нега бундай тикишаётганининг сабабини сўради.

— Эҳтиётти шарт, деб, тарик талқон соляпмиз, бий бобо! — деди Дўспан. Куп ойлардан бери қовоғи очилмаган бий хиёл кулимсиради.

— Кимдан чиққан ақл?

— Уруш, бос-бос кўнайиб кетяпти деб, Парчагулнинг ўйлаб топгани, бий бобо.

— Жуда яхши, — деб маъқуллади у. — Майли, тикаверинглар, лекин бошқаларнинг билиши шарт эмас.

Ойдўс ўз кўрасининг олдида отдан тушаётганида худди у билан келишиб қўйгандай қўранинг олдида бир нотаниш отлиқ пайдо бўлиб, салом беришдан олдин ўзининг Хива хони томонидан юборилганини баён қилдида, Ойдўснинг савол беришини ҳам кутмасдан:

— Ойдўс бий, толеингиз бор экан, — деди.

Ойдўс елкасини қисиб, ҳайрон бўлди, лекин ичида

нимадандир хурсанд бўлиб қўйди. Ким билади, балки, хон халқига хонлик беришни лозим топгандир.

— Элингизга улуғ хоннинг ўзлари келадилар, — деди чопар Ойдўснинг чеҳрасида содир бўлаётган ўзгаришга эътибор ҳам бермай. — Хурсанд бўлинг. Амурарёда муз қотиши билан улуғ хон сизнинг овулингизда бўлади. Мени олдинроқ юборишдан мақсади, бегуноҳ элни қириш нияти йўқ. Теварак-атрофга чопар юборсин, деди. Қайси бий уруғи билан уруш-жанжалсиз мени хон деб таниса, бийлиги ўзида қолади, акс ҳолда отимнинг туёғи тагида ерпарчин бўлади, деди...

Ойдўс бу гапдан унча хурсанд бўлмади, бироқ хонга бўлган ишончини дилидан чиқариб ташлашни истамади. Эртасига овулининг отга минишга қодир эркакларини тўплаб, хоннинг топширигини ўртага солиб маслаҳатлашиб, узоқдаги элатларга жўнатди. Шундай бўлса ҳам ҳаяжонини дарров босиб ололмади. Хоннинг келиши қандай натижа бериши устида турли-туман хаёлларга борса ҳам, дурустроқ бир фикрга келолмади. Ҳадеб халқ орасида кенг тарқалган мана бу нақл эсига тушаверди:

«Хоннинг оёғи теккан ерда гиёҳ унмайди».

Лекин ҳар нима бўлганда ҳам хонни кутди, овули билан кутди... Узоқ-яқинларига ўша нақлни эслатишга ҳаракат қилиб, хон ҳақида энг яхши латифаларни топиб айтишга ҳаракат қилиб кутди...

Қаҳратон совуқ туриб, дарё юзини муз қоплаб, ҳамма ёқни қор босди.

Ойдўс ўн отлиқ билан овулнинг қибла томонидаги тепаликнинг устига чиқиб йўлга қарар эди. Бир куни чошгоҳда қуюндай босиб келаётган офат кўзга чалинди. Ҳамманинг юраги орқасига тортиб, олағовур кўтарилди.

— Худди аждаҳога ўхшайди.

— Унда пешанасидаги анави тим қора доғи нима бўлади?

— Сўғали...

— Ундай эмас, аждаҳонинг биттагина тим қора кўзи бўлади, дейишади-ку. Ишонмасанг яхшилаб қара, у ёқ-бу ёққа қимирлаб, бизларга қараб келяпти.

Улар ҳар хил тахминлар бичиб-тўқишаётгани билан ичларида минг сонтик хон лашкари бостириб келаётганини сезиб туришарди. Хон чопари уларнинг олдиларига келиб:

— Фуқаролар, фуқаролар! — деди овозини баланд

қўйиб. — Кароматли Хива хони келяпти, лашкар олдидаги қора отлиқ, қора тўнлик — улуғ Муҳаммад Раҳим хон!

Одамлар жим бўлиб қолишди. Ойдўс уларга эътибор бермасдан, ён-веридаги отлиқларга «тайёр бўлиб туринглар», дегандай ишора қилиб, қамчисини кўтарди-да, отидан тушиб, қўллари кўксига қовуштирганича олдинга қараб юриб кетди. Бошқалар ҳам апилтапил отларидан ирғиб тушишиб, бош бийга эргашишди.

Найза тутган ҳисобсиз отлиқнинг олдиндаги байроқ кўтарганлари ўртасида келаётган Муҳаммад Раҳим хон Ойдўсни таниб қўл кўтариб лашкарини тўхтатди-да:

— Ойдўс қорақалпоқ! — деди ўзига хос йўғон ва буйруққа мойил овози билан. — Юртингиз жуда олис экан. Ҳов анави сизнинг овулингизми? «Ойдўс шаҳари» ўшами? Келажаги порлоқ макон экан. Янгидарё шу ердан Хивача келадими? — Яна сўради жавоб кутмасдан. — Ойдўс қорақалпоқ, етар энди, отингизга мининг.

Ойдўс қўлини кўксига қўйганича кетига бурилиб, жиловдори етаклаб келган ола оёқ жийронига ирғиб минди. Унинг чаққонлиги ҳаммани ҳайратга солди, ҳатто хоннинг ўзи ҳам отнинг устида қаддини тик тутиб ўтирган Ойдўсга ҳавас билан бир зум тикилиб қолди, кейин хон эканлиги ёдига тушиб, бирдан қовоғини уйиб олди.

— Ойдўс қорақалпоқ, балки хабарингиз бордир. Мен мусулмонларни бегуноҳ чопмайман, лекин кимда-ким қаршилиқ кўрсатса, кофир бўлгани бўлади. Кофирларни отга бостириш савоб иш. Саҳройи элингиздан кофир чиқиб қолса, увол-чуволи сизнинг бўйнингизда. Яна битта гап, кимда-ким бизга ўз ихтиёри билан тобе бўлса, тинч яшайверади, йўқса, овулингиздан тўғри Хива атрофига кўчади. Олди билан янгидарёликларни кўчирамыз. Буни қулоғингизга олтин исирға қилиб олинг. Эл бир ерга қанча жипслашса, бошқаришингиз шунча осон бўлади.

— Қуллуқ, улуғ хонимиз.

— Овулингизда бир кун тунаймиз.

— Бош устига, улуғ хонимиз.

...Муҳаммад Раҳим хон аскарбошиларида ҳам эҳтиёткор экан, юртдан олдин туриб, бомдод намозига азон айтадиган муаззинни ўзи уйғотди.

Кечадан бери мижжа қоқмаган Ойдўс: «Хон дегани ҳам жонини ҳовучлаб юрар экан-да», деб кўйди ичида. Фира-ширада келаётган Қобил, Оймирзани кўриб кўнгли бир оз жойига тушди: «Уруғларни тайёрлаб кўйганим учун хон мендан хурсанд бўлади...»

Хон чиндан ҳам бу икки бийни илиқ қабул қилди. Кейин аскарбошиларига алоҳида-алоҳида топшириқ бериб, енгил-елпи нонушта қилдирди-да, Ойдўсга йўл бошлатиб, Янгидарёга қараб жўнади.

Ойдўс Хива хони билан бирга лашкарни бошлаб келаётган бўлса ҳам юраги алғов-далғов. Ўз фарзандига ажал олиб келаётган одамдай ранги оқариб кетяпти. Кетига қараса бўлади, ер юзини қоплаб, мўр-малаҳдай бостириб келаётган лак-лак лашкарни кўриб, гоҳ ух тортади, гоҳ енгил тин олиб, олдинда чексиз қувонч кутиб тургандай шошилиб, отининг сағрисиغا қамчи босади.

Хон азондан бери бир оғиз гапиргани йўқ, бутун оламнинг ташвиши ёлғиз ўзининг бошида тургандай, қовоғини қора булутдай уйиб келяпти. Ойдўс ўқтин-ўқтин унга ер тагидан қараб, ичидагисини билиб олишга уринади, бироқ унинг чехрасидан бирон нарсани уқиш қийин. Бир маҳал у от туёқлари тагида фирчиллаётган қор билан бирга қуриган ўтларнинг ширт-ширт синишини эшитиб қолди. «Хоннинг оёғи теккан ерда гиёҳ унмайди, деган гап шу бўлса керак, — деб ўйлади ичида, — баҳорда жонланадиган барча ўт-ўланларни шафқатсиз от туёқлари босиб, янчиб кетяпти. — Ойдўс чидолмай, қамчисининг сопини тишлади. — Гапга тушунмайдиган бийларга ўчакишиб нима қилиб кўйдим-а? Рост, хон лашкари минган отларнинг туёқларидан ўт чақнайди, юриб ўтган ерида гиёҳ кўкармайди... Ана шу туёқларнинг тагига одам тушсачи? Вой, нодон бошим, бир-бири билан келишолмаган халқимнинг ўжарлари сўзсиз шу отларнинг туёғи тагида қолади... Сўқир кўздан сўқир юрак ёмон. Менинг юрагим сўқир бўлиб қолдими?.. Яхши кийимда йиғлагандан кўра ёмон кийимда кулиб юрганга не етсин? Ишқилиб, хон яхши кийинтириб йиғлатмаса бўлгани... Йўқ, йўқ, Ойдўс бий, сира афсусланма, сен шу халқнинг эртаси дея икки инингни ўлдирдинг. Агар хон буни тушунмаганда, ўзи келиб ўтирмасди. Бунақа бир сўзли хон йўқ бу оламда! Хоннинг ўзи келгани — элимнинг бахти. Агар янгидарёликлар ношукурчилик қилмай, бош эгиб чиқишса нур устига аъло нур. Улар ҳам бу ёққа кўчиша-

ди. Овуллар бир ерга тўпланади. Ўз ҳолига кичкинагина бир хонлик бўлади... Аввало хонлик! Ана ундан кейин «мурувват куни» ҳам, ҳунар-билим ўрганиш ҳам, турли-туман базмлар ҳам бўлаверади. Ўрис мамлакатидан Бухорога, бутун кунчиқар томонга қатнайдиган карвон йўлининг бўйига қудуқлар қаздираман, карвонсарой солдираман, бож ундираман...»

— Ойдўс қорақалпоқ!

Хоннинг овозидан Ойдўс вужудига муз теккандай, бир чўчиб тушди.

— Лаббай, улуғ хонимиз.

Муҳаммад Раҳим хон оёғини узангига тираб, узоқда Бўрчи тоғининг битта тепалигида кўринган бир тўда отликқа тикилиб турарди. Ойдўс ҳам эгарининг устида тикка туриб, қўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди-да, хонга хурсанд бўлиб хабар қилди:

— Улуғ хонимиз, бу янгидарёлик Ўринбой бийлар. Оқ ялов кўтариб олишибди. Афтидан, урушсиз таслим бўлишадиганга ўхшайди.

Ойдўс янглишмаган эди. Ўринбой ўғли мулла Давлатназар билан беш отликни бошлаб оқ ялов кўтариб келарди. Ойдўс бу ёққа ўзларидан олдин Қодирбергани юборган эди. Унинг бу ўжар Ўринбойни қандай қилиб шундай тез йўлга сола билганига ҳайрон қолиб, ичида ундан мамнун бўлиб қўйди.

— Ойдўс қорақалпоқ, қани, анавилар билан гаплашиб кўринг-чи. — деди хон бир оз юмшаб.

Отасидан олдин ўғли Давлатназар тилга кириб, Ойдўсга салом берди ва Хива хони фуқаролигини қабул қилишга келишаётганини маълум қилди.

Хон ёш йигитнинг бурро-бурро гапиришини эшитиб, лашкарларидан ажралиб, Ойдўснинг ёнига келди.

— Ёш бий жуда ақлли кўринади, — деди хон. — Бу кишиларнинг қайси бири Ўринбой бий? Ҳа, майли, ҳаммаларингиз ҳам ўз ўрнингизда қолаверасиз. Аммо, Хивадан анча узоқда экансиз. «Ойдўс шаҳари»дан нарига кўчасиз.

Ёш Давлатназар яна ҳозиржавоблик қилди:

— Айтганингиз бажо келтирилади, улуғ хонимиз.

— Намунча шошқалоқлик қилмасанг, — деди отаси шивирлаб.

— Бухоро амирининг шартидан бу хоннинг шартингилроқ.

Ойдўс шамоллаганми, қаттиқ йўталиб, Ўринбойнинг ёнига келиб шивирлади:

— Бухоро қандай талаб қўйди?

— Ҳали ўзинг ҳам ҳеч нарсага эришганинг йўқ, Ойдўс. Йиқилиб туриб, сал қийшайгандан кулма!

Давлатназар отасининг нима деганини аниқ эшитмай:

— Бухоро бор бўлсину, аммо амири курсин, — деди.

— Ҳа, баракалла, ўғлим, — деб унинг гапини хурсанд бўлиб қувватлади Ойдўс. — Унинг шартлари менга ҳам маълум. Тилимизга шак келтиришдан ҳам қайтмайди. Ўринбой бий, нима бўлганда ҳам жуда ақлли иш қилдингиз. Сиз билан биз қорақалпоқ фарзанди йиғламаса деймиз.

Ўринбой бий соқол-мўйловида қотган қировни қундуз пўстинининг енги билан силаб туриб, Ойдўсга ўшшайди.

— Энди бошимизда ёнғоқ чақасан шекилли. Билиб қўй, чақтириб бўпмиз, бизда ҳам тил бор, ақл бор.

Ойдўс у билан ади-бади айтишиб ўтиришни ўзига эп кўрмай, аста, «ҳа, аттанг-а, оғайни...» деб бошини чайқади-да, хоннинг нима дейишини кутиб тураверди.

Муҳаммад Раҳим хон бир зум тўхтаб, ўйланиб олди-да, хуржунидан олтин соплик пичоқ чиқариб, Мулла Давлатназарга узатди.

— Мана, ёш бий, сизга совға.

Мулла Давлатназар хон отининг олдинги оёқларини кучоқлаб тиз чўкди-да, пешанасини уч маротаба қорга теккизди.

Ўринбой бийдаги ҳадиксираш йўқолиб, ўзини Ойдўсдан ҳам устун сезиб, хонга яқинлашди:

— Улуғ хонимиз, менинг ўғлимга қилган совғангиз учун бир умрга миннатдормиз.

— Ҳа, бу яхши йигит сизнинг ўғлингизми? Энди бу ердан Маман овули қанча келади?

— Улуғ хонимиз, Ўринбойнинг овулигача ҳали анча овуллар бор, ҳаммасини босиб ўтиб, ана ундан кейин Маманнинг овулига борсак деб ўйловдим, — деди Ойдўс.

— Ҳа, Ойдўс қорақалпоқ, биз сизнинг айтганингизни қиламиз. Энди тушлик қилиб олиш керак.

Улар Қора теренгга қараб бурилишди, Ўринбойнинг Ойдўсга бўлган адовати пасаймай, баъзи-баъзида тортишиб қўйгани сезилади, аммо ҳар кимнинг ўз билгани ичида...

Қодирберган кузатиб чиққан Маманга гапириб кел-
япти:

— ...Ақлли ўзини, ақлсиз шеригини айблашини ях-
ши биласиз. Ойдўс икки инисини эл бирлиги учун
ўлдирди. Энди унга ҳам раҳм қилинглар. Ўринбой бий
ҳам Бухородан воз кечиб, бу томонга мойил бўлади.
Ўрис подшосидан ёрдам кутиш, ёмғир ёғади деб қумга
уруғ сепиш билан барабар. Мен сизга ақл ўргатмоқчи
эмасман, лекин ўрис подшолиги учун бизнинг элимиз
денгизнинг бир томчисидай. Денгизга эгалик қилиб
турган одамда томчига муҳтожлик бўлмайди. Биз учун
Хива хонидан зўр куч йўқ. Хони ҳам бир сўзли одам.
Ёрдам бераман деса, бериб турибди. Яқин орада ўзи
келармиш. Қаршилиқ кўрсатиб ўтирманг. Хоннинг
қаҳри ўзингизга маълум, дарғазаб бўлса ёмғирни қорга,
қорни эса қонга айлантириши мумкин. Халқ хароб
бўлмасин...

Маман овуллош қарияларнинг гапларига қандай
қулоқ солиб эшитган бўлса, Қодирберган овулдан чи-
қиб кетаётиб шу гапларни такрорлаганида ҳам инда-
май қулоқ солди. Рози бўлай деса, виждони қабул қил-
майди, эътироз билдирай деса, Ойдўсдан элчи бўлиб
келган меҳмонни ранжитишни истамайди. Меҳмонини
овулнинг қибла томонидаги йўлга солиб юбориб, аста
«хайр, меҳмон», деди-да, отининг жиловини тортди.

Овулга узоқдан назар солиб, кўчада бир-бирига қор
отиб, яланг оёқ ўйнаб юрган болаларни кўриб, кўнгли
алланечук бўлиб кетди, афсус билан бошини чайқаб,
бир зум қараб турди-да отини қистади.

Маман ўрис подшоси ҳузурига элчи юборганидан
кейин овулининг йигитларидан отлиқ аскарларнинг
сонини уч юзга етказиб, машқ бошлаган ердан кечаги-
на қайтиб, Қодирберганга йўлиққан эди. Унинг топиб
келган гаплари аввалига таъсир қилмагани билан, бари
бир ўйлантириб қўйди: «Ойдўс икки инисини эл бир-
лиги учун ўлдирди... унга раҳм қилинглар... Ўрис под-
шосидан ёрдам кутиш ёмғир ёғади деб қумга уруғ се-
пиш билан баробар... Ўрис подшолиги учун бизнинг
элимиз денгизнинг бир томчиси, холос... Денгизга эга
оламда томчига муҳтожлик бўлмайди...»

«Бу гапларда жон бормикин? Унда биз Хива хони
учун киммиз? Йўқ, осиладиган бўлсак ҳам баланд дор-
га осилганимиз маъқул. Йиқилсак биратўла йўқ бўлиб

кетармиз, суяса жуда юқоридан ўрин олайлик... Ҳа, ё у ёқлик, ё бу ёқлик бўлайлик, ўртаси керак эмас...»

Сал наридан ўтиб кетаётган ўтинчиларнинг саломига алик олиб бошини кўтарганида, уларнинг жулдур кийим-бошларига кўзи тушиб, яна юраги гуздай ачишиб кетди, юрагига гўлгула солиб келаётган бояги ўйлари сувга тушган тошдай бир зумда изсиз йўқолди.

Катта тўйларда уруғ номуси уйғониб, полвонни эсга олишмаса, Отабекнинг ўтовини ҳеч ким эсламас эди. У халқ номидан ўрис подшоси ҳузурига кетганидан бери бу ўтов ҳамманинг эътиборини ўзига тортиб қолди. Ёнидан ҳеч ким бепарво ўтиб кетолмайди. Ўтган-кетган ҳеч бўлмаганда: «Шу кўримсизгина ўтовда ҳам элимизнинг элчиси чиққанми-а?» деб бир зум ажабланиб қараб туради, ҳамманинг назарида у оддий илашиқ эмас, янгидарёликларнинггина эмас, бутун қорақалпоқ элининг киндик ўтовига ўхшаб кўринади. Илгарилари бу томонга қайрилиш хаёлига ҳам келмайдиган Маман ҳам бу ўтовдан тез-тез хабар олиб турадиган бўлиб қолган... Ҳозир ҳам бирров кириб ўтай деб турди-да, кейин машқдаги йигитларига, қайтиб келяман, деб берган ваъдаси ёдига тушиб, ўтов ёнидан ўтиб кетди. Ичкаридан «Отин келин»нинг тўнгиллагани эшитилиб турипти:

— У отасига тортиши керак. Отангнинг қанақа одамлигини эсингдан чиқардингми? У дунёга битта келган энг ақлли, энг обрўли, ҳақиқатпарвар, халқпарвар одам. Бутун қорақалпоқда бундай одам йўқ. Унинг номига шак келтириш мен учун ҳам, сен учун ҳам уят. Бемаъни одамлар билан гап талашгунча ўнг томонимда бутун халқнинг элчиси, оламга машҳур полвон отам бор, чап томонимда «Отин келин» деб ном чиқарган муслима онам бор, деб ўйла, шайтонга хай бер...

Маман аста-аста кетиб бораркан, «Боласи тушмагур бирон ножўя иш қилиб кўйган бўлса керак, тавба, элимда вафодор қандай ажойиб аёллар бор-а»... деб гурурланиб кўйди. Ўз уйига ҳам бурилмай, овулнинг қоқ ўртасидан ўтиб, нариги томонга чиқди. Рўбарўсида пайдо бўлган манзарани кўриб, ҳайрон бўлиб қолди. Юзга яқин отлиқ шу томонга қараб келарди. «Бечора йигитларим ўзаро низо чиқиб, тарқаб кетишаётганми-кан?» Ҳовлиқиб кетганидан турган ерида тошдай қотиб қолди. Бир оздан кейин кўзлари алдаганини пайқаб, ишқалаб-ишқалаб яна тикилди-да: «Вой, Маман, кўзларингни парда қоплабди, қарибсан», деди

ўзига-ўзи хурсандлигини яширолмай, сариқ тишларини кўрсатиб, отлиқларнинг олдидан кесиб чиқди.

Булар Ойтувған ботир бошчилигидаги қозоқ йигитлари эди. Маман ёш ботир билан қучоқлашиб, йигитларининг ҳаммасига бахт-саодат тилади.

— Отабек полвондан, Никифоровдан кўпдан-кўп салом, — деди Ойтувған ботир.

Маманнинг чехраси гул-гул очилиб кетди.

— Қаерда учрашдиларинг?

— Бизникида йигирма кунча дам олиб кетишди. Йўлда номаълум қароқчиларга дуч келиб, таланишибди. Отам уларни иккита норга миндирди. Улар ўрис подшоси ҳузурига жўнаб кетишди, бизлар бу томонга қараб йўл олдик.

Замоннинг зайлини ўйлаб, Маман ичида, эй парвардигор, ишқилиб, энди уларни қароқчилардан ўзинг асра, тоғ-тошлардан эсон-омон олиб ўтиб, манзилларига басаломат етказ, деб тилак тилади, кўз олдига кимсасиз далаларда кетиб бораётган қўш нор, уларга минган Отабек полвон билан ота-бола Никифоровларни келтирди.

— Бий оға, отам хоннинг ҳузурига борди, — деб Ойтувған яна янгиликларни ҳикоя қила бошлади. Маман бу юз отлиқни қозоқ хони юборган экан деб, хурсанд бўлиб қолди.

— Хонингизга мингдан-минг раҳмат, иним.

— Хонга миннатдорчилик билдиришнинг ҳожати йўқ, бий оға. Жуда майда гап одам экан. Отам иккаламиз борган эдик, «Қорақалпоқларга ёрдам берадиган холим йўқ» деди. Хива хонидан кўрқади. Отам хон ҳузуридан қайтишда йўл-йўлакай босиб ўтадиган овулларимизга жар солдириб, сизларнинг бошингизга тушган қийинчиликларни айтган эди, «Туғишган қорақалпоқлардан аяйдиган жон йўқ», деб манави йигитлар ўз отлари, яроғ-аслаҳалари билан бизларга эргашибди.

Маманнинг қувончдан кўнгли бузилиб, хира тортган кўзларида ёш ҳалқаланди.

— Худо зиёда қилсин, иниларим, такаббур хонларимиз ўртамизга нифоқ солмаса, бир-бировимизга қандай меҳрибон эллармиз. Йўлларда таловчи бўлиб юрган худобезор тошбағирлар, ҳар қалай, хоннинг одамлари.

Ичида йиғилиб ётган гапларини айтиб, юрагини бўшатиб олган Маманнинг руҳи анча енгиллашди.

Ойтувғанларни бошлаб, машқдаги йигитларнинг олди-га жўнади.

Аскарлар худди эски қадрдонлари билан учрашгандай, апоқ-чапоқ бўлишиб, бир зумда аралашиб кетишди.

Тинч кунлар узоққа чўзилмади.

Қодирберган қулоқ қоқиб кетган хабарнинг учи чиқди. Кунботар томондан шамол эсиб, бийдай дала-ларни қоплаган қор изғиринга айланиб, кўз очирмай қўйган оғир кунларнинг бирида қибла томондан бос-тириб келаётган қора бало кўринди.

Овулда айланиб юрган соқчи аскарлар занг қоқиб, овулни оёққа турғазди. Олдиндан кўриб қўйилган тайёргарликларга биноан уйлардан уйларга, ўтовлардан ўтовларга, ертўлалардан ертўлаларга одамлар югуриш-ди. Чол-кампишлар, аёллар, чўлоқ-маймоқларгача қол-май овулнинг чеккасидаги олдиндан қазиб қўйилган қўрғоннинг ёнига тўпланишди. Ҳамманинг юзида алам, ғазаб, ўз овулини душмандан қўриқлаш ҳарака-ти...

Маман билан Ойтувған овул бийларини — кичик аскарбошиларни бошлаб, одамлар тўпланган қўрғонга кўтарилишди. Душман анча яқинлашиб қолган эди, аскарлар бир зумда қўрғоннинг икки томонига тенг бўлиниб, душман томон интилишаркан, қий-чув со-лишди.

— Халойиқ, йигитлар, ҳовлиқманглар! Бирлик сақ-ланглар! Шошилманглар, шошилманглар!

Кўлларида қилич, найза тутиб олдинга югурган қо-зоқ аскарлари пиёда оломонни огоҳлантириб кетиш-япти.

— Қариндошлар, шошилманглар! Сизларга отилган ўққа биз кўксимизни тутиб берамиз. Шошилманглар!..

Оломон қўл ушлашиб, қўрғоннинг тепасига ўрма-лади.

Бостириб келаётган душман отлиқлари бирдан тўх-тади. Янгидарёликлар қўзғалиб, қий-чув солишди.

— Душман тўхтади, шошиб қолди!

Шу пайт душман томондан беш-олти отлиқ ажра-либ чиқди.

Маман кўзларини узмай бир зум тикилиб турди-да, Ойдўснинг ола оёқ жийронини, отнинг устида хиёл энгашиб ўтирадиган Ўринбойни таниди. Лекин тани-ганини атрофдагиларга билдирмай, нарироқда турган Ойтувғанга «бу ёққа кел» дегандай қўл силтаб, Ойдўс-лар томонга юрди.

— Маман, — деди Ойдўс битта найза етгулик масофада тўхтаб. — Биз Муҳаммад Раҳим хондан келган элчимиз.

— Эл Муҳаммад Раҳим хонники эмас эди-ку!

— Кўп гап эшакка юк, Маман, гапни чўзма. Хоннинг қулоғига етса, охири бахайр бўлмайди. Элнинг боласи йиғламасин, найзангнинг сопини синдир, қиличнинг ташла, улуғ хонга таъзим қил.

— Бор гапинг шуми?

— Энди Ўринбойдан эшит!

— Маман, биз Хивага бўйсундик, — деди Ўринбой.

— Мен сизга ўхшаб тулки бўлишни истамайман!

— Маман, кўзингни очиб кетимга қара, хон лашкарлари бамисоли бир тоғ, сал жойидан қўзғалса, янчиб ташлайди. Бир умр ўзларингга келолмай қоласизлар.

— Кўзим тирик экан, боболаримизнинг ниятларини оёқости қилмайман.

— Маман, сиздан бошқаларда боболаримизга содиқлик йўқ деб ўйлайсизми? Боболаримиз сиздай бир ўжар бий авлодларимни ўлимга ҳайдасин деган эмас, суянса арзийдиган куч топиб униб-ўссин, халқ майдаланиб, йўқ бўлиб кетмасин, деб паноҳ излаган! Ҳозир ўша паноҳнинг ўзи келиб турипти!

— Ойдўс, мен айтдимми, тамом. Биз қозоқлар билан қўшилиб, ўрис подшосидан мадад кутияпмиз. Хива хонига ўзларинг тобе бўлаверинглар.

— Шу охирги сўзингми? — деди Ойдўс.

— Мен битта гапимни сира икки қилган эмасман.

— Шунақами, Маман?

— Шундай, Ойдўс!

Дарғазаб Ойдўс ортиқ ҳеч нарсa демай, кетига бурилди-да, туғнинг ёнида шу томонга кўз тикиб турган отлиқ Муҳаммад Раҳим хонга «олға босинглар», деб ишора қилиб, қўл силтади.

Хон лашкари худди оч қашқирлардай атрофга ёйилиб, ҳужумга ўтди.

Маман билан Ойтувған йигитларига шовқин солиб, душманга юзлашишди.

Уруш бошланди. Атрофга лойли қор учқунлари сачради, ялт-юлт қилган қиличлар, қарағай сопли найзалар, илондай тўлғанган қамчилар ҳаракатга келди.

Хон лашкарининг фақат ярминигина юбориб, қолганларининг олдида урушнинг боришини кузатиб тур-

ди. Орқа томонда бир гуруҳ одамлар хоннинг дам оладиган оқ чодирини тиклашга тутинишди.

Отлари урушга эпчил баъзи аскарларнинг қўлларида йилтиллаган қиличлардан қон оқиб, айрим отларнинг устидан эгалари қалпоқдай ерга учиб туша бошлади. Айрим отлар эса қор тўлиб қолган чуқурларга ўмбалоқ ошиб йиқилиб, баъзилар эса оёқлари узангидан чиқмай, ўз оти тагида судралиб кетяпти. Бир зумда оппоқ қорнинг усти қорамтир тусга кирди-қўйди.

Маман билан кичик бийлар йигитларига аралашиб, айримларининг ғолиб келишаётганини кўришганда «ҳа, баракалла», «азамат», дейишиб, душман билан тенг олишиб турган йигитларига далда беришади.

Эсенгелди сариқ овози борича қий-чув солиб, қочиб, урушиб юрибди.

Пиёдалар отлиқларга аралашиб югуриб, душман аскарларини отдан йиқитиш билан овора.

Айниқса, қозоқ аскарлари чаққон ҳаракат қилади. Ойтувған ботир худди тўқайга кирган ўтинчидай, душманнинг ичига аралашиб кетди. «Чоп, ур» деб қичқирганича, тинмай қилич солади, йигитлари ҳам ўзидан сира қолишмайди.

Хон уларни кўриб, иккинчи гуруҳ аскарларини ҳам жангга солиб юборди. Энди янгидарёликлар мағлубиятга учрай бошлашди. Шошиб қолиб, ҳатто чекина бошлаганлари ҳам бўлди.

Хоннинг ёнида урушни кузатиб турган Ойдўс Эсенгелди сариқнинг жийрон қашқасини таниб қолди. У қиличи ялтиллаган йирик гавдали бир бедов отлиқнинг олдида қуёндай эпчиллик билан елиб борарди. Хонни огоҳлантириш ҳам эсига келмай, Ойдўс уларнинг кетидан от қўйди. Бир бурилишда олдидан кесиб чиқди. Овоз қўйиб, Эсенгелди сариқни чақирди. Эсенгелди сариқнинг кўзларига тер қуйилиб, жони кўзига кўриниб қолган эди. Пешанасини телпаги билан сидириб, лаблари дир-дир титраб Ойдўснинг овозига етиб келди.

— Нима?

— Жон ширин, жўра. Маман ҳам эсини йиғиб олар, сен ўзингга тегишли йигитларни бўлиб олиб, урушни тўхтат, биз томонга ўт!

Эсенгелди узоқ ўйлаб ўтирмади.

— Бошла хонингга.

Хон Ойдўснинг рухсатисиз кетиб, битта қорақалпоқ аскарбошисининг ёнини олганини кўриб жаҳли

чиқиб турган эди, уни эргаштириб келаётганини кўриб, узоқданоқ хушомадомуз сўради:

— Ойдўс қорақалпоқ, тинчликми?

— Улуғ хонимиз, биз сизникимиз, — деди Эсенгелди сариқ қисқа-қисқа нафас олиб. — Шартингизни айтинг.

— Шартим шуки, бу маконни ташлаб, «Ойдўс шаҳари»нинг нари томонига кўчасиз.

Эсенгелди сариқ бошини қашиди.

— Ҳозир ўйланадиган вақт эмас, — деди Ойдўс. — Битта бий уй солдирса, битта бий уй буздиради. Агар сен уй солдиришни истайдиган бий бўлишни истасанг, ҳозир ҳал қил. Тушуняпсанми, ҳар бир аҳмоқликдан бир дақиқанинг ўзида қанчадан-қанча одам жон таслим қилиб турипти? Бўл!

— Розиман!

— Унда йигитларингга жар сол, яроғ-аслаҳаси билан хон лашкарига қўшилсин!

Эсенгелди сариққа эргашиб Ойдўс ҳам чопиб кетди.

Янгидарёликлар орасида қий-чув, сурон, бошбошдоқлик, келишмовчилик авжига чиқди.

Намозгарга бориб қор бўрони ҳам тинди, уруш ҳам тўхтади. Хон лашкари оқ чодирни қуршаб, отдан тушди.

Кечаси билан хон чодирда Дўспаннинг ўртага қўйган от ёпиғи ҳангомага сабаб бўлиб чиқди. Ёпиқ сўкилиб, тариқ тўкилганига ҳамма ҳайрон қолди. Ҳатто хоннинг ўзи ҳам:

— Об-бо қарақалпоғ-е, — деб Ойдўсга таажжубланиб қаради. — Бунча пишиқ халқ бўлмасаларинг-а?

— Пухталикка пухтамиз, улуғ хонимиз, лекин бирлигимиз кам...

Бомдод намозидан кейин яна жанг бошланиб кетди.

Хоннинг ҳисобсиз лашкарига бардош беролмай, янгидарёликларнинг бир қисми қуролини ташлаб, Ойдўсга бош эгди...

Бир маҳал Ойтувған ботир Маманга яқинлашди.

— Фикринг қанақа?

— Хива хонига бош эгмаймиз, жигар!

Қозоқ аскарлари учун Маманнинг бўйин эмагани етарли эди, кучлари озлигига қарамай, хон лашкарига қарши урушни яна давом эттираверишди.

Ойтувған ботирнинг ҳаракатлари худди эртакларда-

ги қаҳрамонларни эслатади. Ўзини тўдага уриб, бирдан чекиниб қоча бошлайди-да, кетидан қувиб келаётганларга шартта ўгирилиб, уларни биттама-битта найзадан ўтказди. У ана шу устомонлиги билан ҳамманинг эътиборини тортди. Бир маҳал кеча Эсенгелди сариқни қувлаган барзанги у билан ёнма-ён келиб қолди. Хоннинг баъзи қилиқларини кўрган одам, уни қирғин урушни эмас, лашкарларининг курашишини эмас, улоқни томоша қилиб турган одамми, деб ўйлайди. Хон Ойтувған ботир билан барзанги отлиқнинг бири-бири билан тиралиб олишиб туришларини кўриб, Ойдўсни найзаси билан туртди.

— Анави томошани кўр!

Ойтувған ботир чарчаган бўлса керак, найза уриб, қилич силташлари бетартиб. Шошиб қолганлиги сезилиб тўрибди.

Ойдўсининг унга раҳми келди.

— Улуғ хонимиз, уларни ажратиб келайми?

— Ие, қорақалпоқ, эсинг жойидами?

— У зўр қаҳрамон, бундайлар ўлмаслиги керак!

Хон унинг соддалигидан серкиллаб кулди. Шу аснода Ойтувған отдан қулади.

Бошлиқларининг овози чиқмай қолганидан кейин қозоқ аскарлари орасида ҳам парокандалик бошланди, пешиндан кейин эса ҳаммаси ўз жонини ўйлаб қолди.

Уларнинг бўшашганлари янгидарёликларга ҳам таъсир қилиб, пиёдаларнинг ичига уриб, ўзларини таппа-таппа отдан ташлай бошлашди.

Хон лашкари янгидарёликларни икки томонидан ўраб, худди битта пешматнинг ёқасидай қуршаб кела бошлади. Бу хавфли қуршовдан қўрққан баъзи аскарлар боши-кеди кўринмаган қозоқ далаларига қараб қоча бошлашди...

Бел, болта, паншаха, калтак кўтариб, юрган пиёдаларнинг тирқираб қочишидан фойда бўлмади, қуршовда қолишди, уларнинг ичида Маман ҳам бор эди. Қизишиб кетган хон лашкари ҳали-вери урушни тўхтатдиган кўринмасди. Қуршовда қолганларнинг типпачик турганларини қиличдан ўтказа бошлашди, одамлар энгашиб-энгашиб, чўкка тушиб олишга мажбур бўлишди. Маман белбоғини счиб, найзасининг учига илди-да, хон томонга қараб юрди...

... Маман хоннинг шартини эшитганида, худди бошидан бир челақ муз сув қуйилгандай бўлди:

— Бу қандай гап, тўралар? Ҳадеб турар жойимизни

ўзгартираверамизми? Кучингиз олдида бош эгдик, лекин ўз маконимизда қолдиришингизни сўраймиз!

— Ўрис подшосида қандай ҳикмат борлигига ҳайронман, — деди хон аста тўнғиллаб. — Лаънатилар билан тил бириктирганлар ҳамиша бир-бирига содиқ бўлиб қолади. Боши кесилса ҳам худди отдай, анчагача оёқларини силкитиб ётади. Қани, Ойдўс қорақалпоқ, ўзинг гаплаш!

Ўринбой, Қобил, Оймирза, Эсенгелди ва яна бошқа енгилган қорақалпоқ бийларининг қуршовида Ойдўс олдинга ўтиб, Маманга эмас, гала-ғовур қилиб турган халққа мурожаат қилди:

— Халойиқ, менга ишонинглар, қулоқ солинглар! Бу қонли жанг фақат бирлик учун, бутун қорақалпоқларнинг бирлиги учун бўлди. Хиванинг улуғ хони Муҳаммад Раҳим хон ёрдам берди. Кўчамиз денглар. Хоразм воҳасига кўчамиз, денглар. Халойиқ, жигарбандларим, қайсарлик қилманглар! Бирларинг қозоқларнинг орасига, иккинчиларинг ўрис элига, учинчиларинг Бухоро қўли остига ё туркманларнинг қаватига кетиб қолсаларинг. «Манави қорақалпоқларнинг юрти», деган гапдан бўлак нима қолади? Эртанги кунимиз жуда ажойиб, жуда яхши. Яхшилик бўлади, улуғ хоннинг ваъдаси бор...

— Гапирма, Ойдўс!

— Сенга амал, бизга макон керак!

— Сотқин! Йўқол!

Шовқин босилгунча Ойдўс гапирмади, қизишмади ҳам. Пайтдан фойдаланиб хоннинг жарчиси олдинга ўтди.

— Халойиқ, бир оз тинчлик сақланглар, улуғ Муҳаммад Раҳим хоннинг фармонини эълон қиламан.

Оломон жим бўлди. Хон Ойдўс билан барча қорақалпоқ бийларини олдинга ўтказиб, ўзининг маслаҳатчилари билан кенташиб олган, саҳройи халқни ҳуркитиб юбормаслик мақсадида, Маман бийдан бўлак барча бийларни ўз амалларида қолдиришга қарор қилган эди. Жарчи ҳозир хоннинг ана шу фармонини халққа эълон қилиши лозим эди.

Юртнинг кутгани бу эмас эди, аввалги анграйишиб, кейин денгиздай тўлқинлана бошлашган эди, фармонга мувофиқ ўз ўрнида қолган бийлар уларни тинчлантириш учун тўп орасига киришди. Ойдўс гапида давом этди:

— Биродарлар, мени қандай хоҳласаларинг шундай

тушунаверинглар, хафа бўлмайман. Лекин бир куни бориб менинг ниятимни тўғри тушунарсизлар, хурсанд ҳам бўларсизлар, бунга имоним комил. Ўшангача нима деб койисаларинг, койийверинглар, розиман, ҳозир эса хотиржам уй-уйларингга тарқалинглар!

Бу гаплар хонга ёқмай, отлиқларнинг орасини ёриб, ўзи оломонга рўбарў бўлди ва қилич тутган қўлини юқори кўтарди.

— Улуғ Хива хони ҳеч кимга ялинмайди, яхшилик билан кўчмасаларинг, қилич қинига солинмайди. Кимдан-ким олдин кўча бошласа, ўша иқбол топади...

Оломон куннинг совуқлигини писанд қилмай, қизишиб турган эди, хоннинг гапларини эшитгандан кейин бир тўлқинланиб ораларига шамол кирди-да, этларини бирдан жунжиктириб юборди...

... Шундай қилиб, қорақалпоқларнинг энг орқа чегарасидаги овулларни бўйсундириш хонга унчалик қимматга тушмай тамомланди.

Энди у лашкарига овулларни оралатиб, ҳар битта хонадондан Хива томонга қараб кўчиши ҳақидаги ваъдасини олиб, ўжарларининг керагаларини ҳозирнинг ўзида бузишни топширди-да, Орол денгизи ёқаларида истиқомат қиладиган элатларни ўз кўзи билан кўриб ўтиш учун Қўнғирот тарафга қараб йўл олди. Қорақалпоқ бийлари ҳам бирга отланишди. Хон босиб ўтаётган ерлар топталиб, Хива хонлигини эътироф этишдан бош тортган элатлар отларнинг туёқлари тагида қолаверди. Хон шу аҳволда ҳам шум ниятини амалга ошириб, ҳар овулнинг олдинги бийларига бийлигини қайтариб, уларнинг Хива шаҳарига қараб кўчишга отлана бошлашганини кўрса ҳам нон ушлатиб қасам ичириб ўтаверди.

Хон Қўнғиротга яқинлашиб Амударёга етганда, қорақалпоқ бийларидан ёш Давлатназар, Қобил, Оймирзалар билан бирга беш-олти бийлардан бошқаларига қолишни маслаҳат берди. Буни эшитиб, баъзилари хурсанд бўлишса, баъзилари норози бўлишди, баъзилар эса ўзларини ноқулай ҳис қилишди. Хон Ойдўснинг у ёғига ҳам бирга юриш истаги борлигини тушунди.

— Сиз қолаверинг, Ойдўс қорақалпоқ, — деди хон ўзини бепарво кўрсатиб. — Биз Қўнғиротнинг устидан ўтиб, сизнинг душманингиз Тўрамурот сўфини оёғимиз тагига олиб янчиб ташламагунимизча тинчимаймиз. Билиб қўйинг, ҳаммасини сиз учун қиламиз.

Янгидарёликликларни тўлиқ кўчириб бўлганингиз ҳақидаги хушxabар билан борарсиз Хивага. Сизга бир йил муҳлат берамиз. Баҳорда боринг. Ўшанда гаплашамиз.

Ойдўс Тўрамурот сўфининг бош эганини ўз кўзи билан кўргиси келаётганини айтиб, хонни кўндирмоқчи бўлди-ю, аммо хон уни ортиқ гапиртирмади.

— Айтилдими, вассалом!

Аждаҳонинг ёлғиз кўзи қорачиғидай ўйноқлаб турган қора от устидаги хон уч минг отлиқ лашкарни бошлаб яна йўлга тушганда, Ойдўс ундан хафа бўлиб, бир зум кетидан қовоғини солиб қараб турди-да, яна ўзини қўлга олиб, атрофида турган бийларга қараб, хондан норози бўлганини яшириб, деди:

— Улуғ хоннинг сафари бехатар бўлсин. Қани, биродарлар, унинг топшириқларини бажо келтиришга киришайлик.

* * *

... Қиш оёқлаб қолган кунларнинг бирида ўзининг ҳақиқий жонкуярларидан ўн отлиқни эргаштириб, Янгидарё билан ўз овули ўртасида жонини жабборга бериб элни кўчириш ишларини бошлаб юборган Ойдўснинг олдига кетида эллик отлиқни эргаштирган қотма, новча бир одам келиб ўзини таништирди ва янгиликларни хабар қилди.

— Исмим Гадоийниёз, Ойдўс бий. Улуғ Хива хони Кўнғиротнинг кўчаларида одам қонини сувдай оқизиб, халқни бутунлай ўзига тобе қилди. Ақли катта ҳоким қазо топди. Энди Хоразм вилоятида тинчлик ўрнатилди!

Ойдўс кўпдан шу хабарни кутиб юарди. Хурсанд бўлиб тиржайганида чап кўзи устидаги холи ўзига жуда ярашиб кетди.

— ... Энди Хоразм вилоятида тинчлик ўрнатилди. Унинг хурсанд кайфияти Дўспанга ҳам ўтди.

— Бий бобо, энди элатимизнинг елкасига офтоб тегар экан-да?!

— Бу қанақа бемаъни савол! — деди Ойдўс ҳар нарсани билишга ошиқиб турадиган жиловдориға ҳайрон бўлиб. — Улуғ Муҳаммад Раҳим хоннинг бизга ёрдам қўлини чўзишига кўзим етмаганда шу ишларга бош қўшган бўлармидим? Билиб қўй, Дўспан, яхшиликка ишониш жуда катта гап. Инсон кўзсиз яшаши

мумкину, аммо ишончсиз яшаши сира ҳам мумкин эмас!

Дўспан бий бобосининг иззат-нафсига тегиб кетганидан афсусланиб, лабини тишлади, аммо унинг хушнудлигини кўриб, хурсанд бўлиб кетганидан, яна бир оздан кейин:

— Бий бобо, бугун менга уйга бориб келишга рухсат берасизми? — деб сўради.

Ойдўс қандай зарур иши борлигини суриштириб ўтирмай дарров жавоб берди. Аммо Дўспаннинг ўзи сабабини айтмасликнинг иложини қилолмади.

— Мени кечиринг, бий бобо, хотинимнинг ой-куни етиб турган эди.

— Э-ҳа, жуда бахтинг очиладиган бўпти, чироғим. Дарров жўнай қол. Агар ўғил кўрсанг, исмини Раҳим қўй. Бу — улуғ хонимизнинг номи, кейин худонинг раҳмати ёғилсин, деган гап.

Дўспан марҳум отасининг ўғилли бўлсанг, исмини Тенгқур қўй, деган васиятини кўнглидан ўтказиб турган бўлса ҳам, бий бобосининг гапини қайтаролмади.

— Хўп бўлади, бий бобо.

... Ойдўснинг кўнгли энди жойига тушди. Хоннинг эллик отлиғига ўз тарафдорларини ҳам қўшиб олди. Агар тайинланган элатлардан биронта уй ё ўтов кўчирилмай қолса, хон гўё қорақалпоқларга мустақиллик инъом этаман деган ваъдасидан қайтиб қоладигандай аёвсиз иш юритишга қарор қилди.

Маманнинг овулига қайтиб келганида, унинг отдан тушса ҳам эгардан тушмаганини пайқади. У ўз яқинларини қибла томонга кўчиришдан тўхтатиш у ёқда турсин, бошқа томонга қараб кўчира бошлапти.

— Элни тўзғитманг! — деди жаҳли чиқиб Ойдўс. Кейин сал ҳовурдан тушиб Хива хонини, унинг бир сўзли одамлигини яна таърифлай бошлаган эди, Маманнинг орқа миясига пичоқ санчилгандай бўлди.

— Ҳар бир тулкига ўз думи чиройли кўринади!

Ойдўс унинг ёниб турганини кўриб, яна ўзини совуққонликка солишга ҳаракат қилди.

— Маман, қозоқларни мен ҳам душман деб ўйламайман. Бироқ, ёдингда бўлсин. Хони нега сизларга ёрдам беролмади? Чунки, қозоқларда ҳам бир-бирини қўллайдигани йўқ. Улар ҳам уруғ-уруғи билан, бир-бири билан қовушолмаган халқ! Бизларнинг ноаҳиллигимиз ё улардан бизга, ё биздан уларга юққан бўлса керак, хуллас, бу дард юқумли дард!..

— Сиз ақли одамсиз, Ойдўс...

У билан ади-бади айтишиб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини тушунган Ойдўс ёнидаги отлиқларга буюрди:

— Қани йигитлар, бу ақлсизнинг оёқ-қўлини боғланглар-да, хотини билан бирга кўчнинг олдидаги аравага ташланглар!

Ойдўс шундан кейин ҳеч ким билан гаплашмасликка қарор қилди. Мабодо гаплашадиган ё хиёл жилмайдиган бўлса, этаги ёшга тўла бечораларнинг биронтасига раҳми келиб қолишидан қўрқиб, қовоғини уйиб олди. Унинг муздек тошга айланган ғазабнок назарига бардош бериш саҳройи бечораларга осон тушмади. Кимда иккиланиш сезилса, ё кимда-ким ўрганиб қолган маконини ташлаб кетишга кўзи қиймай, тайсалласа, бошида қамчи ўйнади. Ҳамма уйини бузишга, кўрпа-ёстиғини тахлашга тушди... Шундай қилиб, қон томган қамчилар тагида кўч кетидан кўч эргашиб, янгидарёликлар учун «Оқ товон кўчди» йиллардагидан сира қолишмайдиган яна бир оғир кўчиш кунлари бошланди... Қозоқлар билан чегарадош томондан то Хўжайлигача чўзилган бепоён далалару қалин қамишзорлар орасидаги илон изи сўқмоқлардан мол етаклаб, отга, эшакка ё хўкизу сигирга юк ортганларнинг, юк ортадиган моли йўғлигидан кўрпа-тўшагини орқаларига танғиб, бола етаклаганларнинг, бир-бирига суяниб, зўр-базўр қадам ташлаб кетаётган қасалманд одамларнинг кети узилмай оқиб, нола устига нола қўшилди. Ҳар бир қалин қамишзор, ҳар туп жинғил, ҳар туп тўранғил кечаю кундуз тўзғиб келаётган халқнинг оҳига оҳ қўшиб, тинмай бўзлади. Ҳасрат оҳ-нолага тўлиқ қўшиқлар тўқилди:

Кўча-кўча кўчдан армон қолмади,
Юк кўтарар белда дармон қолмади,
Бузилмаган бирон фармон қолмади,
Шўрлик халқим, очиларми иқболинг!
Туроқли бир макон-жойинг бўлмади,
Юк ортмаган бирон ойинг бўлмади,
Худо улашганда пайинг бўлмади,
Қорақалпоқ, очиларми иқболинг?

Бу оҳ-нолаларни эшитганда Ойдўснинг юрак-бағри эзилиб, ўзини тамом унутиб, баъзан отини ҳам бошқаролмай, кўзларидан ёш оқиб кетади. Лекин,

бари бир ҳеч кимга ҳеч нарса демайди... Унинг бирдан-бир вазифаси — ҳозир хоннинг буйруғини бажо келтириш. Тўғри, бу ҳозирча оғир, ғам-ташвишли, иш, аммо охири хайрли бўлади. Халқи ҳозир бир қаттиқ шамолдан чайқалиб, катта денгиздан тошиб чиқиб, ҳар ерда туриб қолган қўлмак сувни эслатади. Қўлмак сувнинг тепасида ҳар қанча чиранганинг бефойда, овозинг узоққа бормайди. Ориқлигиндан чўккалаб қолган қизил оёқсан ё бўлмаса қаноти синган чорлоқсан. Мана энди ўша қўлмаклар бир ерга тўпланса, қўлга айланиши турган гап. Кичкина бўлса ҳам қўлнинг номи — қўл. Унча-мунча душманларни чўктириб бўлар-бўлмасга тўполон кўтаришга ботинолмайди. Мана бу ҳақиқий бахт! Ана ўшандагина Хива хони шартини бажаради, мустақил қорақалпоқ хонлиги юзага келади!..

Яна унинг фикрича, халқи боши-кети кўринмайдиган кенг далада бир-биридан кўз илғамас узоқликда ўсадиган буталарга шамолда учиб келиб илиниб қолган янтоқлар каби ҳолсиз овуллардан иборат. Энди ўша овуллар бир ерга тўпланса, кучлироқ бўлади, бир-бирига оқибатлироқ бўлади. Ўшандагина Хива хони ваъдасини бажаради, қорақалпоқ хонлиги юзага келади. Шундагина умр бўйи қўнимсиз бўлиб, замоннинг зардобини ютиб, азобини тортиб келган оз сонли халқи бир умрлик макон — шаҳар қура олади, илм-ҳикматга етишиш учун мачит, мадрасалар, мактаблар очади, қанчадан-қанча мамлакатлар билан савдо-сотик қиладди.

Ойдўс азбаройи шундай хаёлларга берилиб кетганидан, кўз олдида нон талаб юрган ҳисобсиз етимларни, юкини кўтаролмай, йўлда жон таслим қилиб қолиб кетаётган жигарларини кўрса ҳам ўзини бардам туриб, гердайиб ўтиб кетаверди, ўз шаънига айтилган барча ёмон гапларга эътибор бермай, қулоғини беркитди.

Ахир у хон ваъда қилган кунга ета қолай деб одамларни кўчирди, ҳаммасини ҳам қамчи билан зўрлаб кўчирди.

48

Бошидаги рўмоли бир томонга оғиб кетганини ҳам пайқамай ўтовга кириб-чиқиб юрган доя кампир Дўспаннинг отини узоқдан таниб, олдига югурди.

— Суюнчи бер, болам! Ўғиллик бўлдинг!

Дўспан отидан ирғиб тушди-да Қутлимурот иноқ совға қилган чопонини еча солиб аёлнинг елкасига ёпди.

— Ҳозирча шу, она!

Парчагул кўзини очиб, эшикка қараб ётган эди, курак тишларини кўрсатиб, жилмайиб ичкарига кириб келаётган эрини кўриб, ўрнидан туролмаганига хижолат тортди шекилли, икки юзи қип-қизариб, қўли билан кўзларини яшириб жилмайди.

Ичкарида яна икки аёл ўтирарди. Дўспан уларнинг биттасига қамчисини, иккинчисига хаттасидан чиққан буклама пичоғини бериб, совға қилиб қолган хотинига қарашиб туришгани учун миннатдорчилик билдирди.

— Марҳум отам умр ҳақида кўп гапириб, умр — кўзёши билан кулгининг тугуни, дегучи эди, — деди йўргакланган чақалоқни қўлига олиб. — Мен ҳозир жуда хурсандман. Назаримда, энди менга умр тугунининг кулгили томони насиб бўлганга ўхшайди. Ҳа, янгалар, ажабланманглар, умрнинг қувончи фарзандга ўхшайди.

— Албатта, болам, — деди ташқаридан доя кампир. — Одамга фақат кўзёшли томони насиб бўлаверса, тоқат ҳам қилиб бўлмас эди. Агар мундай ўйлаб кўрсанг, худода адолат бор. Ҳа, баъзан шуни тушунмай, осийлик қиламиз. Мана шу овулимизда кимда-ким молга муҳтож бўлса — фарзандга бой, кимда-ким фарзандга муҳтож бўлса — молга бой. Худои таоло шу йўл билан одамларни тенглаштириб қўйибди.

— Энди биз борайлик, — деди иккинчи аёл. — Ўғлингга қандай исм қўясан?

Дўспан нима дейишини билмай, лабини тишлади. Аёллар бунни пайқамай, ўзларига ёққан исмларни бир чеккадан айта бошлашган эди, Парчагул орага гап қистирди:

— Қайнатам қўйиб кетган исм бор-ку?

— Ундай бўлса, бошингизни қотириб нима қиламиз, — деб аёллар уй-уйларига чиқиб кетишди.

Парчагул тирсакларига тиралиб, қаддини тиклади. Меҳр тўла кўзлари билан бир-бирига тикилиб қолган эр-хотин ўтовда изиллаб юрган совуқ шамолни пайқашмади ҳам. Аксинча, синиқ керагалардан тикланган ўтовлари кўзларига хон саройига ўхшаб кўркем кўриниб кетди. Тош пиёлада сарғайиб турган чой бамисоли шарбат бўлиб ичилди. Ўчоқда ловуллаб ёнаётган ўт қуёш нуридай иссиқ берди, бахтиёр эр-хотин,

худди ҳозиргина топишган ошиқ-маъшукдай чақчақлашиб ўтиришди.

— Сен толеимиздан хурсандмисан, отаси?

— Хурсандман, Парчагул. Бундан ортиқ нима бўлиши мумкин? Ўзинг хурсандмисан?

— Хурсандман, жоним. Худога минг қатла шукур. Замонамизга шукур.

— Менинг ҳам шукронам кўп, жоним. Мана шу замонамиздан ҳам, бий бобомдан ҳам норози одамлар кўп. Шундай турмушга қаноат қилмай бўладими? Одамзод сира шукур қилмас экан-да...

Бирдан Дўспан безовталаниб қолди. Пешанасини тириштириб ўтиришини кўриб Парчагул ҳам ташвишга тушди.

— Отаси, бирон еринг оғримаяптими? Чақалоққа яна бир қарагин, қандай чиройли-а? Кўряпсанми, қошлари меникига ўхшайди, кўзлари эса худди сеники. Бола ота-онасига ўхшаса, меҳрибон бўлармиш, бахтли бўлармиш.

Дўспан Парчагулнинг сочларини силаб, ҳол-аҳвол сўрашгани билан сира кўнгли тинчимади.

Ахир, ўғлига ким айтган исмни қўйса экан? Марҳум отасининг васиятини ерда қолдирса инсофданми? Бий бобосининг айтганини қилмаса, ундан ҳам ёмон. Нима қилиш керак? Бугунги кун билан яшаш керакми ё ўтмишни унутмаслик лозимми? Бий бобо — бугуни, отаси — кечаги куни. Ўтмиш бўлмаса, келажак бўлармиди? Бугунсиз кечаги кун йўқ.

У бирон дурустроқ фикр келармикан, деб ташқарига чиқди. Изғирин совуқ. Эшак минган, юкини орқалаган тўп-тўп кўчкинчилар, бўйнига тиланчилик тўрвасини оingan гадойлар, етаклашганларнинг бир қисми овулдан чиқиб кетаётган бўлса, яна ўшандай бир гала одамлар кириб келяпти. Иликлари тус товукнинг илигидай қип-қизил яланг оёқ болалар совуқни писанд қилмай ўйнаб юришипти, усти боши жулдур уч-тўрт одам қўлларига куфкуфлаб ўтин тергани кетяпти. Қўраларнинг панасида жунжайган моллар турипти.

Ҳозиргина ўз турмушларидан мамнун бўлиб, замона ва бий бобоси учун худога минг қатла шукур қилиб турган йигит бу манзарани кўриб ичидан зил кетди. «Биров тўйиб, биров совқотиб оч юргани шумикан-а?...» — деб кўнглидан ўтказди.

Шошилиб ичкарига кирди.

Кечаси билан мижжа қоқмай, хаёлнинг у кўчасидан

кириб, бу кўчасидан чиқди, аммо сира бир қарорга келолмади...

Баҳорги тонг шамоли худди бирон яхши маслаҳат берадигандай туюлиб, ўрнидан мушукдай сирғалиб чиқди-да, ширин уйқуда ётган келинчаги билан чақалоғини уйғотиб юбормаслик учун эшикни аста, эҳтиёткорлик билан, очиб, отининг ёнига борди. «Сен нима дейсан?» дегандай, ёлларини тараб, узоқ-узоқларга назар ташлади. Нимадандир безовта бўлиб хураётган итларнинг овози ҳамма ёқнинг тинчини бузиб турипти. Битта-яримта дайдиб юрганларнинг қораси кўринади. Уларнинг ҳаммаси Янгидарёдан шу ёққа қараб оқиб келаётган, аммо ҳали қўним топмаган одамлар.

У қўрага суяниб, осмонга қаради. Ўткинчи булут тагидан чиққан юлдузлар сулув ўзбек қизларининг шамол билан очилган паранжиси тагидан кўринган ўтли кўзлари каби чақнаб турипти.

«Юрт уйғонмасидан олдин сув ҳозирлаб қўяй», деди-да, ичкаридан қовоқни олиб чиқиб, «Кўк ўзак»ка қараб кетди.

Битта тўда кўчдан анча олдинда суҳбатлашиб келаётган икки отлиқни кўриб, қовоқ орқалаб келаётганидан уялиб, битта қалин жинғилнинг орқасига яширинди. Йўловчилар нима ҳақдадир қизгин суҳбатлашиб келишарди.

— ... Ота, тирик инсон аввали худога, қолаверса хонга хуш келиши керак эмасми? Ўзинг ҳам шундай деб насиҳат қилар эдинг. Бухоро амири панд берди. Муҳаммад Раҳим ниҳоятда уста хон бўлса керак. Олтин пичоғини кимга берди? Мен, кўзингнинг нури — ёлғиз фарзандинг эмасми? Ота маконимизга ачиниб йиғлаганингга ҳалигача ҳайронман. Кўчишни кечиктирсак, Ойдўс бийнинг омади юришар эди, энди бизнинг омадимиз юришади.

— Янгидарёнинг қуруқ ерларини эпга келтиргунча сарфлаган меҳнатларимиз чиппакка чиқиб кетаётганига жоним ачишади-да!

— Еримизда ишлаган деҳқонларга ачиняпсанми? Уларга худон таоло ачинмагандан кейин, на хон, на Ойдўс меҳнатларини писанд қилишмагандан кейин бизга нима? Қўнғирот халқини тиз чўктиргандан кейин хон қариялардан Қобилни, ёшлардан мени бир чеккага чақириб, «Тўқайда йўлбарс бўлмаса, шақал ўзини шоҳ сезади. Ўшанақа шақалга йўл бермаслиги-

миз керак. Эртанги қорақалпоқ сизларники», деди. Шақал дегани Ойдўс бўлса керак, деб ўйлаб қўйдим ичимда. Ўзинг ҳам умр бўйи Ойдўсга қарши эдинг-ку. Ўғлинг йўлингни тутса, орзуйингнинг амалга ошгани эмасми? Эскилардан қолган бир ривоятда, «Бандамга ўзим ёмонлик қилмайман, бошқа бир бандамнинг қўли билан қиламан», дейилади. Элни така-така қилган душман Ойдўсдан сенинг ўрнингга мен ўч оламан. Хон олтин сопли пичоғини менга ўйнаб юрсин, деб бермаган бўлса керак. Қобил бий билан гаплашдик, сени кўп мақтади. «Хон дегани орқасида суянчиғи бор одамдан кўрқади. Туғишганларидан айрилган қуруқ ёғоч Ойдўсга қарамайди, элнинг эндиғи тақдири бизнинг қўлимизда», деди.

— Хонга хизмат қилган одамнинг ёқаси бутун бўлмайди, деган гап ҳам бор. ўғлим.

— Ота, чириган ёғочга чега қоқилмайди. Мен ҳали ёш боламан.

Гапимизни биров эшитиб қолмайдими, деб кўрқмай, бемалол суҳбатлашиб кетаётганлар Ўринбой билан ўғли мулла Давлатназар эди. Дўспаннинг зардаси қайнаб, мушти тугилди... «Ярамаслар! Бий бобо элига душманмиди? Тушунмайсизлар-да! Ҳали аттанг қилиб бармоқларингни тишлаб қоласизлар...»

Дўспан отлиқ бийига эргашиб, мунгли кўшиқ айтиб, аста келаётган кўч ўтиб кетиб бўлгунча қимир этмай ўтирди-да, кейин қирғоққа кўтарилди. Кўзи бир чангалнинг тагида елкасига чопонини ёпиб, «Кўк ўзак»нинг сувидан таҳорат олаётган одамга тушди.

Дўспан уни саҳарлаб сувга келган аёл ё эркаклигини ажрата олмай, қизиқсиниб қараб турди.

«...Эй, худо, қодир худо», — деб нолиш қилган овозидан Маман бий эканини таниб, турган ерида чўкка тушиб, яна гапига қулоқ солди.

...Меҳрибон худойим, намуноча қаҳри қаттиқ бўлма-санг! Ҳеч кимга зарари тегмайдиган оқ кўнгил саҳройи халқ нима гуноҳ қилибдики, шунча азоб-уқубатларга соласан. Элнинг пешанасининг шўри қилиб Ойдўсни яратдинг, энди уни яна йўлидан адаштириб қўйибсан. Сен яратган бу дунё — фоний дунё... Бир замонлари Мурод шайх сен яратган бу дунёни кўргиси келмай, ўз кўзини ўзи ўйган экан. Мана, авлодлари хор бўлди. Замон бузилди. Бу бузуқ оламни менинг ҳам кўргим келмайди. Аттанг, аттанг, бахтинг тойгандан кейин аҳволинг шу деб юрт иснод қилади-да. Бўлмаса ҳозир...

Вой алдамчи дунё! Одамзод қандай яшабини эмас, қандай ўлишини билганидами? Эй худойим, бу мўмин элга ота бўлсин деб Ойдўсдан ўғил бердинг, аммо ақлини заиф, шуҳратпараст қилиб яратдинг. Мана, энди у халқини Хивага сотиб ўтирипти...»

Дўспан Маманнинг аччиқ гапларини эшитгиси келмай, орқасидан келиб сувга итариб юбормоқчи бўлиб турди-да, яна шайтонга ҳай бериб:

— Маман ота, — деди олдига яқинлашиб, — таҳорат қиялпсизми?

Маман бир ирғиб тушиб, сувга тойиб кетаётганида Дўспан чаққонлик билан елкасидан ушлаб қолди.

— Ҳа, Дўспан, Ойдўс энди сени орқамдан айғоқчи қилиб қўйдими? Бор, бориб айтавер, Ойдўс сотқин, сотқин!

— Ақлли одам алжиса, саломи сўкиш бўлар эканда, Маман ота!

Маман соқолига оқиб тушган кўзёшларини сидириб, ўзини босди, қадини ростлаб, Дўспанга тик қаради.

— Ҳой бола, фаҳминг етадими, Ойдўс элга абадий қиш олиб келди-ку!

— Маман ота, боболаримиз қишдан қўрқма, кетида баҳори билан ёзи бор дейишган эмасми? Агар сиз сабр-тоқатингизни йўқотган бўлсангиз, элда нима айб?

— Ойдўс элни илдизидан синган дарахтга айлантирди. Шохлари энди ўтин бўлишдан бошқага ярамайди.

Дўспан лом-мим деёлмай қолди.

— Мендан хотиржам бўлаверинглар, — деб Маман этагининг чангини қоқди. — Ойдўс мени ўзини ўзи ўлдириб қўяди деб ўйлаётган бўлса керак. Баъзан шунақа хуноб бўлиб кетишим демаса, ўлиш ниятим йўқ! Бор, қовоғингни сувга тўлди. Ўғиллик бўлибсан деб эшитдим, муборак бўлсин!

Маман қирғоқдан тушиб, йўлига равона бўлди. Дўспан яна хаёл суриб кетди: «Жуда ақлли одам! Бий бобом ҳақида гапираётганлари тўғримикан-а?.. Йўқ, тўғри эмас, тўғри эмас! Унга ҳасад қилади. Бировга тўхмат қилишдан осон нарса йўқ... Бир қозонда икки қўчқорнинг боши қайнамайди... Бий бобомга мен ишонмасам ким ишонади, йўқ... Бий бобом бир гужум, бутун элнинг чангини устига сингдирган чидамли гужум. Баҳор келаверсин-чи, сояси бутун элга файз беради... Отамнинг руҳи, мени кечиринг, ўғлимнинг исми Раҳим бўлсин!» У

сув қовоғини орқалаб кетаётиб, эгаси ташлаб кўчиб кетган қамиш қўшдан етаклашиб чиққан она-болани кўриб қолди. Баҳор киргани билан ҳавонинг ҳали совуқлигига қарамай уст-бошлари юпун, бир-бирларининг пинжларига тиқилишиб, қаттиқ нонни кемириб келиш-япти. Бундай манзарани кўп кўрганига қарамай, Дўспан уларга бир зум тикилиб қолди: назарида, бу одамлар унга танишдек кўринишди. Қовоғини елкасига олаётган одам бўлиб, яна бир разм солди, таниди. Отабек полвоннинг хотини билан ўғли экан. Юраги шув этиб кетди. «Э, карами кенг худо, Парчагулим билан Раҳимимни етаклаштириб, етим қила кўрма...» У ҳали яна бирон нарса-ни ўйлаб улгургани ҳам йўқ эдики, яғринига нимадир тарс этиб теккандай бўлди, қовоғи пақ этиб синиб, суви устига тўкилди.

Кетига ўгирилиб қараган эди, сал нарироқда ёғоч отига миниб, ҳақкалак отиб, кулиб кетаётган Умарга кўзи тушди. Аъзойи бадаани ғазабдан титраб, кетидан ғижиниб қараб қолишдан бўлак иложи йўқ эди. Хижа-латпазлик билан уйига кирди. Парчагул аллақачон уйғониб, чақалоғини бағрига босиб ётар эди. Эрининг қаёқдан келаётганини дарров тушунди.

— Уйдаги сув бугунга етарди-ку, овора бўлибсан. Катта қовоқнинг ўзи синиқ эди.

Дўспан қовоқни ким синдирганини айтмай, дарров ўт қалаб юборди, қумғонни сувга тўлатиб қўйди-да, уст-бошини қурита бошлади. Ичида: «Умар ақлдан озиб қолипти, Парчагулга ё ўғлимга ичи қоралиги келиб бирон ёмонлик қилмаса гўрга эди, — деб гумонсиради. — Бошига тушган мусибатга чидолмаган бирон-таси бий бободан ўч олиш учун менинг хонадонимга кўз олайтирса-я». Бироқ хавфини кучайтирадиган бирон воқеа юз бермади.

Ойдўс кўчнинг бошини кўриш учун овулга бир келганида Дўспанни яна ўзи билан бирга олиб кетди...

Элатларни кўчириш шафқатсизлик билан давом эттирилди. Хоннинг Хивага бор деган куни яқинлашган сайин ҳеч кимнинг кўзёши, бетоблиги, оҳ-зори, мол-ҳолсизлиги эътиборга олинмай қўйилди...

— Халқнинг пешанасига куёш нур сочиб, иқболи очиладиган вақт ҳам келди, — деди Ойдўс ва уяси бузилган арилардай бири учиб, бири қўниб, тинчи бузилган элатнинг эндиги тақдирини ҳал қилиш мақсадида жиловдори билан бирга Хивага қараб йўл олди...

Бу 1812 йилнинг баҳори эди.

Хоразмнинг шаън-шавкати — Хива баҳор либосини кийиб, жозибали аёлдай гул-гул яшнаб турипти. Ойдўс унинг ташқи гўзаллигидан маст бўлиб, бир баландлик ерда отининг жilовини тортди.

— Дўспан, қарагин-а, нақадар гўзал шаҳар!

Сарой дарвозаси одатдагидек ичкаридан берк. Ойдўснинг қичқирган овозига дарвоза эринчоқлик билан очилди.

Хон билан учрашувга бетоқатлик билан келаётган Ойдўс семиз, мўйловдор, дарвозабонга «ухламай, сергак туриш керак», деб танбеҳ берган эди:

— Ўз шохларини ўзи кесган чўлтоқ бий, кўп ҳаддингиздан ошманг, деб изза қилди дарвозабон.

Ойдўс аввалига унинг гапига аҳамият бермаган бўлса ҳам, саломхонага яқинлашиб қолганида: «Иҳ, бу Хумор келиннинг гапи-ку», деб ҳайратга тушди. Бироқ: «Э, пўконидан ел ўтмаган дарвозабонлар нималар демайди?..» деб ўзига тасалли бериб саломхонанинг эшигига энди қадам қўйганида, ясовул қиличини кўндаланг қилди.

— Ойдўс бий бугун рухсат йўқ!

Ойдўснинг бетоқат ураётган кўкрагига гўё мушт тушгандай бўлди.

— Қутлимурот иноқ қаёқда?

— Сизни деразадан кўриб буйруқ берган ўша улуғ мартабали иноқнинг ўзи.

— Ие, бу қанақаси?

— Бўлди, бўлди, Ойдўс бий, — деб ясовул уни дарвоза томон итариб кетаётган эди, саломхонанинг эшигидан Қутлимурот иноқ мўралади.

— Ясовул, бу ёққа олиб кела қол. Шу ерда дам ола турар.

Қутлимурот иноқ шундай деб индамасдан ичкаридаги эшиклардан бирига кириб кетди. Ойдўс хоннинг саломхонасига арз қилиб келган бийга эмас, чор бозорда қўлга тушган ўғрига ўхшаб қолди. У ёқдан-бу ёққа ўтиб юрган хон ясовуллари саломлашиш, ҳолаҳвол сўрашиш у ёқда турсин, худди ҳозиргина ушлаб боғлаб қўйилган қопағон итнинг олдидан ўтиб кетаётганга ўхшашади...

Ойдўс ҳар қанча тишини ғижирлатмасин, бефойда бўлди, ҳеч ким ундан ҳол сўрамади. Охири тоқати тоқ бўлиб, Қутлимурот иноқ кириб кетган эшикни қаттиқ-

қаттиқ тақиллатди. Алламаҳалдан кейин ичкаридан иноқ чиқди, тишларини иржайтириб кулди.

— Ойдўс бий, зерикканга ўхшайсиз-а?

— Ташқаридан қараб хон саройига кирдим десам, товўқхонага кириб қолганга ўхшайман-ку!

Кутлимурот иноқнинг ранги қув ўчиб кетди.

— Отанг пиёз, онанг қалампир бўлса керак. Сени гул бўлади, деб ким айтипти, Ойдўс?

— Хўш, улуғ мартабали иноқ! Мени хоннинг даргоҳига киритмай, нега ушлаб ўтирибсизлар?

— Улуғ хоннинг вақти йўқ, эртага пешинда келинг.

Ойдўс эртасига тайин қилинган саломхона эшиги олдида ҳозир бўлди. Кутлимурот иноқ ҳам келди.

— Улуғ мартабали иноқ, одамзод аччиқни тотиб кўрмагунча шириннинг мазасини билмас экан. Ростини айтинг, нима гап, кечаси билан ухламадим.

Иноқ мийғида кулса ҳам, бақрайиб тураверди.

— Туя ориқ бўлса ҳам териси битта эшакка юк бўлади, дейишади, улуғ мартабали иноқ. Юрагим ёрилмайди, ростини айтаверинг, улуғ хоннинг ниятлари қанақа?

Иноқ ҳали жавоб бериб улгурмасидан саломхона эшиги очилиб, ичкаридан зарбоф тўн кийган хон кўринди. Ойдўс худди белидан синган мўрт қамишдек икки букилиб, таъзим бажо келтирди. Хон тилга кирди:

— Ойдўс қорақалпоқ, сизни қандай шамол учуриб келди?

— Улуғ хонимиз, ваъда бажарилди, бутун янгидарёликлар бу томонга кўчирилди...

— Ҳа, Гадойниёз ҳаммасини айтиб, сарпосини ҳам олди. Сизга ҳам битта чопон атаб қўйганмиз. Энди солиқ масаласини гаплашайлик. Сизга жоним ачиб, элингизга атиги йигирма минг тилла белгиладим. Кимдан ундириш ихтиёрингизда, бизга йигирма мингни нақд олиб келиб берсангиз, унда сиз ҳақиқий Ойдўс қорақалпоқсиз.

— Сиз маъқул десангиз, йигирма минг тилладан қочмаймиз.

— Ана бу бошқа гап, — деди хон унинг гапини чўрт бўлиб.

Ойдўс бўш келмади:

— Хиванинг улуғ хони, мен сизнинг ваъдангизга биноан Хоразмда энди пайдо бўладиган мустақил «Қорақалпоқ хонлиги» ҳақида гаплашишга келдим.

— Ҳа, ҳа... бу билан оёқдаги бит бошга чиқиши керак, демоқчимисиз?

— Тўғри айттингиз, улуғ хонимиз, бу виждон амри.

— Ҳа, ҳа... Ойдўс қорақалпоқ, биламиз, саёз дарё шовиллаб оқади, кузги пашша қаттиқ чақади. Сиз қайсиниси бўлиб келдингиз? Эҳтиёт бўлинг, қуюшқонга сиғмайдиган гапларни гапириб, ўз жонингизга ўзингиз жабр қилиб ўтирманг тагин.

— Гапингизга тушунолмадим, улуғ хонимиз.

— Ойдўс бий, наҳотки сиз ақли одам бўла туриб, Хоразм воҳасига иккита хонлик ортиқча эканлигига тушунмасангиз?

Ойдўснинг кўзлари хонасидан отилиб чиқиб кетаёзди, чап қошининг устидаги холи бирдан йириклашиб кетди. Аъзойи баданига қалтироқ туриб, соқолмўйлови дир-дир титрай бошлади.

— Ахир, ваъдангиз... ваъда... улуғ хоннинг ваъдаси...

— Айёрлик қилиб, кўзингизга ёш олмай қўя қолинг, Ойдўс бий, — деди Қутлимурот иноқ. — Одамнинг гапирган гапи ўзига қайтиб урилишини билмасмидингиз? Ҳов, бирда қозининг олган порасини ҳалолга чиқарганингиз ёдингиздами? Энди «ваъда, ваъда...» дейсиз. Бу ваъда ҳам тил билан берилган. Ўртамизда қўл билан ҳеч қандай шартнома ёки аҳднома имзоланмаган. Ё хат-ҳужжат борми?

Ойдўс икки чаккасини қисиб, чўкка тушиб ўтириб қолди.

Хон яна чиққан жойига кириб кетди.

Қутлимурот иноқ Ойдўснинг хўнг-хўнг йиғлаб ўтиришини кўриб, таажжубга тушди. Бир оздан кейин дилида раҳм уйғонди шекилли тасалли берган бўлди:

— Ойдўс, ўрнингдан тур, ҳар бир хўроз ўз катагида жарчи, катагинига қайт...

— Йўқ, улуғ мартабали иноқ, бу адолатдан эмас! Мен сизни ҳақиқий дўст дер эдим, дўстлигингиз йиртиқ чопон экан.

— Ойдўс бий, Хива меҳмонини ранжитмайди. Мен сизга гапнинг пўскалласини айтдим-қўйдим.

Хон яна эшикдан мўралади.

— Ойдўс қорақалпоқ, ўз туғишганларига мададкор бўлмаган одамлардан ёрдам кутиш — нодонлик эканини ҳам билмайсизми?

У шундай деди-да, Ойдўснинг нима дейишини ҳам кутмай, иноқни имлаб, ичкарига олиб кириб кетди.

Мияси ғовлаб, ақли шошиб қолган Ойдўснинг қулоғига ивир-шивир эшитилиб қолди.

— Ана, доно иноқ, ўтга бирдан сув қуйиш хавфли, лов этиб кетади. Бу содда қорақалпоқни қирғоққа чиқиб қолган балиқ қилдик. Энди қайтиб сувга солиб юбориш учун қандай маслаҳат берасиз?

— Номига қурилаётган шаҳарни қайта таъмирлаймиз деб, ваъда бериб юборинг.

Хон ўйланиб қолди.

— Улуғ хонимиз, айтаверинг, кучукка чирогим деган билан боланг бўлиб қолмайди. Шаҳар керак бўлмаган куни пойдеворини бузиб ташлаш ҳеч гап эмас. Қорақалпоқда бошқа бийлар ҳам бор-ку.

Эшитиб тураверишга Ойдўснинг сабри чидамади. Юрак-бағри эзилиб, саломхонадан чиқди.

Саломхонадан қандай аҳволда чиқса ҳам, бошқаларга сир бой бермай, кўринганга бош эгиб, кулиб саломлашадиган бийнинг кўзлари ерни илғамай қолди, мияси ғовлаб, саройнинг дарвозасига етиб олгунча бир неча маротаба қоқилиб туртинди. Эшитганлари озлик қилгандай, мўйловдор дарвозабон уни ташқарига чиқариб қўйиб, кетидан яна кесатиб қолди:

«Ойдўс қорақалпоқ,
Бошингга жиға тоқ,
Молингни боқ,
Хонлик таъма қилиб
Икки йордай инингни тенг
Ўлдирдинг,
Энди аҳволингга
бир боқ!»

Ойдўс куйган ёғочдай қорайиб, от тепган итдай қунишиб, ташқарида кутиб турган жиловдори Дўспанга ўзини отди ва ҳуши бошидан учиб гўлдиради...

— Лаънатилар... лаънатилар! Мени ўлдиришди... Дўспан... Ўғлим Дўспан... жасадимни олиб кетинглар... ўз еримга, ўз тупроғимга кўминглар... «Мойли чангалзор»дан ўтказиб кўминглар...

50

Майин баҳор шамоли эсиб, кўксини тутган одамга ҳуш ёқадиган бўлиб қолди. Баҳор кайфиятига берилмаган ёлғиз Давлатназаргина ўнтача деҳқонга молларга

сув ичадиган ҳовузча қаздириб, уйилган тупроқнинг устида «бўла қол, тезроқ» деб, қамчисини ўйнатиб турибди.

«Қора туя» лақабли биттаси худди ер тагидан чиққандай, лип этиб, ҳовузчадан чиқди-да, кенг пешанасининг лойли терини сержун билаклари билан шошапиша сидириб, митти кўзларини ўйнатиб, Давлатназарнинг ёнига келди.

— Бўлдим, энди қаердан қазий?

Давлатназар садоқатли, тўғрисиўз деҳқондан мамнун бўлиб, мақтади:

— Ўў-ҳў, бошқалар ҳам сендай ишлаганда эди.

— «Қора туя» барака топсин. Худо хоҳласа, катта-кичик курашларга солиш ниятим бор.

Нарироқдан гапириб келаётган Ўринбой эди. Унинг мақтови қулоғига мойдай ёқиб, «қора туя» йирик сариқ тишларини кўрсатиб тиржайди. Давлатназар унинг биқинига қамчисининг дастаси билан туртди.

— Сенга ўхшаш ҳалол деҳқонларнинг у дунёси обод бўлади. Афсуски, фирром одамлар ҳам кўп. Анавиларга қара, ҳовузча қазишаётгани йўқ, тупроқ суриб туришипти, холос.

«Қора туя» мақтовдан эриб кетиб, ёнидаги ҳовузчага сакраб тушди-да у ердаги деҳқоннинг белини ташқарига улоқтириб, ўзини ҳайдаб чиқарди-ю, шитоб билан қазишга тушиб кетди.

— Бундан ёрманинг қуюғини аямаслик керак, — деди Ўринбой ўғлига.

Давлатназар ўтовининг ёнида тутун чиқиб турган қалин қўш томонга кичқириб, хизматкор аёлга бир коса бўтқа опкелтирди. «Қора туя» чуқурнинг ичида типпа-тик туриб, косани бошига кўтарганча тез-тез ичди-да, кафтларига туфлаб, боягидан ҳам чаққонлик билан ишга тушиб кетди.

— Ёрмани кимга беришни, қачон беришни билсанг, барака топасан, болам, — деди Ўринбой насиҳат қилиб.

Давлатназар тиржайиб отасига савол берди:

— Ота, Ойдўслар нега кечикишди экан-а?

Ойдўс Хивага кетганидан бери беҳаловат юрган кекса бий ўғлига эмас, узоқ Хива тарафга қараб туриб жавоб қайтарди:

— Оламнинг битта баланд чўққиси — улуғ Хива хонининг олтин сопли пичоғи сенда. Агар қорақалпоқларга мустақиллик бериладиган бўлса, улуғ хон се-

ни унутмайди, бош вазир қилиб, Ойдўсдан ёрлиқ бериб юборади. Бунга имоним комил. Ўзингни тайёрлаб юрганинг маъқул. Ойдўс тўғрисида ҳозирча ёмон гап тарқатиш сенга муносиб эмас.

— Мустақиллик берармикан?

— Одамга битта тил берилган. Хон ҳам одам. Бутун қорақалпоқни бетинч қилиб, кўчириб, кейин болаларнинг «қовун ўйини»га ўхшатмас. Ойдўс ҳам тутган еридан кесадиганлардан, тилида асали ҳам, тикани ҳам бор одам. Куруқ қайтмайди.

Отасининг гаплари билан Ойдўсни ёмон кўриб қолган ёш бий унинг бирдан ўзгаргани кўриб ноилож ер чизди.

— Ота, бир вақтлар арслоннинг думи бўлгунча мушукнинг боши бўлган афзал, деган эдингиз.

— Худои таолонинг ўзи йилни тўрт фаслга бўлиб: баҳор, ёз, куз, қиш деб ном бериб қўйибди. Ҳар фаслнинг ўз либоси, ўз вазифаси бор. Энди тушундингми?

Ўринбой қазилган ҳовузчаларни оралаб кетаётган эди, тўсатдан пайдо бўлиб қолган Қобил бийни кўриб, таққа тўхтади.

— Давлатназар, меҳмон келяпти!

Ҳали бояги фикрларида бир тўхтамга келиб улгурмаган ёш бий Қобилни отдан тушириш учун шошапиша у томон юрди.

— Ўринбой бий, ёрдамга тўққиз сигир ҳайдатиб келяпман, — деди Қобил саломдан ҳам олдин. Шундай ҳам пода-пода моллари бор.

Ўринбой оғзи қулоғида, кулиб бориб, қўл олишди.

— Ҳа, ахир биз турар жойини ўзгартирган, бетинч бўлган одаммиз. Худо зиёда қилсин. Хивадан қандай янгилик бор?

Давлатназар Қобил бийнинг «ёрдамини» эртанги бош вазирга бўлса керак, деб ўйлаб, хурсанд эди, отасининг саволига жавоб кутиб, қимирламай қолди.

— Менимча, Ойдўсга хонлик мана! — деб Қобил ўнг қўлини мушт қилиб кўрсатди. Ўринбой турган ерида қотиб қолди, ер тагидан ўғлига назар ташлади, унинг қип-қизариб кетганини кўриб, тер қуйиб кетди.

Ҳали отдан тушмай турган Қобил бий овулнинг кунчиқар томонидаги гузар билан ўтиб бораётган аравага эргашиб кетаётган ҳорғин бир тўда отлиқни кўриб қолди. Биттаси бошини оқ дурра билан танғиб олган. Ойдўснинг ўртада яйдоқ кетаётган отини таниди.

— Ана, Ойдўс ўтиб кетяпти!

— Агар янглишмасам, Ойдўснинг ўлигини олиб келишяпти, — деди Давлатназар оёқларининг учида туриб.

Ҳовузча қазийтганларнинг ҳаммаси белларига суяниб, ирғиб-ирғиб ташқарига чиқишди.

Қобил индамасдан Ойдўслар томон юрди. Ўринбой билан ўғли ҳам от чоптириб, уларга етиб олишди.

Ойдўс аравага ёзилган кигизнинг устида беҳол алфозда ётарди. Соқол-мўйлови ўсиб, ранги заҳил тортиб кетган. Хиванинг этагидаги «Боғли овул» деб аталадиган овулнинг машҳур боғбони билан нотаниш бир мулла икки ёнида ўтиришпти. Бошини оқ дурра билан танғиб олган одам ўша «Боғли овул»дан чиққан машҳур Юсуфжон чавандоз экан.

Бийлар ҳеч нарсага тушунолмади. Отлиқлар нима гаплигини айтишмайди. Дўспан ҳаммадан орқада келаяпти. Неча кунлардан бери мижжа қоқмаган бўлса керак, қовоғи салқиб, кўзлари киртайиб қолипти. Давлатназар унинг ёнига бориб, саволга тутди:

— Нима бўлди?

— Сўрама, Давлатназар... Хон алдади... Бий бобом бу бевафо дунёдан юз ўгирган эди, барака топкур манави одамлар омон сақлаб қолишди...

Ўринбой бий ўғлининг Дўспан билан гаплашиб келаётганини кўриб, уларга халақит бермасдан, Қобил билан бирга бориб, Ойдўсга салом берди.

— Ҳурматли бийлар, алдандим, — деди Ойдўс ба-зўр. Шундай деб бошини тахтага гурс-гурс уриб, жим бўлиб қолди. Унинг юзига қараб, боғбон билан мулланинг ҳам кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Салдан кейин Ойдўс худди безгак тутаётгандай қалтираб, бирдан қадини ростлади, пешанасига муштлади.

— Биродарлар, кечиринглар! Мен худонинг гумроҳ бандаси хонга ортиқча эътиқод қўйиб юборган эканман, алдандим. Энди юзим қора бўлди, эл-халқимни бахтсиз қилдим...

— Ойдўс бий, сабр қилинг, — деди боғбон. — Сиз ҳам, элингиз ҳам бахтсиз эмассизлар. Ким ваъдасини бузган бўлса — ўша бахтсиз. Сиз ваъдангизда турдингиз. Ваъдасини хон бузди. Хон бахтсиз!

Қобил билан Ўринбой ялт этиб бир-бирларига қарашди. Ойдўс бир тўлғаниб, аравадан йиқиляёзди. Боғбон билан мулла зўрға ушлаб қолишди. Ойдўс барибир тинчланмади. Овулдош бийларни кўргандан кейин ҳасрат қилгиси келдими, телбаларча зорлана бошлади:

— Биродарлар, кечиринглар, хоннинг икки хил хазинаси борлигини билмадим, сира билмадим... Бири вафога, бири қуруқ ваъдага тўла экан. Мен кейингисига ишониб юраверар эканман. Мени ўлдирган одам савоб топади, ўлдиiringлар мени, ўз қўлларинг билан ўлдиiringлар! Қанчадан-қанча одамларнинг кўзёшларига сабаб бўлдим... Икки инимни ўлдирдим. Ҳаммасини яхшилик учун қилган эдим, эл-халқимга мустақиллик олиб бераманми, деб қилган эдим... Қуриб кетсин, бу ёлғон дунё!

— Ойдўс бий, — деди яна боғбон. — Сиз улуғ мақсад кишисиз. Улуғ мақсад кишиси ўлдирилмайди, ўз ажали билан ўлади, тинчланинг. Ҳадеб гапираверманг, биздай дўстларингизни хижолат қилиб, элимизни қийиwerманг. Биз ўзбеклар сизнинг томонингиздамиз. Қуриб кетсин хон, биз лозим бўлган кунни ёрдамга тайёرمىз. Лекин биринчи галда элингизни тўйдириб олинг.

Ҳар қандай азоб-уқубатларга бардошли, сабр-тоқатли бий унинг гапига қулоқ солмай, яна нолиди:

— Менга ўлим! Мен нодонга ўлим!..

— Ойдўс бий, ўзингизни уринтирманг. Соғайиб кетинг, дунё ташвишлари кейин бўлар, овулингизга етдингиз. Ўзбекларда эл-юрт оғасига ҳурмат зўр. Сиз бутун бир элга оғасиз. Сиз ўлсангиз, қорақалпоқ халқи етим қолади. Хон сиздан кейин барча етимларга отаман демоқчи. Ўлимни ўйламанг. Эсингизни йиғинг. Кўряпсизми, кетингиздан қанча хивалик отлиқлар сизга ёрдамга келяпти. Боғ етиштирамиз. Ойдўс овули боғ бўлади.

Ўринбой отлиқларга разм солди. Уларнинг ҳар қайсиниси қўлтиғига бир боғламдан мевали дарахт кўчатини қистириб олган. Қобилга дилдан гапирди:

— Қобил бий, аҳмоқ билан юриб йўл топгунча, ақлли билан адашган маъқул. Торт отингнинг бошини!

— Гапинг маъқул, Ўринбой бий, ақлсизга ақл ўргатиш — таги йўқ идишга сув қуйишдек гап, юр, кетимизга қайтдик. Чиндан ҳам Ойдўс учун бекадр умрдан кўра обрўли ўлим афзаллигини билмай, анавиларнинг кетидан эргашишини қара.

Ойдўсни Хивадан олиб келаётган отлиқлар орқада қолган бийларга ғазаб билан ўқрайишиб, яна йўлларида давом этишди. Икки бий уларга эътибор бермай, бир оз нари кетишгандан кейин Давлатназардан Дўспан билан нимани гаплашганини сўрашди.

— Э, ғалати гаплар, — деди Давлатназар кўзлари чақнаб. — Хивада Ойдўс бийга дўст йўқ бўлса керак, деб ўйлардим, кўп экан. Ойдўс Дўспанга сўз бермай, сарой дарвозасига бошини уриб ўлмоқчи бўлиб турганида, бояги аравадаги боғбон билан Юсуфжон чавандоз келиб қолишипти. Ойдўснинг ҳасрати, шикоятини эшитишиб, хоннинг олдига арз билан киришган экан, хон «номардлар!» деб Юсуфжон чавандознинг қулоғини кесдириб ташлабди.

— Юсуфжон чавандоз шунинг учун бошини боғлаб юрган экан-да?

— Шундай экан, ота.

— Қайтганимиз яхши бўлди, — деди Қобил. — Ўғрини яширган ҳам ўғри, деган ривоят бор. Хонга қарши одамни яшириб, бутун қорақалпоқ халқини қора қон қақшатишимизга оз қолган экан.

— Ойдўс мевасиз, япроқсиз, қуруқ дарахт эди... — деди Ўринбой ўзаро суҳбатга якун ясаб.

* * *

Кадрли ўқувчим, дoston шу ерига етганда тугалланиши лозим эди, бироқ...

...Ойдўс уйига қайтиб келгандан кейин ҳам ўзимни ўлдираман деб тўполон қилди, аммо унга ҳамдard бўлиб нав-ниҳол кўтариб келган дўстлари, яқинлари уни ўлим чангалидан юлиб олишди.

Боғбон билан Юсуфжон чавандозлар то ўзига келгунча ёнида бўлишиб, тасалли беришиб, ўтовининг гир атрофига, сувга яқин бир сайхонликка олиб келган ниҳолчаларини экиб кетишди.

Ойдўс ётиб олди. Одамларнинг кўзига кўринишга юзи чидамай, таҳорат ушатишга чиқса ҳам эски чопонига бошини буркаб чиқади.

Бурканиб ётиб, ўзидан-ўзи ғудранади: «...болам, хоннинг нияти хуфя, устига қор ётган муз...» Бу гапни унга ким айтган эди? Узоқ кечалар давомида ўйлай-ўйлай, охири топди: Ойдўс ёш йигитчалигида Хивада ўқиб қайтган кезлари, хонни ҳаддан ошириб мақтаб юборганида номи эл ичида афсона бўлиб кетган Маман бий айтган эди. Ўшанда Маман биттаю битта отини сўйиб, шарафига зиёфат бераётганига қарамай, Ойдўс ўтиришни ташлаб чиқиб кетган эди. Ана энди пушаймон егани билан фойдаси йўқ. «Об-бо нодон Ойдўс-эй, ахир доно бий ҳаммасини олдиндан башо-

рат қилган экану, сен тушунмаган экансан-да. Мана энди сенга ҳам анча нарса аён бўлди-қўйди... Хоннинг нияти хуфя...» Ҳозир шу гапни айтса ёшлар ишонишадими? Ишонишмайди. Ойдўс тишларини ғижирлатади...

Икки ўғли кекса оталари бетобланиб ётиб қолганидан бери ўйинқароқлигини қўйиб, чўғ босиб олган одамдай югуриб-елиб хизмат қилади, алаҳласа, бараварига тепасига келиб энгашишади, кўзларидан ёш томиб кетади.

— Икки кўзимнинг оқу қоралари, — деди у бир куни тепасида хафа ўтирган ўғилларига. — Менга яқинроқ ўтиринглар. Бугунги кун кечаги куннинг шогирди, деган гап бор. Мен бугун ўрганганларимни айтиб берай сизларга. Инсон ўзи учун яшаса буруқсийди, бола-чақаси учун яшаса — ёнади, эли учун яшаса — нур беради. Номи халқ ичида афсона бўлиб кетган Маман бий элини деб яшаб ўтди, мана энди йиллар ўтган сайин нур бўлиб чарақлаяпти бизга. Мен ҳам эл учун яшаш орзусида эдим, янглишдим, мана энди буруқсаб ётибман, қаттиқ буруқсаб ётибман. Аммо энди сизлар янглишманглар, эл учун яшаб, нур бўлиб ёнинглар. Бунинг учун аввало ўз халқингни сева билишинг керак. Халқни севиш ҳам икки хил бўлади. Биринчиси шуки, бутун ишларинг билан, ҳатто ўлиб бўлса ҳам халқингнинг номини чиқариш. Иккинчиси шуки, халқ номини рўқач қилиб, дод-вой солиб бўлса ҳам ўз номингни чиқариш. Менинг муддаом биринчиси эди, янглишганим учун иккинчиси бўйнимга тушиб турибди. Шунинг учун ҳам оҳим оламни тутиб кетяпти. Сизлардан илтимосим ва оталик насиҳатим шуки, халқингизга чин юракдан содиқ бўлинглар. Йигит киши учун эл посбони бўлишдан аъло мартаба йўқ. Киндик қонинг тўкилган маконни ёв топтамасин, йигит бўлсаларинг, кўкракларингни душман ўқиға қалқон қилинглар!..

У ўғилларини ҳали кўп гапларга тушунишмайди, деб ўйларди.

Чехраларидан гапларини уқиб ўтиришганини сезиб, ичини ўртаб ётган ўт лов этиб ташқарига отилиб чиққандай, бирдан енгил тортди...

...Баҳорда «Боғли овул»дан боғбон билан Юсуфжон чавандоз иккиси йигирмага яқин бўлиб яна келишди. Бу сафар Ойдўс овулидан бошлаб то Қушхона тоғигача бўлган оралиққа яна мевали кўчатлар ўтқозишди. Бу

вақтга келиб Ойдўс бир оз кўнгли кўтарилиб, унда-мунда ташқарига чиқадиган, теварак-агрофга назар соладиган бўлган эди. Юртида ҳамон ўша манзара: у ёқ бу ёқда тиланчилар, бир-бирларини суяган қари-қаранглар, етим-есирлар, нари-бери чопган отлиқлар, совуқ хабарлар, шовқин-суронлар...

Бир сафар ўтовига суяниб туриб, аллакимларни олдига солиб, ишлатишга ҳайдаб кетаётган уч отлиққа кўзи тушиб, таниёлмай узоқ тикилиб қолди. Кўзлари яхши илғамайдиган бўлиб қолган бийнинг ёнида турган Қодирберган ҳам. Дўспан ҳам унга ачиниб кетишди, лекин бу фалончилар дейишмади. Ойдўснинг кайфи бузилиб, кўзлари ёшланди.

— Хафа бўлманг, бий бобо, — деди Дўспан чидолмай. — Улар Қобил, Ўринбой, Оймирза бийлар. Хон ошиқ берса соққа қиламиз деб, югуриб-елиб юришибди. Юрт ҳали сизнинг томонингизда. Сиз айтмаганингиз учун ҳеч ким хонга солиқ тўламаяпти.

— Кўй, болам, дўстга хушомад қилиш — душманлик. Юртнинг солиқ тўламаслиги — айғирга айланганлиги, — деди Ойдўс.

Дўспан қизарди.

Ойдўс дўпписини олиб, оппоқ сочли бошини қашиди.

— Бир замонлар элда оғзи-бурнидан чиқадиган тўқчилик экан, — деб ўта вазминлик билан ҳикоя бошлади у. — Бир аёл боласини тўсиб бўлиб, орқасини артишга кесак топмай, яримта нон билан артган экан, дейишади. Шунчалик тўқчилик бўлган экан. Худонинг амри билан кейинги йили ерга гиёҳ битмай, ит этини, бий этини еган очарчилик бошланибди. Ўша аёл очликдан тинкаси қуриб, ўлар ҳолатга етганида боласининг орқасини артган нон ёдига тушиб, қаерга ташлаганини билолмай, роса излабди. Охири деворнинг ёриғига тикқани ёдига тушибди. Олай деса қўли сиғмай, уриниб-суриниб бошқа илож тополмагандан ковакка тилини тиқибди, шунда девор ёриғидан илон чиқиб, аёлнинг тилини чақиб олибди. Аёл ўлибди. Ана ўшандан кейин эл эски ҳолига қайтиб, яна тўқчилик бўлиб кетган, дейишади. Бу ривоятнинг маъноси шуки, ким нимани хўрласа, ўшанинг уволига учрамай қолмайди, жигарим...

— Менимча, сиз ҳеч кимни хўрлаганингиз йўқ, бий бобо.

— Сенингча, шундайдир, аммо мен хатоларимнинг жабрини тортяпман.

Дўспан ҳам, Қодирберган ҳам чурқ этмади, хаёл дарёсига ғарқ бўлишди. Уйлай-уйлай ўйларининг охирига етолмай қолишди. Бир вақт Ойдўснинг ўзи гап бошлади:

— Қилич ёрдамида бўлса ҳам ҳар томонга ёйилиб кетган эл бир ерга тўпланган эди. Энди улардан солиқ тўплаш унча қийин эмас, лекин уларга «тўламанглар» дегим келади. Афсуски, энди халқ менга ишонмайди, ҳаммаси мендан хафа, кўпчилиги турар жойидан ажралгани учун хафа, етимлар урушда ўлган оталари учун хафа, оч-яланғочлиги учун хафа... Бу юрт бошининг ўз фуқаросини хафа қилиб, кетидан кечирим сўраши ўз хотинини уриб, кетидан ялинадиган эркакнинг, ўз фарзандини уриб-қойиб, кетидан ширинлик бериб кечирим сўрайдиган тутуриқсиз отанинг қилмишига ўхшаб кетади. Жуда қийин савдо бўлди-да...

— Яхши юрт бошлиғи оқ терак эмас, серсоя гужум, дер эдингиз-ку ўзингиз, бий бобо. Ҳали ҳам бўлса юртга соябон бўлгудек гужумсиз, бўлмағур гапларга кулоқ солманг, бий бобо.

Ойдўснинг чеҳрасидаги тундлик йўқолгандай бўлди, хиёл жилмайди. Бироқ кўп ўтмай, яна авзойи бузилди.

— Бемаъни гап кўмирга ўхшайди, куйдирмагани билан ифлос қилади...

Яна ёз кирди. Иссиқ ёз кунларининг бирида икки ўғли билан боғдаги ниҳолчаларга сув қуйиб юрган Ойдўснинг олдига Қутлимурот иноқ келиб қолди. Гўё Ойдўсга ҳеч қачон хиёнат қилмаган одамдай, кайфи чоғ. Ойдўс бу учрашувдан хурсанд бўлмаган бўлса ҳам, ноилож уйга таклиф қилади. Илтимосига мувофиқ овул оқсоқолларини ҳам чақиртириб келди.

Қутлимурот иноқ ўтиришнинг қаҳрамонига айланиб фақат ўзи гапирди. Унинг гапига қараганда, хон қорақалпоқ халқига жуда меҳрибон, Ойдўсни ҳали бийлик лавозимидан озод қилмаган. Солиқ тўплаш тезлатилса, «Ойдўс шаҳари»нинг қурилишини қайта тиклаб, иш бошлаш учун ҳунармандлардан жўнатади. Кимда-ким Хивада фарзандини ўқитишни истаса, мадрасаларнинг дарвозаси очиқ.

Ойдўс Қутлимурот иноқни меҳмон қилди-ю, аммо ортиқча рўйхуш бермади.

— Улуғ бий, — дейишди овулдошлари иноқни Хивага кузатишгандан кейин. — Эгилганга эгилиш ақл-лиларнинг иши. Бир марта совуқ едим деб бор ўтинни

ўчоққа тикиш яхши эмас. Болаларни тўплаб, Хивага ўзинг олиб бор. Хон билан учраш.

— Ў-ў, биродарлар! — деди Ойдўс бошини чайқаб. — Мени қийнаманглар, энди кўзим очилди. Хонликнинг бош амали — алдамчилик экан. Хонга қарши бош кўтаргим келади, афсуски, мендай адашган одамга ким ҳам ишонарди? Ахир кечагина эмасмиди хонни авлиё деб мақтаб, элни қийнаб солиқ тўлаганларим...

— Ойдўс бий, — деди овулдошлари ичида кексароқ бир қария. — Хон дегани — баҳорги жала. Қуйиб берса, йўқ ердан кўзиқорин чиқади. Сенинг ўрнингга Қобил, Ўринбойлар кўкаришяпти. Улар суғуриб ташланса, яна жала қуяди, ўрнига бир кечаси яна бошқа кўзиқорин униб чиққанини кўрасан. Замонамиз ўзи шунақа, Ойдўс бий. Лашкари бор хон «бермайман» десанг ҳам ундириб олади, ундан кўра ўз қўлинг билан солиқни олиб бориб, балонинг олдини ол, хоннинг аскарларини бу ёққа қайтиб йўлатма.

Ойдўс жилмайди. Ўтовга қуёш нури тушгандай ўтирганларнинг чехраси ёришди. Ҳар куни келиб эшикдаги чиптанинг бир чеккасида мўлайиб ўтирадиган Дўспаннинг ҳам қовоғи очилди.

— Жўяли гап айтдинг, — деди Ойдўс. — Хон лашкари энди еримизни топтамагани маъқул, юртнинг сир-асроридан воқиф бўлавермагани ҳам тузук. Бир ҳисобда ўша солигини ўзим ундириб олиб бера қолай, майли.

Ойдўс яна отга минди. Довруғи илгаригидай бўлма-са ҳам, салобати унча-мунча душманни чўчитар эди.

Хон солиғини ўз вақтида йиғди...

Хивага олиб бориб топширди...

Яна бир сафар овулнинг ўнга яқин ўғилларини Ризо, Тўраларга қўшиб, Хивага ўқингга олиб бориб топширди. Баъзи сафарларида хоннинг таклифи билан унинг элатларга юришида ҳам қатнашиб турди... Лекин бари бир муз бўлган юраги эримади, аммо ўч олишга сира имконият туғилмади.

Шундай қилиб, овора-сарсонликда йиллар кетидан йиллар ўтаверди.

1825 йил келди...

Тунги чақмоқдай юртнинг диққатини ўзига тортган яна бир янгилик билан овуллардан овулларга жарчилар югурди.

— Давр кимнинг даври, Оллоқул хоннинг даври...

Ҳар кимнинг ўз тилаги, ўз орзуси бор. Янги хонга

турли-туман баҳо берган халқ оғзидаги мишмишлар оғиздан оғизга ўтиб, икки йилгача ҳам тинмади...

Ойдўсга ҳеч кимнинг гапи маъқул тушмади. Илгаригидай хон солиғини тўплаб юраверди. Бу хон анча бесабр экан, солиқ сал кечикса, бош солиқчисини юборади. Бош солиқчи ўлардай бемаза, золим одам, ҳеч кимнинг илтимосига қулоқ солмайди. Кекса Ойдўсни олдига солиб юриб, азоблаб, солиқ тўплатади.

Ойдўс бу йилги солиқни тўплашга унчалик қизиқмади ҳам. Босиб ўтган умр йўлини яна бир-бир хаёлидан ўтказди. Биронта қойиллатиб қўйган ишини кўз олдига келтира олмай, назарида, ўзини сув қисмлаган одамга ўхшатди. Тўридан гўри яқинроқ бўлиб кўрина бошлади. «Мен аллақачон ўлганман-ку, бундан ўн беш йил илгари ўлганман, — деди ўзидан-ўзи гўлдираб. — Судралиб юрибман, холос. Лекин гўрга гул этиб қулайдиган куним ҳам узоқ эмас. Тирик қолиб, бу дунёда нима орттирдим? Кимдан ўч олдим? Кўрдинг, ҳар янги хон илгаригисидан золим чиқаверади. Шунинг учун ҳар қанча қўлингдан келадиганини тириклигингда кўрсат! Ҳа, бечора, ёлғиз от чопмоқчимисан? Аввал элингни сина, ёшларни тўпла, мабодо ўлиб кетгудек бўлсанг, элинг кимнинг қўлида қолади? Шамолга қараб оғаверадиган Ўринбойнингми ё Қобилнингми?.. Йўқ, йўқ, улар ҳеч кимга ҳеч қачон суянчиқ бўлишган эмас, бўлишолмайди ҳам... Йиқилган кийикни талашадиган тозилар улар. Элнинг келажаги бугунги ёшларнинг қўлида қолади. Менинг давримда ёшлар қандай бўлиб ўсишдийкан? Бир синаб кўришим керак. Бу отабоболаримизнинг удуми, улуғ Маман бийнинг тугган йўли... Агар кучда, ақлда устунроқ ёшлар пайдо бўлган бўлса, уларга амал бериш, бахтли қилиш қўлимдан келмаса? Эй, бечора Ойдўс, сенинг қайси орзуйинг амалга ошди? Нимасига ўкинасан? Ёшларни синаб, ақли, кучи зиёдаларнинг номини машҳур қилавер. Оғир кунларида халқ кимга эргашиши кераклигини билиб қўяди... Шундан кейин ўлсанг армонинг бўлмайди, бечора Ойдўс!..»

Шу тариқа ўй-хаёлларга берила-берила Маман билан учрашишни, у билан маслаҳатлашишни кўнглига тугди... «Ақлли, ҳақиқий тўраликка муносиб инсон эди. Кўришмаганимга ҳам неча-неча йил бўлди, бир бориб астойдил сирлашиб келай. Агар кексалик, камбағаллик енгиб, ақл сандиғи дарз кетмаган бўлса, борсам кўкрагимдан итармас, ахир!..»

...Маман бийликдан маҳрум қилинган бўлса ҳам, кўпчилик қадрдонлари, таниш-билишлари уни эъзозлаб, Ойдўс овулидан икки чақиримча наридаги қалин қамишзорнинг орқасига қўндиришди. Овул бўйича бир-биридан дурустроқ кун кўрадиган хонадон йўқ. Сир бой бермай, бир амаллаб тирикчиликларини ўтказишади. Бийнининг ўзи жуда қариб қолган. Қайғу-ҳасрат тўла йиллар, йўқчилик бошқа замондошларига ўхшаб, унинг юзига ҳам чуқур ажинлар солди, алифдай қадди дол бўлиб, соқол-сочига қалин қиров қўнди. Босқинчилик йилларида ўғилларининг катталари урушда, кичкиналари дардга чалиниб ўлиб кетишди. Аёли билан ёлғиз қолишди. Бунинг устига устак, ўзини юрт олдида ёлғончидек сезади: ўрис подшо ҳузурига кетган Отабек полвондон ҳеч дому дарак йўқ. Бу танивиш кексайган чоғида дард устига чипқон бўлди. Энди у ўрис подшоллиги ҳақида ҳикоя қилиб юрадиган хангомаларини ҳам бас қилиб қўйди. Кексайиб қолган чоғида Хива хони устларига бостириб келиб, эл кўч-кўчга тушиб қолган, очлик бошланган йиллар йўлда ўлиб қолган бир аёлнинг тепасида ўйнаб ўтирган икки ёшлар чамасидаги бир қизни кўриб, уйига олиб келиб, кампирига топширган эди. Қизга Ойимгул деб ном қўйишди. Мана энди ўша Ойимгул кампири иккалаларига овунчоқ бўлди. Қизчани папалаб ўстиришди. Ана ўша қиз шу йил ўн еттига тўлиб ўн саккизга қадам қўйди, ақлли, кўзга яқин бўлди. Энди қизалоқ битта-яримта билан қочиб кетгудек бўлса, қариган чоғимизда яна кампирим иккаламиз сўппайиб ёлғиз қоламизми, деб кўрқиб юради. Совчилар келишса ҳам хурсанд бўлмайди. Баъзан қизи йўғида чуқур хўрсиниб, тўлғанади.

— Давлат қўлнинг кири — бир куни ювилади-кетади...

Қиз чол-кампирнинг кайфиятларини яхши тушунади, ўгайман деган гапни хаёлига келтирмайди, дилларини сира оғритмайди. Югуриб-елиб хизматларини қилади. Чол-кампир ҳам ундан миннатдор.

Нонуштадан сўнг чол-кампир ўтовнинг офтобрўя томонига чиқиб, қизлари тегирмонга олиб бориш олдидан қуриштиш учун ёйиб қўйган жўхорисини товўқдан кўриб, энди чипта қилиш учун чилимтол эшишга ўтиришганда, биров ён томонидан келиб, салом бериб қолди.

Иккалалари ялт этиб ўша томонга қарашди. Ойдўс-ни овозидан танишди. Ойдўснинг бу хонадон остона-сини босмаганига кўп йиллар бўлган эди, шунинг учун унинг пойқадамини яхшиликка йўйишмади. Ким би-лади, балки қизимизга совчи бўлиб келгандир, деб ўйлашди.

— Чол, агар қизингга совчи бўлиб келаётган бўлса, ўзингга маҳкам бўл, — деб шивирлади кампир.

Маман Ойдўснинг келганини хушламади, бу кайфиятини яширмади ҳам, орқасини ўгириб ўтира-верди.

Ойдўс унинг кайфиятини тушунмаганга олиб, те-гишди:

— Маман, кўринмайсан? Тобим бўлмади, бориб ҳол сўрамадинг?

— Ипак кийиб қийпанглагандан, ямоқ-иштон ки-йиб, юзим ёруғ юрганим маъқул.

— Душманам келди, деб чангалдан хипчин қирқиб қувлаш ақллиларнинг иши бўлмаса керак, Маман.

— Ой бўлмаса, одам ақлдан адашади, кун бўлмаса кўнгилни кир босади, Ойдўс. Ой-кунинг битганда ке-либсан-да!

— Эгилган бошни қилич кесмас, деган гап ота-боболаримиздан қолган эмасми?

— Сув билан ўйнашиб — ботиб, ўт билан ўйна-шиб — куйиб, энди ақлинг кирдими?!

— Ўтган ишга саловат. Маман, адашганимни юзимга солма!

Шундан кейингина Маман юмшади, уни уйига так-лиф қилди.

Ойдўсни ҳаммадан ҳам қозоқ хонидан, ўрис под-шосидан қандай хабар борлиги қизиқтирарди.

— Жонимга эгов солай деб, жўрттага сўрадинг-а, Ойдўс, — деди Маман қаттиқ ранжиб. — Майли, бор гапни эшит. Подшо, хонларнинг тутуриғи бўлмас экан. Ваъдалари беқарор шамолга ўхшар экан.

Ойдўс пешанаси тиришиб, ўчоқдаги оловдан кўзи-ни узмай, ғамгин ўтирган уй эгасига қаради. Ўзининг ҳам кайфи бузилиб кетди.

— Мен ҳар бир ғувуллаган шамолга орқамни тира-ган эканман, Маман. Чалқанча йиқилдим. Агар ишон-санг, ҳозир гўр оғзида турибман.

— Биладан, Ойдўс. Шунинг учун ҳам сени аяб юрибман. Бўлмаса аллақачон жаҳаннамга жўнатган бў-лардим.

— Шундай яшагандан кўра, ўлган минг марта афзал.

Улар анчагача жим қолишди. Бир маҳал Маман бош кўтарди.

— Шу десанг, Никифор ҳам юртига етганидан кейин Отабекни алдаб, бор-йўғини талаб, гум қилиб юбормаганмикин, деб қўрқаман. Бўлмаса, бирон хабар эшитмасмидик? Ахир, кетишганига ўн олти йилдан ошиб боряпти. Ҳалигача йўқ, ноинсофни ҳалигача кутамиз-а? Ҳалигача ҳам хабар йўқ-а?

— Жойнамозга қўнган чумчуқдай халқни халқ деб келган сизга ўхшаш элчиларнинг тилини кесай деб, подшоси ўлдириб қўймадимикан, ким билади дейсан.— Замонамиз ўта бетинч, шафқатсиз замон... Билмадим, олдинроқ дунёга келганимизда бу кўргиликлар бошимизга тушмасмиди. Ундай десам, ота-боболаримиз ҳам бирон жойда қўним топишолмаган экан, бирон қарғишга учраган халқмасмиканмиз, ишқилиб? Аслида шундай бўлса керак. Бундан юз йил кейин туғилганимиздами...

— Одам боласининг иродаси, кўзёши қуёшдан ҳам кучли, дейишади. Қуёш булутнинг тагида узоқ қолиб кетмаслиги ҳаммага маълум. Нима, бизлар одам эмасмизми? Агар одам бўлсак, шунча ҳаракатларимиз зое кетаверадими? Йўқ, ҳар қалай зое кетмаса керак. Назаримда, Отабеклар рус подшосидан бирон яхши хабар олиб келадиганга ўхшашади.

— Агар очигини айтсам, дини бошқанинг нияти ҳам бошқа бўлади.

— Дини бир Хива орқа-бошингни силадими?

Ойдўс соқолининг учини лаби билан қимтиди. Мезбон билан меҳмон ўртасига яна сукунат чўкди.

Улар бир-бирлари билан учрашишганда ҳаво очиқдай эди, бирпасда қуёш юзини булут тўсиб, ҳамма ёқни зулмат қоплади, момақалдироқ гулдираб, чақмоқ чақди. Бирдан сон минг ўтовга тош улоқтиргандай, тасира-тусирига олиб, ёмғир қуйиб берди. Бу уларнинг ўтиришларига таъсир қилмади, аксинча, ўчоққа интилишиб бир-бирларига яна ҳам яқинроқ ўтириб олишди.

Суҳбатлари яна аста-секин жонланиб, талай ўтган-кетган гапларни эслашди, дам қизишиб, дам шукрона айтишди...

Айниқса янги хон тўғрисида қизгин фикр алмашди. Ўтган хонларнинг йўлидан юрадиган бўлса,

буниси аввалгисидан ҳам ўжар, золим, бераҳм бўлади, деганда иккаларининг ҳам фикрлари бир ердан чиқди. Ҳаво ҳам яна очилиб кетди.

— Ҳар нима бўлганда ҳам хон ҳужумига қарши ҳозирлик кўриш керак, — деди Ойдўс ўзига хос совуққонлилик билан. — Лаънати хонлар панд бериш ниятида юришаркан. Мен Муҳаммад Раҳимнинг шум ниятларини вақтида англамадим. Бир томондан қараганда, тушунмаганимдан хурсандман. Негаки, кўпчилигимиз бир ерга тўпланиб қолдик. Сен нима дейсан, энди кучимиз етарлимикан?

— Билишимча, элнинг кейинги йиллардаги кайфияти бўлакчароқ. Агар биров бошчилик қилолса, менимча, бир ёқадан бош чиқаришади.

Ойдўс хаёлга чўмди.

Маман унга ҳали ҳам ишонмай, тағин мени синаб кўргани келган бўлмасин, деб ер тагидан кузатиб ўтирди, бироқ гумонсирайдиган бирон белги тополмади.

Ойдўс хонга қаршилик кўрсатиш деганда, биринчи галда, хоннинг қуролли лашкарларини кўз олдига келтириб, уларга зарба бера олгудек истеҳком топиш устида бош қотираётган эди. Бунга Ойдўснинг назарида, Сариқ орол деб аталадиган кенг қўлтиқ қулайдек бўлиб туюлди. Уч томони орол денгизи билан ўралган тинч, саёз жойлигини ҳеч ким билмайди. Мабодо, душман кетма-кет, босим ҳужум қиладиган бўлса, саёзроқ жойи билан Қизилқумга чиқиб кетадиган, чуқурлиги отнинг сағрисидан баланд келмайдиган битта қўл бор. Уни ҳамма балиқчилар ҳам билаверишмайди. Кўп нарсалар ёлғиз Ойдўснинг ўзигагина маълум. Оролга қуруқликдан биттагина ёлғизоёқ йўл олиб боради. Икки томони қалин қамишзор, оз сонли аскарларнинг ўзиёқ, шу қамишзорни ёқалаб пистирмада ётса, хоннинг ҳисобсиз лашкарларини пичандай ўриб ташласа бўлади...

Ойдўс бошини кўтарди.

— Эл хон зулмига қарши бир кун бўлмаса, бир кун бари бир бош кўтаради. Биз, кекса бийлар шунинг ғамини есак, деган ниятда келган эдим.

Маман ҳали ҳам ҳадиксираб ўтирарди. «Қизим тўғрисида гап очиш учун узоқдан қармоқ ташлаб ўтирган бўлмасин тағин. Ундан бу тақлид гапларнинг чиқишига сира ишонгим келмайди. Негаки, ёшлиги ўтиб қолган. Ўзининг ҳам ташвиши бошидан ошиб-тошиб ётибди... Ундан кўра, тўғрисини айтиб қўя қолгани ҳам

маъкул эди. Катта ўғлини уйлантирди. Аммо яна битта ўғли бор. Йў... йўқ... Қизимни Ойдўснинг биронта ҳам боласига бермайман. Борди-ю, бировнинг ўртасига тушиб келган бўлса, унга ҳам бермайман!»

Шу хаёллар билан жаҳл отига минган Маман Ойдўсга қаттиқроқ гапирди.

— Ойдўс, сен ҳозир хонга қарши анча гапларни гапириб ўтирибсан, кўп ҳурадиган ит тишлай олмаслигини мендан кўра ўзинг ҳам яхшироқ билсанг керак.

— Оқсоққа, сен оқсоқсан деявериш ҳам, унга ўхшаб оқсаб юравериш ҳам доноларнинг ишимас, Маман.

— Қон тупурадиган одамга олтин лаган тутгандан фойда бўлмаса керак.

— Маман, ҳўкизни қандай қилиб сўйма — иккита тери ололмайсан. Гапларимга қизишмасдан қулоқ сол. Энди иккаламизда ҳам куч-қувват қолмаган, фақат ўтган-кетганларни эслашдан ўзга иложимиз йўқ. Номи эл ичида афсона бўлиб кетган Маман бийга ҳурмат юзасидан сенга ўшанинг исми берилган. Буни ўзинг яхши биласан. Аммо унинг кўп жўялик ишларига сенинг фаҳминг ҳали ҳам етмаса керак. Эсингдами, унинг қорақалпоқнинг барча аёллари туғишлари керак, эри йўқ бевалар ҳам, деб, фармон чиқаргани. Юрт унинг бу фикрини тушунмай, тутволиб савалаган ҳам эди. У ўшанда ҳам фикридан қайтмаганди. Бир гуруҳ йигитлар билан овулма-овул юриб, қарши чиққанларнинг баъзиларини қамчилади, баъзиларини тўранғилга осди. Хуллас, ниятини амалга ошираверди. Мана энди ўйлаб кўрсам, у жуда тўғри қилган экан, тўғригина эмас, олам ибрат олса бўлгудек доно иш қилган экан. Кўча-кўча, қирила-қирила биратўла йўқ бўлиб кетаётган элни сақлаб қолиш учун бундан ортиқ тўғри йўлни ўйлаб топиш қийин. Ўзингга маълум, сўнгги ўттиз-қирқ йил ичида эл анча кўпайди. Бироқ ўжар бийларимиз бирлашмай, халқни ҳар томонга бўлиб юборди. Элини севган одам бу ҳолга чидаши мумкин эмас эди. Сабаби, ўзи оз эл тўрт хонлиқнинг қўлтиғига кириб кетса, қорақалпоқ элининг асли макони қаердалигини олам унутиб юбормасмиди? Буни бир вақт ўзимиз ҳам гаплашган эдик-ку. Маман, неча ёшга кирдинг?

— Саксон тўртга кирдим.

— Ана, улуғ Маман бий ўрис подшосининг ҳузурига бориб, «катта умид қоғози»ни олиб қайтганига ҳам саксон тўрт йил бўлибди! Ўрис подшоси ваъдасининг

устидан чиқадиган одам бўлганида, саксон тўрт йилдан бери нега келмайди? Нега элимизни бирлаштириб кетмайди? Нега бизни майда-майда хонликларга талатиб қўйибди? Ўз вақтида айтганимда, гапимга қулоқ солмадиларинг. Нима қилиш керак эди? Кунчиқар томондан энг кучли хонлик — Хоразмдан яроғлик аскарлар олиб келиб, ҳаммани битта маконга тўплаттирдим. Қаерда бўлса ҳам барча қорақалпоқлар бир ерда бўлишсин, ўлса — битта мазор тирик бўлса — битта тепа, дедим. Ўзинг биласан, бу иш осонлик билан амалга оширилмади. Қанчадан-қанча қон тўкилди, қанчалаб каллалар танасидан жудо бўлди. Биламан, агар келгуси авлод мени кечирмаса гуноҳим оғир, ниҳоятда оғир!

Ойдўс ўзгалар олдида куйиниб гапириб, ҳадеб ҳасрат қилаверадиган одам бўлмагани учун ҳам унинг ҳозир юрагидаги бор дардини тўкиб солиши Маманнинг елкасидан тоғ бўлиб босди. У ҳам ўз навбатида Маманнинг гапларини чурқ этмай эшитиб ўтирар, оғир-оғир хўрсиниб, унга тасалли беришга ўзини ожиз ҳис қиларди.

— Ҳали боягина нима девдинг, Ойдўс, халқнинг хон зулмига қарши бош кўтарадиган куни ҳам келади, ўшанинг ғамини ейлик, деб эдингми?

— Ҳа, Маман. Юрт бош кўтарса, яйловдаги мол нобуд бўлмасин, яйдоқ ерда ўққа учмасин, деб битта шаҳар қурсак демоқчи эдим.

— Қаерга?

— Сарик оролга.

— Сарик оролинг қаерда?

— Улуғ Маман бийнинг давридаги Бородин деган сарик ўрис тахта чиқарган орол-чи? Ҳозир бир томонининг суви қайтиб, қирғоқдан йўл тушиб қолган.

— Бу режа чакки эмас, Ойдўс, бироқ ўтовни сотиб, ўрнига эшик олиб, қулф солиб ётгандай бўлмасмикин?

— Сенинг бошинг ақл сандиғининг ўзгинаси эди-ку, Маман, қариган чоғингда калитини йўқотиб қўйдингми, нима бало, — деб Ойдўс зарда билан ўрнидан туриб, эшик томон юрган эди, ичкарига кириб келаётган бир нотаниш одамга урилиб кетди, боши айланиб, останада чўккалаб қолди. Ташқаридан кириб келаётган одам шошиб қолди. Ойдўсни қўлтиғидан суяб турғазди-да, бир оз бузилган қорақалпоқ тилида қайта-қайта кечирим сўраб, юқорига етаклади, уй эгалари билан қўл олишди.

Устидаги кийим-бошлари бу атрофдагиларникига ўхшамайдиган, елкасига милтиқ осиб олган, сап-сарик сочли бу йигитнинг чеҳраси уларга танишдек туюлиб кетди. Маман бу одамнинг кимлигини эслолмай, қайта-қайта тикиларди. Кампири ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Йигит чиндан ҳам танишолмаганини пайқаб, ўзини таништирди.

— Маман ота, мен Ёқубман. Уста Никифоров ўриснинг ўғли «Ёқуб ўрис» бўламан, эсингиздами?

— Об-бо чирогим-эй! — Маман ўрнидан туриб, елкасидан қучоқлаб, қайта кўришди. — Чирогим, ўсиб-улгайиб кетибсан-да, танимадим, отанг соғ-саломатми? Роса куттириб қўйдиларинг-ку, ишқилиб, яхши хабар олиб келдингми?

Боши айланиб, ўтовнинг деворига суяниб ўтирган Ойдўс узоқ айрилиқдан сўнг учрашган ота-боладек ялашиб-юлқишаётган Маман билан Ёқубнинг шовқинига кўзини очиб, ўзига келди.

— Кечирасиз, ота, — деди Ёқуб. — Мендан ўтди, сизни кўрмай урилиб кетибман.

— Зарари йўқ, — деди Ойдўс ва пешанасини силаб қўйди.

— Қани кампиржон, қумғонингни оловга қўйиб юбор. Сен Ёқубжон, гапириб ўтир, — деди Маман.

Ойдўс кетмоқчи бўлиб турган эди, Ёқубнинг гапларини ўз қулоғи билан эшитгиси келиб, яна ҳам қулайроқ ўтириб олди.

— Ёқуб болам, ўша отанг Никифоров, Отабек полвон учаларинг овулдан жўнаб кетган вақтларингдан бошла.

Ёқуб узоқ йўлдан чарчаб келганига қарамай, иккала қариянинг ҳикоясига иштиёқманд бўлиб ўтиришларини кўриб телпагини ечиб, бошини қашиб қўйди.

— Ўшанда овулдан жўнашимиз биланоқ фалокатга йўлиқдик, — деди, кейин мусулмон қарияларнинг бош яланг ўтирган одамни хушламасликларини эслаб, телпагини яна бошига кийиб олди. — Кечга томон бир ялангликда дам олиб ўтирганимизда, устимизга бир тўда қароқчилар бостириб келишиб, бор-йўғимизни талаб кетишди. Отам ҳам, Отабек полвон ҳам қаршилик кўрсатиб ўтиришмади. Негаки, улар кўпчилик эди, қаршилик қилсак, ўлдириб кетишдан ҳам тоймайдиганга ўхшаб кўринишди. Кетимизга қайтиб ўтирмадик. Отабек полвон бир сўзли, ўжар одам экан. «Йўлга чиққандан кейин орқага қайтиш аёл кишининг иши», де-

ди. Отам ҳам рози бўлди. Шундан кейин яна йўлга тушдик. Юриб-юриб, қozoқларнинг ота бийиникига етиб бордик. Бий жуда сахий, қўли очиқ одам экан. Ҳол-аҳволимизни билиб, икки туя билан йўл харажатларимизни жамлаб берди. Яна йўлга тушдик. Юриб-юриб, бир кун яна таландик. Шундан кейин то Москвага етгунимизгача садақа сўраб, баъзи овулларда бир ойлаб қолиб, одамларнинг юмушларини қилишга мажбур бўлдик. Хуллас, бир неча ойлардан кейин Москвага ҳам етиб олдик, — Ёқубнинг бирдан чиройи ўзгариб, пешанаси тиришиб кетди. — Борсак, Москва ўт ичида ёняпти.

— Москва ўт ичида?... Қандай қилиб?!

Гап шу ерга етгунга қадар Ойдўс Ёқубнинг ҳикоясини бепарво эшитиб ўтирган эди, бу хабарни эшитиб, худди уйқудан уйғонган одамдай бирдан жонланиб, давомини эшитишга шошилди, бетоқатлик билан олдинга энгашиб, Ёқубнинг юзига тикилди.

— ...Москвани французлар босиб олиш ҳаракатида экан...

— Улар кимлар? — деб сўради Маман.

— Французлар бутун Европани тиз чўктирган мамлакат. Подшосининг исми Наполеон. — Ёқуб иккала қариянинг ҳам гапига тушунмай, оғизлари очилиб қолганини кўриб, Европа деган жойга қайси мамлакатлар киришини қисқача изоҳлаб бериб, яна ўзлари нима қилишганини гапириб бера бошлади. — Француз лашкарлари ўрис лашкарлардан кўп бўлибгина қолмай, тиш тирноғигача қуролланган экан. Устига бостириб келган душманга қарши бутун халқ урушга отланибди. Москва атрофи деҳқонларидан бир тўдаси Герасим Курин деган чол бошчилигида партизанлик қилиб юрган экан. Отам билан Отабек полвон бошқа ишларини қўйиб, ўшаларга қўшилишди...

— Об-бо азаматлар-эй! — деб Маман хурсанд бўлиб кетди. — Кейин нима бўлди?

— Кучга келганда ҳам, ақлга келганда ҳам отам билан Отабек полвон бир-бирларидан сира қолишмас экан, иккалалари ҳам ҳаммага маъқул тушиб қолишди. Ҳеч ким уларни икки миллатнинг фарзанди, деб ажратганини пайқаганим йўқ. Аскарбоши «тунда битта тил тутиб келинглар», деб топшириқ берса, биргалашиб кетишиб, азонда икки французни ўлган қўйдай қилиб, орқалаб келишса бўладими? Ўшандан кейин Герасим чол уларни «оға-ини Никифоровлар», «оға-

ини ботирлар», деб атайдиган, тез-тез мақтаб, уларни бошқаларга ибрат қилиб кўрсатадиган бўлиб қолди.

Маманнинг ҳам, Ойдўснинг ҳам чехрасида гурурланиш ифодаси пайдо бўлди.

— Бир куни... — Ёқубнинг овози қалтираб, нима-дандир ҳаяжонлангандай, кўзларида ёш ҳалқаланди. Ҳикоя ниҳоясига етиб қолганини тушуниб, иккала қариянинг вужуди қулоққа айланди. — Кунлардан бир кун совуқ азон паллада, — деб ҳикоясида давом этди Ёқуб, — улар одатдагидек бир вақт туриб мени уйғотмай (мен доим сергак, ҳамма нарсани билиб ётгувчи эдим) пешанамдан ўпишди, одам ўлишини олдиндан сезадими дейман, ўша куни мени икки қайтадан ўпишди... Азонда Герасим бобонинг ҳаммани тўплаётганини кўриб, отам билан Отабек полвон ҳам шуларнинг ораларида бўлишса керак, деб ўша ёққа югуриб бордим. Эшитсам, Герасим бобо партизанларга: «Йигитлар, бу оқшом оға-ини ботирлар душман томонидан ўлдирилди...» — деб хабар қилаётган экан. Мен гап кимлар устида кетаётганини дарров фаҳмлаб, дод солиб йиғлаб юборганимни биламан, ўша заҳоти ҳушимдан кетиб қолибман, бир вақт ўзимга келиб, кўзимни очсам, партизанлар иккаласини битта тобутга ётқизиб, ерга қўйишга ҳозирлик кўришаётган экан. Герасим бобо келиб, бошимни силаб: «Ҳой тентак, йигит киши ҳам шунақа йиғлайдими? Тур ўрнингдан! Қаҳрамонларча ҳалок бўлган отанг билан дўстининг ишини энди сен давом эттир, ҳали душман таслим бўлганича йўқ», — деди. Шундай деб туриб, отамнинг теллагини бошимга кийгизиб қўйди. Отабек полвоннинг бир француз аскар бошисини ўлдириб олиб келган милтиғи бўларди, унга ҳамманинг ҳаваси келиб юрарди. Герасим бобо ўша милтиқни ҳам менга тутқазиб, «Ушла, ўрис бола, ўлсанг ҳам душманга бош эгма, кўзингда ёш кўрсатма», — деди.

— Уни қара-я! — Деб Ойдўс танглайини тақиллатиб қўйди. — Герасим бобонг жуда ақли одам экан. Ушанда сен неча ёшда эдинг?

— Ўн бешда.

— Ўн бешда?

— Менга ўхшаш болалар кўп эди. Ушандай қилмаса, душманни енгиб бўлармиди? Охири французларга қирғин келтириб, қочишга мажбур қилдик...

Ёқуб ҳикоя қилиб ўтирганида «руслар енгди» деган гапни эшитгунча юраги ҳовлиқиб, бетоқат бўлиб ўтир-

ган кекса Маман бийнинг руҳи енгил тортгандай бўлса ҳам, у ҳикоянинг давомини эшитишга ошиқди.

— Шундай қилиб, отанг билан Отабек полвон олиб кетган топшириқ натижасиз қолдими? — деб сўради бий сабри чидамай.

Ёқуб ўта зийрак йигит эди. Отаси билан Отабек полвон қандай топшириқ билан жўнашганини биларди. Французлар билан уруш тамом бўлгандан кейин, қорақалпоқларнинг илтимосларини айтиш учун подшонинг ҳузурига ўзи кирмоқчи бўлди. Подшонинг арзхонасига кириш эса жуда қийин эди. Маслаҳатлаган одамлари аскарликка ўтиб, бир кун эмас, бир кун омадинг келса (баъзилар унинг чаққонлигига қараб туриб, аскарий лавозимда ҳали ўсишига ишонч билдиришарди), подшо саройига хизматга ўтиб оласан, дейишди. Аскарликка кириши маҳол эди, негаки, крепостнойлар солдатликка олинмасди. Бироқ, унинг машҳур Герасим Куриннинг қўли остида хизмат қилгани, отаси Никифоров дўсти полвон билан бирга «оға-ини ботирлар» деб ном чиқаргани катта ёрдам берди. Солдатликка олинди. Подшо ҳузурига кириш ўшанда ҳам осон бўлмади... Йиллар ўтаверди. Бора-бора ҳарбий даражаси кўтарилди. Шундай хизмат қилиб юрган кезларининг бирида аскар бошлиқлари (офицерлар) орасида яширин тўғарак ташкил бўлди. Ёш йигит ана шу тўғаракка қўшилди...

Ёқуб икки қарияга ана шуларни тушунтириб:

— Аскарбошиларининг тўғараклари подшога қарши эди, — деди.

— Подшога қарши?! — деб ҳайрон бўлиб ёқасини тутди Маман.

— Ҳа, ота, — деди Ёқуб. — Подшо жуда «манман» одам эди. Кирганим билан арзимга қулоқ солиши даргумон эди. Тўғарагимизнинг мақсади подшони ўзгартириб, бошқасини сайлаш эди. Агар янги подшо сайланса, у барчанинг арз-ҳолини эшитар, адолат билан иш юритар, ўшанда қорақалпоқ элига биратўла хушхабар билан қайтарман, деб ўйлаб юрардим. Лекин, оқибат мен кутгандай бўлиб чиқмади. Подшо яширин тўғаракдан хабар топиб, бошлиқларимизнинг ҳаммасини қўлга олди.

— Ана холос! — деб юборди Ойдўс. — Бошлиқларинг ким эди?

— Кўпчилик эди, бир сўз билан айтганда, уларни декабристлар деб аташади.

— Одам бор ерда, чақув, ичиқоралик бор эканда, — деб хўрсиниб қўйди Ойдўс.

— Эҳтимол шундайдир, — деди Ёқуб. — Шу-шу бўлди-ю, подшо барча декабристларнинг изига тушиб олди. Кимдан шубҳаланса, ушлатиб қаматаверди, оқ уйли қилаверди. Менга подшо ҳузурига кириш у ёқда турсин, Петербург шаҳарида яшашнинг ўзи мушкул бўлиб қолди. Қочдим. Сизларни ҳали ҳам хабар кутиб ўтиришган бўлса керак, деб ҳеч бўлмаса шу гапларни хабар қилай, подшомизнинг озчилик халқларга этагини ёпиш у ёқда турсин, ўз тахтини эсон-омон сақлаб қолиш учун жонини ҳовучлаб ўтирганини айтай деб, шу ёқларга қочдим.

Олиб келган хабар унчалик қувончли эмасди. Маман соқолини тутамлаб ўтириб, тақдиридан афсусланиб, чуқур хўрсинди.

— Ўзим ҳам бирон кўнгилсиз воқеа юз бергандир, деб ўйлаб юрган эдим-а!

— Ана, Маман, бир вақтлар денгизнинг нарёғида одамлар товуқни соғар экан, десалар, биттаси сут сўрагани кетиб, қайтиб келганидан кейин жинни номини олган экан. Ана, рус подшосининг ишини кўрдингми? Улуғ Маман бий саройга бориб келганидан бери орадан саксон тўрт йил ўтибди. Вафоси йўқ ваъдани ҳали ҳали кутамиз, аммо самара йўқ. Менга айт-чи, Ёқуб ўғлим, бошимизга оғир кун тушгудек бўлса, ўрис подшосига бориб сиз учун бир полвон қорақалпоқ чин кўнгилдан хизмат қилиб юриб, қазо топди, десак ишонадими? Менимча ишонмайди. Сабаби, дарёга томган томчи билинмайди. Қирғоғини кўз илғамайдиган денгиздай ўрис элати оламни ларзага солган довулга учраб, тўлқинланиб, чайқалиб турганида Отабек полвон кимнинг эсига келарди. — Ойдўс аста ўрнидан туриб, Маман билан босиққина хайрлашди-да, олиб келган хабарлари учун Ёқубга миннатдорчилик билдириб чиқиб кетди.

Ёқуб Ойдўснинг гаплари мағзини чақиб, қорақалпоқларга берган ваъдасини шунча йиллардан бери бажармай келаётган ўрис подшоларидан ҳам, ўрисларни бевафо деб атаган Ойдўсдан ҳам хафа бўлиб кетди. Бироқ ҳозир ҳеч кимдан аламини ололмаслигини тушуниб, хафа бўлиш билан кифояланиб қўя қолди. «Шундай довуғи оламга кетган Русь номига доғ тушириб келаётган подшоларни дорга оссанг ҳам камлик қилади!.. Декабристлар жуда маъқул иш бошлашган

эди. Агар подшо кўпчиликнинг ихтиёри билан қўйилганида эди, элимга ёрдам қўлини чўзган бўларди. Русларни бевафо дедими қария?.. Чол мендан куляпти шекилли».

— Маман ота, — деди охири Ёқуб чидолмай, — ҳозирги чол Ойдўсмиди?

— Ҳа.

— Қорақалпоқ овуллари босиб келаётганимда унинг тўғрисида турли-туман гаплар эшитдим. Хива хонидан ёрдам олиб келиб, элингизни оёқости қилдирибди. Мен унинг қилмишларини Наполеоннинг қилмишларига ўхшатдим.

Маман ундан Наполеон тўғрисида суриштириб ўтирмади.

— Ойдўсга қандай лақаб қўйса ҳам ярашаверади, — деди у бир оз ўкингандай бўлиб. — Аммо мундай чуқурроқ ўйлаб кўрган кишига, унинг бу ишларида жон бор.

— Маман ота, Отабек полвоннинг фарзанди борми? — деб сўради Ёқуб, Маман билан фикри бир ердан чиқмаганини ёқтирмай.

— Бор, чироғим, бор, эртага кўрарсан, — деди қария бўшашиб.

Эшикдан бир тоғора ун кўтариб Ойимгул кирди. Қиз Ойдўснинг кетганини кўрувди, ичкарида ўтирган нотаниш йигитга кўзи тушиб, қўлидаги тоғорани ташлаб юборишига оз қолди.

Ёқуб ҳам қизнинг хушрўйлигига маҳлиё бўлиб қолди. Маман уларнинг ҳолатларини тушуниб, Ёқубга шубҳаланиб қараб қўйди. Қиз билан йигитнинг худди илгаридан таниш одамлардек бир-бирларига сеҳрланиб, узоқ тикилиб қолишгани уни ҳам ҳайрон қолдирди, аммо биронталари ҳам чурқ этиб овозларини чиқаришмади.

52

Денгиз томондан эсган шамол бирам кўнгилли. Қирғоқдаги балчиқда чириган қамиш билан сувўтининг намхуш ҳидига балиқ ҳиди қўшилиб кетган, яна бунга чанг иси ҳам қўшилса, обдан сасиб, бурунни қичитиб, томоқни ачитади. Ойдўс ана шу ҳидни жуда яхши кўради. Шунда ҳам Маманникидан чиққанда бир акса уриб қўйди. Ўрганиш бўлиб қолган ис ортиқ димоғини қичитмади. Ойдўс пиёда келган эди, икки

овул оралиғидаги қамишзорнинг ўртасидан ёлғиз ўзи, хаёл суриб йўлга тушди. Маман билан бирор фикрга келолганини ҳам, ё урушиб қайтаётганини ҳам тушунмайди. Бироқ нимадандир кайфи чоғ, нимадандир таъби хира. Хурсандчилиги устунми ё хафачилиги, буни ҳам ажратолмайди. Хаёл суради.

Ёқуб олиб келган янгиликлар уни кўпроқ ўйлантйриб қўйди: «Қизиқ, ўрислар ҳам ўз подшоларига қарши экан-да...»

Ярим йўлга етганда икки шарпа олдидан кесиб ўтгандай бўлди. Кейин чинқйриб ййёлаган бола товуши эшитилиб, бирдан тўхтади. Кекса бийнинг кўнгли нохуш бир нарсани сезиб, овоз чиққан қалин қамишзорга шошилинч югурди.

Кўриб, эшитмаган воқеанинг устидан чиқди: илгариги жиловдори Алиннинг ўғли Умар билан кўриниши жуда совуқ, билаклари молнинг сонларидай жундор бир одам кичкина бир болани ўлдириб, кўмишяпти. Улар кутилмаганда устларига келиб қолган Ойдўсни кўриб кўрқиб кетишган бўлса ҳам, ёлғизлигини билиб ўзларини йўқотиб қўйишмади. Бироқ кекса Ойдўсга тутқич бермай, шоша-пиша орқага чекинишди.

— Ойдўс бий, — деди Умар тисарилиб кетаётиб. — Хундорим эдинг. Довул ҳайдаб келиб қолганинг яхши бўлди. Мана, ўз кўзинг билан кўр. Манави ўлдирилган бола Дўспаннинг катта ўғли Раҳим бўлади. Агар сен аралашмаганингда, Раҳим менинг ўғлим бўлган бўларди. Парчагул менга туғиб берган бўларди. Беномус. Афсуски уят тутун эмас, бўлмаса, сен аллақачонлар кўр бўлган бўлардинг. Манави билакларимга қара, ҳали сенинг тепангда ҳам ўйнайди, сенинг болаларингни ҳам ўлдиради. Ҳа, қари калтакесак: ҳа, ҳа, эсимга тушди, ҳақиқий калтакесакка ўхшайсан. Калтакесакнинг боши янчилмаса, яна ўрмалаб кетаверади. Хивадан алданиб, бир ўлдим деган эдинг, яна тирилиб кетдинг.

Умар шериги билан қўл ушлашиб, ҳар сўзини чертиб-чертиб гапириб, орасида хахолаб кулиб кетиб борарди. Ойдўс қичқиргани билан икки ёнидаги овулларга овози етиб бормайди. Зардаси қайнаб, қувлаб кетди. Пиёда қариянинг ёшларга етиб олиши қийин, бора-бора қалин қамишзорга шўнғиб кетишяпти. Бир тўранғилнинг тагида икки от боғлоғлиқ турган экан. Иккала йигит отга миниб, бийни ўраб олишди.

— Ҳа-ха-ха, Ойдўс бий, қўлга тушдингми? Имонингни айт, калима келтир!

— Мени ўлдириш ҳеч гап эмас, аммо мана бу болада нима гуноҳ бор эди? — деди Ойдўс овози қалтираб. — Бағри тошлар!

— Ха-ха! — деб кулди яна Умар. — Сенда шафқат борми? Иккиюзламачи! Илон! Ҳа, сен илонсан. Илон пўст ташласа ҳам заҳари ўзида қолади! Сен қаридинг, бироқ ҳали заҳаринг ўзингда! Ҳозир шу ердан омон қайтсам, заҳаримни сочаман, деб ўйлаб турган бўлсанг керак. Бўпти, омон қол, ниятингни амалга ошир. Қўлингдан келса, аямай қўя қол, алжираган чол! Биз кетдик. Энди кўзимга кўринма!

Улар отларини қамчилаб-қамчилаб, қамишзор орасида бир зумда кўздан ғойиб бўлишди.

Номаълум қуш келиб, орқа мия мағзини сўриб, тепасидан чиқараётгандай, аъзойи баданидан мадор кетиб, Ойдўс беҳол бўлиб, чўккалаб ўтириб қолди. Бир вақт ўзига келиб: «Астоғфирулло, худонинг кўрсатмаганлари ҳали кўп экан-да, — деди гўлдираб. — Ёлғончилар дунёда узоқ яшаса безарар экану, менинг оғирлигим тушиб қолибдими? Эй худойим-эй! Лаънати Умар қаерда тарбия олиб, қандай ўсди экан-а? Отаси жуда яхши одам эди, бола отадан бир ботмон кам туғилади, деганлари шу бўлса керак-да...»

Ойдўс мияси карахт бўлиб, қамишзордан чиқди.

Дўспан уйининг олдида отини яланғочлаб, ёллари ни тараб турган экан, бетига қарашга юзи чидамай, индамай ўтиб уйига кирди. Бирпасдан кейин Парчагулнинг овози эшитилди:

— Отаси, Раҳим эрталабдан бери йўғ-а?

— Ваҳима қилма, ўйнаб юргандир-да, — деди Дўспан.

Бу Ойдўсни баттар қийноққа солди, «бола қаердалигини айтсаммикан ё йўқми?» деган савол унга тинчлик бермасди.

Ҳозир айтса, Дўспан Умарни қидириб кетади. Қайси ковакка тиқилиб ётган бўлса ҳам топиб ўлдиради, кейин Умарнинг тарафдорлари уни ўлдиришади... Кейин, хундорлик болаларига ўтади. Ойдўс икки жиловдорини бир-бири билан қирпичоқ қилиб қўйибди деган маломатга қолади. Айтмаса, ундан ҳам оғир.

У ўйлаб-ўйлаб, ахири, хундорлик битта ўлим билан тўхтай қолсин, деган қарорга келди. «Ие, шунда Умар бошқа ҳеч кимга тегмайди, деб ишонса бўладими? Менинг ҳеч кимга билдирмаганимни, ҳеч ким пайига

тушмаганини билса, балки ўчакишишини қўяр. Агар яна битта-яримтага жабр қилганини пайқасам, ушлатиб келиш қийинмас-ку...»

Ойдўс ана шундай ўзига-ўзи тасалли бериб ётган эди, Парчагулнинг тунги сукунатни бузган овози эшитилди:

— Раҳиму!!! Ҳо Раҳим!!!

Ўтовнинг ҳар бир керагиси «Раҳим!» деб қайтараётгандай Ойдўснинг вужудига оғриқ турди, аммо ўзини қўлга олди: «Адоватни кўпайтирмай, эндиғиларининг ўлимига йўл қўймай...» Шундай фикрга келгани билан тўғри қарор қилдимми-йўқми деб, кечаси билан мижжа қоқмай чиқди. Намозга кундагидан ҳам барвақт туриб, ташқарига чиқди. «Боғли овул»дан келиб, Юсуфжон чавандозлар экиб бериб кетган мевали дарахтлар баргларининг тонг шамолидан сирли шитирлаши ҳаёлини бўлди, таҳорат олиш учун кўтариб чиққан қумғонини энди ёнига қўяётган эди, худди ер тагидан чиққандай икки ўғли: Ризо билан Тўра олдида пайдо бўлиб, салом беришди.

— Ие, ўғилларим, қачон келдиларинг? Тинчликми?— деди ҳаяжонланиб.

Ризо билан Тўра Хивада мадрасада ўқишарди. Кейинги кунларда талабалар орасида бир оз норозилик чиққан эди. Ойдўснинг Хивадаги душманларидан бири талабаларнинг мадраса бошлиқларидан норозилигини Ризо билан Тўра уюштирган деб, айбни уларга тўнкаб, ушлатиб, ўч олиш ниятида эканлигини бир дўстларидан эшитиб қолишиб, йигитлар Хивадан қочиб келишганди. Бу гапни улар оталарига очиқ айтишмади. Отамиз, менинг эски душманларим энди болаларимга ўчакишаётган экан, деб хафа бўлиб юрмасин, деган ниятда шундай қилишганди улар.

— Ота, Хивада ҳаво ўзгариб қолган. Илгарилар деворларидан тиқ этган шамол ўтмасди, ҳозир деворлари дарз кетганми, изғирини кўпайиб кетди.

Ўтган сафар келишганда катта ўғли Ризони уйлантириб жўнатган эди. Ёш куёв қайлигини соғиниб қайтган бўлса керак, деб ўйлаб турди-да, кейин ўғилларининг ақлликларини ўйлаб: «Булар унақа сабрсиз йигитлардан эмас эди-ку...» деб Хивада кўнгилсиз воқеалар содир бўлганини фаҳмлади, бироқ ҳозир ижикилаб ўтирмади. Бомдод намозини бирга ўқиш учун тезроқ таҳорат олиб, намозга ўтишни тайинлади.

— Ўғилларим, — деди оёқларини ювиб ўтириб, —

изгирин совуқ этингни жунжиктирмаса, зарар қилмайди. Пишиқ-пухта бўлиб ўсмаган эдиларинг, ўғилларим. Хивада тор, қоронғи кўчалар кўп. Оёқларингга қараб, эҳтиёт бўлиб қадам босмасаларинг бўлмайди. Аммо илм йўлида қийинчиликларга чидаш ҳам савоб. Ирода эса ҳар одамнинг ўзида бўлиши шарт.

Ойдўс ўғиллари билан бирга ўқиётгани учун намозни овозини кўйиб ўқиётган эди, алғов-далғов бўлгани учун орада бир неча марта адашди. Ўғиллари сезишса ҳам ўзларини сезмаганга олишди. Ойдўс намозни якунлайдиган оятни ўқишнинг ўрнига гўлдиради: «Инсон яшагани сайин ёмонликка кўпроқ дучор бўлар экан, бу алдамчи дунёда узоқроқ яшаш бахтсизлик! Чиндан ҳам бахтсизлик! Тезроқ бу олам билан хайр-хўш қилиш керак... Ойдўс, ўжарлик билан шунча йил яшадинг, яна озгина чида. Бу дунёга келиш, кетиш ўйинчоқ эмас. Шунча йил юртни бошқардинг, энди изингни вайрон қилиб кетма. Ёшларни синовдан ўтказ! Шўрлик элинг кимларнинг қўлида қолаётганини бил! Ўлсанг ҳам ўшандан кейин ўл! Тез ўл! Ана ўшанда беармон кетасан, ана ўшанда элинг Умарга ўхшашларнинг қўлларида қолмайди... Қолмайди, қолмайди... Яхши ният билан анчагина ишларни бошлаб қўйган эдинг, анчагина яхши ишларнинг уруғини сочган эдинг. Ҳаммаси ҳам униб чиқмагани билан, айримлари натижа бера бошлади. Келажаги яхши бўлиши керак. Ёш йигитларни синайман деб жар солдирдинг, юрт болаларини юборармикан? Юборади... Айтмоқчи, юртимизга қайтиб келган Ёқуб ўрис қандай каромат кўрсатаркин? Катта подшога қарши жангда бўлган йигитда бирон нишон бордир, ахир. Элни хонга қарши кўтариб бер, десаммикан? Ахир унинг бу соҳада тажрибаси бор-ку... Йўқ, Ойдўс, шу вақтгача тутган йўлингдан қолма. Ўзинг...»

Ойдўснинг оят ўрнига гапирган гапларини ўғиллари ҳам эшитишди, бироқ халақит беришмади. Ойдўс гапини, ахир бу ҳаёт-ку, деб тамомлаб, юзига фотиҳа тортди-да, ўғиллари ҳам юзларига фотиҳа тортишди... Ҳатто нотаниш «Ёқуб ўрис» деган исмни эшитишганда ҳам, у ким, деб сўрашмади.

Жойнамоз йиғилгандан кейин ҳам оталарини савол-жавобга тутишмади. Фақат Ойдўснинг ўзи, худди гапирган гапларига якун қилгандай:

— Ўғилларим, юртимиз ёшларини синаб кўрмоқчиман, сизлар нима дейсиз? — деди.

— Жуда маъқул гап, — дейишди иккалалари бара-
варига.

— Сиз иккалаларинг бу синовда қатнашмайсизлар.

— Маъқул, ота.

53

Қариган чоғида қизидан ажралиб қолиш хавфи
чол-кампирни ухлатмади. Азонда намоз ўқиб бўлиб,
нонушта қилиб ўтиришганда Маман гап бошлади:

— Ёқуб болам, қорақалпоқларнинг одатига кўра,
меҳмонидан уч кунгача йўл бўлсин, деб сўралмайди.
Мен бўлсам тўридан гўри яқин бўлиб қолган одамман.
Ҳар дақиқада уч кунлик умрим қолганми-йўқми, деб
хавфсираб яшайман. Шунинг учун мени айбга буюр-
ма, болам. Сен биз тарафларга фақат рус подшолиги-
дан хабар етказиш учунгина келганмисан? Ё шу та-
рафларда қолиб яшаш ниятинг ҳам борми?

Ёқуб бундай саволни кутмаган бўлса керак, ўйла-
ниб қолди.

Чой олиб кирган қизи Ойимгул ҳам отасининг са-
волини қувватлагандай, унга сўроқ назари билан ти-
килди. Ёқубнинг хаёлчан кўзлари ерга қараган бўлса
ҳам, қиз назарини пайқаб, яна ҳам хаёлга гарқ бўлди.

— Ўғлим, тагин мени оғриняпти деб ўйлама, агар
қолиш ниятинг бўлса, бизникида юравер.

Қиз отасининг гапларига ҳайрон бўлди. У кўпдан
бери чой устида очилиб гаплашиб ўтирмасди, бугун
эса тамом бўлакча.

— Қолсам ҳам бўлади, ота, — деди Ёқуб бошини
кўтариб. Беихтиёр яна қизга қараб қўйди. — Отабек
полвоннинг ўғлини қандай кўрсам бўларкин?

— Шошилмай нонуштангни қилиб ол, ҳозир ча-
қиртираман. Ойимгулжон, югуриб бориб, Нурлибекни
уйидан айтиб кел, чироғим.

Ойимгул аста ўрнидан туриб, юмшоқ юриб ўтовдан
чиқди.

— Яша, Ёқуб болам, тилимизни ҳали ҳам унутмаб-
сан, — деди Маман меҳмоннинг кўнглини олиш учун.

— Одам болалигида ўрганган тилни ёдидан чиқар-
мас экан, болалигинг ўтган макон ҳам ўзига тортаве-
рар экан.

— Шундай, чироғим. Яхши одамга ҳамма ер ҳам
ватан. Одам боласи учун одам яшайдиган ернинг ҳам-

маси ҳам ўз ватани, чироғим. Энг қийин нарса — одамларнинг бир-бирлари билан тил топишиши.

— Ёқуб болам, — деб кампир ҳам гапга аралашди.— У ёққа бориб, Отабек полвон ҳам тил билиб кетгандир?

— Билганда қандоқ, она! Москвага етмасимизданоқ биздан қолишмайдиган бўлиб қолувди.

— Герасим чолнинг «оға-ини Никифоровлар» дейиши ҳам бежиз эмас-да! — деб тасдиқлади қария.

Ёқуб уй эгаларининг самимийлигини кўриб қувонди.

— Ким билан суҳбатлашадиган бўлсанг, одат-хулқига қараб гаплашганинг маъқул, болам, — деди қария насиҳатомуз. — Ҳозир сен кўрмоқчи бўлаётган Нурлибек отаси Отабекдан ҳам гавдали, кучли йигит бўлиб ўсган. Одамга ҳам жуда меҳрибон. Ўтинимиз тамом бўлиб қолганини кўрса, дарров тўқайга югуради, жуда оқибатли йигит. Аммо озгина ўжарлиги бор. Катта бўлса, бу одати қолиб кетса ҳам ажабмас. Бечора онаси ҳам зора шу одати қолиб кетса, деб умид қилиб юради...

— Отаси тўғрисидаги гапларни дарров айтаверсам бўлармикин?

— Эски одатимизга кўра бедарак кетган одамни етти йил кутишади. Етти йилдан кейин ўлдига чиқариб, аза очишади. Отабекнинг ҳам маъракалари ўтказилган. Очиқ гаплашаверсанг ҳам бўлаверади.

Орадан хийла вақт ўтгач Нурлибек етиб келди. У кекса Маман айтгандай йирик гавдали, 18—19ларга кирган норғул йигит экан. Худди отасининг ўзгинаси.

— Ие, Нурлибек иним, — деб Ёқуб ўрнидан ирғиб турди-да, йигитни қучоқлади. — Омон-эсон юрибсанми? Онанг соғ-саломатми?

Нурлибек ҳали одамлар билан қуюқ сўрашишни билмасди. Ёқубнинг саволларига «Шукур», «Шукур», деб қўя қолди.

— Иним, йигит киши ҳар ишда ҳам мард бўлади, — деб Ёқуб уни ёнига ўтказди. — Мен отангнинг ўз эли учун ўрис тупроғида қаҳрамонларча ҳалок бўлганининг гувоҳи бўлган эдим. Отам иккалалари бир вақтнинг ўзида ҳалок бўлишди, иккаласини битта мазорга қўйишди.

Отасининг ўлганини ўз кўзи билан кўрмаган, номнишонсиз йўқ бўлиб кетганидан кейин аза очишган бўлса ҳам, назарида, отаси тирикдек бўлиб туюлиб

юрарди. Нурлибек кўзларидан ёш тўкмагани билан, қаттиқ хафа изтироб чекди.

— Отангнинг ўлимига кўпам куйма, ўғлим! — деди Маман. — Бир ўзи бутун бир халқ бўлиб ўлибди. Бунинг маъноси шуки, энди барча қорақалпоқ: «Уз эли учун ўрис тупроғида бизнинг қорақалпоқ шаҳид бўлган», деб дуо қилади. Кўрдингми, ўғлим, ботир ўлмайди, халқи билан бирга яшайди, деган гапнинг маъноси шу.

Ёш, оқкўнгил Нурлибекда ҳам отаси билан фахрланиш туйғуси уйғонди. Ёқуб халтасидан кумуш сопли ханжар чиқарди.

— Манавини отанг французлардан ўлжа олиб, ўғлимга совға қилиб олиб бораман, деб юрарди. Ўлганидан кейин мен олиб, қорақалпоқларнинг ҳузурига қайтаман, деган ният билан отангнинг эсдалигини ўн беш йил эҳтиётлаб юрдим, иним.

— Раҳмат, оғайни.

Маман ундан ханжарни сўраб олди-да, туйнукдан тушган нурга тутиб, у ёқ-бу ёғига тикилди.

— Қойил, жуда чиройли ишланган экан! Марҳум Никифорнинг ўзини ҳам зўр уста деб эшитувдим...

Чол билан кампирнинг эски суҳбатларини эшитгандай, Ёқуб остонада ўт ёқиб ўтирган қизга яна бир қараган эди, унинг тим қора киприклари ўқ ёй бўлиб отилиб, юрагига санчилгандай, аъзойи баданига қалтироқ туриб кетди. Ғайратга кириб, нималарнидир қилгиси келди. Эсдалик қилиб олиб келган ханжари ҳақидаги мақтовли гаплар қулоғига кирмади ҳам. У Нурлибекка қаради.

— Нурлибек иним, — деди у. — Маман отамга ўтин териб келишга мен билан борасанми?

Кутилмаган бу таклифни эшитиб, ҳаммалари ҳайрон бўлиб қолишди. Нурлибек отасининг қайғусини ҳам унутиб:

— Ие, Ёқуб оға, — деди ажабланиб. — Меҳмонни ўтинга юбориб қўйиш мендай ёш йигит учун беодоблик бўлади-ку.

— Йўқ иним, сира ҳам айб бўлмайди. Булоқдан сув ичадиган бўлсанг, эгиласан-да...

Меҳмонни қайтаришга ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, бўлмади, астойдил бормоқчи эканини билишгач, уй эгалари ҳам қаршилиқ кўрсатиб ўтиришмади. Тушдан кейин Ёқуб Нурлибек билан бирга ўтинга бориб келишди.

Ёқубнинг ғамхўрлигидан Маман ҳам, кампир ҳам, қизлари ҳам хурсанд бўлишди. Яқин атрофдаги қўш-нилар ҳам: «Ўҳ-ҳў! Ўрислар ўта меҳнаткаш, камтарин, меҳрибон бўлишар экан-ку», деб ажабланишди.

Маманнинг уйи атрофидаги ўтовлар эски, бир ҳолатда эди. Ёқуб эртасига ўшаларни қайта тиклашга тутинди.

Қизи пиширган овқатни аранг ўрнидан туриб ичадиган Маманда аллақандай куч пайдо бўлди, хурсанд бўлиб, Ёқубга ёрдамлаша кетди...

Чошгоҳга яқин Қодирберган жар солиб ўтди:

— Одамлар! Эшитмадим деманглар! Кулоқ солин-лар! Ойдўс бобо катта иш ўйлади. Ойдўс бобо катта иш ўйлади! Кимда-кимнинг ёши ўн олти билан йигирма бешнинг ўртасида бўлса, чоршанба куни «Ойдўс шаҳари»га борсин! Ойдўс бобо синовдан ўтказади, Ойдўс бобо синовдан ўтказади... Ақллилар, кучлиларга фотиҳа беради. Одамлар... Одамлар!..

Маман Ёқуб билан қувноқ суҳбатлашиб, ўтовнинг томини ёпишга хашак узатиб турган эди, бу гапни эшитиб тиззасидан дармони кетди, ўтовга суяниб, ичидан афсусланди: «...эй қодир худо!.. Ҳеч бўлмаганда кичик ўғлимни қолдирганимда бу мусобақада голиб чиқадиган қилмасмидим?..»

Ёқуб Маманнинг жарчи эълон қилиб кетган гапларини эшитиб, бирдан руҳи тушиб қолганини кўрди-да, ажабланиб сўради:

— Маман ота, Ойдўс бобо нега ёшларни синовдан ўтказмоқчи бўлибди?

— Элимизда азалидан шундай одат бор, болам. Бош бийлар барча қарияларни тўплаб, ёшларнинг ақли, кучини синайди, шундан сўнг ўшалардан биттасига бийликка фотиҳа беради.

— Хон рухсат этадими бунга?

— Кимда-ким фотиҳа олса, халқнинг ўзиёқ уни бий атаб, унга эргашади. Бирон иш бўлса, ҳузурига маслаҳатга ҳам бораверади. Ёш йигит шу йўл билан ҳам бийликка эришиб олади. Сўнг хон хазинасига бирон нарса олиб бориб, бийликка фармон олиб келади.

— Синовда мен ҳам қатнашсам бўладими?

— Ёдимдан кўтарилибди, ёшинг нечада энди?

— Ўттизда.

— Унда қийин. Алдаса бўлмайди.

— Қорақалпоқлардан бошқалар ҳам қатнаша олишадими?

— Ёлғиз қорақалпоқ болаларигина назарда тутилади, бироқ синов пайтида миллатига қарамайди, ақл, куч ғалаба қилади. Фақат ёши мусобақага тўғри келиши шарт.

Ёқуб ёши учун афсусланиб, бошини чайқаб қўйди.

Қайтиб бу тўғрида гап очилмади.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас, Маманнинг уйи атрофида янги ўтов тикланиб, ўнқир-чўнқирлар текисланиб, йигит киши бор уйга ўхшади-қолди. Оталарининг қисматлари бир бўлгани учунми, ё бўлмаса Ёқуб қизиқ-қизиқ ҳикоялари билан ўзига қаратиб олдими, хуллас, Нурлибек ҳам Маман бийнинг хонадонида ўралашиб қолди. Ҳар куни келади, Ёқуб билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиради.

Нурлибек бугун декабристлар тўғрисида бошқатдан суриштириб, Ёқубнинг ҳикоясига диққат билан қулоқ солиб ўтирганида яна бир отлиқ жар солиб ўтди.

— Одамлар! Улуғ Хива хонининг фуқаролари! Хон солиғини тезроқ ҳозирланглар! Хоннинг бош солиқчиси келди. Одамлар!..

— Хоннинг бош солиқчиси ўлардек ярамас бир одамда! — деди Маман. — Ойдўс яна солиқларни кечиктиргани учун келган. Вой, миям қурсин! Бугун чоршанба-ку! — деб Маман бирдан ўрнидан туриб кетди. — Бугун Ойдўснинг синов ўтказадиган куни-я...

— Борайлик бўлмаса, ота, — деди Ёқуб шошилиб.

— Мен уйга кетай, — деб Нурлибек ҳам учиб ўрнидан турди.

— Нега, синовга бориб, сен ҳам ўз бахтингни синовдан ўтказмайсан?

— Ёқуб ака, мени кечиринг, хоннинг бош солиқчиси жуда бераҳм одам. Солиқ тўплайдиган бўлса, кўзига нимаики нарса илинса, ҳаммасини олиб кетади. Отамнинг маъракасига бир жонлиқ олармиз, деб сотиш учун тўплаб қўйган беш-олти боғлам канолим бор эди. Ўшаларни яшириб қўймасам бўлмайди. Балки, кетларингдан етиб оларман!..

* * *

Улар «Ойдўс шаҳари»га кириб боришганда одамлар аллақачон тўпланиб бўлишган, икки полвон ўртада кураш тушишаётган экан. Маманни ҳурмат қилишганиданми ё бўлмаса ёнидаги бегона йигитни иззатлашганиданми, ишқилиб, одамлар икки ёққа айрилиб, улар-

га йўл беришди. Улар худди ота-боладай бўлиб, юқорига чиқиб ўтиришди.

Пўстақда ўтирган полвонлардан бири — ўрта ёшлардаги мўйловли, тўнкадек юм-юмалоқ полвон тўпланганларга ҳам, Маманга ҳам таниш Асат исмли қозоқ полвони. Ёнидагиси шогирди, бўйчангина, яғриндор, арслон-сифат, ҳали соқол-мўйлови сабза урмаган ёш полвон Эрназар. У Ойдўс ўз қўли билан ўлдирган иниси Миржиқнинг ўғли.

Маман кафтини пешанасига соябон қилиб, тикилиб ўтириб, полвонлар ҳақида Ёқубга ҳикоя қилиб бера бошлади.

— Мусулмонларда устоз билан шогирд курашга тушмайдими? — деб сўради Ёқуб.

— Бундан олдин Эрназар икки полвонни чалпак қилди, — деди ёнида ўтирган оқсоқол киши шивирлаб. — Учинчи талабгор чиқмагач, Ойдўс устози билан шогирдини курашга туширди.

— Астоғфирулло, вой ноинсоф-эй!

Худди шу пайт полвонлар тасира-тусир олишиб кетиб, шовқин кўтарилди.

«Ҳой Эрназар, оёғини чал!», «Биқинига ур», «Нега илма тўғаноқ солмайсан?», «Устозингнинг белбоғини қаттиқроқ бўғишинг керак! Шундай қилмасанг, яна қўли чиқиб кетади».

Ҳаммадан юқорида, қарияларнинг ўртасида ўтирган Ойдўс зар ёқали чопонини елкасига ташлаганича ўрнидан туриб келиб, полвонларни тўхтатди. Чопонини ҳамманинг кўзи олдида елкасидан олиб, билагига ташлади-да, йиғилганларга қараб мурожаат қилди:

— Биродарлар. Ҳозир мен халқ удумини бузиб, устоз билан шогирдни курашга туширдим. Бунинг учун мени кечиришларингни сўрайман. Менинг бундан мақсадим — устоз билан шогирд бир-бирларидан нима ўрганишганини, қандай ўрганганини кўрмоқчи эдим. Кўрдим. Ўзларинг ҳам кўрдиларинг. Буларнинг йиқитишлари шарт эмас. Устози шогирдга, шогирди устозга муносиб экан! Мана бу чопонни менга бир вақтлар Хива хони совға қилган эди. Энди мен бу чопонни Асат полвоннинг елкасига ташлайман. Қутлуғ бўлсин, денглар, биродарлар!

Жамоа гувиллаб, полвонни табриклашга тутинди.

— Асат полвон, қутлуғ бўлсин!

— Эрназардай полвонни тарбиялаган Асат полвонга узоқ-умр тиланглар, биродарлар!

— Худо Асат полвонга узоқ умр берсин! — деб одамлар бири олиб, бири қўйиб, Асат полвонни дуо қилишди.

— Биродарлар! — деди Ойдўс яна гапини давом эттириб. — Энди ёшларнинг ақлини синаймиз. Яна эслатиб ўтаман, ўн олти билан йигирма беш ёш ораллигидаги ёшлар жавоб беришади... Бировга биров шивирлаб айтиб бермасин...

Жамоа бир оз ҳаракатга келиб, баъзилар олдинга ўтди, бошқа бировлар орқага сурилди. Пайтдан фойдаланиб, томошабинлар ўзаро ғовур-ғувур гапга тушишди.

— Эрназар кучли экан, — деди Ёқуб. — Агар қўйиб берилса, устозини ҳам йиқитиши мумкин эди.

— Устозини йиқитмагани унинг ақллилиги, — деди Маман. — Ҳа, болам, агар ёшлик қилиб, қизишиб устозини йиқитиб қўйганида, ҳамманинг қарғишига учраган бўларди. Кўпчилиكنинг қарғишига учраган одам унмайди.

— Биродарлар, — деди Ойдўс олдинги ўтирган ерига бориб, — яна эслатаман! Бировга биров шивирламайди, ғала-ғовур қилинмайди. Диққат, диққат! Биринчи савол: «Элда ким кимдан нима қарздор?»

Ғала-ғовур бошланди, аммо ёшлардан ҳеч қайсинини ўрнидан қўзғалмади. Бир вақт битта баланд овоз эшитилди.

— Сиз ёшлигингизда бу саволга жавоб берган эдингиз.

Оломон буни маъқуллаб, ғувиллади. Уларнинг кўпчилиги Ойдўснинг жавобини сўзма-сўз қайтаргудек бўлиб ўтирарди. Ён-верига бир қараб олиб, Эрназар ўрнидан турди.

— Гапир, болам, гапир, — деди Ойдўс.

— Одамлар тўғри айтишяпти, — деди Эрназар салмоқлаб. — Сиз ёшлигингизда номи афсона бўлиб кетган Маман бийнинг «Элда ким кимдан қарздор, ким қарзини узяпти-ю, ким қарз беряпти?» деган саволига «Элдаги қарздорлар — барча болалар, бунинг маъноси шуки, барча болалар ота-оналаридан қарздорлар...» дегансиз. «Кимда-ким бола туғиб, тарбиялаётган бўлса, қарз бераётгани бўлади», дегансиз. Аммо менинг бу саволга жавобим бундай: «Дунёдаги барча одамлар бир-биридан фақат иззат-ҳурмат қарздор, дўстлик қарздор».

Ойдўс ўрнидан ирғиб туриб, илдам-илдам юриб ке-

либ, Эрназарнинг кенг пешанасидан ўпди. Жамоа Эрназарга қараб, «Доно полвон, доно полвон», деб гувиллади.

— Биродарлар! Диққат қилинглар! Иккинчи саволимни бераман: «Хоннинг, подшонинг асосий қуроли нима?»

Ризо чидолмай ўрнидан туриб кетди.

— Ўтир ўғлим, — деди Ойдўс. — Тўра иккалаларинг қатнашмасизлар, деган эдим-ку.

Томошабинлар Ойдўснинг бу фикрини маъқуллашмагани билан, қаршилик ҳам кўрсатишмади.

— Маман ота, мен айтсам-чи, — деди Ёқуб шивирлаб.

— Қани, менинг ўзимга шивирлаб айт-чи, кейин синаб кўрамиз.

Ёқуб Маманнинг қулоғига шивирлаб: «Менимча, подшонинг бош қуроли алдов билан хушомад», — деди.

Маман биров эшитмадимикан, деб ёни веридагиларга қаради. Уларга ҳеч ким эътибор бермай, ҳамманинг эътибори ўртага ким чиқаркан, деган хаёл билан банд эди.

Рўпарадаги томондан новча бир йигит ўрнидан туриб, жавоб қайтарди:

— Ойдўс ота, хоннинг, подшонинг бош қуроли — лашкари бўлади.

— Менимча, ундай эмас, — иккинчи томондан бошқа бир йигит ўрнидан турди. — Менимча, хоннинг бош қуроли — пилтали милтиғи билан отадиган тўпи.

Ҳар тарафда иккала йигитнинг ҳам жавобини маъқуллайдиган одамлар икки гуруҳга бўлинай деб турган эди, юрт яна Эрназарнинг ўрнидан турганини кўриб, сув қуйгандай жим бўлди-қолди.

— Ойдўс ота, — деди у, — менимча, хоннинг ҳам, подшонинг ҳам бош қуроли — алдав!

Кўпчилик унинг жавобини маъқуллаб, ғала-ғовур кўтарди.

— Эрназар тўғри айтди!!!

Маман ёнида ўтирган Ёқубнинг қўлини олиб, қисиб қўйди.

— Яша, саволга ўрис билан қорақалпоқ бир хил жавоб берди.

Ойдўс Эрназарнинг жавобини маъқуллаб, учинчи саволини ўртага ташлади:

— Қандай умрни, қандай ўлимни ибратли деса бўлади?

Бошяланг, бўз кўйлак кийган, бўйи симёғочдай узун бир йигит зулукдай мўйловини сийпаб-сийпаб ўрнидан турди. Бу йигит Ойдўс ўз ўғиллари билан бирга Хивага ўқишга жойлаштириб келган Жиямурод исмли шоир йигит эди. Тенгқурлари орасида Кунхўжа деган лақаби ҳам бор. Унинг ўрнидан турганини кўриб, кўпчилик маъқуллади. Кунхўжа ўнгайсизланиб, у ёқ-бу ёғига қаради.

— Жиямурод болам, тортинма, — деди қариялардан бири.

— Менимча, умрни баҳорга, ўлимни ҳосили йиғиб олинмай қолган кузга ўхшатса ибратли бўлади.

Тингловчилар ҳайрон бўлиб қолишди.

— Жавобинг дуруст, қани кенгроқ тушунтириб берчи, — деди Ойдўс.

Кунхўжа оғзини силаб, қора терга тушиб кетди. Ўтирган томошабинлар ҳар тарафдан шовқин кўтаришди.

— Биродарлар, — деди Ойдўс. — Инсон ҳаётида шундай вақтлар ҳам бўлади. Тушунасан, жуда чуқур тушунасан, аммо тушунтириб беролмайсан. Жиямуроднинг жавобини ким изоҳлаб беради?

Яна Эрназар ўрнидан турди.

— Эрназаржон, — деди Ойдўс. — Эшитишимга қараганда, бирон катта шаҳарнинг мактаб-мадрасасида ўқимагансан, ҳўш, шундай экан, бундай доноликни қаердан ўргандинг?

— Менинг мактабим ҳам, мадрасам ҳам онам бўлади, ота.

— Эрназаржон, энди яна бир саволимга жавоб берчи, — деди Ойдўс.

— Юртда энг юзи қора одам кимлигини биласанми?

— Юртдаги энг юзи қора одам — эл сирини сақлолмайдиган одам бўлса керак, ота.

Ойдўс Эрназарнинг бошини силади.

— Жавобларингдан хурсандман, ўғлим. Ҳали ёшсан, ҳамма нарса олдинда. Ўз бошимдан ўтказганларимдан сенга насиҳат қилай. Ризо билан Тўрага ҳам айтган эдим. Ёдингда тут. Инсон ўзи учун яшаса — тутайди, бола-чақаси учун яшаса — ёнади, эли халқи учун яшаса — юлдуз бўлиб нур беради. Қолганини ўзинг тушунасан. Энди жавобингни давом эттиравер.

— Умр баҳорга ўхшайди деганнинг маъноси — инсон ҳамиша ўсиш-униш йўлида бўлмоғи керак. Бу но-

ми афсона бўлиб кетган Маман бийнинг ҳам насихати, ҳам васияти экан. Инсон янгиликлар ўйлаб топиш билан тупроғини гуллатиб, овулини, элини, ерини тўқ қилиш йўлида тинмаса, умрининг баҳори шу. Одам кўп ўйлаб, кўп ишлаб, кўп экиб, унинг ҳосилини йиғиб улгурмаса, ўлими эрта тушган кузга ўхшайди. Бу ўкинчли бўлса ҳам ибратли ўлим, негаки, кетида қолганлар у тайёрлаган ҳосилни йиғишади, ҳақиқа дуо қилишади.

Эрназар онасидан эшитганига кўра, бу гапларига мисол қилиб отаси Миржиқнинг ишлари, ўлимини келтирмоқчи эди, ноўриндек бўлиб туюлди. Ойдўс унинг гапини бошлашидан «бу болалик қилиб кўпчиликнинг ичида отасини мисолга келтириб, эски ярани яна янгилаб ўтирмаса эди», деб ҳадиксираб турган эди, хурсанд бўлиб кетди.

— Ўтира қол, Эрназаржон, — деди ва яна жамоага мурожаат қилди: — Сизлар нима дейсизлар?

Ҳамма бараварига ғала-ғовур кўтарди.

— Кучлиси ҳам, ақллиси ҳам Эрназар экан... Кучлиси ҳам Эрназар! Ақллиси ҳам Эрназар!..

Ойдўс кайфи чоғ бўлиб, шоир Кунхўжани ўртага чақирди.

— Жиямўрод болам, энди сенга иккита савол берман, тикка туриб жавоб бер. Биринчи савол: «Камбағалликнинг сабаби нимада?» Иккинчи савол: «Уйнинг бахтсизлиги нимада?»

— Камбағалликнинг сабаби — ишёқмаслик, ота. Уйнинг бахтсизлиги — меҳмоннинг қочиши, ота.

— Бу гапинг ҳам маъқул, болам. Энди шоирлигингни кўрсат.

Кунхўжа қироат билан ўқий бошлади:

Она юртим Туркистондан келганда,

Ота-бобом қўним топган яйловим!..

Шоир йигитнинг овози ипакдай мулойим экан, қўшиқнинг ҳар бандида «яйловим» сўзини қайтарганида, пешанасидаги ажинлари ёзилиб, авжига чиқади. Баъзилар шоирнинг туришига, бошқалар қўшиқнинг мазмуни ва оҳангига маҳлиё бўлиб, ўрта сув қуйгандай жим бўлиб қолди.

Ёш шоирнинг таърифлашига кўра қорақалпоқ халқининг ҳозирги яйловдай гўзал макони бу кенг оламнинг ҳеч қасридан топилмайди... Ерига бирни сочсанг

мингини оласан... Суви ўлганни тирилтиради, тўқайи — боғ, тўранғили — ўтов, қуми — кўрпа, жинғили — камон, қамиши — ўқ... Қорақалпоқ шу яйловсиз яшолмайди...

Барча тингловчиларнинг кайфиятлари кўтарилиб кетди, ўз маконларига муҳаббатлари яна ҳам ошгандай бўлди. Ёқуб Маманга:

— Жуда юртни севган шоир экан, — деди.

Хурсанд бўлганидан Ойдўснинг кўзлари ёшланиб, дунё лаззатини энди шу бугун тушунгандай, энтикиб бориб Кунхўжанинг пешонасидан ўпди.

— Кўп яша, ўғлим. Ота маконини севиб таърифлаб, ўзгаларда ғурур, фахрланиш туйғусини уйғота оладиган шоирни энди кўрдим. Худойим... — Ойдўс гапининг давомини айтолмай таққа тўхтади. Томошабинлар ҳайрон бўлиб, унинг назари қадалиб қолган томонга қарашган эди, олдига бировни ўнгариб келаётган Нурлибекка кўзлари тушди.

Нурлибек отини аста юргизиб, оломоннинг ўртасини ёриб, Ойдўснинг олдига келиб тўхтади. Отни ҳамма таниди. Хоннинг бош солиқ тўпловчисиники. Унда отга ўнгарилган ким бўлди? Икки қулоғи кесилиб, оққан қондан афт-башарасини таниб бўлмайди. «Бош солиқ тўпловчи шўринг қургур бир солиқ тўламаганнинг қулоғини кестириб, Нурлибекка, «бор, жамоага олиб бориб кўрсат», деган бўлса керак. Шафқатсиз солиқ тўпловчининг ғазабига дучор бўлган бу одам ким экан?» — деб ҳамма анг-танг бўлиб қолди.

— Ойдўс бобо, танимадингизми? Бу — хоннинг бош солиқ тўпловчиси, — деди Нурлибек.

— Бош солиқ тўпловчининг ўзи?!

— Ҳа, худди ўзи.

Йигин бузилиб, ҳамма Нурлибекни ўраб олади. Ёқуб Нурлибекни журъатсизгина йигит деб ўйлаган эди, ботирлигини кўриб, ҳайрон қолди.

Маман ҳам ҳайрон бўлиб, «Сен ўргатдингми?» дегандай Ёқубга қаради. Ёқуб унинг кўнглидагини тушунди.

— Мен у билан бошқа нарсалар тўғрисида гаплашган эдим. Фақат хонлар, подшолар тўғрисида гаплашган эдик, Маман ота.

— Нима бўлганда ҳам Нурлибек қаҳрамонлик кўрсатибди.

Нурлибек хоннинг бош солиқ тўпловчисини эгарининг устидан юмалатиб юборди.

— Нега бундай қилдинг? — деб сўради Ойдўс ҳайратдан ёқасини ушлаб. — Бировнинг эшагини қамчиласанг, у сенинг эшагингга тўқмоқ уришини ўйламадингми?

— Тушундим, Ойдўс бобо. Бунинг ўзи эшакларга қамчи эмас, биратўла тўқмоқ уриб юрипти. Шундайми, халойиқ.

— Шундай, шундай, — деб чувиллашди кўпчилик.

— Бу лаънати солиқ тўплаб юрган ерида қиз бола-ни сўкли, Ойдўс бобо. Мўмин қўшнимизни сўкли, биласиз-ку, унинг ёлғизгина битта қизи бор.

— Ҳамиша онадан сўкади бу лаънаги! Ҳозир тош-бўрон қилинсин! — деди бир киши.

Бош солиқ тўпловчи кўса, озғин одам эди. Кунхўжа унга қараб туриб:

— Бундай беор ярамасга қўл кўтариб, қўлни ифлос қилганга арзимаёди, — деди. — Ўзи ҳам ориқ экан, пиёда кетса, Хивага етмаёқ йўлда ўлиб қолади.

Ойдўс елкасини қашиди. «Нима қилиш керак? Энди бу ёғи нима бўлади? Юртга бахтсизлик олиб келмаса бўлгани...»

— Қани, биродарлар, оёқ-қўлини бўшатинглар-чи!

Бош солиқ тўпловчи ўзини қуршаб олган бу одамларнинг қўлидан қутулиб кетолмаслигини тушуниб турарди, лекин Ойдўснинг буйруғини эшитиб, тирик қолганига хурсанд бўлиб, гандираклаб даврадан чиқа бошлади. Одамлар худди вабодан жиркангандай ўзларини четга олишди.

Худди шу пайт, қаёқдан келиб қолгани номаълум, ўн отлиқ пайдо бўлиб, пиёда оломонни бир чеккадан қамчига тутди-да, улардан бигтаси бош солиқчини топиб отига мингаштириб олди-ю, ҳайё-ҳуйт, деб зумда кўздан ғойиб бўлишди.

Ойдўснинг мияси ғовлаб кетди: «Солиқдан куйган бечоралар пайтдан фойдаланиб, уни улоқ қилишмоқчимикин? Майли, занғарни пора-пора қилиб ташлай қолишсин».

— Ойдўс бобо, — деб қичқириб юборди худди от оёғини босиб олгандай биров. — Анавилар бош солиқчини Хивага олиб қочиб кетишяпти. Уларнинг ичидан мулла Давлатназарни таниб қолдим.

— Нурлибек, қувла! Дўспан, отимни олиб кел! — деди Ойдўс.

Бугун йиғин муносабати билан Ойдўс пиёда бўлса ҳам, Дўспан отини етаклаб, ҳамма ерда кетидан эргаш-

тириб юрган эди. Бир зумда отини етаклаб келиб, Ойдуснинг олдига кўндаланг қилди.

Чопқирликда биронта ҳам бийнинг оти Олаоёқнинг олдига тушолмасди. Эгаси устига миниши билан ўлжа кўрган оч бургутдай учиб кетди. Ойдўснинг ёшига қараб, қадимгидай отда ўтиролмади, чополмади, деб ўйлаганларнинг оғизлари очилиб қолди.

Кутилмаганда содир бўлган бу воқеа ҳаммани гаранг қилиб қўйди.

— Ҳозирги олиб қочганлар ҳам хон отлиқлари-ми?— деб сўради Ёқуб Мамандан.

— Ўзимизнинг бийлар.

Ёқуб тушунолмай, елкасини учирди.

— Эрназар иним, кетдик, — деди Асат полвон. — Бунақа келишмовчилик, тала-тўполонлар биз томонларда ҳам бўлиб туради. Юр, сени онанга эсон-омон олиб бориб топширай.

Эрназар ҳам шу тала-тўполонга аралашмоқчи бўлиб, «ие, Асат оға, ие...» деб ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб кўрган эди, устози бунга йўл қўймади.

— Юр, Эрназар, бу ҳали қора томошанинг охири эмас. Ҳар уруғ ўз кўмачига кул тортишини қўймаса, бунақа жиққамушлар ҳали кўп бўлади.

Ойдўсларнинг кетидан қараб турган оломон Асат полвон билан Эрназарнинг оға-инидек даврадан чиқишганини пайқамади ҳам.

Тикила-тикила кўзлари толганда Ойдўс билан Нурлибек кўринишди. Нурлибек олдинроқ келиб, отига ўнгариб олган бош солиқчининг танасини улоқдек ерга ташлади.

— Ана, биродарлар, — деди Ойдўс ҳам унинг кетидан етиб келиб. — Энди буни шаҳарнинг дарвозасига осинглар! Хон солиғини энди тўламанглар!

Тўрт йигит даврадан ажралиб чиқиб, ўликни олиб бориб, дарвозага оёғидан михлаб қўйишди. Бош солиқчига нисбатан нафратлари чексизлигиданми, унга ҳеч кимнинг раҳми келмади. Аксинча, ёшлар бош солиқчига қараб кесак отишди.

— Биродарлар, — деди Ойдўс ташвишланиб. — Биласиз, хон бош солиқчиси учун дарғазаб бўлади, юртимизни хонавайрон қилади.

— Хонга қарши урушамиз, ўзинг бошлай оласанми? — деди оломон орасидан бир деҳқон.

Ойдўс бундай ҳурмат, бундай ишончни кутмаган эди.

— Агар ишонсаларинг, бошлайман, — деди дадил.

Ҳамма шуни кутаётган экан, баравар сурон солди.

— Бошла, Ойдўс бобо, ишонамиз!!!

Ойдўснинг халқ ишончидан кўнгли тоғ бўлиб, хурсандчилигидан йиғлаб юборай деб турганини кўриб, Маман Ёқубнинг биқинига туртди.

— Қалай?

— Дуруст!

Кўпчиликнинг чиндан ишонч билдирганини кўриб Ойдўс ҳали ҳам ишонинқирамасди. «Вой бечора Ойдўс, — деди ичида ўзига-ўзи, — бу халқни нега олдинроқ тушунмадинг? Аввалроқ нега ишонмадинг?...» У оломоннинг бирон тайинли маслаҳат кутиб, тарқалолмай турганини кўриб, узангисида тиккайди.

— Биродарлар, энди ҳақиқий кураш кунлари келди. Шошилиш тайёргарлик кўриш керак. Хон ҳали замон лашкарлари билан устимизга бостириб келади. «Ойдўс шаҳари» Хива хонига қулай жой. Бизга қулай ер эса «Сариқ орол». Элини севган, кўкрагида ёли бор одам ҳозирнинг ўзидаёқ «Сариқ орол»га тўплансин. Ҳар ким ўз қурол-яроғи билан борсин. Бола-чақалар бу ерда қолишса, уларга ҳам тинчлик бўлмайди. Шунинг учун, бола-чақаларимиз ҳам бу ерда қолишмасин. Ҳамма «Сариқ орол»га тўплансин, у ер яхши жой. Агар қамал қилгудек бўлишса, уч томони балиқли денгиз. Ҳозир тарқалинглари-да, бориб, «Сариқ орол»га жойлашинглари.

— Бундан муддао нима?

— Ҳозиргина ўзларинг айтдиларинг, муддао — хонга қарши урушиш, биродар! Хоннинг зулмига, солиғига қарши урушамиз. Ўзимизни ўзимиз бошқариш учун, мустақиллик учун қорақалпоқ хонлигига эришиш учун курашамиз. Халойиқ, биродарлар, ҳозир тарқалинглари-да, «Сариқ орол»га қараб йўл олинглари. Қобил, Мулла Давлатназарлар Хивага етишлари билан хон лашкари устимизга юради. Ғафлатда қолмайлик!

Хон зулмидан сабр косаси тўлган, дарғазаб халқ бир овоздан қичқирди:

— Маъқул, Ойдўс бий, маъқул!!!

Халқ буйруғига қулоқ қоқмай, тарқалди. Итоат этгани учун қувониб турган Ойдўс ёнига Маман билан Ёқуб келди.

— Хонга қарши кўтараётган қиличинг кескир бўлсин илоҳим, — деди Маман.

— Омин! — деди Ойдўс ва Ёқубдан ҳол-аҳвол сўради. — Ҳа, Ёқуб, аҳволларинг қалай?

Ойдўснинг ўзини бир оз баландроқ тутиб гапириши Ёқубга унчалик ёқмаган бўлса ҳам, сир бой бермади.

— Аҳволларим яхши, Ойдўс бобо. Бугунги синовингиз менга маъқул тушди, — деди совуққонлик билан.

Одамлардаги қатъиятни кўриб, таъсирланиб кетган Ойдўс Ёқубнинг жавобидаги совуққонликни тушунмади. Отини аста ҳайдаб, олдинга юрди. Маман билан Ёқуб ҳам бирга йўлга тушишди.

— Ёқуб болам, — деди Ойдўс. — Юрт бошига тушган мусибатни кўрдинг, энди бунга нима дейсан?

— Мундай қараганда, халқ аҳил кўринади, аммо янги келган одам халқнинг ички сир-асрорини дарров тушуниши қийин.

Ойдўс Ёқубнинг гапидан унчалик қаноатланмаган бўлса ҳам, ичидагисини яширмади.

— Ростимни айтсам, замонамиз кучли кучсизни ғажиган замон. Шунинг учун ҳам биздек оз сонли халққа суянчиқ бўладиган кўн сонли, бирдам халқ, кучли подшо ё хон керак. Шунинг учун қудратли ўрис подшолигига ҳам, Хива хонлигига ҳам қарши эмас эдим. Негаки, биз кўп марта қирғинга учраб, кўп марта маконини ўзгартириб, озайиб кетган халқмиз. Кимдаким бизга қардошлик қўлини узатиб, юртимиз бирлигини бузмаса, ўзимизча ҳеч кимга тегмаймиз. Биз бечораларга сенинг юртингдан ҳам ёрдам кела қолмади. Шунинг учун халқимни Хива хонлиги ихтиёрига ўзим ўтказдим. Ўзаро душманликларимиз йўқолгунча, азоб тортсак ҳам бир ерда яшашимиз зарур бўлди. Энди ўзинг кўриб турибсан, энди ўша Хива хонлигига қарши чиқмоқчиман. Негаки, халқимизга кўп азоб беради, солиғи оғир. Юртнинг кайфиятини кўрдинг, хоннинг зулмидан ҳамма норози. Энди, ўғлим, сендан бир нарсани сўрасам майлими?

— Сўранг, ота!

— Бепоеън ўрис юрти подшосини қандай куч ағдариши мумкин? Ўйлаб қарасам, ўша декабристлар юрагида ўти бор йигитлар экан. Солдат бўлсанг, аскар боши бўлсанг, сен ҳам ўшалардан кам эмассан, Ёқуб болам. Менинг сендан сўрамоқчи бўлган нарсам шуки, одамларни ўзларингга қандай қилиб ишонтирдиларинг? Бизга ёрдамнинг кераклигини ўзинг ҳам тушуниб турган бўлсанг керак. Яширмай айтавер, болам.

— Хай, майли, айта қолай, — деди Ёкуб шошилмай. — Бизда «Русь ҳақиқати» деган конституция чиққан, сизнингча «шариат», дейилса керак. Ўша «Русь ҳақиқати» қўлёзма китоб эди. Унда ерга ҳамманинг эгалик қилиши, крепостной деҳқонларни (сизнингча, боши боғлиқ деҳқонлар) сотиш, сотиб олиш, картага юттиришгача олиб борадиган шармандали қўлликка тақиқ солиб, рус одами овоз қилиш, подшони ақлли одамлардан сайлашга ўхшаган масалалар ёзилган эди...

— Ундай бўлса, бизнинг ишимизни ҳам «Қорақалпоқ ҳақиқати» деб атасак бўлар экан-да!

Ёкуб бир оз ўйланиб қолди. Ойдўс тўғрисида эшитганларига қараганда, тутган йўлини «Қорақалпоқ ҳақиқати» деб аташ тўғри бўлармикин? Бир оз андиша қилиб тургач, «бетга айтганнинг захри йўқ», дегандек, дилидагини тилига чиқарди:

— Ойдўс бобо, кўнглингизга келмасин, мен сизни йўл тополмай юрган кезларингизда учратгандим. Лекин қорақалпоқ тупроғига қадам қўйганимдан бери сиз тўғрингизда бирон яхши гап эшитганим йўқ. Ўша гапларга қараганда, сиз, «бутун дунёни тиз чўктириб, халқимнинг номини чиқараман», деб, охири бориб халқини маломатга қўйган Наполеонга ўхшаб кетаркансиз, деб ўйлаяпман.

Ойдўс Наполеоннинг номини бир маротабагина эшитиб, унутиб юборган бўлса ҳам, уни ким деб сурштириб ўтирмади. Ўзининг ўн олти йил муқаддам қилган ишларини эслади. Элини бирлаштираман, номини чиқараман деб юриб адашганларини кўз олдига келтирди.

— Бўлган, ўғлим, кўр эканман ўшанда, фарқига бормабман. Қиз бола боғга кирса, офтоб чиққандай бўлади деганларидай, мен бошламоқчи бўлган, кети қоронғи ишларимга сенинг аралашганинг, ўшандай, офтоб чиққандай бўлиб турипти, Ёкуб болам. Маслаҳатинг билан ёрдам бер.

— Ана бу гапингга қойилман! — деди Маман. — Ёкубжонни ўзингга ёрдамчи қилиб ол.

Маманнинг гапи Ойдўсни бир оз ўйлантириб қўйди. «Ёпирай? Кучлиларнинг бир ёмон одати бор. Агар сенга жиндай фойдаси тегадиган бўлса, ёрдам қилдик, деб мудом миннат қилади. Қайтанга от тепкисини от кўтаради, дегандек, ўзимиз тепишиб юрганимиз яхши эмасми?..»

— Маман, Ёқубжоннинг ғайридинлиги халқни ташвишга солмаса...

Ойдўснинг ҳадиги Маманга ёқмади, негаки, баъзи одамларда ғайри динларга нотўғри муносабатнинг туғилишида унинг ҳам ҳиссаси бор.

— Ойдўс бобо, — деди Ёқуб ётиғи билан. — Халқлар қайси динга мансублигига, оз ё кўплигига қарамай, бошлиқларини, шоирлари билан доноларини баҳолашда бир-бирига ўхшаб кетади. Бугун мен Кунхўжа деган шоирингизни халқ ёқтириб қолганини кўрганамда Пушкин деган машҳур шоиримиз ёдимга тушиб кетди...

Гап билан бўлиб анча йўл юриб қўйишибди. Ойдўс уйига етиб келганини айтиб, суҳбатни давом эттириш учун уларни ичкарига таклиф қилди. Кутиб олгани чиққан иккала ўғлига буюрди.

— Ризо, дарров уйга жой қилдир-да, қўрадаги бузоқни сўйдир. Тўра, сен Нурлибекни айтиб кел, йўл-йўлакай овулнинг ёши улуғларига ҳам хабар қилиб ўт. Дўспан, сен Эрназарни устози билан бирга айтиб кел, — деб турди-да, кейин Эрназарнинг онаси мендан хафа эди, ўғлини юбормай, яна хафачилик чиқариб ўтирмасин, деб буйруғини ўзгартирди. — Эрназар устози билан бугунги ғалабаси туфайли базм ўтказаятгандир. Ўтиришларини бузмай қўя қолайлик. Зудлик билан Шаббозга югур. «Боғли овул»га, Юсуфжон чавандозларга хабар етказ. Қорақалпоқ эли хонга қарши бош кўтаряпти, де.

54

...Тонг паллада Маман билан Ёқуб Ойдўснинг зиёфатидан мамнун бўлиб қайтишди. Уларни айниқса хурсанд қилган нарса, Ойдўс таклиф қилган ёши улуғлар юртнинг барча ёшларини аскарликка олишга қарор қилишди ва бу ҳақда фикрини айтиш учун Ёқубга сўз беришди. Русларнинг аскарий тажрибалари ҳусусида анча саволлар беришди. Кузатиш олдида қуруқ жўнатмай деб, Ойдўс унга битта ола от миндирди. Ҳозир Маман иккаласи, хон солиқчисининг отини ўлжа қилган Нурлибек билан ёнма-ён боришяпти.

Саратоннинг тонгги ёқимли шамоли уйқуларини келтираётган бўлса ҳам, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб, уйқуга бўйин бермай келишяпти.

— Нурлибек, — деди Ёқуб, — ўжарлик билан бир оз ноқулай иш қилиб қўйдим, деб ўйлайсанми?

— Касалнинг тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади, деб ўйлайман.

У кимни назарда тутаётганини тушуниб, Ёқуб мийиғида кулиб қўйди.

Маман Нурлибекдан бундай тагдор гапни кутмаган эди.

— Ўғлим, жуда ақлли гап айтдинг. Хоннинг бош солиқчисини ўлдирганинг яхши бўлди, — деди уни мақтаб. — Энди худо юзингни ёруғ қилсин.

Хоннинг бош солиқчисини ўлдиргани кўпчиликка маъқул тушиб, миннатдорчиликка сабаб бўлгани, кутилмаганда аҳвол ўзгариб, ҳамма хонга қарши курашга отланишга қарор қилгани билан Нурлибек хоннинг кучли лашкарларини кўз олдига келтирган эди, юрагига ваҳима тушиб, оғайниларига, нонуштага бирга бўлишлар, дейишни ҳам унутиб қўйди. Маманнинг овулига ҳам етиб келишди.

Ойимгул ҳар кунги одатига кўра, эрта туриб, ўтовнинг атрофини супуриб юрган эди, Маман узоқдан гап қотди:

— Ойимгул, отни боғла. Бу отни Ёқубжонга Ойдўс миндирди. Энди Ёқубжон қорақалпоқ навқари бўлди...

Отасининг Ойдўсни мақтаб, хурсанд бўлиб гапирганини сира эшитмаган қиз, қулоқларига ишонмай, супургисини қўя, отни жilовидан тутди. Ёқуб отнинг жilовини бермай, ўзи етаклади.

— От билан аскарлик қутлуғ бўлсин, Ёқуб, — деди қиз шивирлаб.

— Сенга ҳам қутлуғ бўлсин, Ойимгул, — деб жавоб қилди Ёқуб ҳам шивирлаб.

Йигитнинг жавоби жуда ёқимли эшитилди шекилли, қизнинг икки бети нақш олмадай қизариб, яна бир оғиз сўзини эшитишга маҳтал бўлиб, лол туриб қолди. Йигит чолнинг ичкарига кириб кетганини кўриб:

— Ойимгул, жуда яхши қизсан-да, — деди.

— Шошилма, Ёқуб, — деди қиз бу сафар бир оз дадилланиб, — балки ёмон қиздирман.

Йигит қаддини ростлади, қизнинг нақш олмадай қизарган юзида пайдо бўлган чиройли кулдиргичига ҳавас билан тикилиб қолган эди, қиз унинг назарига чидаш беролмай, орқасини ўтирди.

Ёқуб шошилинич ичкарига кирганда, Маман кампи-

рига кўрпача ёздириб, ухлашга ётмоқчи бўлиб турган экан.

— Ёқубжон, сен ҳам озгина мизғиб олсанг бўларди,— деди.

— Ота, одамлар Сариқ оролга тўпланишяпти, сиз тургунингизча, мен бир бориб кўриб кела қолай.

— Кечаси билан ухлаганинг йўқ, чарчаб қоласан, болам.

— Ҳеч нарса қилмайди, ота.

* * *

Ерли халқнинг қамишзор орасида қўйиб кетадиган белгиларига ҳали тушуниб етмайдиган Ёқуб, ҳар ер-ҳар ердаги белгиларни адаштира-адаштира, «Сариқ орол»га тушга яқин етиб борди. У етиб келганида «Сариқ орол»га анчагина халқ тўпланиб қолган экан. Ойдўс икки ўғли билан Нурлибекни эргаштириб у ёқдан бу ёққа югуриб юрипти. «Бирпасда қандай етиб келибди-я?» деб кўнглидан ўтказди Ёқуб.

— Ҳа, Ёқуб болам, кел, кел, — деб қичқирди Ойдўс уни узоқдан кўриши билан. — Ёлғиз ўзинг қандай топиб келдинг? Об-бо азамат-эй!

Ёқуб уялинқираб кулди.

— Ёқуб акам ухлаб қолган бўлса керак, деб йўлда кириб ўтмовдим, — деди Нурлибек.

Бешаласи бир бўлиб, оролни айланишди, орол Ёқубга ҳам маъқул тушди. Бундай ерда оз сонли лашкар билан кўп сонли лашкарни ҳам ер тишлатиш мумкин.

— Ёқуб болам, сезган бўлсанг керак, бизда қурол кам.

— Хафа бўлманг, Ойдўс бобо, — деди Ёқуб. — Энг муҳими, бирлик бўлиши керак, кейин одамлар сизга, ғалабага ишонишлари керак. Ўшанда яроғ ёвнинг ўзидан олинади...

Ёқубнинг жавоби Ойдўснинг белига камар боғлагандай бўлгани билан, кўнгли бари бир тинчимади: қуролни ёвнинг ўзидан тортиб олиш — айтишгагина осон. Ойдўс олдинги урушларни эсладими, бирдан хо-муш тортди.

— Голиб келай деган одам ўлимни ўйламайди, — деди Ёқуб. Кеча кечқурун Ойдўснинг уйида кўп ёши улуғлар билан бирга ўтиришганда отаси, Отабек пол-вон ва бошқа партизанларнинг душман французлардан

қурол-яроғларни қандай ўлжа қилиб олишганини ҳикоя қилиб берган эди. Ҳозир яна ўшани эслатди. — Ойдўс бобо, французларга қарши урушда ўрисларда ҳам яроқ оз эди...

Ойдўс уларни бошлаб, тўпланиб турган юзга яқин отлиқларнинг олдига борди.

— Мана, Ёқуб болам, буларга уруш сирларини ўргатасан, барча қорақалпоқ аскарлари энди сенинг ихтиёрингда. Тўғримми, йигитлар?

— Тўғри! — дейишди йигитлар.

Ёқуб Маманларни «Сариқ орол»га кўчириш учун қайтмоқчи эди, Ойдўс унинг ўрнига зудлик билан бошқа одамни жўнатди. Ёқуб шошилинич суратда аскарларий машқларни бошлаб юборди.

Ўрис аскарларининг тажрибаси ҳаммага қизиқ туюлиб, эртаси куни ўрганувчи аскарларнинг сони икки юздан ошиб кетди. Юрт ташвишидан четда қололмай, оқиб келувчиларнинг кети узилмайди. Асат полвон билан Эрназар ҳам етиб келишди. Деҳқонлар ҳам тўп-тўп бўлиб, бола-чақалари, мол-ҳоллари билан келиб, Сариқ оролга жойлашаверишди. Ёқуб ҳар қанча кутса ҳам, Маманнинг кўчи келавермади. «Бизнинг душманга керагимиз йўқ», — деб айтиб юборибди. Ёқуб «душман Ойимгулни олиб кетиб қолмаса эди», деб кўрқди, аммо бу фикрини ҳеч кимга очик айтолмади. Кўчириб келишга кетган одам худди унинг дилидагини тушунгандай: «Ойимгул кексайиб қолган ота-онасини кўзи қиёлмаса керак, бўлмаса, бу томонга учгани қаноти йўқ», — деди. Шу гапнинг ўзиёқ Ёқубга куч бағишлади, у шошилинич машқларни давом эттираверди.

Хабар кетгандан уч кун ўтар-ўтмас шаббозлик ўзбек деҳқонлардан эллик эшакда озиқ-овқат етиб келди. Юсуфжон чавандознинг ўзи ҳам қурол-яроғ билан жиҳозланган йигирма отлиқ билан келиб қўшилди.

Келувчиларнинг сони кўпайган сайин кўзғолончилар ўзларига ишонч ҳосил қилиб, хандақлардан пусиб ётиб, душман лашкарларининг қурол-яроғларини қандай тортиб олиш, милтиқни қандай отиш, кўндоқ билан қандай уриш сирларини ўрганаверишди. Кун ўтган сайин душманнынг бостириб келиши хавфи ортаверди. Соқчилар куну тун навбат билан навбатчилик қилиб, йўл пойлашди.

Туманли кунларнинг бирида, кун ботиш олдида кўнғир оти терлаб, оппоқ кўпик бўлиб кетган нотаниш чопар пайдо бўлди. Ҳовлиқиб от чоптириб келиб, ҳеч

ким билан гаплашмай, Ойдўсни топиб, отидан ирғиб тушди.

— Ойдўс бобо, бий бобо! — дерди чопар ҳаллослаб. Югуравериб, ўпкаси пишиб кетган оти ҳам тўхтаган ерида йиқилиб, тўрт оёғи осмонга қараб қолди.

Бу воқеа ҳаммани эсанкиратиб қўйди. Ёқуб ундан кўзини узмай, ҳадиксираб қараб турарди.

Чопар бир оз ўзини босиб олди-да, тилга кирди:

— Бий бобо, мен Қобил бийнинг жиловдори бўламан. Қуриб кетгур, сотқин экан! Давлатназар ҳам қуриб кетсин, ҳаммалари биргалашиб бориб, сизни хонга ёмонлашди. Шуларнинг гаплари билан Хивадан мингта лашкар йўлга чиқди, улар бугун кундузи Қўнғирот шаҳрида дам олишади. Кечаси Амударёдан ўтиб, устингизга бостириб келишади. Шафқат қилишмайди, биринчи навбатда сизни дорга осишмоқчи, ўғилларингизни қозиққа ўтказишмоқчи... Мен шуларни эшитганимдан кейин чидаб туrolмадим. Отимга қамчи босиб, шу томонга югурдим. Онам қўлдовлик, Қўнғирот уруғидан, сизга жиян бўламан. Мен ҳамиша сизнинг тарафдорингиз эдим. Энди бир иложини топинглар, тайёргарлик кўринглар. Агар иложи топилса, ёвуз душман лашкари Амударёдан бу томонга ўтолмасин...

Ойдўс ҳанг-манг бўлиб, атрофига олазарак қараб, ўрнидан турди.

— Ёқуб, — деди у ҳеч ким билан маслаҳатлашмасдан. — Мана, кучимизни кўрсатадиган пайт келди. Дўспан, жиянни чодирга олиб бор, қорнини тўйғиз, — деди ва нарироқда тўпланиб турган отлиқларнинг томонига қараб, Ризо, Тўра, Нурлибекларнинг исмини айтиб чақирди. — Ҳозир Ёқуб билан барча қурол-аслаҳаси бор отлиқларни бошлаб, Амударёнинг Қўнғирот ёнидаги қирғоғига етиб борасизлар...

— Нима учун? — деб сўради Ёқуб тушунмай.

Ойдўс тушунтирди.

— Амударёнинг шундоққина ёқасидаги хандақларда яшириниб ётиб, сузиб ўтган хон аскарларини битта-битта ўлдириб, қуролини олаверасиз. Бу жуда қулай усул. Раҳмат, минг раҳмат жиянга! Хоннинг мингта аскарининг қуролини тортиб олсак, Хиванинг ўзини ҳам босиб олиш қийин бўлмайди. Ёқубжон, тушундингми энди. «Қорақалпоқ ҳақиқати» амалга оширилади. Сен ҳам энди қадами қутлуғ, иқболи баланд йигит бўлдинг...

— Ойдўс бобо, шошилманг, — деди Ёқуб босиқлик билан. — Менимча, бу чопар бизни алдаяпти.

— Ундай дема, Ёқуб!

Ризо билан Тўра оталарининг ҳовлиқиб буйруқ бера бошлаганидан хижолат бўлиб, Ёқубнинг бирон ишонарли далил топишидан умидвор бўлиб туришарди.

Ойдўсда ҳам бир оз шубҳа пайдо бўлиб, апил-тапил юриб, ўтовда ётган Қобилнинг жиловдори ёнига борди.

— Ҳой ёлғончи, гапингнинг ростлигига қандай далилинг бор?

Чопар эсанкирамади, шошмади ҳам дастурхондан икки қўллаб нон олиб, пешанасига тегизди.

— Агар ёлғон гапираётган бўлсам, уруғ-авлодимни нон урсин!

— Ана, биродар, — деди Ойдўс Ёқуб томон ўгирилиб. — Худо олдида осий бўлсам ҳам айтай, бу дунёда нон арвоҳдан ҳам улуғ. Қорақалпоқ нон ушлаб қасам ичса, ўша ерда ўлгани.

— Ойдўс бобо, мен чопарга ишонмайман. Русларнинг машҳур бир лашкарбошисининг мана бундай гапи бор: «Уруш ёввойи қуш, қаттиқ ушламасанг учиб кетади». Ҳозир сиз аскарларни Қўнғиротга юбориб, кучни бўлиб юборсангиз, душманнинг ҳийласига йўл очиб берасиз. Сабр қилинг, душман устимизга бостириб келсин.

— Биродар, сен бормай қўя қол. Қани, Ризо, Тўра, тайёрланинглار. Йигитлар, Эрназар! — деб Ойдўс буйруқ қилди. — Иқболимиз кулиб турипти. Элнинг эртаги куни сизларга боғлиқ, қани, бўла қолинглар, болаларим! Юсуфжон, сизлар нима дейсиз?

— Биз сизга ёрдамга келганмиз, нима десангиз, шуни қиламиз.

— Минг раҳмат, жигарларим! Сизлар ҳам бизнинг отлиқларимизга қўшилинглар!

Ризо отасининг буйруғини маъқул кўрмай, нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолди. Тўра чидаб туролмади.

— Ота, Ёқуб аканинг маслаҳатини ол: ахир ўзинг уни уруш кўрган, тажрибали деган эдинг-ку.

— Ҳой қумалоқлар! — деб Ойдўс бирдан қизишиб кетди. — Ойдўснинг ўғиллари номардлик қилиб, ковакка тиқилган сичқонга айланадиган бўлса, бу элни ким кўриқлайди? Отланинглар! Уруш вақтида буйруқ

битта бўлади, отланинглар! Уч юз отлиқнинг олдида юринглар! Амударёдан сузиб, чарчаб чиққан хон лашкарлари ҳар биттангизга атиги учтадан тўғри келади. Бу жуда оз — сизлар енгасизлар! Қани, тезроқ югуринглар! Тез! Тез!

Ўжар оталарига ортиқ гап қайтариб ўтирмай, Ризо билан Тўра уч юз отлиқни бошлаб, қиличларини кўтариб, шошилинч Амударё томон жўнаб кетишди.

Ёқуб Нурлибекни олиб қолди.

Ойдўс улар билан гаплашмай, чодирга кетди.

Тун ярим кечадан оғганда энди кўзи илинган Ойдўсни атрофда ялтиллаган шам ёруғи билан Сариқ оролга кўчиб келган халқнинг шовқин-сурони уйғотиб юборди. Ўтовнинг қамишига ўт қўйишибди. Шитирлаб ёниб ётипти. Душман лашкари жуда яқин келиб қолган, ғовур-ғувур эшитилиб турипти. Ойдўс чала-чулпа қийиниб, югуриб Ёқубнинг ўтовига келди. Ёқуб йўқ. Ўрнини пайпаслаб, кечаси ётмаганини билди. Кетидан отни етаклаб келаётган жиловдорини ҳам кўрмай, ҳовлиқиб, бир «Дўспан!» деб қичқириб, бир «Ёқубжон!» деб қичқириб, милтиқ товуши келаётган томонга югурди.

Ёқуб битта чуқурда биқиниб, олдинга чиққан душман отлиқларини қийратиб ётган эди, ёнаётган қамишнинг қасира-қусури орасидан Ойдўснинг милтиқ овозига қўшилиб эшитилаётган «Ёқубжон!» деган овозини эшитиб жавоб берди.

Ойдўс кела солиб:

— Ёқубжон, яна алдандим, чироғим, мени кечир, энди ўзинг буюравер, — деди йиғламсираб.

— Ойдўс бобо, кўзёшини бас қилинг! — деди Ёқуб буйруқ оҳангида. — Гапимга яхшилаб қулоқ солинг. Кетган аскарларни қайтариш қийин. Шунинг учун жиловдорингиз билан тўрт-беш бийга бош бўлиб отланингда, манави сувдан кечиб, қозоқ элига йўл олинг. Илгари ҳам айтган эдим, қозоқларнинг сизга таниш ота бийининг овули қорақалпоқларга ёрдам беради. Бориб, аҳволни хабар қилсанглар, сўзсиз ёрдам беришади. Тез жўнанглар. Кўрқманг, сизлар сувдан чиқиб кетгунларингча, душманни кетингиздан туширмайман: қани, тез-тез бўла қолинглар, уруш вақтида битта одам буйруқ беради.

Рўпарадаги қамиш орасидан йўғон овоз эшитилди:

— Халойиқ, биз томонга ўтинглар! Бўлмаса хароб бўласизлар! Кимки Ойдўснинг калласини олса, минг

тилла мукофот олади... Ўрусни ҳам тирик тутиб берса, унга ҳам минг тилла!

— Ана, қисматимиз ҳам бир хил бўлди, — деди Ёқуб.

Ойдўс лабини тишлаб, таққа тўхтади. «Маъқул, Ёқубжон, сен ўзингга эҳтиёт бўл, элга аскарбоши ўзинг бўласан, хайр!» — деди-да, олдига кўндаланг қилинган отига ирғиб минди.

Ёқуб унинг орқасидан: «Бий бобо, мен қорақалпоқларнинг ичига амал излаб келган эмасман», деб қичқирмоқчи эди, ҳозирча қарияни хафа қилмасликка ҳам овоз чиқариб, душманга сир олдирмасликка қарор қилди.

Ойдўснинг орқадаги одамларга аралашиб, «тез отланинглар, ёрдам сўрагани борамиз», деяётгани қулогига чалинди.

Бостириб келаётган ҳисобсиз душман юз қадамча жойга келди.

Душман, Ойдўснинг аскарлари пистирмаларга яшириниб, яқинлаштириб отишга тайёрланиб ётипти деб ўйлаб, якка-якка отлиқларни чиқариб, синаб кўриш пайида. Отлиқлар ҳар қанча чаққон бўлмасин, Ёқубнинг нишонидан қочиб қутула олмай, ўққа учиб, яйдоқ қолган отлар ўзларини қамишзорга уриб кетяпти.

— Улуғ аскарбоши! — деган овозни эшитди Ёқуб орқасидан. — Олга босинглар! Барча аскарлар Кўнғирот томонга қараб кетди! Ойдўс тўрт-беш тарафдори билан қочди!

Бу қичқирган, Қобилнинг жиловдориман, деб келган сотқин бўлиб, уни ҳамма ёдидан чиқарган эди. Ёқуб олди билан шуни гум қилиш учун, овози қайси томондан келаётганини тусмоллаб, қаддини ростлаган эди, шу пайт сочлари ёйилган, устидаги кўйлаги ёниб келаётган бир одамни кўрди, «яна бир ҳийламасмикан?» деб гумонсираб нишонга олган ҳам эдики, тўсатдан таниб қолди.

— Ойимгул!!!

Қизда гапиришга мажол йўқ эди, нафаси қисилиб, қаро терга ботиб кетибди. Етиб келди-ю, хандаққа юмалади. Ёқуб унинг ёнаётган кўйлагини юлиб отди, ўз кўйлагини кийгизиб, орқасига бир боғ қамиш кўйиб, суяди.

— Ёқубжон ака, Ёқубжон ака, — деёлди холос, қиз бечора.

Худди шу пайт олдиндаги қалин қамишзордан бир тўда душман отлиқлари чиқди. Уларга қараб югуриб:

— Тўхтаманглар! Бу ерда бир ўрис билан Нурлибекдан бўлак ҳеч ким йўқ! — деб қичқириб келаётган сотқин чопарни кўриб қолди-да, нишонга олди. Чопар биринчи ўқданоқ қалпоқ бўлиб учди. Буни кўрган хон аскарлари дув олға босди. Нима учундир Нурлибекнинг овози эшитилмай қолди. Ё тутволишган, ё ўққа учган, деб кўнглидан ўтказди Ёқуб. Назарида Ойдўслар ҳали узоққа кетиб улгурмагандай. Орқа томондаги қуролсиз халқ бостириб келаётган хон лашкарини кўриб, ғала-ғовур кўтарди. Бу ҳол Ёқубни бир оз шошириб қўйган бўлса ҳам, Ойимгулга сир бой бермасликка ҳаракат қилди. Битта ёмон томони, ўқи тугай деб қолди. Энди у рус солдатларининг одатини қилиб, «ур-ра»лаб олдинга отилиб чиқиб, ғала-ғовур кўтариб турган оломонга чақириқ ташламоқчи бўлди. Афсуски, улар буни тушунмасликлари мумкин. Ўргатилган аскарлар эса Кўнғиротга кетган. Жон талвасасида ётган Ойимгулни ҳам ташлаб кетишга кўзи қиймайди. Тирик қўлга тушмаслиги лозим. Шунинг учун сўнгги ўқни ўзига асраб қўйиши керакмикин? Йўқ, бу номардлик бўлади. Ундан кўра ўша охирги ўқ билан ҳам душманни қулатиши керак. Шу сабабдан бошқа нарсани ўйлаб ўтирмай, олдидан ўтиб кетаётган душман аскарларидан кўз узмай, шивирлади.

— Ойимгул, чол-кампилинг омонми?

— Омон. Нурлибек билан Ёқубжоннинг ёнида бўл, деб мени ўшалар жўнатишди-да. Йўлни душман аскарлари эгаллаб олган экан, улар ўт қўйиб юборишган қамишзорнинг орасидан ўтиб келдим. Сени кўришга шошилдим.

— Жуда ботир қиз экансан, севган йигитинг борми?

— Бор.

— Қаерда? Ё Кўнғиротга кетган аскарларнинг орасидами?

— Йўқ, мана шу оролда... Исми Нурлибек...

Бирдан битта юзбошининг шовқин-сурон кўтариб қичқиргани эшитилди:

— Ҳой Қобил, Давлатназар... Тезда сувдан кечиб ўтгани йўл топинглар! Ойдўсни қувадиган отлиқларни бошлаб борасиз. Ёдларингда бўлсин. Кимда-ким Ойдўснинг калласини олса — минг тилла. Ўрисни тирик тутиб келганга ҳам минг тилла!

Ёқубнинг қони қайнаб, ўзини ҳам, Ойимгулни ҳам унутиб, милтигининг тепкисига бармоғини босган заҳоти юзбоши отидан ағдарилди. Унинг кетида келаётган аскарлар таққа тўхтаб, тутун буруқсиган хандаққа қараб, милтиқларидан бараварига ўқ узишди.

55

...Ойдўслар сувдан чиққанларидан кейин ҳам отларига сира дам бермай, кунни тунга, тунни кунга улаб, қамчига зўр беришди... Шошилинича унга уч бий ҳамроҳ бўлган эди. Ойдўс ҳеч нарсани очик айтмагани учун, нима иш қилишларини билмаганлариданми ё энди уруш тўхтади, деб ўйлаганлариданми, отларининг бошини тортиб, орқада қолиб кетаверишди.

— Тезроқ етволинглар! — деди Ойдўс шитоб билан йўлида давом этаверди.

Учинчи кун Дўспаннинг оти ҳам узоқ югуришга чидаш беролмай, Қизилқумнинг бир ўрқачида тўхтади, етакка олинди. Ойдўснинг шувиллаб оқиб турган қумни аранг босиб, имиллаб кетаётган ола оёқ жийрони Ширин Равотга етганда, тепки еган қуёндай ўмбалоқ ошди.

Ноилож дам олишга тўғри келди. Эгалари отлари билан ёнма-ён ётишди. Ухлаб қолишди. Пешин чоғида бир-бирларини уйғотишиб, бир амаллаб битта қум ўрқачининг устига чиқишди. Иккалалари ҳам бараварига кун тагида қора доғ кўришди. Бизни қувлаб келишаётганлар бўлса керак, деб ўйлашди-ю, ваҳима қилмаслик учун бир-бирларига айтишмади.

Дўспан қўлини пешанасига соябон қилиб, узоқ тикилиб турди-да, уларнинг қувлаб келаётган душман эканига ишонч ҳосил қилди.

— Бий бобо, бир пода кийик ёйилиб келяпти.

— Ие, қувиб келишяптими? — деб Ойдўс пастда ётган отларга қараб кўйди. — Қаридим. Чарчадим, Дўспан. Аллақачонлар ўлишим лозим эди, қурғур бу дунё худди сулув қиздай, ўзига маҳлиё қилиб келаверди. — Уфқ тарафга яна қаради, кўзлари ҳеч нарсани илғамди. Яна отларига қаради, отларнинг бугун туролмаслигига кўзи етди. — Хаёл кишини қаёқларга олиб кетмайди дейсан, Дўспан. Ҳозир шоир бўлгим келяпти. Қирнинг этагига бир қара-чи, Дўспан. Қан-

дай гўзал яйловимиз бор-а... Кунхўжа кўпроқ ўқиса, кўп кўрса, менга ўхшаб кўп нарсаларга дуч келса, ажойиб шоир бўлган бўларди... Биласанми, мен Ёқубга ўхшаган яхши ўрисга қайтиб учрамасам керак. Ниҳоятда камтарин, оддий йигит экан. «Мен сизларга ёрдам қилдим», деб сира миннат қилмайди... Кўпол гапирмайди... Уста отаси ҳам шунақа одам эди. Улуғ Маман бий ана шунақа ўрисларни мақтаган экан-да! Шунча душманга қалқон бўлиб бизларни қочириб юборди. Ишқилиб, умри узоқ бўлсин, худо ёрлақасин!.. Маманга, қизингни Нурлибекка бер, дейишим лозим эди, улгурмадим. Қайтиб борганимиздан кейин айтаман.

Дўспан Ойдўснинг гапларига унча эътибор бермай, узоқдан кўринган отлиқларни кузатиб турди-да, уларнинг чиндан ҳам изларидан қувлаб келишаётганига ишонч ҳосил қилиб, оёғининг таги ўпирилиб кетаётгандай, Ойдўсга ёпишди.

— Бий бобо...

— Ҳа, қорақурт кўрдингми?

— Бизни қувлаб келишяпти!..

Қари бийнинг оқ соқоли орасида қизғиш кўринадиган юзи бўздай оқариб, бир зум нафаси ичига тушиб кетди, кейин ўзини зўрға қўлга олиб:

— Занғарлар, Ёқубни ўлдиришмаган бўлса бўлгани! — деди. — Нурлибек омонмикан?

Иккалалари шошилинич отларига қараб югуришди.

Аксига олиб, ола оёқ жийроннинг кўзлари ола-кула бўлиб, бориб-келиб турарди. Ойдўс отига бир зум тикилиб турди-да, қиличини ғилофидан олиб, Дўспанни чақирди.

Унинг овози қалтираб эшитилган бўлса ҳам, Дўспан қўрқмади, олдига борди.

— От билан ёнма-ён ёт.

Дўспан оч қашқирга дуч келган етим қўзидай, овоз чиқаришга ҳоли келмай, ич-ичидан қалтироқ туриб, отнинг ёнига ётди.

Ойдўс қовоғини уйиб, бор кучи билан қулочкашлаб туриб, жийрон қашқасининг бўйнига қилич солди. Отнинг тўрт оёғи силтанглаб, калласи танасидан узилиб тушди. Дўспан кўзларидан тирқираб оқаётган ёшларини артиб улгурмасидан, жиловдорини елкасидан кўтарди.

— Тур ўрнингдан, севикли биродарим, тура қол, ўғлим. Душман яқинлашиб, умримнинг сўнгги дақиқа-

ларини яшаб турганимда, амримга итоат этадими, йўқми деб ўйлаган эдим. Ундай қилмадинг. Ма, қиличимни сен ишга сол. Менинг каллам минг тиллага баҳоланган. Буни ўзинг ҳам эшитдинг. Уни душман олмасин, сен ол. Сенинг менга шунча садоқат билан қилган хизматинг эвазига бундан ортиқ берадиган бойлигим йўқ ўғлим.

Дўспаннинг лаблари титраб, йиғлаб юборгудек бўлиб, оғзи қийшайиб кетди.

— Йиғламсирама, ўғлим, ушла қилични!

— Бий бобо, мен сиз билан...

— Тушунаман, Дўспан, гапни кўп чўзма! Лаънати таъқиб қилиб келаётганлардан ўч олишим лозим эди, лекин, бари бир иккаламиз ҳам кетма-кет ўламыз. Сен тирик қолишинг керак, ўғлим. Эсингдами, мен тўғримда қанчадан-қанча қўшиқлар, миш-миш гаплар бор. Ҳеч бўлмаса, сен тўғрисини билиб қол, мен элхалқимга ёмонлик тилаган эмасман. Ҳеч қачон сотқин бўлган эмасман, ёлғон ҳам гапирмадим. Агар сен тирик қолсанг, ана шу ҳақиқат ҳам омон қолади...

— Бий бобо...

— Қулоқ сол, ўғлим... Мен фақат оталарнинг хатоларини такрорламайман деб, ўзим ҳам янглишдим. Бирон ишимни манзур қилолмадим. Ёқуб ном қўйиб берган «Қорақалпоқ ҳақиқати» учун яшадим, аттанг, ниятимни амалга оширолмадим. Одамлардан олдинга кетган олдинги эмас, одамларни кетидан эрташтиролган олдинги экан. Менинг бу гапларимни ўғилларим Ризо билан Тўрага етказ. Эрназар ҳам эшитсин... Ҳаммасига ёлғиз ўзинг гувоҳсан! Уларга бориб айт, элга аскарбошиликни Ёқубга қолдирдим. Унга бўйсунинг...

— Бий бобо...

— ...Мен сенинг олдингда гуноҳкорман, Дўспан. Ўғлинг Раҳимни Умар ўлдирган эди. Мен кўрдим, аммо сендан яширдим. Яна жигарни жигар ўлдириши бошланмасин, дедим. Ойдўс илгариги жиловдорини ўзи тўрангилга осиб, кейинги жиловдорига келинини зўрлаб олиб берган, деган миш-миш гаплар юрарди. Ўша миш-мишлар яна янгиланмасин, дедим. Ма, болам, қилични ушла. Сен ҳеч қачон ҳеч кимни алдамаган эдинг, мен қариб қолдим, сен ёшсан. Энди умр учун, келин учун, туғилмаган кенжа ўғлинг учун, душманингга бир марта ёлғон гапира қол, худо кечиради. Ойдўсни ўзим ўлдирдим де, аввал отидан йиқитиб,

кейин ўлдирдим, де! Қара, сенинг отинг бошини кўтарди, бу яхшиликнинг нишонаси, ўғлим... Мен сабаб-ли ўлган ўғлингни эсла. Ма... ма... мени аяма, қийнама ўғлим...

Дўспан қўллари қалтираб, қилични олди.

— Кўш қўлаб ушла, ўғлим... Мен қочаётган бўлай...

Таъқиб қилиб келаётганлар отининг дупури, ўзаро гаплашганлари эшитилди.

— Бўла қол, ўғлим. «Ўғлим Раҳим ҳаққи» деб ур, қийнама, кучинг борича ур, ўғлим...

Дўспаннинг аъзойи бадани дир-дир титраб, бий бобосига қилич силташга кўзи қиймади. Кекса бий озғин елкасини тутиб, қозиги атрофида айланган отдай, жилводорининг атрофида гир-гир айланиб буюрди:

— Ур, амримга қулоқ қоқмайдиган бўлсанг, қаргайман, ур, ур... қаттиқроқ силта...

Таъқиб қилиб келаётганларнинг овозлари яна ҳам яқинлашиб қолди. Дўспан бирдан қаҳрга келиб, қилични кўш қўлаб кўтарди-да, бошини эгиб турган бий бобосининг яланғоч елкасига солиб юборди...

Таъқиб қилиб келаётганларнинг олдингиси қум-тепадан лоп этиб чиқиб:

— Ҳа, мана бу ерда экан! — деди кетидан келаётганларга ва эс-ҳушини йўқотиб турган Дўспаннинг олида боши танасидан жудо бўлиб ётган Ойдўсни кўриб:

— Вой лаънати! — деди кетига тисарилиб. — Ўлдириб қўйибсан-ку!

Дўспан шундан кейингина ўзига келди. Қиличининг қонини чопонининг ёнбошига сидириб, келганлар томон ўгирилди:

— Бу калланинг минг тиллага баҳоланганини эшитган эдим, пайтини энди топдим.

Кейинги отлиқлар ҳам этиб келишди.

— Ҳа, хумкалла қорақалпоқ! — деб қийиқ кўзли элликбоши Ойдўснинг Дўспан теграсида айланган изларини кўрсатди. — Мана бу изларни кўрдиларингми? Эл-халқига хайр-саховати йўқ сотқин бийни қувлаб юриб ўлдирипти. Ў-ў-ў, азамат экансан!

Оти сал оқсоқланиб, орқада қолган Умар этиб келган заҳоти Дўспанни кўриб, устига ташланди:

— Вой, лаънати-е. Ойдўсни мен ўлдиришим лозим эди, сен яна менинг насибамни илиб кетдингми?

Қизишиб турган Дўспан Умарнинг қилич суғургу-

нича қўймай, ҳали қони томиб турган қиличини унга силтаб қолди. Умар «войй» деб улгурди, холос, боши терисига илиниб орқасига шилқ этиб тушди. Дўспан енгил нафас олди...

Бу воқеа ҳаммани бир зум эсанкиратиб қўйди. Қизиққон бир аскар жаҳл устида Дўспанни отиб ташламоқчи бўлиб, милтиғини тўғрилаётган эди, элликбоши милтиғига осилди.

— Тўхта! Ўлдирса, хундорлар бир-бирини ўлдирыпти!

Аскарлардан бири элликбошига мурожаат қилиб, ялинди:

— Ҳурматли элликбошимиз, сиз бунинг ёнини олманг. Минг тилла унга эмас, ўзимизга тегиши лозим.

Элликбоши аскарнинг гапига эътибор бермади, оти устида туриб, Қобил билан Давлатназарга Ойдўснинг калласини олиб, хуржунга солишни буюрди. Дўспанга чуқур қаздириб, Ойдўс билан Умарнинг танасини кўмдирди.

Дўспан отига минаётиб, Қобил билан Давлатназарга аста разм солиб, уларнинг чехраларида чарчоқдан бўлак ифодани сезмади: «Лаънатилар», деб қўйди ичида.

Калондимоғ, бургутназар элликбоши Дўспанни ёнига чақириб, сўроққа тутди:

— Бошқа бийлар қани?

— Отлари дош беролмай, йўлда қолиб кетишди.

— Қаёққа қараб кетаётган эдиларинг?

— Қозоқ юртига. Ўша томонда ўрислар ҳам бор, дейишади...

— Бу ердан юртга қайтганингдан кейин, Ойдўсни сўраганларга нима дейсан?

— Ўлдирдим, дейман.

— Мен сенинг мардлигингга, улуғ Хива хонига содиқлигингга ишонаман. Бироқ сенга айтадиган насихатим бор. Агар менинг шу гапимга қулоқ осмайдиган бўлсанг, бир дақиқа ҳам яшайман, деб умид қилма, уруғ аймоғинг билан қўшиб, йўқ қилиб юбораман.

— Улуғ элликбошимиз, — деди аскарлардан бири уларнинг ёнларига келиб. — Ойдўсни жиловдори ўлдирди, десангиз, хон: «Сизлар қаёқда эдиларинг?» деб шон-шухратимизга путур етказмасмикан?

— Бас, кейин, нодон! — деб элликбоши аскарни жеркиб ташлади. — Қорақалпоқларнинг бир-бирини ўлдирадиган, бир-бири билан қовушмаган халқлигига

гувоҳ бўлишга ким хурсанд бўлмайди. — У овозини пасайтириб, Дўспанга ўтирилди. — Ҳой қовоққалла, Ойдўс ўрисларни излаб қочди, десанг элинг яна бўлинади. Элингни бўлдирма. Бу сенга насиҳатим, кейин қолган бийлар тўғрисида бундай де. «Улар Ойдўснинг сотқинлигини билиб қолишиб, ажралишди, Ойдўс бўлса, бола-чақасини ташлаб, Бухоро амиридан бошпана сўрамоқчи бўлиб қочди. Ҳаммага эмас, ёлғизгина ўзига бошпана сўрамоқчи эди, шунинг учун ўлдирдим», деб гувоҳлик берасан, «азалдан амалпараст, сотқин эди», дейсан... Яна эслатаман, «Ойдўс Бухорога қараб қочди...» дейсан, хонга бизлар ҳам шундай деймиз...

* * *

...Улар юртларига кириб боришганда, хон лашкарларининг қолганлари Ризо, Тўра, Юсуфжон бошчилигида Қўнғиротга кетган отлиқларни нобуд қилиб, овулларни остин-устун қилиб юборди.

Тўқнашувдан кейин «Маслаҳат тепа»га қурилган мингбошининг оқ чодирда оч қашқирларнинг уяси-дан кам билмай, тез-тез тўпланишиб, етим қолган боладай азоб чекишиб, қовоқ-тумшуғи осилган «Ойдўс шаҳари» аҳолиси элликка яқин отлиқнинг ўртасида келаётган Дўспанни таниб, кетидан эргашди. Дўспаннинг улар билан суҳбатлашишга имконияти йўқ эди, шунинг учун жавдираб қарамай қўя қолди.

«Маслаҳат тепа»га икки юз қадамча қолганда элликбоши отини аскарга ушлатиб, Ойдўснинг калласи солинган тўрва билан оқ чодир томон юрди.

Мингбоши ҳозиргина уйқудан уйғониб, қатик ичиб ўтирган эди, элликбошининг чеҳрасидан хурсандлигини сезиб, мўйловини икки томонга бураб, қорнини силади.

— Фаҳмлашимча, омадинг юришганга ўхшайдими?

— Ҳа, топдингиз, — деб элликбоши Ойдўснинг қонли бошини тўрвадан чиқарди-да, қандай қўлга туширганини ҳикоя қилиб берди.

— Азаматсан! Бизлар ҳам уларни дарёга қамаб, кириб ташладик. Анча ўрисча усулларни ўрганиб олишган экан. Ризо билан Тўра жаҳаннамга жўнади. Лаънатилар жуда довурак йигитлар экан, бироқ Хива лашкарларининг қудратига бардош бера оладиган куч борми ўзи? Юсуфжон чавандозни сотқин деб, ўз

қўлим билан отиб, денгизга улоқтирдим. Аммо, афсуски, ўрис болани тирик қўлга туширолмадик. Уни тирик қўлга олиш лозим эди. Улуғ хонимизнинг бир йиғинда «ўрислар жуда урушга уста, ўрис аскарбошиси қўлга тушса, қафасда сақлаб, ўрисларнинг аскарий сирларини лашкарларимизга ўргаттирар эдик», деган гапи бор эди. Бошқалар бу гапни эшитмасин. Лаънати ўрис худди шуни сезгандай ўзига ўқ чақириб, ақлли бир юзбошимизни сўнгги ўқи билан ўлдирди. Аламзада аскарларимиз юзбоши ўлганига аччиқланиб кетиб, у ётган хандаққа ҳаммалари бирваракайига ўқ ёғдиришди. Борсам, бир қорақалпоқ қиз билан бирга ўлиб ётипти. — Унинг кўзи чодир томон келаётган «Ойдўс шаҳари» аҳолисига тушди. — Ҳой, анави беорларни тўхтат, кийиниб ўзим чиқаман.

Мингбошининг ўз қилмишларини очиқ-ойдин ҳикоя қилиб ўтиришиданоқ эллиқбоши ўз ишларининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиб, чарчаганини ҳам унутди, югуриб кетига қайтиб бориб отига минди-да, аскарларини бошлаб, халқнинг олдини кесиб чиқди. Улар билан бирга келган Дўспаннинг бўшашиб қолганини кўриб, «шаҳар» аҳолиси хунук воқеа юз берганини сезиб, саросимага тушиб қолди.

Шу пайт мингбоши етиб келди.

— Биродарлар! — деди у кела солиб. — Бола-чақаларингизга шафқат қилмай, нега бундай тўпланиб турганларингга ҳайронман, Ойдўс барчангизни алдаб, қандай аҳволга туширганини биласизми? У амал учун туғилган бир туя эди. Юртга «Қорақалпоқ хонлиги» учун деган шиорни ташлаб, ўзи хон бўлиб олмақчи бўлди. Ёдингиздами, икки инисини ўлдирди, элининг номини чиқариш учун эмас, ўз шуҳрати учун курашди. Қора бошини асраб қолиш учун икки ўғлини аскар қилиб қўйди. Охири бориб қора бошининг тинчини ўйлаб, Бухоро амири томонига қочди. Сизларни ташлаб қочди, занғар! Яна ҳам манави жиловдорига раҳмат денглар, барча қора ниятларини билгани учун ўз қўли билан отини, ўзини ўлдириб бизларга қўшилди.

— Ёлғон, ёлғон! — деб шовқин кўтаришди шаҳар халқи.

Мингбоши қашқирликдан тулкиликка ўтиб, мийиғида кулганича, бир оз кетига тисарилди.

— Ишонмасаларинг, жиловдорининг ўзи гапирсин.

Дўспанни қуршаб турганлар унинг отини ҳар томондан қамчилашиб, олға ўтказиб юборишди.

— Айт, Дўспан!

— Ростини айт!..

Дўспан кўпчиликнинг юзига қаролмай, кетига бурилган эди, қийиқ кўз элликбошининг қиличини қинидан суғуриб, айтмасанг, ўласан, дегандай томоғига олиб борганига кўзи тушди. Худди бўйни қайишиб қолгандай, қадини аранг ростлади, олдинга қаради. Кўпчиликнинг ичида Раҳимдан кейинги қизчасини бағрига босиб, кўзларидан гинмай ёш оқиб турган Парчагулни кўриб қолди. Ёнидан илон чиқиб, кўйлагининг ичи билан бўйин умуртқасини ёқалаб, бошининг ичига сингиб кетаётгандай, миясига қаттиқ оғриқ туриб, бир маҳал ўзига келди.

Халқ жим турипти.

Отлиқлар шивир-шивир қилишиб, Дўспаннинг жонини азоблашади.

Элликбоши Дўспаннинг орқасига келиб қиличининг учи билан биқинига туртди:

— Гапир?!

Дўспан ҳаво етишмагандай, ютиниб, йиғламсираб, ўсиқ қора соқол-мўйловини қайта-қайта силаб, ёрилиб кетган лабларини аранг очиб: «Ҳаёт учун, Парчагул учун, фарзандим учун...» деб гўлдиради. Кейин Ойдўснинг айтганини қилди.

— Биродарлар, биродарлар... — деди ва уйқудан чўчиб уйғонган одамдай, бирдан ғалати қилиб гапира бошлади. — Мингбоши тўғри айтди! Ойдўс бий амал-параст, сотқин одам эди! У эл-халқига қарамай, болачақасига қарамай, Бухоро амирлигидан ўзига бошпана излаб қочди. Ширин Равотда ўзим ўлдирдим!..

Тўпланганлар бошларига дўл ёққандай, бирин-сирин тарқаб кетишди.

Мингбоши элликбошини им қоқиб, ёнига чақирдида, бошқаларга эшиттирмай, шивирлади:

— Режанг яхши натижа берди, азамат! Энди Хива лашкарларининг шухратини ўйлаш керак. Саройга бориб, Ойдўсни жиловдори ўлдирди, дейиш ўзимиз учун ҳам, машҳур хон лашкари учун ҳам яхши бўлмайди. Аскарларинг билан оғзингга талқон сол. Бу ишларни хонга қай тарзда етказишни менга қўйиб бер.

— Тушундингизми, Дўспанни кўрқитиб, зўрға гапиртирдик-ку.

— У биз учун бу дунёдаги фарзини битказди, энди беҳиштга жўнатиш керак уни.

Элликбоши маъкул, дегандай бош ирғади. Минг боши индамай «маслаҳат тепа»даги чодирига қараб юрди, соқчилари кетидан эргашишди. Қийиқ кўз эллик боши аскарлари билан орқадаги қалин қамишзорга бурилди, Қобил, Давлатназарлар ҳам уларга эргашишди...

Дўспаннинг қулоғи ҳеч нарсани эшитмай, отининг оёқлари турган ерига михланиб қолгандай, ёлғиз қолди.

Ёш Эрназар кўпчиликдан ажралиб келиб, Дўспаннинг олдида тўхтади.

— Дўспан оға, онамдан эшитганларимга қараганда, Ойдўс отам сиз таърифлагандай одам эмас. Мендан яширманг, оға, чиндан ҳам бор гапни айтдингизми?

— Булар Ризо, Тўрани ўлдириб, сени қандай тирик қолдиришди?

— Отаси туфайли Ойдўс бийга душман деб, ўзларига дўст деб билишса керак. Бироқ устозим Асат полвонни ўлдиришди. Кўп одамларни бугун Хивага ҳайдаб кетишди, ҳайдаб кетишаётганларнинг орасида Нурлибекка ҳам кўзим тушди.

Дўспан тошдек қотиб турарди. Аллаким қулоғининг тагига келиб: «Ҳой, бахтиқаро Дўспан, ўзинг-ку, майли, нега бошқаларни ҳам бахти қаро қилиш учун ёлғон гапирасан?» дегандай бўлди.

— Иним, жумбоққа тўла бу дунёда айтиладиган ҳам, айтилмайдиган ҳам ҳақиқат бор...

Эрназар: «Оҳ, шўрлик ҳақиқат!» — деб хўрсинди-да, оёқлари чалишиб, кетига қайрилди...

— Иним Эрназар, қайт, Ойдўс бобонинг ўғилларига ва сенга айтиб қўй, деган битта васияти бор эди. Эшит, Ойдўс бобо ўлар чоғида «Одамлардан олдин кетган олдинги эмас, одамларни орқасидан эргаштиролган олдинги экан»,... деди.

Эрназар ерга қараб, ҳозиргина эшитганларини дилида такрорлаб... «Одамлардан олдин кетган олдинги эмас...» деб кетаётган эди, орқасидан милтиқ овози эшитилди. Ялт этиб орқасига ўгирилди. Қараса, Дўспан отидан йиқилиб ётибди. Дарров югуриб борса, кўкрагидан қон оқиб, лаблари алланималар деб шивирляпти. Эрназар Дўспанни бошидан суяб ўтириб,

сўнгги нафасида айтган икки сўзини аранг илғаб олди.

— Мен ҳам... бахтсизман!..

* * *

Мана, қайғули «Қорақалпоқ достони»нинг иккинчи китоби ҳам ниҳоясига етди. Энди учинчи китобини кут, қадрли ўқувчим!

ТЎЛЕПБЕРГЕН ҚАИПБЕРГЕНОВ
ҚОРАҚАЛПОҚ ДОСТОНИ

Уч жилдлик

БАХТСИЗЛАР

Иккинчи жилд

Қайта ишланган нашри

Муҳаррир *Д. Исмоилова*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 25.02.99. Босишга рухсат этилди 29.03.99. Бичими 84x108 $\frac{1}{12}$. Таймс гарнитураси. Шартли босма табағи 21,84. Нашриёт ҳисоб табағи 22,3. Адади 5000. Буюртма № 3743. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаз концерни босмахонаси.
Тошкент — 700083, Буюк Турон, 41.